

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थसंख्या ८)

—:०:—

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्वादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र-श्रीमद्विज्ञान-
भिष्णुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

अडकरोपनामक-श्रीमुकुन्दशास्त्रीणां परिशोधितम् ।

काश्याम् ।

कास-नाम्नि यन्त्रालये, श्रीयुत बाबु हरिदासगुप्तेन,
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सन् १९०१ इस्वी

वैक्रमसम्भत् १९५८

शुभम् ।

3
181.48
√ 711 b.a.

3848

भूमिका ।

विज्ञानाद्यन्तःस्थ भाष्यस्य ।

इह खलु संसारचक्रे विपरिवर्तमानानां त्रिवि-
धतापतप्तानाम् ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसा-
धनतया पुरुषार्थोपायमभिवाञ्छतां प्रेक्षावतां पुरु-
षार्थोपायान्वेषणा तावत् प्रथमं भवति । द्विविधञ्च
पुरुषार्थो दृष्टादृष्टभेदेन, तत्र दृष्टे विषये बुभुक्षितो
ऽश्रीयादित्यादिशास्त्रं नोपयुज्यते तत्र शास्त्रव्यापारं
धिनापि प्रवृत्तिदर्शनात्, अदृष्टे तु स्वर्गापवर्गमात्रे
नैसर्गिकमोहात्मकीरविलुप्तालोकस्य लोकस्य शा-
स्त्रमेव प्रकाशः तदेव दिव्यं चक्षुरस्मदादेः तस्मादस्म-
दादिभिः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् । तच्च कर्मब्रह्मो-
पासनात्मकम्, तत्प्रतिपादकाश्च वेदाः मन्त्रब्राह्म-
णोभयात्मकाः ते च स्मृतः प्रमाणभूताः, तन्मू-
लप्रमाणभूता मन्वादिस्मृतयः पुराणानि च । एते
त्र. वेदाः साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावाः
“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” “आत्मा वा परे
ज्ञातव्य” इत्यादिस्मृतेः । स्मृतिपुराणाभ्यामपि वै-
दिक एवार्थः प्रकाशयते यथोक्तम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेदल्पश्रुताद्देवो भामयं प्रतरिष्यति ॥

इति तदेवं वेदस्मृतिपुराणानां पुरुषार्थसाध-

नोपदेशस्वभावत्वाच्छास्त्रत्वम् । “तत्र उदिते जुहोति”
 “अनुदिते जुहोती” यादिवेदवाक्यानां विरुद्धार्थाभि-
 धायित्वेन यमनक्तौल्यादीनां घृतेन तैलेन वेत्यादि-
 संशयजनकत्वेन च व्यवस्थितवेदवाक्यार्थनवधारणा-
 न्नद्वयस्थायै वेदवाक्यार्थविचारात्मिकां मीमांसां
 महानुभावो जैमिनिः सूत्रया चकार, तथा च
 साक्षात् विध्यैकवाक्यतया सर्वेषां वेदवाक्यानां कर्म-
 परत्वं प्रतिपादयामास । आचार्यास्तु “आत्मैवेकः सृ-
 ष्ट्यादावासीत् स एव “एको ऽहं बहुस्यां प्रजायये”
 त्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् स्वेच्छया व्योमादिप्रपञ्चरूपेण
 परिणमति बीजमिव वृक्षरूपेण न च प्रकाशरूपस्य ब्र-
 ह्मणो जडत्वापत्तिः परमार्थतो ऽपरिणामात् किं
 त्वविद्यावशात् अपरिणतमेव परिणतमिव चिट्ठूप-
 मेकमेव जडरूपमिवाद्द्वितीयं सद्वितीयमिव भासते
 आत्मा, तथा चाविद्योपादानां स्वप्नप्रपञ्चवन्महदादि-
 प्रपञ्चदृष्टिः अत एव “सत् खल्विदं ब्रह्म” “आत्मैवेदं
 सर्वं” “नेह नानास्ति किं चने” त्यादि श्रुतयोषुपपद्य-
 न्ते, किं च नानात्मदर्शने निन्दापि श्रूयते “सृष्ट्योः स
 मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती”ति तच्चात्मैव-
 मिदम् अद्वितीयं ब्रह्म पारमार्थिकं भेददृष्टिश्चाविद्यो-
 पादानां तेन्नाशश्चाद्वितीयात्मज्ञानेन ततश्चैकान्तिका-
 त्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्भवति । न च कर्मणां वैफल्यं ज्ञा-
 नसाधनीभूतचित्तशुद्धिद्वारा तेषामुपयोगादित्याहुः ।
 विज्ञानभिन्नवस्तु आत्मा चैक ईश्वरपदवाच्यः सृष्ट्यादा-

वासीत् स एव मायान्धनिजशक्तिवशात् सर्वेश्वरः क्लेशकर्मविषोकाशरीरौपाधिकैरप्यपरामृष्टो ऽपि स्वान्तः
 थाभिः प्रकृतिपुरुषादिशक्तिभिरन्योन्यसंबोगान्महदा-
 दिकं सृजति जर्णनाभिप्रभृतिरिव तन्वादिकं, स एव
 च कर्मफलानि प्रयच्छति महाराज इव सेवापराधयोः
 फलम्, पुनश्च तानेवान्ते स्वात्मन्युपसंहृत्याहिंीवः स-
 न्नेक एवावशिष्यते समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् क्षणभङ्गुरं
 मायेन्द्रजालसदृशं सर्वं विकारजातं वाचारभ्यामात्रं
 यतो भिन्नं किमपि न भवति “सर्वं खल्विदं ब्रह्म त-
 ज्जलानि”ति श्रुतेः । यस्य च सूर्याकरणवत्सर्वे जीवा अं-
 शाः यदधीनसत्तास्फर्त्तिकत्वात् प्रकृतितद्गुणजौवाद्-
 यो ऽपि स्वाप्रवस्तवत् दृश्यत्वेन स्वतः सिद्धत्वाभावेन
 च न परमार्थसन्तः यश्च स्वतो मायातद्गुणजौवादिभ्यो
 भिन्नाभिन्ना जौवाविलक्षणचिन्मात्रो ऽत एव यः प-
 क्ष्वविंशतितत्त्वानामात्मा, जीवः प्राणादिवज्जडतया
 अनात्मैव, तमेव परमात्मानं निखिलवेदान्तवाक्यार्थ-
 भूतं परं ब्रह्म “स म आत्मेति” “सो ऽहमिति” माशा-
 जीवादिविवेकेनात्मतया साक्षात्कृत्या ऽविद्याकामध-
 र्माधर्मादिक्षये निखिलदुःखादिहैवात्यन्तं विमुच्यते”
 “न तस्य प्राणा उक्तामन्ती”ति श्रुतेः । किंच “आ-
 त्मा वै ज्ञायते पुत्र” इत्यादिश्रुत्या अग्निविरफुलिङ्गापि-
 तापुत्रादिवदंशांशिभावो विवक्षितो न त्वाशाशादिवत्
 तथा सति अंशशब्दस्य गौरवत्वं स्यात् घटाका-
 शाच्छाकाशादिभक्तो न भवति लक्षणाभ्यां न्यत्वाभावात्

भूमिका ।

घटाकाशधर्माणामप्याकाशधर्मत्वात् अवच्छिन्ने त्रिं-
शशब्दो गौणो ऽवयवादिशब्दवदिति त्रिंशत्त्वं च
सजातीयत्वे सति अविभागप्रतियोगित्वं, तदनुयो-
गित्वं चांशित्वम्, साजात्यं च येन रूपिणांशता तेन
अथ वा द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजात्यांशाद्यम् । अयमेवा-
र्थो मोक्षधर्मे ऽपि बहवः पुरुषा ब्रह्मानुताहो एक
एव त्विति प्रश्ने ।

बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्बुध् ॥

इत्यनेन पुरुषनानात्वमेव विचारतो व्यवस्थाप्य
व्यासोक्तं श्रुषैक्यं पितापुत्रवदविभागेनोपपादितम् ।

समासतस्तु यद् व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥
ब्रह्मणां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमिति
गौतायां च ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥
समैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

इत्यादि । श्रुतयो ऽप्येवं “यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फु-
लिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते, सङ्ख्याः तथाक्षराद्विविधाः
सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति” । “बालाग्रश-
तभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः”

स. चानन्त्याय कल्पत" इत्यादि अस्य चांशांशिभावस्य भेदप्रतिपादनस्य फलम् अंशांशिनोरुत्थगत एकहृत्प- तथा जौवस्याप्यसंसारित्वविभुत्वसर्वाधारत्वादिज्ञा- पनम् । किं च भेदाभेदौ चात्र विभागाविभागपरौ अ- हैतिभिः अभेदवाक्यानुरोधेन भेदवाक्यानामौपाधि- कभेदपरत्वम् यथा कायते तथा भेदवाक्यानुरोधे- नाऽभेदवाक्यानामविभागादिलक्षणाभेदपरत्वम् अ- विरोधस्याभयथैव सम्भवात् श्रूयते चाविभागादिह- पाभेदो ऽपि श्रुतिस्मृत्यादिषु "यथोदकं शुद्धे शुद्ध- माक्षिप्तं तादृगेव भवति एवं सुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्द्वि- भक्तमि"त्यादिश्रुतिः स्मृतिषु च ।

अविभक्तं च भूतेषु स्वविभक्तमिव स्थितम् ।

व्यक्तं स एव वाव्यक्तं स एव पुरुषःपरः ॥

इत्यादि, नचाविभागपरत्वे सत्यभेदशब्दे लक्षणा स्यादिति वाच्यम् । भिदिविदारणइति विभागे ऽपि भिदिधातोरनुशासनात् । ननु तत्त्वमस्याद्यभेदवा- क्शानामेव मोक्षफलश्रवणात् सम्यग्ज्ञानपरत्वमस- ङ्कोचश्च युक्त इति चेन्न । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतिभिर्भेदज्ञा- नस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणाद्भेदज्ञानस्य विवेकज्ञानतया अविद्यानिवर्तकत्वेन साक्षान्मोक्षहेतुत्वम् "सत्येन ल- भ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नि- त्यस्मि"त्यादिश्रुतेः ।

प्रधानपुरुषस्यक्तकालानां परमं हि यत् ।

पश्यन्ति सूरयः शुभं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते 'तदनन्तरमि
त्यादिस्मृतेश्च । किं च अभेदवाक्यान्वयपि साक्षाद्विद्या
निवर्तकसम्भवेन ब्रह्मात्मतावाक्यानामेव शेषभूता
नि न ह्यभेदज्ञानं साक्षादेवाहं दुःखीत्यादिलक्षणाम
विद्यामुच्छेत्तुमर्हति एकस्मिन्नेवाकाशे शब्दतदभाव
वदेकास्मिन्नेवात्मनि । अवच्छेदभेदेन दुःखादितदभा
वसम्भवात् किं च ब्रह्माभेदस्य जडेष्वपि श्रवणान्
तेन दुःखादिशून्यतासिद्धिः तस्माद्विवेकवाक्याहपतया
भेदवाक्यान्वयैव बलवन्ति तद्विरोधेन चाभेदवाक्यान्व-
विभागपरतयैव संङ्कीच्यानि । ननु "य एतस्मिन्नुद-
रमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इत्यादिश्रुतौ ।

तस्यात्मपरदेहेषु सतो ऽप्येकमयं हि यत् ।

विज्ञानं परमार्थो ऽसौ हैतिनो ऽतथ्यदर्शिनः ॥

इत्यादिस्मृतौ च भेदनिन्दाश्रवणाद्भेदपरत्वं
श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न । अभेदवाक्यानामविभाग-
परतया भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेद-
परत्वात् प्रतिपाद्यविपरीतस्यैव निन्दार्हत्वात्, अन्यथा
"मनो वैदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन"ः "मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानैव पश्यती"त्यादिश्रुतिषु ज-
डवर्गेष्वपि भेदनिन्दनादभेदः स्यात् विवेकादिवा-
क्यान्व भवतीति चेत् तुल्यं जीवे ऽपि जीवादिषु ब्र-

ह्यगो विवेकस्योक्तत्वात् तस्यात्मपरदेहेष्वित्यादिवा-
क्यं च एकमर्थमिति शब्दादवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं प्र-
करणाद्ब्रह्मात्मैक्यपरमेव वेति । नन्वेवमपि लाघवमै-
कात्म्यश्रुतेर्बलमस्ति चेन्न । बन्धमोक्षव्यवस्थानुपप-
त्तिप्रमाणासिद्धतया चात्मनानात्वगौरवस्यैवादत्तव्यत्वात्
प्रतिबिम्बावच्छेदरूपाभ्यां बन्धमोक्षादिव्यवस्था तु न
युक्ता प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षानौचित्यात् ।
किं च व्यवस्था तत्प्रतिपादकं श्रुत्यादिकं च सर्वमेवा-
त्मातिरिक्तमज्ञानकल्पितमित्यपि न, एवं सति प्रमा-
णास्यापि बाधेन ब्रह्मातिरिक्तनिषेधस्य श्रुतस्यापि पुनः
संशयापत्तेः । स्वाप्नशब्दस्य जाग्रति बाधे पुनस्तच्छब्द-
बोधितार्थसंशयवत् तथा बन्धमोक्षादिकं सर्वथा ना-
स्तीति श्रवणानन्तरं मननादिषु पुनः प्रवृत्त्यनुपपत्ते-
श्च । आप्तवाक्यतः पुरुषार्थीभावनिर्यायात् । किं च मह-
दादाखिलजगदधिष्ठानकारणत्वं ब्रह्मणः, तत्स्वरूपं च
अज्ञाविभक्तं जेनोपष्टम्बं च सदुपादानकारणं कार्या-
कारेण परिणामतइति यथा सर्गादौ जलाविभक्ताः
पार्थिवमूल्मांशास्तन्मात्राख्याः जलेनैवोपष्टम्भात्पृथि-
व्याकारेण परिणामन्त इत्यतो जलं महापृथिव्या अ-
धिष्ठानकारणमिति, अत एव “आधारमानन्दमख-
ण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरद्वयं च” “एतस्माज्जा-
यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” ।

यस्य यत् कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः ।

अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति हि ॥

भूमिका ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतयो ऽप्युपपद्यन्ते तथा चैतादृ-
शकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्वमिति चोच्यते ।
ब्रह्मणश्च स्वाविभक्तप्रकृत्याद्युपपद्यमानत्वं साक्षितामा-
त्रेणेति जगत्कारणत्वे ऽपि न ब्रह्मणो विकारित्वं न
वा प्रकृतिपुरुषादिष्वतिप्रसङ्गः सर्गात्पूर्वमन्येषां सा-
क्षित्वासम्भवात् । एतदेवाधिष्ठानकारणसुपादानका-
रणमित्युच्यते आचार्यैः । कार्यविभागाधारत्वस्यैवो-
पादानसामान्यलक्षणात्वात्, अविभागस्थाधारतावत्
स्वरूपसंबन्धविशेषो ऽत्यन्तसंमिश्रणरूपो दुग्धजलादे-
कताप्रत्ययनियामकः । तत्र समवायसंबन्धेन यथा-
विभागस्तद्विकारिकारणम् । यत्र च कार्यस्य कार-
णाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणमिति विका-
रिकारणाद्भेदः । वैशेषिकादिभिरपौट्टशं ब्रह्मणः कार-
णत्वं निमित्तकारणतेति परिभाष्यते अस्मा-
भिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तका-
रणेभ्यश्च विलक्षणात्तथा चतुर्थमाधारकारणत्वमिति
परिभाष्यते, अस्मिंश्च शास्त्रे सृष्टिप्रक्रियो महदादिक्र-
मेषां सांख्ययोगीकैव विशेषस्त्वियान् प्रकृतिस्वात-
न्त्र्यवादिभ्यां सांख्ययोगिभ्यां पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिः
स्वयमेव पुरुषेण आद्यजीवेन संयुज्यत इत्यभ्युपगम्यते
अयस्कान्तेन लोहवत्, अस्माभिस्तु प्रकृतिपुरुषसंयोग
ईश्वरेण क्रियतइत्यभ्युपगम्यतइति । किं च “आ-
त्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ”
इत्यादिश्रुतिभिरात्मारामस्यापि विदुषः कर्मावगमात्

कर्मविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् अत एव “अ-
न्धं तमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते ततो भूय इव
ते तमो य उ विद्यायां रताः । विद्यां चाविद्यां च
यस्तद्वेदोभयं सह अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्याया मृत-
मश्नुते” इत्यादिश्रुतयो

ज्ञानिना ऽज्ञानिनावापि यावद्देहस्य धारणम् ।
तावद्द्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये ॥
ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः ।
निवृत्तफलदम्पस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥

इति वसिष्ठक्रीर्मादिस्मृतयो ऽपि सङ्गच्छन्ते “कि-
मथा वयं यक्ष्यामहे” “अग्निहोत्रं न जुहवां चक्रिरे”
“तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः” “कुर्या-
न्म कर्माणि हि ज्ञातवेद्” इत्यादि श्रुतिस्मृतिवच-
नानि हि विदुषां हिंसाविचेपादिदोषदुष्टबाह्यकर्म-
त्यागविधायकपरायणैव न त्वन्तर्यागाद्यान्तरकर्मप्रति-
षेधकानि तथा सति ।

कृत्वाग्निहोत्रं अशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्ष्योपचितैर्हविर्भि-
क्षिताग्निना स व्रजति स्वलोकान् ॥

इत्यादिवचनविरोधापत्तेः । समारोपस्यादा-
त्मन्यप्रतिषेधः इतिन्यायाचार्यवचनविरोधापत्तेस्ते-
त्याहुः । विज्ञानान्मताख्यभाष्यकारस्यायं नाम्ना

कर्णाकर्णिकथ च गौडसंन्यासीति प्रतिपद्या-
महे, सन्ति चापरे ग्रन्था विज्ञानभिद्युया नि-
र्मिताः सांख्यप्रवचनभाष्यम् योगवार्त्तिकम् उपनि-
षद्भाष्यम् योगसारः सांख्यसारश्च एते च ग्र-
न्या सुद्रिता लिखिताश्च तन्नाम्ना उपलभ्यन्ते
अस्य ग्रन्थस्य द्विषष्टिपत्रस्यविंशतिपङ्क्तौ अधिकं तू-
पदेशरत्नमालाख्यप्रकरणे द्रष्टव्यमिति लेखदर्शने-
न सा निबन्धो ऽपि विज्ञानभिद्युविरचित इति
प्रतीयते परं च उपदेशरत्नमालाख्यप्रकरणमद्यत्वे
नोपलभ्यते, गीताभाष्यमपि विज्ञानभिद्युभिर्विरचि-
तमिति श्रूयते परं च नोपलभ्यते । यद्यपि सन्ति
शाङ्करभाष्य-रामानुजभाष्य-माध्वभाष्य-अण्णभाष्यप्र-
भृतीनि सूत्रभाष्यरत्नानि तथापि यादृशः श्रुतिस्मृति-
पुराणानामविरोधेन समन्वयः विदुषां परितोषज-
नको विज्ञानामृताख्यभाष्ये न तथा भाष्यान्तरे इ-
त्यवधार्य सकलप्राचीनदुर्लभग्रन्थसंपादकशीलैः श्री-
गोविन्ददासमहाशयैः काश्यां समाहृत्तमुनसिफप-
दवीं प्राप्तः श्रीशबाबूमहाशयैश्चानुमादितः प्रका-
शने प्रवृत्तः, शोधने चास्य पुस्तकमेकम् अत्यशुद्धं सं-
पूर्णं श्रीगोविन्ददासमहाशयात्प्राप्य द्वितीयं च अत्य-
शुद्धं खण्डितं द्वितीयाध्यायपर्यन्तं च श्रौतस्मार्तपारा-
वारैश्च श्रीवामनाचार्यमहाशयात्प्राप्य परिशोधयन्
रमणीयसीसकाक्षरैर्महताप्रयासेन चौखवासीरीजा-
ध्यक्षश्रीयुतबाबूहरिदासगुप्तमहाशयानुमत्यां लक्ष्मी

विद्याविलासयन्त्रालये मुद्रणकार्यं समापयम् ।

अतः परं च ब्रह्मसूत्राण्यनुक्रम्य शुकभाष्यं चै-
तन्यसंप्रदायप्रवर्तकानां गोविन्दभाष्यं श्रीनिवासभा-
ष्यं लिङ्गायितानां श्रीकरभाष्यं च श्रीगोविन्ददासम-
हाशयानुमत्यामुद्रितानि भविष्यन्ति एतन्नामाङ्कि-
तपुस्तकेषु एकं द्वित्राणि वा यन्महाशयसविधे विद्यन्ते
ते एतत्पुस्तकमुद्रणाभिलाषिगोविन्ददासमहाशयम-
मीषे मुद्रणार्थं प्रेषयेयुरिति भूयो भूयः प्रार्थये ।

तदिदं विदुषां रसव्यासञ्जनाय भवतु तमामिति
जगदीशमर्षये, प्रयतन्तां च मदीयदृष्टिदोषेण लु-
ब्धादिबाहुल्येन सौमिकाक्षरयोजकदोषेण वा जनि-
तानि स्थलितानि सुविमृश्य निर्दोषतासंपादनाय
गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः, सफलौकुर्वन्तु च मत्प-
रिश्रममितिशम् ।

अडकरोपनामक-

मुकुन्दशास्त्री ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पं०	अ०	शु०
२	२३	रूप	रूप
५	५	अर्थशब्द	अतःशब्दश्च
६	१३	दयापर	दयापरः
८	१२	ष्वे	ष्वेव
९	१२	रूप	रूप
१०	९	जातवेद	जातवेदः
११	५	फलतात्	फलत्वात्
१३	१०	योगारूढ	योगारूढ
१६	३	द्वेष	द्वेष
१८	६	वेऽपि	त्वेऽपि
२०	७	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते
२१	३	वक्ष्यमाणात्वा	वक्ष्यमाणात्वात्
२१	४	पातंजल	पातञ्जल
२१	१९	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
२२	१०	वृत्ति	वृत्ति
२२	१२	संबन्ध	संबन्ध
२३	३	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
२३	०	प्रवृत्त्या	प्रवृत्त्या
२४	२	तुच्छत्व	तुच्छत्व
२४	४	दृष्टान्तत्वा	दृष्टान्तत्वा
२७	७	द्वेषो	द्वेषो

पृ	पं०	अ०	शु०
३४	६	कर्तृ	कर्तुं
३५	२०	दृष्टत्वा	दृष्टत्वा
३७	१६	दृष्ट्या	दृष्ट्या
३८	१८	प्रविश्य	प्रविश्य
३९	२१	विभग	विभाग
४८	६	संबन्ध	संबन्ध
५०	१८	विम्ब	विम्ब
५२	४	पुत्रवेतना	पुत्रचेतना
५६	७	सौ	ऽसौ
५६	१६	मूक्त	मूक्तम्
७६	१३	चतन	चेतन
८४	१५	कोऽसङ्ग्य	कोऽसङ्ग्य
८४	१६	श्यानौ	श्यानौ
८७	५	तमोऽज्ञान	तमोऽज्ञान
८८	१६	नानिर्मु	नाऽनिर्मु
९६	१३	निस्तिष्ठन्ति-	निष्ठिम्यन्ति-
		नानात्मनां	नानात्मयानां
१०३	१५	स्थस्य	स्थस्या
१०३	१६	लक्ष्यत्व	लक्ष्यत्व
१०७	२३	निस्तिष्ठन्ति-	निष्ठिम्यन्ति-
		नानात्मनां	नानात्मयानां
११०	१२	दिक्त्रे	दिवाक्त्रे
११३	१४	श्रूयते	श्रूयते

(३)

पृ०	पं०	अ०	शु०
११८	५	शक्यत्व	शक्यत्व
११८	१८	विध्यन्व	विध्यन्व
१२६	५	ऐन्द्र	ऐन्द्र
१२६	१७	कर्तृवा	कर्तृत्वा
१३०	१६	माच्छा	मात्स्या
१३१	७	नारायणा	नारायणाः
१३३	२०	ध्वतेषु	ध्वतेषु
१३८	२०	नन्वेव	नन्वेवं
१४०	६	स्यन्	स्यन्
१४१	१०	निरुपपद	निह
१४३	१२	नानात्मनां	नानात्मयाना
१५१	४	मान्त्रं	मात्र
१५१	१	सष्टृ	सष्टृ
१६४	२२	ब्दोये	ब्दा ये
१६८	५	समि	सम
१६८	१४	चक्ष	चक्षु
२०३	११	दानौ	दानौ
२२१	६	दात	दान्त
२२१	२०	काद	कादा
२२२	३	नक	नक
२२७	१	चय	चार्य
२२८	३	क्राम	क्राम
२२८	१२	अस्वार्य	स्वार्यः

(४)

पृ०	पं०	अ०	शु०
२३१	१	कृद्र	कृद्र
२३१	४	क्षिस	क्षिस
२३१	१०	गाह	गारु
२३३	१६	मदम्	मन्दम्
२३४	७	ष्वक	ष्वक
२३४	८	तारे	तरे
२३६	२३	भेदे	भेदे
२३७	५	न्वत्व	न्वत्व
२३८	३	स्रुति	श्रुति
२३८	१८	स्रष्ट	स्रष्टृ
२३८	२१	ख्यच्छा	ख्यच्छा
२४०	२	मेतद्	चैतन्
२४०	१४	यन्	पगन्त
२५०	४	विष्	वीष्
२५४	१	जीलि	जीवलि
२५४	१३	मीमा	मीमां
२६५	१५	ष्यति	ष्यते
२६७	१८	भाग	भाग
२६४	२०	प्रज्ञै	प्रज्ञैः
२७५	१५	वन्दि	वदि
२७६	१	दितित्या	दित्या
२७६	१०	सिर्गाय	सर्गाय
२८६	१४	भद्	भेद

(५)

पृ०	पं०	अ०	शु०
२६४	१	दीया.	दीषा
२६८	४	कह	कर
२६८	६	पुण्य	पुगण
३००	४	भाष्ये	भाष्ये
३०३	६	हनन	हन
३०५	१३	तोल्या	तोल्या
३०७	४	पवंगं	पर्वगं
३०८	१२	क्षयो	यथो
३०८	१	हात	हात्त
३०९	७	भेदे .	भेदे
३१०	११	सत्यत्यु	सत्यु
३१४	३	प्रञ्च	प्रपञ्च
३०९	४	प्रञ्च	प्रपञ्च
३१५	२	भाव	भाव
३१६	४	ञ्ज	ञ्ज
३१७	६	विभु	विभु
३२७	२	ख्येभ्य	ख्येभ्य
३२७	३	शस्य	शस्य
३२७	१७	कारंका	कारं
३२८	१०	त्यु	त्यु.
३२०	३	ज्ञान	ज्ञान
३४२	२१	चैक	चैक
३४४	११	त . .	त .

(६)

पृ०	पं०	अ०	शु०
३४६	११	जद	जवद
३४७	८	क्त्याव्य	व्यक्त्याव्य
३५४	६	तद्दि	तद्दि
३५८	२०	रवर्यं	स्वर्यं
३६०	३	नैष्ट	नैष्ट
३६२	७	धुर्ता	धूर्ता
३६६	१८	नास्था	नस्था
३७२	६	म्भती	म्भवती
३७२	१८	त्वचि	त्वच्चि
३७४	८	पर	पार
३७६	१०	विषवसबन्ध	विषयसंबन्ध
३८१	१८	शदवदं	शवदं
३८३	१०	नीरौ	नौरौ
३८८	१२	थच्च	यच्च
३८४	२	योहा	योर्हा
३८६	१२	क्लेशा	क्लेशा
०	१३	क्लेशा	क्लेशा
४००	१३	सूक्ष्मा	सूक्ष्मा
४०४	१	ल्याणभ	ल्याणंभ
४०५	१७	नूक्तैव	नूक्तैव
४०६	४	क्ताप्राणा	क्ताःप्राणाः
४०८	१४	मत्तव्यम्	मन्तव्यम्
४०९	१४	करंणं	करणं

पृ०	पं०	अ०	शु०
४१०	२०	ज्ञान्त	ज्ञान्त
४१०	२१	शिपप्रते	विशिष्यं
४१०	२२	पृथिव्या	पृथिव्या
४११	६	सूत्त	सुत्त
४१३	१३	सात्म	मात्म
४१८	१७	बाहु	बाहु
४१६	२	वयेभ्य	क्वेभ्य
४१७	१	प्यकी	क्वेकी
४१७	२०	मदम्	मन्दम्
४२०	८	मृय	भूय
४२०	१६	कारा	काशा
४२२	१६	इत्यक्त	इत्युक्त
४२३	३	भृष	भूय
४२३	४	वरही	वरोही
४२४	४	वराहौ	वरोहो
४२४	१६	सप्तकाल	सप्तपाताल
४२८	४	भवन्ति	भवति
४३१	५	ब्रह्मण	ब्रह्मणाः
४३१	१६	नर्मा	निर्मा
४३२	२२	भूयभा	भूयमा
४३३	२	मिव्य	भिव्य
४३४	१	ष्णावी	ष्णावी
४३५	८	वचनी	वचनी

(८)

पृ०	पं०	अ०	शु०
४३६	११	यो ऽतः	यो ऽन्तः
४३६	१४	प्राणाच्च	प्राणत्त
४४६	७	भूत	भूत
४५०	३	सद्यां	सद्या
४५४	२१	शंन	शंनं
४५८	८	तारातम्य	तारतम्य
४६५	१	भवेम्	भवेत्
४८५	६	मात्मन	मात्मनः
४८७	२	विधे	विधे
४९२	६	मनव्य	मन्तव्य
४९२	२२	विदान्	विहान्
४८३	१६	सुरकृन्द	सुरकृन्द
४९३	१७	कृन्दांस्मि	कृन्दांसि
५०१	१	तत्त्व	तत्त्व
५०३	१३	योऽख	ब्रह्मणोरखगुहं
५०४	७	त्यन्तर	त्यन्तर
५०८	४	इश्वर	ईश्वर
५१८	७	सत्त्वा	सत्त्वात्
५१८	७	सत्त्वा	ऽसत्त्वा
५१९	२	सत्त्वे	एसत्त्वे
५१९	३	सत्त्वा	सत्त्वा
५२१	१६	सत्त्वा	सत्त्वात्
५२०	१	त्यादि	त्यादि.

(६)

पृ०	पं०	अ०	शु०
५३७	१३	प्रव्र०	प्रव्रजन्ति
५४२	१७	जगद्भुक्	रूपक
५४३	३	र्थत्वं	र्थत्वं
५५६	५	वत्त्व	वत्त्व
५५७	६	यांश्च	याम
५६५	१३	तं	कृतमि
५६५	१८	तात्त्व	तात्त्विका
५६८	२	स्यार्थ	सूत्रस्यार्थ
५७३	४	भव	भवन्तीति
५७३	१४	साक्षात्सो	साक्षात्कारे
५८०	२२	भ्यष्य	ष्यस्य
५८३	४	यान्य	यान्यं
५८७	२१	वित्त्व	वित्त्वं
५९५	२	ष्ठ	वासिष्ठे
६०५	५	हृत्य	साहित्य
६०५	८	धिसु	धिसु
६०७	३	क्षते	परीक्ष्यते
६०८	१७	ङ्गथा	काङ्गायाः
६१६	७	विसुत्व	विसुत्व
६१७	२०	त्ययः	त्यर्थः

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो नारायणाय ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

विज्ञानाऽमृताख्यम् ।

विज्ञानभिक्षुविरचितम् ।

सर्वत्र यो यत्र सर्वं यश्च सर्वमतो भवेत् ।
विदचिच्छक्तये तस्मै नमश्चिन्मात्ररूपिणे ॥१॥
अन्तर्यामिगुरुदृष्टिज्ञानविज्ञानभिक्षुणा ।
ब्रह्मसूत्रकृजुव्याख्या क्रियते गुरुदक्षिणा ॥२॥
श्रुतिस्मृतिन्यायवचःक्षीराब्धिमथनोद्धृतम् ।
ज्ञानामृतं गुरोः प्रीत्यै भूदेवेभ्यो नु दीयते ॥३॥
परिविषय्य बहुध्या मोहिन्येवाथ दानवान् ।
कुतर्कान्वञ्चयित्वेदं पीयताममृतेभ्युभिः ॥४॥
पीत्वैतद्दलवन्तस्ते पाखण्डासुरयूथपान् ।

विजित्य ज्ञानकर्मभ्यां यान्तु श्रीमद्गुरोः पदम् ॥५॥

“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
“तमेव विदित्वाऽतिमृत्यु मेति” इत्यादिश्रुतिसिद्धपर-
मपुरुषार्थसाधनताके ब्रह्मज्ञाने विधिः श्रूयते “आत्मे-
त्येवोपासीत” “स मआत्मेति विद्यात्तमेव धीरो वि-
ज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण” इत्यादिरूपः तत्र किं

ब्रह्म किं वा तस्य ब्रह्मतानिर्वाहकं गुणजातं कीदृशं वा तस्य ज्ञानं कीदृशं वा तस्य ज्ञानफलमित्यादिकं विशिष्य सुसुक्ष्मां जिज्ञासितं भवति श्रुतिष्वपाततोऽन्योन्यविरुद्धार्थतायाः शाखाभेदेन प्रतिभासनादिति अतस्तन्निर्णयाय ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमपेक्षितम् । नन्वथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिपूर्वमीमांसयैव ब्रह्मज्ञानरूपधर्मस्यापि मीमांसितत्वान्नास्ति पुनराकाङ्क्षा, ब्रह्मज्ञानस्य च धर्मत्वं चोदनालक्षणत्वात्सिद्धम् अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽत्मदर्शनमित्यादिस्मृतेश्च । वक्ष्यति आचार्यः, सर्वासु वेदान्तविद्यासु चोदनां सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति सूत्रेण, तत्र कुतर्कजातस्य च पश्चान्निराकरिष्यमाणत्वादिति, मैत्रम् । सामान्यतो धर्मत्वमिदं निरूपणोऽपि अशेषविशेषनिर्धारणार्थं कल्पसूत्रादिवद्ब्रह्ममीमांसाया अप्यपेक्षितत्वात्, ननु तथाऽपि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासा नोपपद्यतइति चेन्न । तदेव ज्ञानं किं सांख्ये सिद्धं जीवचैतन्यं, किं वा चैतन्यान्तरमित्येवंस्वरूपजिज्ञासासत्त्वादिति । तदेवमाकाङ्क्षितत्वाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यारम्भं प्रतिजानीते भगवद्वेदव्यासः—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

अथाथ शब्द उच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपोऽधिकारवाचकः, अधिकारश्च प्रकरणं प्राधान्येन निरूपण

मिति यावत्, अतो ब्रह्मशेषतया ऽग्येषामपि मीमांसनमर्थाच्चिह्नं, तथा प्रत्यधिकरणं ब्रह्मशब्दाभावे ऽपि प्रकरणीतया ब्रह्मैव लब्धव्यमित्यादिकमयशब्दस्य प्रयोजनम्, अत इत्यत्रेदमा प्रकृतं सूत्रमुच्यते, पञ्चमी चाऽवधौ, तथा च इदं सूत्रमारभ्येत्यर्थः, अर्थज्ञानात्प्रागेव सूत्रस्योपस्थितत्वान्न तत्परामर्शानुपपत्तिः वक्ष्यमाणस्यापीदमा परामर्शदर्शनात् उत्तरसूत्रमारभ्येत्यर्थस्त्वतिसमीचीनः, तथा च यथा ग्रन्थशेषे ऽनावृत्तिः शब्दादिति समग्रसूत्रद्विरावृत्तिः शास्त्रोत्तरावधिसूचिका, तथैवात इति शब्दोपि तरपूर्वावधिवोचकः, एवं हि शास्त्रस्य पूर्वापरान्तद्वयावधारणे सति ग्रन्थमहावाक्यार्थबोधाय वाक्यान्तराकाङ्क्षयो शिष्याणां विलम्बो न भवतीत्याशयेन शास्त्रद्विराद्यन्तावधौ परिच्छिद्येते, अवश्यं चाथातःशब्दयोर्यथोक्तार्थतैव शास्त्रान्तरेष्वभ्युपेया, यथा अथातो ब्रतमीमांसित्यादिश्रुतौ ।

अथातो गोभिलोक्तानामग्येषां चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवदित्यादि ॥

स्मृतौ च, न हि तत्राधिकारावधौ विहायाऽथातःशब्दयोरन्यार्थता सम्भवति । ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दार्थस्य जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा अतो विशिष्यं पूर्वं ब्रह्मज्ञानाभावे ऽपि शिष्याणां न सूत्रवाक्यार्थबोधो सम्भवः, ब्राह्मणवेदहिरण्यगर्भादिषु ब्रह्मशब्दस्य

गौणत्वेन न ब्रह्मशब्दार्थतेति वक्ष्यामः । जिज्ञासा-
 चात्रविचारो मीमांसापरनामकः । जिज्ञासाशब्दस्य
 मीमांसाशब्दवद्विचारे रूढत्वात्, अथातो धर्मजिज्ञा-
 सेत्याद्यनेकशास्त्रेषु जिज्ञासां प्रतिज्ञाय विचारकर-
 णदर्शनात् । श्रुतावपि ब्रह्मज्ञानेच्छयोपसन्नं शिष्यं
 प्रत्यपि “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति” पुनर्जिज्ञासोपदे-
 शाच्च । अत एव अजिज्ञासितसद्ब्रह्मो गुरुं मुनिमुप-
 ब्रजेदित्यादिवाक्येषु विचारएव जिज्ञासाशब्दः प्र-
 युज्यमानो दृश्यते तत्रेच्छार्थकत्वासम्भवात् । तस्मा-
 द्योगेन रूढतया च प्रकरणभेदेन जिज्ञासाशब्दो वि-
 चारेच्छयोरुभयोरेव वाचक इति बोध्यम्, विचारश्च
 विवरणं निर्णयहेतुभूतं लिङ्गाद्यवधारणम्, निर्णयश्चो-
 क्तो न्यायाचार्यैः, विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधा-
 रणं निर्णय इति । स च निर्णयो वेदान्तैरेवेति व-
 क्ष्यति । शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेण ॥ तथा चार्थं सू-
 तार्थः इदं सूत्रमारभ्यं प्राधान्येन ब्रह्मविचारः तच्छा-
 स्रमस्माभिः क्रियतइति ॥ यदि च जिज्ञासाश-
 ब्देन तच्छास्त्रं न लक्ष्यते तदा आचार्येण पूर्वमेव ब्र-
 ह्मणो निर्णीतत्वाद्विचारप्रतिज्ञा नोपपद्यते । नोप-
 पद्यते च विचारं प्रतिज्ञाय सूत्रपरम्परारचनमिति ॥
 आधुनिकास्तु प्रौढ्या सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते अधी-
 तस्वाध्यायैर्विचारितकर्मकाण्डैरप्यकर्तृत्वादिरूपेणात्म-
 नो ऽनवधृतत्वात्तन्निर्धारणे चाविद्यानिवृत्त्या पुरु-
 षार्थसिद्धेस्तन्निर्धारणायात्मनो ब्रह्मणो जिज्ञासा-

तदुपलक्षितो विचारः शिष्याणां कर्त्तव्यतया शास्त्र-
स्यादौ विधीयते अथातो ब्रह्मजिज्ञासिति । अथ-
शब्दो नित्यानित्यवस्तुविवेकेहासुचफलभोगविरागश-
मदमादिसंपन्मुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयानन्तर्यमाह ।
अथशब्दश्च वक्ष्यमाणहेतुवाचकः । ज्ञातुं साक्षात्कर्त्तु-
मिच्छा जिज्ञासा तद्हेतुको विचारः । तथा चायमर्थः ।
यस्माद्ग्नहीत्वादिकर्मानित्यफलकं ब्रह्मज्ञानं ज्ञान-
न्तफलकमतः सर्वकर्मणि संन्यस्य शमदमादिसाधन-
चतुष्टयसंपन्नेन विविदिषुणा ब्रह्मविचारः षड्विध-
लिङ्गैर्वेदान्ततात्पर्यावधारणरूपो ब्रह्मसाक्षात्काराय
कर्त्तव्य इति ॥ “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रुतेः” ।
लिङ्गानि च पूर्वाचार्यैरुक्तानि ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयइति ॥

तथा च विचारविधिपरं सूत्रमिति वदन्ति ।
तत्रेदमुच्यते कथं पुनः सर्वतन्त्रसाधारणमपेक्षितं
चोक्तार्थं हित्वा सामान्याभ्यासंथातःशब्दाभ्यामेता-
दृशो ऽर्थविशेषो ऽवधारित इति । साधनाध्याय-
सूत्रेभ्य इति चेत् तर्ह्यलमत्र तत्सूत्रेणैक-
क्षरलाषवाच्याचार्याः पुत्रोत्सवं मन्यते न वो सा-
धनाध्याये सर्वकर्मत्यागं वा विचाराङ्गत्वेन शमदमा-
दीन्वा विधास्यति किं तु विद्याया अकर्मशेषतया
पुरुषार्थहेतुत्वं प्रतिज्ञाय तत्साधकत्वेन समाधिनि-

ष्ठानां न्यायसिद्धं कामतः कर्मत्यागमनुवदति उ-
पमहं चेति सूत्रेण तथा विद्याप्रधाने संन्यासाश्र-
मे विधिं व्यवस्थापयिष्यति न सर्वकर्मत्यागे तथा
संप्रज्ञातयोगजब्रह्मसाक्षात्काररूपायामेव विद्यायां
फलपर्यवसायिन्यां शमदमाद्यन्तरङ्गसाधनं वक्ष्यति
शमदमाद्युपेतश्च स्यात्तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया तेषा-
मवश्यानुष्ठेयत्वादिति सूत्रेण । “तस्मादेवंविच्छ्रान्तो-
दान्तउपरतस्तिष्ठुःसमाहितो भूत्वा आत्मन्वेवा-
त्मानं पश्यती” त्यादिश्रुतौ । संप्रज्ञातजसाक्षात्कारा-
ङ्गतयैव शमदमादिविधानात् । नारदीये नित्यानित्य-
विवेकादिसाधनचतुष्टयप्रतिपादभानन्तरं ।

चतुर्भिः साधनैरेतैर्विशुद्धमतिरच्युतम् ।

सर्वगं भावयेद्दिपाः सर्वभूतदयापरं ॥

इति वाक्येन साधनचतुष्टयस्य ध्यानाङ्गताया एव
लाभाच्च । तत्र च यदि अङ्गाङ्गतया बहिरङ्गैरग्नी-
न्धनादिभिः कर्माङ्गैर्विज्ञेपात् शमादिर्न संभर्वात्
तदा अन्तरङ्गान्तुरोधेन बाह्याङ्गान्यग्नीन्धनादीनि ना-
पेक्षणीयानीत्येव वक्ष्यति । अत एव चाग्नीन्धनाद्य-
नपेक्षेति सूत्रेण । न तु कर्मत्यागं तेनापि सूत्रेण
विधास्यति । तथा सति सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुते-
रश्रवत् सहकारित्वेन चेत्युत्तरसूत्रविरोधात् । कर्मा-
नपेक्षेत्यस्यैव वक्तव्यतौचित्याच्च । नन्वेवमपि सूत्र-
द्वयोक्तयोरग्न्याद्यपेक्षानपेक्षयोर्विरोध एवेति चेन्न ।

संन्यासिनां बाह्याग्न्यादाभावे ऽपि स्वसमारोपितानां
बाह्याग्न्यादीनामन्तरग्निहोत्रकाले प्रेक्षणीयत्वेनाऽवि-
रोधात् । तथा च विष्णुपुराणे संन्यासप्रकरणे ।

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्ष्योपचितैर्हविर्भि-
क्षिताग्निना स व्रजति खलोकानिति^१ ॥
मोक्षधर्मं च संन्यासप्रकरणे ।
प्रादेशभावे हृदि निष्ठितं य-
त्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदैवकेषु ॥
उत्तानआस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदइति^२ ॥

न्यायाचार्यैश्च समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इ-
त्युक्तम् । अग्न्यादीनामात्मन्यारोपणात्कर्मणामप्र-
तिषेध इत्यर्थः । अत्र मोक्षधर्मवाक्ये ऽङ्गहानावप्यन्त-
र्यागो योगिनां न दृष्यतीत्युक्तम् । एतेन संन्यासिनां
सर्वकर्मत्यागो ऽशास्त्वर्थः, तथैव च श्रुतिरपि । “अत्र
ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदिति सन्धिं समाधावात्मन्याच-

(१) अ० ३ अ० ७ श्लो० १० ।

(२) अ० २५ अ० २० ।

८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽवृताख्ये [मू० १

रेदिति च आत्मनि स्वशरीरे समाधिमात्रेण देवैः सह
सन्धिं सन्ध्याख्यं कर्माचरेदित्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरं
'परमात्मात्मनो रेकत्वे विज्ञानेन तयोर्भेद एव वि-
भग्नः सांध्यम् संध्येति । तथा मनौ ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मशाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥

इत्यनेन ज्ञानस्यात्मयागेन सह समुच्चय उक्तः ॥
आत्मयागश्च स्वशरीरस्थानामेव सर्वदेवानां स्वक्री-
यस्नानाहारादिकालेषु स्वभोगैरेव मन्वादिनैरपेक्ष्ये-
ण यजनम् ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमाणाः सततमिन्द्रियेषु जुह्वति ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

खं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शने ऽनिलम् ॥

इत्यादिभनुवाक्यान्तरात् । तस्य चात्मयागस्य म-
नोमात्रसाध्यत्वमाह बसिष्ठः वैदिकं कर्म प्रकृत्य ।

वाह्यमाभ्यन्तरं चेति प्रत्येकं सुक्तिसाधनम् ।

बाह्यं वह्निःक्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः ॥

आभ्यन्तरं तु मनसा विध्यनुष्ठानमात्मनि ।

तयोरन्यतरत्कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि ॥

मोक्षधर्मं च ।

शान्तियज्ञरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञरतो मुनिः ।

वाङ्मनःकाययज्ञैश्चभविष्याम्युरगायन इति ॥
गौतमीयतन्त्रे च ।

केवलं सततं श्रीमच्चरणाम्भोजभाजिनां ।

संन्यासिनां सुसुक्ष्मां मानसः कथितो विधिः ॥
इत्युक्तम् ॥ केवलमित्यनेन बाह्यकर्मणामेव त्यागो
लब्धः । मानसकर्मविधानात् । वसिष्ठेनात्मयागस्य
प्रशंसा च कृता ।

यद्युमात्मन्यशक्त्येद्यजेद्गोक्षेषु सर्वदा ।

स्वयमुत्पन्नलिङ्गे वा स्थापिते वा विशेषतः ॥

इत्यात्मयागाशक्तावेव बाह्यस्यावश्यकत्वमित्य-
र्थः । एवं च सति संन्यासिनामप्यन्तरग्निहोत्रं गाय-
त्वार्थब्रह्मात्मताध्यानरूपमंध्यादिकं वास्तीति न “याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधः । तथा

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते ।

तेषां कर्मफलत्यागः संन्यास इति चोच्यते ॥

इत्येवंविधवाक्यान्यपि संन्यासविधिना न विरु-
ध्यन्तइति मन्त्र्यं । मोहादकर्त्तव्यताज्ञानात् कर्म-
त्यागस्य वैधत्वे तु तत्तच्छ्रुतिरस्यतयः संकुच्येरन् ।
असंकोचिनोपपत्तौ संकोचश्चान्याय्यो वैधस्य रात्रिश्रा-

(१) कर्मयज्ञेषुतिपुस्तकौत्तरपाठः ।

(२) अ० १७५ श्लो० ३२ ।

१० ब्रह्ममूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १

दस्येव प्रतिषेधानुपपत्तिश्च । प्राप्ताप्राप्तविकल्पग्रासात्
पर्युदासाश्रयणे च रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादाविव क-
र्मत्यागवाक्येष्वपि लक्षणाभ्युपगमेन गौरवात्कर्मत्याग-
वाक्यानामस्य उपदर्शितविकल्पाद्यनुसारेण बाह्यक-
र्मत्यागपरत्वस्यैवौचित्याच्च । एतेन,

सर्वाणि भूतानिमुखि रमन्ते

सर्वाणि दुःखेषु तयोद्भिजन्ति ।

तेषां भयोत्पादनजातखेदः

कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः ॥

इत्यादीनि जातवेदानां विदुषां कर्मत्यागविधा-
यकवाक्यानि बाह्यकर्मत्यागपराख्येवावगन्तव्यानि ।

“आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां
वरिष्ठ इत्यादिश्रुतिभिः”रात्मारामस्यापि विदुषः क-
र्मावगमात् ।

ज्ञानिना ऽज्ञानिना वापि थावद्देहस्य धारणं ।

तावद्दृष्ट्याश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्म सुक्तये ॥

ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः ।

निवृत्तफलदहस्य सुक्तिस्तस्यकरे स्थिता ॥ इति

वसिष्ठकौर्मादिस्मृतिभिर्विदुषोऽपि कर्मावशक-
त्वस्मरणाच्च । तथा कर्मत्यागहेतोर्हिसावित्रेपादेरान्त-
रकर्मण्यसम्भवाच्च । संन्यासिनां कर्माभावे स्वशरीरे

ऽग्न्यादीनां देवादिनां वारोपणस्य वैफल्योपत्तेश्च ॥
ननु भवतामप्यारोपणमदृष्टार्थमेवाऽग्न्यादीनां देहे
सत्त्वादिति चेन्न । बाह्याग्निसूर्याद्योधारकोपासनाप-
रित्यागजदोषपरीहारस्यैव बाह्याग्न्याद्वारोपफल-
त्वात् एवं ह्यन्तरेव 'समष्टिव्यष्टभेदेन' सर्वदेवानां
बाह्ययागोपि संपद्यतइति । एवमन्यान्यपि वाक्या-
नि "किमर्था वयं यच्छ्यामहे" "अग्निहोत्रं न जु-
हवांचक्रिरे" ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥

इत्येवमादीनि त्रिदुषां हिंसाविचेपादिदोषदुष्टबा-
ह्यकर्मत्यागविधायकान्येव न त्वावश्यकभिन्नादावप्यन्त-
र्यागस्य नमस्कारजपादेवी प्रतिषेधकानि । कर्मत्याग-
स्य शमादिपालनाय गुणलोपो न गुणिन इति न्याये-
न दृष्टार्थकत्वात् । अत एव, ..

ऋतुं प्राप्य यथा वृत्तः पत्रं त्यजति निस्पृहः ।

तत्त्वं प्राप्य तथा योगी त्यजेत्कर्मपरिग्रहम् ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपि कर्मपरिग्रहस्य कर्मोपकरणस्यैव
त्यागोऽवगम्यते । अन्यथा त्यजेत्कर्मन्त्येव वक्तुमौचित्या
त्यगब्रजपे च शिखायज्ञोपवीताद्यभावेऽधिकारो
ऽस्ति तापनीयेऽशिखा अयज्ञोपवीता इति परमहंसं
प्रकृत्य प्रणावे एव पर्यवसिता इति श्रवणात् । यत्तु

यस्तात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विदाते ॥
 न केवलेन योगिन प्राप्यते परमं पदम् ।
 ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ।

इति भगवद्गीताकूर्मयोर्षीक्यं तन्निष्पन्नसमाधियोगिपरं । तेषां बाह्यसंवेदनाभावेन कर्मसामान्याभावोऽदोषात् ॥ तदुक्तं गीतायां ।

सर्वधर्मीन्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।

इति तस्मात्स्वयमुद्भवत्समाधिं परित्यज्यान्तरमपि कर्म न कर्त्तव्यं प्रधानानुरोधेन गुणात्यागस्य न्यायसिद्धत्वात् । अत एवानेकसंवत्सरं व्याप्यापि बाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मपरित्यागेन समाधाववस्थानं परमर्षीणां श्रूयतइति । तदपि च व्युत्थानकाले यथाशक्ति भिक्षादावन्तर्यागादिः क्रियतएवेति ।

यत्तु यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देहाभ्यासे च यत्नवान् ॥१॥
 इति मनुवाक्यं तदशक्तपरं बोध्यम् । तत्र हि कर्मत्यागी न विधीयते । किन्तु रोगाद्यशक्ता कर्माभावे प्रसक्ते विद्वान्नात्मज्ञानादितत्परो भवेदित्येव विधीयते, कीचित्तु

लोके ऽस्तिन्निविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
 ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो विद्वद्विद्वद्विषयभेदेन कर्मतयागक-
र्मणो व्यवस्थेति वदन्ति । तन्न । उत्पन्नज्ञानस्यापि
कर्मविधिश्रवणेन ज्ञानयोगशब्दस्य समाधिवाच-
कत्वात् । तथा च एकाग्रतालक्षणाज्ञानयोगेन समा-
ध्यास्थेन सांख्यानं विवेकाभ्यासिनां निष्ठा ज्ञाननि-
ष्पत्तिः । कर्मयोगेन तु योगिनां योगाभ्यासिनां निष्ठा
योगारूढता भवतीत्यर्थः ॥

तथा चोक्तं गीतायामेव ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणामुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमःकारणमुच्यते इति ॥

नन्वेवं कर्मत्यागस्याविधेयत्वे विधिर्वा धारणाव-
दिति साधनाध्यायस्यसूत्रेण किं विधेयमुक्तमिति
चेत् । संन्यासाश्रम इत्येवेहि । कः पुनरयं संन्यास
शब्दार्थः, उच्यते ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मिणः प्रव्रजेद् गृहाद्
इतिमन्वादिवाक्योक्तः स्वशरीरे अग्न्यादारोपणपूर्-
वकः पुनर्गृहाद्गभिमानत्यागेन गृहात्प्रव्रजनरूप आ-
श्रम इति । अपरञ्च केवलकर्माभिमानकर्मफलत्या-
गादिः कुर्यात्कर्मसंन्यासचिन्तनं ।

कास्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदु-
रित्यादियाज्ञवल्क्यगौतादुक्तो गौणसंन्यासएव नै-
ष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छतीति गीतांवा-
क्येन कर्मफलं संन्यासफलस्य नैष्कर्म्यसिद्धिरूपस्य म-

न्वादात्तसंन्यासाश्रमस्य पूर्वोक्तफलसंन्यासापेक्षया प्र-
रमत्ववचनादिति । नैष्कर्म्यशब्दश्च अनुगीतादौ सं-
न्यासविशेषवाची दृष्टो यथा,

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।

सर्वभूतसमो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः^१ ॥

इतिकर्माभिमानतत्फलत्यागयोश्च गौणसंन्यास-
त्वेपि मुख्यकल्पत्वं मन्तव्यं ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यतइति
गीतोवाक्ये अभिमानफलत्यागपूर्वकस्य कर्मयोगस्यैव
सर्वकर्मत्यागापेक्षया श्रेष्ठत्ववचनात् । समाधिप्रयुक्ता-
ऽशक्त्या रोगदारिद्र्याद्यशक्त्या चैव हि बाह्यकर्मत्याग-
सिद्धिरिति । अत एव श्रुतिः “आत्मरतिः क्रियावा-
नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ” इति । अत एव जनकादिषु
वसिष्ठादिषु च ज्ञानकर्मसमुच्चय एव दृश्यतइति ।
अधिकं तु साधनाध्याये वक्ष्यामः । तस्मात् श्रवणार्थं
मविदुषां सर्वकर्मत्यागी बाह्यकर्मत्यागो वा शक्तानां
न शास्त्वार्थः । आतुरस्य तु बाह्यकर्मशक्तस्यान्तरक-
र्मानुष्ठानपूर्वकं जावालोक्तसंन्यासं नैव निराकुर्मः ।

अकर्तुं मसमर्थञ्चेज्जुहोतियजतिक्रियाः ।

अन्धःपङ्कुरिद्रो वा विरक्तः संग्यसेद्विजः^२ ॥

इति कूर्मवाक्यादिति । यत्र श्रौतोऽयं विविदिषू-
णामपि सर्वकर्मसंन्यासः ।

(१) अश्रमेधर्पण अ० ४५ ।

(२) कौर्मि अ० ३ श्लो० १० ।

“परीच्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमा-
यान्नास्त्यक्ततःकृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं तस्मै सविद्वानुपसन्नाय
सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं
वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यामिति श्रुतेः,
अत्र गुरुमेवेत्येवकारादिभिः सर्वकर्मत्यागावगमादिति
तत्र एवकाराद्गुरुभावेनोपगमव्यावृत्तेरेव लांभा-
न्त्र तु कर्मव्यावृत्तेः । “क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-
निष्ठा स्वयं जुह्वन्तएकवृषिं श्रद्धयन्तः तेषामेवैतां ब्र-
ह्मविद्यां वदेदिति” वाक्यशेषे क्रियावतामेवोपदेश्य-
त्वविधानात् । समित्पाणितुल्लिङ्गेन हीमावगमाच्च ।
समित्पाणिशब्दस्योपहारपाण्यर्थकतुोपवर्णनं तु स्वाऽज्ञा-
नवर्णनमेव । नास्त्यक्ततःकृतेनेत्यनेन च कर्मणां
भोक्षसाधनत्वमेव निराकृतं फलवत्सन्निधावफलस्यैवा-
ङ्गत्वे न तस्यभोक्षाऽसाधनत्वात् । न तु कर्मत्यागो वि-
हित इति । प्रशान्तचित्तायैत्यनेनापि विद्याग्रहणो-
पयोग्येव प्रथम उक्तः न तु कर्मत्यागः । अर्जुनादिक-
र्मिभ्योऽपि ब्रह्मविद्योपदेशदर्शनादिति । तथ “न क-
र्मणा न प्रजया न धनेनेत्यादि श्रुतिरपि कर्मादीना
मङ्गानामभावेपि एकेषां जडभरतादीनां भोक्षमेवा-
नुवदति । न तु कर्मत्यागं विदधाति । या च पुत्रै-
षणादित्यागश्रुतिः साऽपि पुत्रादौच्छानामेव त्यागं
विदधाति न तु कर्मणः ।

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यान्वते त्यज ।

उभे सत्यान्वते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज^१ ॥

इतिश्रुतिश्च धर्मादेस्तच्यागहेतुविवेकख्यातेश्च रा-
गद्वेषादित्यागं विदधाति ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च
कर्त्तव्यानीत्यादि गीताद्येकवाक्यत्वात् । अन्यथा-
जीवतां धर्माधर्मादित्यागामम्भवात् । मूर्खोत्सर्गादाव-
प्यन्ततः पिपीलिकादोनां विनाशात् ।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागौत्यभिधीयते ॥

इति गीतावाक्यादिति । “तस्माद् विद्यां चाविद्यां
च य स्तद्देदीभयं सहेत्यादि परब्रह्मप्रकरणस्यवाक्यवि-
रोधात्सर्वकर्माणि सत्यस्य श्रवणं कुर्यादित्याधुनिकानां
विधिकल्पनं कुकल्पनमेवेति द्रष्टव्यम् । अत एव श्रव-
णानन्तरमेव मनुना संन्यासाश्रमो विहितः । वे-
दान्तान्विधिवत् श्रुत्वा संन्यसेदन्तुगो द्विज इति ॥
तस्मात्संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यस्यायमेवार्थोऽज्ञस्या
ऽथत्त्या बाह्यकर्मत्यांगरूपं संन्यासे सति श्रवणमवश्यं
कर्तव्यमिति । ज्ञानकर्मसमुच्चये चायं विशेषः ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

इत्यादि वाक्यानुसारेणावगन्तव्यः । आरुरुक्षुत्वे-
नोत्सर्गतो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः कर्माधिक्येनाऽनुष्ठेयं
ज्ञानं तु तदुपसर्जनं युज्यमानस्य तथा च वानप्र-

स्थस्योभे एव समे समचिते योगारूढतयां तु परि-
ब्राजकस्य ज्ञानं प्रधानम् । आन्तरं कर्म तदुपसर्जन-
मिति । एतेषु प्रकारेषूत्तरोत्तरमायासबाहुल्याङ्गिमा-
दिदीषङ्गासाच्च मोक्षाख्यफलेऽप्याश्वाऽश्वतरादिरूपेण
विशेषी मन्तव्यः ॥

जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ।

विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि^१ ॥

प्राप्नोतीति विष्णुपुराणादिति । पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य
युज्यमानस्येत्यर्थः । यथोक्तव्यवस्थया च प्रत्येकप्रा-
धान्यममममुच्चयबोधकवाक्यानां पूर्वोत्तरमीमांसयो-
श्चाविरोध इति प्रत्येकप्राधान्यसमुच्चयवाक्यं च यथा
मोक्षधर्मं ॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।

कर्मनिष्ठां वदन्यन्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥

प्रहायोभयमथेतज्ज्ञानं कर्म च केवलं ।

तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा पञ्चशिखेन मे ॥

तेनाहंसांख्यमुख्येन स्वदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।

श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः^२ ॥

इति जनकेनोक्तं । तत्र कर्मप्राधान्यसमसमुच्चय-
ज्ञानप्राधान्यानां फलरूपं त्रिविधं मोक्षं क्रमेणाह त-
त्समासांख्यसांख्यस्य भाष्ये पञ्चशिखाचार्यः ।

(१) अ० ६ अ० ७ श्लो० ३३ ।

(२) अ० ३१४ श्लो० ३६ । ४० । २७ ।

आदौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंचयात् ।
कृच्छ्रचयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

इति कृच्छ्रचय आत्यन्तिकदुःखाभावः । इदानीं समा-
धिरहितस्यापि विविदिषुतामात्रेण सर्वकर्मत्यागे परो-
क्तकृतर्का अपि परिह्रियन्ते । ननु श्रुतिस्मृतीनां कर्म-
त्यागाऽविधायकत्वे ऽपि । ज्ञानिनामर्थादेव कर्मत्यागो
लभ्यते ज्ञानकर्मणो रेकदाविरोधादिति मैवम्, यदि
ज्ञानशब्देन समाधिरुच्यते तदा एकदा विरोधे ऽपि
व्युत्थानदृशायां भिन्नाटनादात्मयागसम्भवात्कालाद्य-
ङ्गहानाऽपि योगिनामदोषस्योक्तत्वात् । यदि पुन-
ज्ञानशब्देनानुभवमात्रमुच्यते तदा तेन सहकर्मा-
भिमानस्यैव विरोधान्नतुकर्मणः । जडभरतादीनां भि-
न्नाटनादेर्भवतामप्यभ्युपगमात्कुर्याद्विद्रांस्तथाऽशक्तश्चि-
कीर्षुर्लोकसंग्रहमित्यादिवाक्यैर्वैदिककर्मणामपि वि-
दुषि विधानाच्च । न चा ऽभिमानाद्यभावेन ज्ञा-
निनां कर्मनिष्फलमेवेति तत्याग एवोचित इति
वाच्यम् ।

उत्सिद्देयुरिमेलोका न कुर्यां कर्मचेदहं ।

सङ्करस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

इत्यादिवाक्यतो लोकविनाशनजप्रत्यवायानृत्य-
त्तेरेव फलतृप्तिहेः, योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्म-
शुद्धय इत्यादिवाक्यैः सत्त्वशुद्धाख्यपापक्षयहेतुतयैवा-
भिमानाख्यसङ्गशून्यकर्मणां साफल्यञ्च । अन्यथा
पापजन्यरीगादिना शरीरनाशादिभिर्ज्ञानपरिपाके

प्रारब्धक्षयैव प्रतिबन्धसम्भवात्कृतनियमलङ्घनादान-
 र्थक्यमिति सांख्यसूत्रादिभ्यः आनर्थक्यं ज्ञानस्येति प्र-
 कृतत्वान्नभ्यते । नन्वविद्याया अदृष्टहेतुत्वादविद्या-
 निवृत्तौ पापोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति कुतो मोक्षप्र-
 तिवन्धशङ्केति चेन्न, ज्ञानिभ्यो ऽपि कर्मविधानाद्दृष्टा-
 कर्मत्यागजपापातिरिक्तादृष्टेष्वेवाऽविद्यायाहेतुत्वाद-
 धारणात् अत एवाऽप्रायणात्तथाहि दृष्टमिति सूत्रेण
 मरणपर्यन्तमेवाऽनुभविनोऽपि विद्यावृत्तिं वक्ष्यति प्रति-
 बन्धनिरासार्थमिति । अतो ऽपि चाऽनिर्दिष्टकालवि-
 शेषाणां ज्ञानाङ्गकर्मणां ज्ञानकालिकतया मरणप-
 र्यन्तता लभ्यत इति । ननु अभिमानाभावेनाऽत्मनि
 नियोज्यत्वप्रत्ययासम्भवाद्बिदुषां विद्या किंकरता न
 सम्भवतीति चेन्न । अभिमानाभावे ऽप्युपाधौ नियो-
 ज्यत्वप्रत्ययसम्भवात् । अन्यथा भिक्षादावपि नियो-
 ज्यत्वप्रत्ययो न स्यात् । स्यादेतत्प्रवृत्तौ स्वीयसुखादि-
 साधनताज्ञानं कारणं । परसुखादिषु तत्साधने वा
 हानोपादानादर्शनात् । तथा च सुखादीनामनात्म-
 धर्मतया तेषु स्वीयत्वज्ञानाऽसम्भवात्कथं तत्साधने
 कर्मादौ बिदुषां प्रवृत्तिः स्यादिति । उच्यते सांख्या-
 दिभिः स्वभोग्यत्वमेव धनादिष्विव सुखदुःखयोरपि
 स्वीयत्वमुच्यते । न तु नैय्यायिकादिवत्समवेतत्वं
 स्वभोग्यत्वं च स्वमाच्यत्वं । साच्यत्वं चोपाधिप्रवृत्ति-
 विषयत्वं विना भास्यत्वमतो न योगिनां परमेश्वर-
 स्य वा परसुखादिषु स्वीयत्वम् । एतेन ज्ञानिनां स्व-

कृतिसाध्यतादिज्ञानमयुपपादितं । स्वोपाधिकृता-
 वपि साध्यतुरूपस्वीयत्वसंभवात्संस्कारादौ धनादौ
 च स्वीयमुखादिसाधनत्वात्स्वीयत्वं । नन्वेवं नाहं
 मुखीत्यादिविवेको नोपपद्यतैति चेन्न । [समवायस-
 म्बन्धेनाहंमुखीत्यादिप्रत्ययस्यैत्राविद्यात्वेन समवाय-
 संबन्धावच्छिन्नतदभावप्रत्ययस्यैव विवेकशब्दार्थत्वात् ।
 अविकारित्वेनैव शास्त्रेषु बुद्ध्यादिभ्य आत्मनो विवेच-
 नाच्चेति । तस्माद्द्विदुषामपि स्वीयमुखादिसाधनता-
 ज्ञानं स्वोपाधिप्रवृत्तेर्हेतुः सम्भवत्येव । अथ तथाऽपि
 आत्मतत्त्वतया ज्ञानिनां सुखादाविच्छैव नास्तीति
 चेन्न, रोगरूपाया अविद्याजन्येच्छाया एव ज्ञानिनां
 शास्त्रेषु प्रतिषेधात् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञा-
 नानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति
 न्यायसूत्रादिभिः । न तु लीलारूपादौच्छा प्रतिषिद्धा
 भिन्नादिदर्शनविरोधात् । ननु तथा ऽपि देहेन्द्रिया-
 दिभिः सम्बन्धाभावाद्द्विदुषां कथं प्रवृत्तिः । नह्यसङ्ग-
 स्यात्मानो देहादिभिः सहाभिमानातिरिक्तः सम्बन्धः
 सम्भवतीति चेन्न, विदुषां ज्ञानोपपत्यर्थम् असङ्गवा-
 कौर्लेपाख्यस्य विकारहेतुसंयोगस्यैव निषेधान्तुपुष्क-
 रपत्रे जलस्यैवासङ्गे ऽपिचेतने स्वोपाधिः संयोगविशेषः
 प्रतिषिध्यते । आत्मेन्द्रियमनीयुक्तं भोक्तृत्याहर्मनी-
 षिण इतियुतेः । स च संयोगविशेषः प्रारब्धकर्मक्ष-
 यादेव नश्यतीति सर्वैरेवाऽभ्युपेयम् । अन्यथा ज्ञाना-
 दानुपपत्तेरिति । विषयैः प्रतिबिम्बरूपस्य बन्धस्या

ऽपि च ज्ञानिसाधारण्याद्विषयभोगो ऽपि ज्ञानिनामु-
पपन्नः । स्वप्रतिबिम्बितस्योपाधिमुखस्य भानमेवभोग
इति वक्ष्यमाणत्वा न्न च सति मूले तद्विपाको जा-
त्यायुर्भोगा इति पातंजलसूत्रेण क्लेशसत्त्व एव कर्म-
विपाकी भवतीति वचनात्कथं विदुषां भोगः स्यादि-
तिवाच्यं । क्लेशाभावे कर्म विपाकारम्भीन भवतीति
तत्सूत्रभाष्यतो विपाकारम्भे क्लेश हेतुताया एव त-
त्सूत्रार्थतात् ज्ञानिना च प्रारब्धविपाकमेव भुज्यत
इति । येतुभिमानमेव बुध्यात्मनोः संबन्धं मन्यन्ते ते-
षामेव ज्ञानेन सवासनाज्ञाननिवृत्त्या विदुषां भोगा-
ऽनुपपत्तिः । ज्ञानपरिपाकीत्तरमपि यावद्देहपतमवि-
द्यालेशस्वौकारे च स लेशो न नश्येतेव देहारम्भक-
कर्मनाशस्य वासनानाशकत्वे प्रमाणाभावात् । अवि-
दुषोपि पुनर्जन्माऽसम्भवाच्च स्वयं विनाशे कदाचित्
ज्ञानं विना ऽपि मुक्तिः स्यात् । अज्ञानज्ञानयोर्ना-
शनाशकभावे व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । कार्यतावच्छेद-
कविशेषस्य च दुर्वचत्वात् । किं च बुध्यात्मनोरध्या-
सरूपः संबन्धः, किमहं करोमीत्यादिविशिष्टबुद्धिनिया-
मकतया कल्प्यते, किं वा बुद्धि प्रवृत्तिनियामकतया
नादरः, अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः सम्बन्धविधया
स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात् । स्वजनकत्वे तु
आत्माश्रयात् । अधिकाधिकाङ्गीकारे चान्योन्याश्र-
यचक्रकाऽनुवस्थादिप्रसङ्गात्, अहंकर्तेत्यादिविशिष्ट-

बुद्धिविवेकज्ञानाऽनाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च । मिथ्याज्ञानरूप-
 पसम्बन्धस्य समवायादिवत् पारमार्थिकत्वादिति ।
 न द्वितीयः ईश्वरस्याऽज्ञानाभावेनोपाधिसंबन्धाभा-
 वप्रसक्त्या तस्य विश्वनिर्मातृत्वानुपपत्तिः ननु प्र-
 पञ्चदर्शनानुपपत्त्येश्वरस्याप्यगत्या बाधितार्थाभि-
 मान आहार्यज्ञानरूपः कल्पनीय इति चेन्न । चे-
 तनेप्रतिबिम्बितस्यैव विषयभानहेतुताया वक्ष्यमाण-
 तात् नत्वज्ञानस्य । अन्यथेश्वरस्य क्लेशकर्मादिशून्य-
 ताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः । नन्वेवमप्यसत्-
 प्रपञ्चाकारावृत्तिरेवेश्वरोपाधावज्ञानंस्यादेवेति चेन्न,
 प्रपञ्चस्याऽत्यन्तच्छ्रुतायाः निराकरिष्यमाणत्वात्त-
 स्मात्किमर्थमभिमानस्य संबन्धत्वमिति न विद्मः । अत
 आत्माऽनात्मनोः परस्परप्रतिबिम्बो ज्ञाननियामकः
 संबन्धः । बुद्धेः प्रवृत्तिहेतुस्तु पद्मपत्रजलयोरिव संयो-
 गविशेषः संबन्धः ।

यथा काशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥

इत्यादिवाक्यैर्लेपसङ्गादिनियामकस्य स्वाश्रयवि-
 कारहेतोः संयोगविशेषस्यैव प्रतिषेधावगमादिति ।
 आत्माऽनात्मनोरभेदबुद्धिस्तुभ्रमएवेति न तदर्थसं-
 बन्धापेक्षेति । स्यादेतत् । ज्ञानेन शुक्तिरजतवत्प्रपञ्चस्य
 बाधे किं गोचरा किमर्था वा प्रवृत्तिः स्यात् न हि सु-
 क्षीणस्थितस्य इयमविषयगोचराप्रवृत्तिर्दृश्यते. तस्माद्-

विद्यावद्विषयाण्येव सर्वाणि प्रमाणानि शास्त्राणि
प्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यञ्चेति । अलोच्यते । ईश्वरस्य ज्ञा-
निनां च प्रवृत्तिभोगादिश्रवणादेव शक्तिरजतादिवि-
लक्षणव्यावहारिकसत्ताकार्याणामभ्युपगम्यते ।

सद्भाव एषो भवते मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं
तच्चापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

इति विष्णुपुराणादिषु सदसद्रूपत्वमेव च व्या-
वहारिकसत्त्वं । प्रकृतितत्कार्यसाधारणम् । एकधर्मेण
सत्तादशायामपि विकारिपदार्थानां धर्मान्तरेण स-
दैवासत्तानियमात् । कूटस्थनित्यस्य चात्मनो नास्ति
धर्मतोयसत्त्वमिति स एव परमार्थसन्निति शास्त्रम-
र्यादा तथा चोक्ता ऽसत्तावधारणमेव बाधः, स च न
प्रवृत्त्यादिविरोधी तस्य विवेकवैराग्यमात्रहेतुत्वादिति
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि-
त्यादि श्रुतिरपि दृष्टान्तमुखेनेदृशे एव सत्त्वासत्त्वे ब्र-
ह्मविकारयोः प्रतिपादयति । तस्याश्चायमर्थः यतः
प्रलये च ब्रह्मणि सर्वं विकारजःतमव्याकृततद्रूपाम-
सत्तां गच्छति अतो वाचानां कार्यी नाममात्रशेष-
श्लेषसत्यो भङ्गुरो विकारः कारणं ब्रह्मैव सत्यं । नि-
त्यामिति अतीतानागतावस्थयोः कार्यीणां नाममात्रे-

२४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १

णावशेषता तु नामैवैनं जहातिति श्रवणात् । ननु नामधेयशब्दस्यात्यन्ततुच्छत्वमर्थः ऋद्धिकारस्य तुच्छता शतशःसाधितत्वेन दृष्टान्तत्वासंभवात् पक्षसमत्वात् अपागादग्नेरग्नित्वमितिवाक्यशेषे विनाशमावश्रवणाच्चेति स्वयमूह्यं ।

सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ।

भूतं च सिद्धं च परेण यद्यत्त-

देव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥

इत्यादि वाक्यानि चानुभवकारणाभ्यां विभागेनानुभूयमानकार्ययोरसत्त्वमेव बोधयन्ति । न तु तयोरत्यन्तासत्त्वमेव । तथा सति ते नस्त इत्येवोच्येत न तु ताभ्यां सह तयोरभेद इति । सदसतोरभेदायोगात् । एवमेवाऽन्योऽप्येवं विधाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्येया इति । अपि च भवतु ज्ञानकर्मणोर्यथा कथं चिद्विरोधस्तथा ऽपि विविदिष्टूणां सर्वकर्मत्यागो ऽनुचित एव विचारेण सह कर्मणां विरोधस्य भवतामप्यनभ्युपगमात् तदानीमभिमानस्य सत्त्वात् प्रत्युता ऽनुत्पन्नज्ञानस्य सत्यां शक्तौ देवताराधनरूपवाच्याभ्यन्तरसर्वकर्मत्यागे ज्ञानमेव नोत्पद्येत देवकृतविघ्नसम्भवात् । “तदेतद्देवानां न प्रियं यदेतन्मनुष्याविदुरिति श्रुतेः । ननु विविदिशन्ति यत्नेन दानेनेत्यादिवाक्याज्जिज्ञासाद्वारैव ज्ञाने कर्मणामुपयोग इति जिज्ञासानन्तरमेव तत् त्याज्यमिति चेन्न । तेन वाक्येन यज्ञादीनां ज्ञानमाधनत्वस्यैवावगमात् । नत्विक्षा

साधनत्वस्य । सर्वत्रैव नामधातुस्थले मूलधात्वर्थेन सहैव कारकाणामन्वयव्युत्पत्तेः । अन्यथा रथेन जिगमिषतीत्यादौ रथादीनामिच्छासाधनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । न चैवं संभवति । न च ।

कषायपत्तिः कर्माणि ज्ञानं च परमागतिः ।

कषाये कर्मभिः पक्वे* ततो ज्ञानं प्रवर्तते^१ ॥

पापक्षयाच्छुद्धमतिर्बीजच्छति ज्ञानमुत्तमम् ॥

द्वयादिवाक्येभ्यो वैराग्यजिज्ञासाद्वारैव कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वमवसीयतइति वाच्यम् । तथाविधवाक्यानां वैराग्यजिज्ञासाद्वारपरत्वे ऽपि द्वाराऽन्तराप्रतिषेधकत्वात् ।

कर्मणा सहिताज्ज्ञानात्मस्यग्योगो ऽभिजायते ।

ज्ञानं च कर्ममहितं जायते दीप्रवर्जितम्^२ ॥

इति कौर्मादिवाक्यैर्जिज्ञासोत्तरं जाते ऽपि ज्ञाने सम्यक् योगाख्यसंप्रज्ञातसमाधौ ज्ञाननिर्दोषत्वे च ज्ञानाभ्याससहभावेन कर्मोपयोगश्रवणात् । दोषाः रागद्वेषमोहाः पापानि च तथा ।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणाः^३ ।

यथादर्शतलप्रस्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

* रसज्ञाने च तिष्ठतीति पाठः भारते दृश्यते ।

(१) महाभारते मीमांस्यपर्वणि अ० २६४ ।

(२) अ० ३ श्लो० २३ ।

(३) महाभारते मीमांस्यपर्वणि अ० २०४ श्लो० ८ ।

इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा ऽपि कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं बोध्यते । तथा कर्माणीश्वर-
 रतुष्टयं कुर्यान्नैष्कर्म्यमानुयादिति वसिष्ठवाक्या-
 न्नैष्कर्म्याख्यसमाधिहेतुत्वमीश्वरप्रीतिद्वारा ऽपि क-
 र्मणाः सिद्धेः । एवं ज्ञानसमुच्चयवाक्येभ्यो मो-
 क्षप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारः मोक्षहेतुत्वमपि कर्मणा-
 मनुमेयम् । अन्यथा सहकारित्वेन च । अग्नि-
 होत्रादि तु तत्कार्यायैवेति वक्ष्यमाणसुब्रह्मवि-
 रोधात्तथा च जिज्ञासामात्रेण न कर्मत्यागः ।
 जिज्ञासोत्तरमपि ज्ञाने योगे मोक्षे च प्रतिबन्धकस-
 म्भवादिति । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मानिवर्तक
 इति वाक्यं च परम्परया विधिकंकरत्वाभावं फलं
 बोधयति । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गति-
 मिति वाक्यशेषात् । ननु योगजिज्ञासामात्रेण कर्म-
 त्यागं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति
 च कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं बोधयति । अभ्यासेष्यसमर्थो
 ऽसि मत्कर्मपरमो भवेति वाक्यं चाऽभ्यासाऽसमर्थस्य
 केवलं कर्म विदधाति परमशब्दादिति । तस्मात्स-
 र्वकर्माणि संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यपसिद्धान्तः कलि-
 कृत एव ।

पुंसां जटाधरणमौक्तवतां वृथैव
 मोघाशिनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् ।
 पिण्डप्रदानपितृतोयविवर्जितानां

संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति १ ॥

इति त्रिष्णुपुराणात् । इथा समाधिरीगाद्यशक्तिं
विनेत्यर्थः । तथा ।

यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।
छलजात्यादिभिर्जह्यात् स महापातकौ भवेत् ॥
श्रुतिस्मृतौ समैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी भ्रम हेषो मङ्गलो ऽपि न मे प्रियुः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्प्रयत्नम् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

इत्यादि श्रुतेश्चेत्यधीयम् यच्चान्यैरुक्तं, विचारविधिपर-
मिदं सूत्रमिति तदपि मन्दं, श्रुतावेव “तद्विजिज्ञासस्व
आत्मा वा अरे श्रोतव्य” इति विचारे निःसन्दिग्धावि-
धिमत्त्वेन तत्र सूत्रवैफल्यात् शास्त्रादावभिधेयाप्रति-
ज्ञायामुन्मत्तप्रलापवदुपेक्षणीयतापत्तेः, सर्वशास्त्रदृष्ट-
प्रतिज्ञापरत्वसम्भवे तत्त्यागानौचित्याच्च । अत एव
पूर्वपक्षसूत्रवदस्य शिष्यप्रश्नसूत्रमपि नोचितम् । अ-
भ्यर्हिताया ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञाया एव संभवादिति ।
ननु यदि शमदमादिमप्यन्तः सर्वकर्मसंन्यासी ना-
वाधिकारी तदा ऽस्या ब्रह्ममीमांसायाः कौटुशो
ऽधिकारीति वक्तव्यम् । उच्यते शास्त्रार्थग्रहणोपयोगि-
शमादियुक्तो गुरुभक्तिनित्यकर्मतपश्चादिसम्पन्नो जि-
ज्ञासुः कर्मफलविरक्त इति । “परीक्ष्य लोकात्कर्मचि-

ताम्ब्राह्मणो निर्वेदमाया”दित्यादुक्तश्रुतेः ।

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ॥

इत्यादि श्रुतेश्च ।

इदं ते नाऽतपस्काथ नाऽभक्ताय कदा चन ।

न चाऽशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यमूयति ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति । शास्त्रोक्तविद्याभ्यासे पु-
नरधिकारी योगशास्त्रोक्तयोगाङ्गादिसम्पन्नः श्रवण-
मननाभ्यां कोमलकण्ठकन्यायेनोत्पन्नज्ञानो नार-
दीयोक्तनित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्कवान् “शा-
न्तो दान्त उपरत” इत्यादुक्तश्रुतेः । तत्र चोपर-
तिर्योगविरोधिकर्मभ्य उपरम इति । तत्रापि मन्दा-
धिकारी गृहस्थादिस्त्रिदण्डिपर्यन्तः । उत्तमाधिकारी
च परमहंसः ।

चतुर्विधा भिक्षवः स्युः कुटीचकबहूदकौ ।

हंसः परमहंसश्च श्रेयांश्चैषां यथोत्तरम् ॥

आत्मनिष्ठः स्वसंसक्तः त्यक्तसर्वपरिश्रमः ।

चतुर्थीयं महानेपां ध्यानभिक्षुरुदाहृतः ॥

इति विष्णुधर्मसंहितादिवाक्यात् परमश्चासौ
हंसश्चेति परमहंसः परमात्मा “यमाङ्गः परमहंस”मि-
त्यादिस्मृतेः तन्निष्ठत्वाद्यतिरपि परमहंस उच्यते हं-
सशब्दश्चात्मवाची ।

सकारिण्य बहिर्याति हकारिण्य त्रिशत्युनः ।

हंसहंसेति वै मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥

इति स्मरणात् हंसाश्रमस्तु केवलजीवोपयोगीति
विवेकः । तेष्वाम्नास्त्रिदशविशेषास्तेषां लिङ्गानि ध-
र्माश्च तत्रैव विष्णुधर्मसंहितायामुक्ता विस्तरभयान्न
लिख्यन्ते । तत्र विविदिषुमंग्यासः आद्यथोरेव त-
योस्तपःप्रधानत्वा “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति”
श्रुतेः । मनौ

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधतः ।
संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपोनुदत् ॥
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥

इत्यादीनां वेदसंन्यासस्यापि स्मरणाच्च । वि-
द्वत्संन्यामस्त्वन्त्ययोः जीवपरमात्मनिष्ठताभेदेनेत्यपि
विवेक्तव्यम् ।

भौतिकी भावना पूर्वे* सांख्ये त्वच्चरभावना ।

तृतीये चान्तिमा प्राप्ता भावना पारमेश्वरी ॥

इत्यादिना कौर्मे त्रिविधयोगिकथनात् वैश्वानरादि-
भावना भौतिकी सा चाद्ययोः संन्यासिनोरिति । तत्र
परमहंसा जाबालश्रुतौ परिगणिताः तत्र परमहंसा
नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासक्तभुनिदाव्यजड-
भरतदत्तालेथरैवतकप्रभृतय इति । ननु भरतस्य य-

(१) मनुस्मृती अ० ६ श्लो० ८६ ।

(२) मनुस्मृती अ० ६ श्लो० ८६ ।

* प्रथमभावनापूर्वइतिपाठः कर्मपुराणे दृश्यते ।

(३) अ० ६ श्लो० ८६ ।

ज्ञोपवीतश्रवसादस्य कथं परमहंसत्वम् ।

विदग्ढं कुण्डिकां चैव सूत्रं चापि कपालिकांम् ।

जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुरिदं त्यजेत् ।

इति परमहंसप्रकरणास्य विष्णुधर्मवाक्यादिति ।

आत्मन्येवात्मना बुद्ध्या न्यस्तसर्वपरिग्रहः ।

अव्यक्तलिङ्गो ऽव्यक्तश्च चरेद्भिक्षुः समाहितः ॥

इति विष्णुधर्मवाक्यात्तऽव्यक्तलिङ्गतासंपादना-

य मनमा यज्ञोपवीताद्रीनाः सात्मन्यारोपणे ऽपि सू-
त्राभासधारणं भर्त्सादिति तस्यात्कृतस्य विपरीता-
र्थकल्पनया सर्वकर्मत्यागी सिष्यो न प्रवर्तनीयः किं
तु शुमुच्ये ज्ञानमुपदिश्य कर्मार्थं समाधिभङ्गो न
कर्त्तव्यो गुणलोपो न गुणान इति न्यायात् जडभ-
रतादिगिष्ठाचाराच्चेत्येवोपदेश्यम् समाध्याविर्भावे च
कर्मत्यागस्तद्विरोधेन स्वयमेव क्रमेण भवति “एतद्
स्मवै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावपेशाः किमर्था व-
यमव्येष्यामहे किमर्थं वयं यच्छ्यामहे” इति श्रुतेः ।

न कर्माणि त्यजेदोगी कर्माभिस्त्यज्यते ह्यसौ ।

विदिते परतरत्रे तु समस्तेर्नियमैरलम् ॥

तालवृन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयस्मरते ।

ज्ञानाऽमृतरसो येन सङ्गदास्वादितो भवेत् ॥

स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥

इत्यादि स्मृतेश्चेति । यच्चान्यत्परैरुच्यते अस्य शास्त्रस्य
जीवब्रह्मैक्यं विषयः तज्ज्ञानस्य च न कर्मशेषत्वमिति,
तदपि न, अस्य शास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यविषयत्वे लि-

ज्ञादाभावात् । ब्रह्ममूत्रपदैश्वैवहेतुमङ्गिर्विनिश्चितैरिति गौतावाक्येन सूत्राणां ब्रह्मविषयतामात्रावगमात् । तथा सत्यथातो जीवब्रह्मैक्यजिज्ञासेत्येव सूत्रणौचित्याच्च शास्त्रमहावाक्यार्थं परित्यज्य तदेकदेशप्रतिज्ञानौचित्यात् । ब्रह्ममूत्ररूपैरधिकरणैर्यैर्युक्तिमङ्गिरसंदिग्धैर्गीतमित्यर्थः जीवनिरूपणं चात्र ब्रह्मशेषतयैव प्राणादिनिरूपणवदिति जीवप्रकरणे वक्ष्यामः । यद्यपि ब्रह्मात्मतैवात्र शास्त्रमहावाक्यार्थः तथा ऽपि ब्रह्मत्वैनेवात्मत्वमाक्षिप्तमित्याशयः । बृहत्त्वावृंहणत्वाच्च आत्मा ब्रह्मेति गौयतइति ष्टयत्वादिभिरात्मब्रह्मशब्दयोरर्थैक्यं वा अतो अस्मन्मते सूत्रन्यूनता न शङ्कनीयेति यथास्य विषयो ब्रह्म तज्ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमप्यस्येव ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिथते न स पापेन पद्मपत्रमिवाऋसा ॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति दिक् ॥ सपरिकरं ब्रह्म विचार्य मित्युद्दिष्टं तत्र ब्रह्मलक्षणां ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च प्रकृतिपुरुषादिव्यावृत्तमाह ।

जन्माद्यस्य यतः ॥

अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य चेतनाचेतनरूपस्य प्रतिनियतदेशकालसंस्थानव्यापारादिमत्तो ऽचिन्त्यरचनात्मकस्य जायते ऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते ऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं रूपं जन्मादिषट्कं यतः प-

रमेश्वरादन्तर्हीनप्रकृतिपुरुषाद्यखिलशक्तिकात्स्वत-
 श्चिन्मात्वादिशुद्धसत्त्वाख्यमायोपाधिकारक्लेशकर्मविपा-
 काशयैरपरामृष्टाच्चेतनविशेषाद्भवति आकाशादिव
 वायुर्महाजलादिव च पृथिवी पृथिव्या इव च स्थावर-
 जङ्गमादिकं तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अत्र चैतद्यत इ-
 त्यनुक्त्वा जन्माद्यस्य यत इति वचनादव्यक्तरूपेण ज-
 गन्निव्यमेवेत्याचार्याशयो ऽवगन्तव्यः । यत इति पञ्च-
 मीचाऽत्राधिष्ठानकारणत्वे महदाद्यखिलजगदधिष्ठा-
 नकारणत्वं च ब्रह्मण एव “आधारमानन्दमखण्डबोधं
 यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं च एतस्माज्जायते प्राणो
 मनः सर्वेन्द्रियाणि च”त्यादिश्रुतेरिति न, प्रकृतिपुरु-
 षादिष्वतिव्याप्तेः । किं पुनरधिष्ठानकारणत्वम् उच्यते
 'तदेवाधिष्ठानकारणं यत्राऽविभक्तं येनोपपद्यं च स-
 द्गुपादानकारणं कार्यकारिण परिणामते यथा सर्गा-
 दौ जलाऽविभक्ताः पार्थिवसूक्ष्मांशास्तन्मात्वाख्याः ज-
 लेनैवोपपन्नात्पृथिव्याकारिण परिणामन्त इत्यतो जलं
 महापृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति । तथा च स्मर्यते ।

यस्य यत्कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः ।

अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति हीति ॥

तथा चैतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्वमि-
 ति मूलकारणत्वमिति वाच्यते । ब्रह्मणश्च स्वावि-
 भक्तप्रकृत्याद्युपपद्यमानत्वं साक्षितामात्रेणोति जगत्का-
 रणत्वे ऽपि न ब्रह्मणो विकारित्वं न वा प्रकृतिपुरु-
 षादिष्वतिप्रसङ्गः । सर्गात्पूर्वमन्येषां साक्षित्वासम्भ-

वात् । अत एवाविकारिचिन्मात्रत्वे ऽपि ब्रह्मणो जग-
दुपादानत्वं जगदभेदश्चोपपद्यते । विकारिकारणावद-
धिष्ठानकारणाख्याप्युपादानत्वव्यवहारात्, *कार्यावि-
भागाधारत्वस्यैवोपादानसामान्यलक्षणत्वात् । अवि-
भागश्चाधारतावत् स्वरूपसम्बन्धविशेषो ऽत्यन्तसंमि-
श्रणारूपो दुग्धजलाद्येकताप्रत्ययनियामकः । तत्र स-
मवायसम्बन्धेन यत्राविभागस्तद्विकारिकारणम् । य-
त्र च कार्यस्य कारणाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठान-
कारणम् । यथा जलं पृथिव्या इति । न हि जलस्य सा-
क्षादेव पृथिवीविकारस्तन्मात्राणां भूतप्रकृतित्वश्रुति-
स्मृतिविरोधाद् न च द्वयोरेवोपादानत्वम् । विजाती-
यानामनारम्भकतात् । एवमाकाशादीनां वाय्वादुपा-
दानत्वमप्यधिष्ठानतयैव द्रष्टव्यम् । सम्भवत्यविरोधे
वृष्टिप्रक्रियायां वैशेषिकसांख्ययोरुभयोरप्यत्र विरोधा-
नौचित्यादिति । वैशेषिकादिभिर्प्रोद्दृशं ब्रह्मणः का-
रणत्वमिष्यत एव । परं तु तैरिदमपि निमित्तकार-
णतेति परिभाष्यते । अस्माभिस्तु समवायसमवादि-
भ्यामुदासीनं निमित्तकारणोभ्यश्च विलक्षणतया च-
तुर्थमाधारकारणत्वमिति । तदेतत्सर्वं तत्तु समन्वया-
दिति सूत्रेणाऽचार्यो वदियति । शिष्यद्वयुत्पत्त्यर्थं त्वत्वा-
प्यस्माभिः किं चिदुक्तमिति । इत्थं चार्थं तत्रैव प्रपञ्च-
यिष्यामः । ब्रह्मणः साक्षात्परिणामवादं विवर्तवादं
च तत्रैव निराकरिष्यामः । ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं-

स्वोपाधिमाद्योपाधिकं परिणामित्वरूपोपादानत्वं च
प्रकृतितत्कार्याद्यौपाधिकमपीष्यत एव । तथा चोक्तं

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवैः ।

मंसारं तन्निर्वात्तं च करोत्यविरतोदयमिति ॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन यस्य यस्मै यद्यो यथा कु-
रुते कार्यते वा परावरेषां परमं प्राक् स्वसिद्धं तद्ब्रह्म
तद्धेतुरनन्यदेकमिति च * अस्मिंश्च कारणात्तद्व्ये कु-
लालोकोनाम्नो दृष्टान्ताविति । एवं च जगतः सर्वप्र-
कारकारणत्वमपि ब्रह्मलक्षणं कर्तुं शक्यते । प्रकृति-
पुरुषादिषु शक्तिषु प्रत्येकमुपादानत्वादिहूपेण प्रकृ-
तिनियतमेव कारणत्वम् । ब्रह्मणस्तु सर्वशक्तिकत्वा-
त्तत्तदुपाधिभिः सर्वकारणत्वं यथा चक्षुरादीनां दर्श-
नादिकारणत्वम् यत्प्रत्येकमस्ति तत्सर्वं सर्वाध्यक्ष्य
जीवस्य भवतीति । एतेन जगतो ऽभिन्ननिमित्तोपा-
दानत्वं व्याख्यातम् । अस्मिंश्च शास्त्रे सृष्टिप्रक्रिया-
महदादिक्रमैरेव सांख्ययोगयोरिव वक्ष्यते वियदा-
दिपादे सृष्टिप्रकरणे विशेषस्तु वीच्यते प्रकृतिस्वात-
न्त्र्यवादिभ्यां सांख्ययोगिभ्यां पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिः
स्वयमेव पुरुषेण आदाजीवेन संयुज्यत इत्यभ्युपगम्यते
अयस्कान्तेन लोहवत् । अस्माभिस्तु प्रकृतिपुरुषसंयोग
ईश्वरेण क्रियत इत्यभ्युपगम्यते । “आदिः स संयोग-
निमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलो ऽपि दृष्ट” इति श्रुतेः ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
 क्षोभयामास संप्रप्तिं सर्गकाले व्ययाव्ययौ* ॥
 इति स्मृतेश्चेति । पुरुषो ऽत्र जीवः ।
 चित्यात्मा गृह्यते यस्तु बुद्ध्यावस्थित आत्मनः ।
 पुरुषाख्यः स विज्ञेयो भोक्तृभावः स उच्यते ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यात् । परमेश्वरे च पुरुष-
 शब्दः उपाधिसम्बन्धमात्रेण गौणः । ननु संयोगविशेष-
 षहेतुः क्रियाविशेषः क्षोभो विम्बोः प्रकृतिपुरुषयोर्न
 सम्भवतीति चेन्न । प्रकृतेर्गुणत्रयरूपतया परिच्छिन्न-
 गुणांशेन क्षोभसम्भवात् पुरुषस्य च तदौपाधिकक्षो-
 भात् । आकाशस्य वाय्वौपाधिकक्षोभवत् । अथ वा
 संयोगोन्मुखत्वेन पुरुषे क्षोभोपचारः । अत एव गुणे-
 भ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्वयो देवा विजज्ञिरे इत्यादिस्मृतिषु
 गुणानामेव क्षोभः श्रूयत इति । न तु पुरुषस्येति
 प्रकृतिपुरुषयोश्चेश्वरस्य प्रवेशः शास्त्रवद्विधानमात्र-
 मिति । विभावपिवेश्वरोपाधौ त्रिभोरौश्वरस्य नित्य-
 एव संयोग इत्यगत्याभ्युपेयम् । नित्यसंयुक्तयोरपि वैध-
 र्यात् जीवतदुपाधिदृष्टान्तेन भेदसिद्धिरिति । ए-
 तच्च जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
 मपि बोध्यम् । मूलकारणस्यैव निरतिशयवृहत्त्वात् ब्र-

* कूर्म पुराणे अ० ४ श्लो० १२ ।

विष्णु पुराणेष्वयं श्लोकः दृश्यते अं० १ अ० २ श्लो० २७ ।

कौर्म प्रविश्याद्य महेश्वर इति पाठः ।

(१) अर्थं पाठ० ३ पु० ना० ।

ब्रह्मशब्दश्च पङ्कजादिवद्योगरूढः । अतो न जीवादि-
र्मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः । तथा चोक्तं नारसिंहे ।

आदिसर्गमहं तावत्कथयामि द्विजोत्तम ।

रहस्यैर्ज्ञायते येन परमात्मा सनातनः ॥

प्राक्क्षष्टेः प्रलयादूर्ध्वं नासौत्किञ्चिद् द्विजोत्तम ।

ब्रह्मसंज्ञमभूदेकं ज्योतिर्यत्सर्वकारणम् ॥

नित्यं निरञ्जनं शान्तं निर्गुणं नित्यनिर्मलम् ।

आनन्दसागरं स्वच्छं यत्काङ्क्षन्ति मुमुक्षवः ॥

सर्वज्ञं ज्ञानरूपत्वादच्युतं व्यापकं महत् ।

सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम् ॥

अन्तर्लीनविकारं च तत्सष्टमुपचक्रमे ।

तस्मात्प्रधानमुद्भूतं ततश्चापि महानभूदिति ॥

रहस्यैः संगुप्तशक्तिवर्गैः सहैत्यर्थः । नासौदिति

विरतव्यापारतया . कारणरूपेण गर्तस्थमृतसर्पव-

द्विलीनमासौदित्यर्थः । अन्यथान्तर्लीनविकारं चेत्यु-

त्तराऽसङ्गतेः । अत्यन्तासत्त्वे सत्त्वाच्चावरस्येत्यागा-

मिसूत्रविरोधापत्तेश्च । शान्तम् , रागादिरहितम् ,

श्रीपाधिकव्यापारशून्यं च । न तु क्षुप्तवद्विषयसंवेद-

नरहितम् । सर्वज्ञमित्युत्तरात् निर्गुणं नित्यमेव गुणा-

नभिमानेन गुणासङ्गेन च गुणातीतं गुणानां विल-

याद्वा निर्गुणत्वम् । नित्यनिर्मलमिति जीवव्यावृत्ति-

जीवानामौपाधिककादाचित्कमालिन्यात् । मलाश्च

क्लेशकर्मविपाकाशयाः । सर्वज्ञम् ज्ञानरूपत्वादित्य-

नेन साधनैरपेक्ष्यमीशस्य सर्वाकारवृत्तेरुक्तम् । ज्ञान-
रूपत्वमत्र निरावरणसत्त्वमूर्तिकत्वं विवक्षितम् । प्र-
धानस्योत्पत्तिश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगेनाभिव्यक्तिर्गौणी-
ति बोध्यम् ।

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा ऽनयो
रिति मात्स्यात्^१ ॥

अनयोः पूर्वोक्तपुरुषयोः । तथा ऽनयोर्लथो ऽपि
वियोगरूप एव कौर्मो प्रोक्तः ।

विजोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ ॥
प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरितः^२ ।

इति । अत्र वाक्ये ब्रह्मसंज्ञमित्यनेन परब्रह्मण्येव
रूढिः ब्रह्मशब्दस्योक्ता । तथा विष्णुपुराणे ऽपि परमे-
श्वरे एव ब्रह्मशब्दस्य शक्तिरुक्ता ।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नाम ज्ञात्यादिकल्पनाः ।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥
तद्ब्रह्म परमं धाम स चात्मा परमेश्वरः ।
स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावर्त्तते यतिः^३ ।

इति आत्मनः पर इत्यनेन जीवस्याब्रह्मत्वमुक्तम् ।
विष्णुर्महाविष्णुः ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणत्वाच्च आत्मा ब्रह्मेति
गीयते इत्यादि वाक्यं चांशां श्यविभागेनात्मसामान्य-

(१) इदं वचनं भारते मीचधर्मेऽपि दृश्यते अ० २१६ श्लो० ११ ।

(२) उत्तरार्धे अ० ४८ श्लो० १६ ।

(३) विष्णुपुराणे अ० ६ अ० ४ श्लो० ३६ ।

परम्, परमात्मपरंवा । जीवे सर्वशक्तिवृंहितत्वाभावा-
दिति । तस्मात्परमेश्वर एव मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः । प-
रम् जैमिनिर्मुख्यत्वादित्यागामिसूवात् । हिरण्यग-
र्भे त्वपरब्रह्मणि ब्रह्मात्मन्यूनशक्तितया तदव्यवहित-
कार्यत्वादिना ब्रह्मशब्दो गौण इति वक्ष्यति । सा-
मीप्यात्तु तद्व्यपदेश इति सूत्रेण । अत एव मनौ ।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदमदात्मकम् ।

तेद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयतइति ॥

“एतद्वै तद्ब्रह्म परमपरं” चेत्यादौ श्रुतौ गौणमु-
ख्यभेदेन ब्रह्मद्वयवचनं बोध्यम् । अन्यथा “यन्मनसा
न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासतइत्यादिश्रुतिविरोधात् । अन्यजीवेषु तु
ब्रह्मशब्दप्रयोगो ऽशांशभेदादिभुत्वसर्वाधारत्वादिगु-
णयोगाद्देति बोध्यम् । आधुनिकास्तु जीवब्रह्मणो-
रखण्डतया जीवे ऽपि ब्रह्म शब्दो मुख्य एव आकाश-
शब्द इव घटाकाशे । जीवस्याब्रह्मत्वं त्वज्ञानक-
ल्पितम् । तथा हि । “तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अनेन
जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि “ना-
न्यदतोस्ति द्रष्टा” इत्याद्यभेदश्रुतिशतेभ्यो जीवो ऽपि
ब्रह्मैव चिन्मात्रत्वाविशेषात् । ऐश्वर्यबन्धयोश्चोपाधि-
द्वयधर्मत्वात् । न च “द्वी सुपर्णा सयुजा सखाया समानं
वृक्षं परिषस्वजाते । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

मेकी बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं ये
ऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ।
* आत्मनि तिष्ठन् ॥

आत्मनोन्तरः स म आत्मेति विद्यात् ।

त्रिषु धामसु यज्ञोद्यं भोक्ता भोगश्च यज्ञवेत् ॥

तेभ्यो विलक्षणाः साक्षी चिन्मात्रो ऽहं सदाशिवः ।

इत्यादिभेदश्रुतिशतानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औपा-
धिकभेदानुवादकत्वेन तादृशवाक्योपपत्तेः । यथा हि
घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नान्महाकाशो ऽन्य इति व्यद-
क्षियते तथैव बुद्धान्परिच्छिन्नचैतन्याज्जीवादव्यः परमे-
श्वर इति श्रुतिषु व्यदक्षियते । अथ वा यथा मा-
याधिनः खड्गचर्मधरात् सूत्रेणाकशमधिरोहतः स-
काशात्म एव मायावौ परमार्थभूतो भूमिष्ठो ऽन्य-
स्तथैवाविद्याकल्पितात्कर्तृभोक्तृलक्षणाज्जीवादव्यः प-
रमेश्वरो ऽस्तु तदेवम् अदच्छेदभेदेन बिम्बप्रतिबिम्ब
रूपेण वा जीवेश्वरयोर्भेदः । तथा श्रूयते ऽपि आ-
काशमेकं हि यथाघटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्य-
नेकस्यो जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिष्विति वदन्ति ।
तत्रोच्यते अभेदवाक्यानुरोधेन भेदवाक्यानामौपा-
धिकभेदपरत्वं यथा कल्पते । तथा भेदवाक्यानु-
रोधेनाऽभेदवाक्यानामविभागाद्विलक्षणाभेद परत्वं
कथं न कल्पते । अविरोधस्योभयथैव सम्भवात् ।
श्रूयते चाविभागादिरूपाऽभेदो ऽपि यथोदकं
शुद्धे शुद्धमाक्षिप्तं तादृगेव भवति एवं सुनिर्वि-

जानत आत्मा भवति गौतम न तु तद् द्वितीयमस्ति
ततो ऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतिषु । श्रुतिषु च ।

अविभक्तं च भूतेष्वविभक्तमिव स्थितम् ।

व्यक्तं स एव वा व्यक्तं स एव पुरुषः परः' ॥

इत्यादिषु । प्रत्युताविभागादिलक्षणाभेदस्य
पारमार्थिकतया तत्परत्वमेवोचितम् । औपाधि-
कभेदस्य तु मिथ्यात्वेन तत्परत्वं नोचितमि-
ति । न चाविभागपरत्वे सत्यभेदशब्दे लक्षणा
ऽस्ति भिदिर्विदारणइति विभागे ऽपि भिदिधातोर-
नुशासनात् । *ननु जीवे ऽपीश्वरभेदस्य स्वानुभव-
सिद्धतया तत्र श्रुतेर्न प्रामाण्यं किं तूपासनाद्यर्थे अ-
नुवादतामात्रम् । प्रमाणान्तरानधिगतत्वात्तु तयोर-
भेदे एव तात्पर्यमिति चेन्न । अभेदोपासनवाक्येन
प्रसक्तस्य भेदाभिभवस्यैव विवेकवाक्यैः प्रतिषेधस्या-
श्चाभिरुपयुगमात् ! दुःखभोगादिदोषाणामीश्वरे प्र-
तिषेधात् । ननु मोक्षफलश्रवणादभेदवाक्यानामेव स
म्यग्ज्ञानपरत्वमसङ्कोचश्च युक्तमिति चेन्न । पृथगा-
त्मानम् प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेती-
त्यादिश्रुतिभिर्भेदज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणाद्भेदज्ञान-
स्य विवेकज्ञानतया अविद्यानिवर्तकस्यैव तमेववि-
दित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिभेदवाक्येष्वधिक्येन मोक्ष-
फलश्रवणात् । किं च सम्यग्ज्ञानत्वेन हेतुना भेदा-

(१) विष्णु पुराणे सू० ६ अ० ४ श्लो० ४४ ।

(२) अर्थ पाठः २ पु० ना० ।

स्वविवेकज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धम् ।
 “अस्थूलमनसु अङ्गस्वम् न तदस्मात् किं च न त्रिषु-
 धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः
 अथात आदेशो नेति नेति तर्ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-
 त्परमस्ती” त्यादिश्रुतिषु ।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं ह्येतत् ।

पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इत्यादिश्रुतिषु च भेदज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वं
 गम्यते “सत्येन लभ्यस्तपसाह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्य”मित्यादिश्रुतिभ्यः ततो मां तत्त्वतो
 ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादिस्मृतिभ्यश्च सम्यग्ज्ञा-
 नादेव च मोक्षः श्रूयतइति । अभेदवाक्यान्वयपि सा-
 क्षादविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवेन ब्रह्मात्मतावाक्याना-
 मेव शेषभूतानि । नह्यभेदज्ञानं साक्षादेवाहंदुःखौ-
 त्यादिलक्षणामविद्यामुच्छेदमर्हति । एकस्मिन्नेवा-
 काशे ऽवच्छेदभेदेन शब्दतदभाववदेकस्मिन्नेवात्मनि
 कार्यकारणलक्षणावच्छेदभेदेन दुःखादितदभावसम्भ-
 वादिति । किं च । ब्रह्माभेदस्य जडेष्वपि श्रवणा-
 न्न तेन दुःखादिशून्यतासिद्धिः । तस्माद्विवेकवाक्यह-
 पतर्यां भेदवाक्यान्वयेव बलवन्ति । तद्विरोधेन चाभेद-
 वाक्यान्वयविभागपरतयैव संकीच्यानि । ननु “य एत-
 स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवती”त्यादिश्रुतौ

तस्यात्मपरदे हेतु सतो ऽप्येकमयं हि यत् ।

विज्ञानं परमार्थो ऽसौ हैतिनो ऽतथ्यदर्शिनः^१ ॥

इत्यादिस्मृतौ च भेदनिन्दाश्रवणान् भेदपरत्वं श्रु-
तीनां सम्भवतीति चेन्न । अभेदवाक्यानामविभागप-
रतया भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपर-
त्वात् प्रतिपाद्यविपरीतस्यैव निन्दार्हत्वात् । अन्यथा
“मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किं च न मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती”त्यादिश्रुतिषु ज-
डवर्गेष्वपि भेदनिन्दनादभेदः स्यात् विवेकादिवाक्या-
न् भवतीति चेत् तुल्यजीवे ऽपि जीवादपि ब्रह्मणो वि-
वेकस्योक्तत्वात् तस्यात्मपरदे हेतुत्वादिवाक्यं च एक-
मयमिति शब्दादवैधर्म्यलक्षणभेदपरं प्रकरणाद्ब्रह्मा-
त्मैक्यपरमेववेति । नन्वेवमपिलाघवमैकात्म्यश्रुतेर्ब-
लमस्त्विति चेन्न । बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिप्रमाणासि-
द्धतया आत्मनानात्वगौरवस्यैवादर्थव्यत्वात् । या च
प्रतिबिम्बाच्छेदरूपपाभ्यां बन्धमोक्षादिव्यवस्था रचिता
सा स्वशिष्यमोहनमात्रं प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्ध-
मोक्षानौचितात् । ज्ञानेनोपाधिवियोगे जीवनाशप्र-
सङ्गात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थतया ऽभ्युपगतस्याखण्ड-
त्वस्य विरोधाच्च सदसतोरभेदानुपपत्तेः न च “प्रति-
बिम्बोपाधिना बिम्बस्यैव जीवत्वं वाच्यं तथा सत्यव-
च्छेदभेदएव पर्यवसानात्किमिति प्रतिबिम्बवादः पृ-

यद् निमीयते । अथेवमुच्यते विम्बप्रतिबिम्बयोः पर-
मार्थतो नास्ति भेदः किं तु द्विचन्द्रदर्शनवदेकस्मिन्नेव
वस्तुनि भेदभ्रममात्रमिति । तदपि न विचारमहं, ब-
न्धमोक्षानुपपत्तितादवस्थ्यात् व्यवस्था तत्प्रतिपादक-
श्रुत्यादिकं च सर्वमेवात्मातिरिक्तमज्ञानकल्पितमेव
वक्तव्यमिति चेन्न एवं सति प्रमाणस्यापि बाधेन ब्र-
ह्मातिरिक्तनिषेधस्य श्रुतस्याऽपि पुनः संशयापत्तेः
स्वाप्नशब्दस्य जाग्रति बाधे पुनस्तच्छब्दबोधितार्थसंग-
यवत् । तथा बन्धमोक्षादिकं सर्वथा नास्तीति श्रव-
णानन्तरं मननादिषु पृष्टव्यनुपपत्तेश्चाप्तवाक्यतः पु-
रुषार्थाभावनिराग्रादित्यादीन्यनेकानि दूषणानि किं
चात्मभेदादिकमज्ञानकल्पितं चेतदज्ञानं कस्येत्यु-
च्यताम्, ब्रह्मणो भ्रान्तत्वे “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ
नाग्निद्यानुभवत्मानि स्वप्रकाशे । अभयं भ्रान्तिरहि-
तमनिद्रमजरामरम् ।

परः पराणां सकला न यत्र

लेशादयः सन्ति परावरेशे ।

इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधस्य विरोधात्
जीवस्य भ्रान्तत्वेचान्योन्याश्रयात् । भ्रमेणविम्बप्रति-
बिम्बभेदसिद्धौ जीवसिद्धिर्जीवसिद्धौ च तदाश्रयस्य
भ्रमस्य मिथिरिति । अथ ब्रह्मण्येवाज्ञानम् अज्ञानप्र-
तिषेधवाक्यानि चानिर्वचनौयाज्ञानप्रतिषेधेन परमा-
र्थपराणीति चेन्न । व्यवहारभूमावपि ब्रह्मण्यज्ञाना-

सम्भवात् ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावित्यादिवाक्यैर्जी-
वे ऽज्ञानव्यवहारदशायामेव ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधात् ।
किं च प्रतिबिम्बवादे अंशश्रुतिस्मृतिसूत्राणां विरोधः
स्यात् प्रतिबिम्बे ऽशव्यवहाराभावात् । यत्त्वाभास एवे-
ति जीवप्रकरणाभ्यसूत्रे तत्राभासशब्दो न प्रतिबिम्ब-
वाची तथा प्रयोगदर्शनात् “अंशो नानाव्यपदेशा-
दिति सूत्रेणांशत्वसुक्ता पुनः सूत्रान्तरेण तद्विरुद्धप्र-
तिबिम्बतायाः सूत्रणानौचित्याच्च” किं तु प्रकाश-
वाची सर्वेन्द्रियगुणो भासमिति अस्तु वा हेत्वाभास-
वदात्माभासवाची जीवस्यापि पारमार्थिकात्मत्वस्य
प्रतिषेध्यमानत्वात्प्रकाशे प्रयोगदर्शनादिति न तत्त्वा-
भासं दृश्यत्वादिति च । अथैवं प्रतिबिम्बदृष्टान्तः क-
थमुपपद्येतेति चेत् । अंशांशविभागेन किरणसूर्ययो-
रिव जीवब्रह्मणोरेकपिण्डीभावेन जीवेन अंशैः परमा-
त्मनो नानाबुद्धिप्रतिबिम्बनादित्यवेहि । नन्वेवं मा
भवतु प्रतिबिम्बवादो ऽवच्छेदवादस्तु स्यादिति, मैवम्
अवच्छेदवादे ऽपि “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनश्नन्त्यो
ऽभिचाकशीती”त्यादिविभागानुपपत्तेः । धर्मिणा ए-
कत्वात् । अथोपाधिविशिष्टयोरेव जीवेश्वरत्वे वाच्ये ।
तथा च विशेषणभेदाद्भेदः स्यादिति चेन्न । विशिष्ट-
स्यातिरेकानतिरेकयोर्भयतः पाशात् । विशिष्टस्या-
तिरेके भवदभिमतस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थस्या-
खण्डत्वस्यानुपपत्तेः । न च लक्षणया विशेषणद्वयं प-
रित्यज्य केवलं चैतन्यपरत्वं तत्त्वंपदार्थोर्दत्तद्वयमि-

तिवाच्यम् । वाक्यार्थोर्विशिष्टयोरतिरिक्ततया के-
वलचैतन्ये तटस्थलक्षणापत्तौ जीवस्य देहाद-
भिमाननिवृत्त्यसम्भवात् । सर्वपदार्थपरित्यागेन
लक्षणया तत्त्वमसीत्यभेदेवाक्यस्य जीवब्रह्मभेदेवादि-
नाऽप्युपपादयितुं शक्यत्वाच्च किं च मोक्षावस्थायां
त्रिशेषणनाशेन जीवनाशप्रसङ्गः, ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्या-
रोपापवादयोरविवेकहूपयोर्वैय्यधिकरण्यापत्तिश्च ।
तथा लक्षणां विनैवाम्नाभिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
व्याख्येयतया लक्षणानौचित्यं च । यदि च विशिष्ट-
मनतिरिक्तमुच्यते तदा एकस्मिन्नेवात्मन्यवच्छेदभे-
देन बन्धमोक्षैश्वर्यादिप्रसक्त्या “ये तद्विदुरमृतास्ते म-
वन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति” । “समाने वृक्षे पुरुषो
निमानोऽनीशया शोचति सुह्यमानः । जुष्टं यदा प-
श्यत्यन्यमौशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादिवि-
भागानुपपत्तिः न ह्येकस्मिन्नेव वृक्षे वऽच्छेदभेदेन कपि
संयोगतदभाववति एको वृक्षः कपिसंयोगवान्नन्यश्च ने-
ह्यमृदैः प्रयुज्यते । न च लौकिकभेदानुवादेन तादृश-
वाक्यान्युपपादयितुं शक्यन्ते ज्ञानफलस्याज्ञानदोषस्य
चापारमार्थिकत्वे तदर्थकप्रवृत्त्याद्यनौचित्यात् अक-
न्मते चात्मनि दुःखभोगतदभावयोः कालभेदेन पार-
मार्थिकत्वस्योपपाद्यत्वात् । किं च अखण्डैकात्म्ये सति
मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तिः । एकान्तःकरणवियोगे ऽपि
मुक्तांशएवान्तःकरणान्तरसम्भवात् यद्यैकघटावच्छि-
न्नाकाशस्य तद्वटभङ्गे ऽपि घटान्तरेण पुनः सम्बन्ध

भवति तद्वत् । न च तेनावच्छेदेनागतःकरणसं-
 बन्ध एव न भवतीति वाच्यम्, तथा सति योगिनां
 सर्वगतत्वानुपपत्तेरिति । अन्तःकरणगणोऽस्मा-
 भिरिवकल्पित इति न शङ्कनीयम् । कपिलादि-
 भिरपि श्रुतिवैधे यथोक्ततर्कानामेव निर्णायकत्वे-
 नोक्तवतात् । यथा कपिलसूत्राणि । जन्मादिव्यव-
 स्थातः पुरुषबहुत्वम् । उपाधिभेदे ऽप्येकस्य नानायोग
 आकाशस्येव घटादिभिः । उपाधिभिर्भेद्यते न तु तद्वान् ।
 एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धमार्थाऽस्यः ।
 नाहैतदश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति । एतेषां पञ्चसू-
 त्वाणामयमर्थः आत्मैक्ये सत्योपाधिकानां जन्ममर-
 णादीनामनौपाधिकानां च भोगादीनां श्रुतिस्मृति-
 सिद्धा अश्रयविभागव्यवस्था न स्यात् अयं जातो ऽयं
 मृत इत्यादिरूपा । अतश्चेतना बहव एव । न तु लाघ-
 वादाकाशत्रदेकत्वमित्याद्यसूत्रार्थः । श्रुतौ च भेद-
 वदभेदस्याप्यवगमात्तर्कणैवात्रव्यस्थेत्याशयः कपिला
 चार्थाणाम् । ननूपाधिभेदेन व्यवस्था कर्त्तव्या लाघव-
 तर्कानुग्रहेणाभेदश्रुतेर्बलवत्त्वादित्याशङ्कं समाधत्ते ।
 द्वितीयसूत्रेण । उपाधिभेदे सत्यपि एकस्यैवात्मनो
 नानोपाधियोगः स्यादतो न व्यवस्थेत्यर्थः नन्वेवं वि-
 शिष्टमतिरिक्तमेव वक्तव्यं तत्राह, तृतीयसूत्रम्, उ-
 पाधिरित्यादि उपाधिरेव भिन्नो वक्तव्यो न तूपाधिमा-
 नुपाधिनाशे जीवनाशप्रसङ्गात् । विशिष्टाऽङ्गपदार्थे बु-
 द्धिविवेकानुपपत्तेश्च । उक्तदूत्रणमुपसंहरति चतुर्थस-

चेण एवमित्यादिना । एवमेकत्वेनावस्थितस्यात्मनो
न विरुद्धवर्माध्यासः औपाधिकानौपाधिकविरुद्धधर्म-
संबन्धः संभवति विरोधस्यासंभवात् । अविरोधे चा-
व्यवस्थेत्यर्थः आत्माहैतश्रुतिमुपपादयति, पञ्चमेन ।
नाहैतेत्यादिना । जातिपरत्वात् चित्त्सामान्याहैतप-
रत्वात् श्रुतीनामित्यर्थः । सर्ववस्तूनां सामान्यविशेषा-
त्मकत्वेन विशेषरूपं धर्मं परित्यज्य सामान्यरूपेण ध-
र्मिणामात्माहैतं प्रतिपादयति, वैधर्मीणामवास्तवत्व-
प्रतिपादनायेति । यथा च विशिष्टयोरुत्त्वंपदार्थता-
मभ्युपगम्य परैर्लक्षणायां केवलविशेष्यार्थकत्वं पदयो-
रुच्यते । तद्वत्सांख्यैरपि विशेषस्तियान् । यत्तेर्लक्षणा
न क्रियते स एवायं गकार इत्यादाविवेति बोध्यम् ।
सांख्यैरीश्वरानभ्युपगमात् सामान्याभेदएवोक्तः ब्रह्म-
मीमांसायां तु अग्निविस्फुलिङ्गवदंशांशमेदोऽप्यवि-
भागलक्षणां वक्ष्यते । प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ।

अविभागेन दृष्टत्वादित्यादिसूत्रैरिति ।

तस्मादैकात्म्ये लाघवेऽपि बन्धमोक्षादिव्यवस्थानु-
पपत्यात्मनानात्वगौरवमाश्रयणीयमिति । अपि च
औपाधिकमात्रभेदेन श्रुतिस्मृती अपि नोपपद्येते
तथा हि “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति यथाग्निर-
ग्नौ संचिह्नः समानत्वमनुव्रजेत्” ।

तथात्मसाम्यमस्येति योगिनः परमात्मनेत्यादौ
मोक्षकालेऽपि भेदघटितं साध्यं श्रूयते तदानीं चौपा-
धिकभेदो भास्तीति तथा श्वेताश्वतरे । “कालः स्वमा-

४८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २

वो निश्चितीर्यदृक्का भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य-
मित्यनेन मूलकारणे चिन्तां प्रवृत्त्यान्नायते । ते ध्यान-
योगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां यः
करणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधिति-
ष्ठत्येक इति । अत्र सृष्टेः प्रागपीश्वराधिष्ठेयो जीवो
ऽस्तौत्यवगम्यते ।

तथा प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्यथाव्ययौ ॥

इतिस्मृतेरपि । न चायमुपाधिसंबन्धात्पूर्वमधिष्ठेया-
धिष्ठातृभावो निरंशस्यात्मनः स्वरूपभेदं विनोपपद्यत
इति । तथा

अन्यश्च राजग् प्रवरस्तथान्य. पञ्चविंशकाः ।

तच्छ्रुत्वा चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥

इतिमोक्षधर्मादौ स्वरूपभेदमुक्त्वाऽधिष्ठेयाधिष्ठा-
तोरविभागलक्षणमेवैक्यमुक्तम् ।

तथा सर्वगत्वादनन्तस्य स एवायमहंस्थित इति
विष्णुपुराणादावपि । अतो ऽवगम्यते । श्रुतयोष्यभे-
दमविभागादिलक्षणमेव बोधयन्ति एकवाक्यत्वात्,
“ एतदात्म्यमिदं सर्व ” मिति श्रुतौ जडवर्गभे-
दस्याविभागादिरूपस्यैव वक्तव्यतया जीवाभेदस्या-

(१) अ० ३२८ श्लो० ७८ ।

(२) अ० १ अ० १६ श्लो० ८ पृ० ।

प्यविभागादिहृपत्वसिद्धेश्च अन्यथा ऽर्द्धजरतीयन्याया-
पत्तेः । तथा ।

व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तो ऽखिलस्य यः^१ ॥

इतिविष्णुपुराणादिभ्यो ऽप्यत्यन्ताभेदो ऽपि न शा-
स्त्वार्थः । ब्रह्मणि पुरुषव्यतिरेकानुपपत्तेः । तथा वि-
ष्णुपुराणएव ।

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रकृतेः परः ।

व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरः^२ ॥

इति व्यवहारमुक्त्वा परमार्थमाह ।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।

पश्यन्ति मूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

विष्णोः स्वरूपात्मरतो हि ते ऽन्ये रूपे प्रधानं
पुरुषश्च विप्र^३ ॥

इत्यादिनापि नात्यन्ताभेदः । नन्वेवं ।

तस्यैव नित्यत्वप्रस्य सदानन्दमयात्मनः ।

अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कथ्यते बुधैः ॥

इतिवसिष्ठसंहितासूक्तो ऽवच्छेदो ऽनुपपन्न
इति चेन्न । किरणसूर्यादिवदंशांशिनोर्जीवब्रह्म-
णोरेकपिगुणीभावेन तस्य जीवरूपैरंशैरवच्छेदवाद्-
स्यापि प्रतिबिम्बवाद्बदेवोपपत्तेः । यश्च आकाश-

(१) अ० १ अ० १६ श्लो० ७८ ।

(२) अ० १ अ० २ श्लो० १५ ।

(३) अ० १ अ० २ श्लो० २४ ।

मेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेदित्यादिदृष्टान्तः
सोऽप्यविभागरूपैक्यमावांशेन पुनरखण्डत्वेऽपि न्या-
यानुग्रहेण बलवत्तरस्य सखण्डतादृष्टान्तस्यैवादत्त-
व्यत्वात् यथा ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो हूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मा हूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

अग्निर्यथैको भुवनप्रविष्टइत्यादिः सखण्डतादृ-
ष्टान्तः वायुतदवयवाग्निविस्फुलिङ्गादिष्वप्यवयवाव-
यविनोरन्योन्याभावलक्षणो भेदः । अविभागविल-
क्षण एव चाभेद इति जीवब्रह्मणोः साम्यमिति ।
अपि च चन्द्रजलचन्द्राकाशघटाकाशाग्निविस्फु-
लिङ्गक्यायातपस्त्रीपुरुषादिदृष्टान्तैः । प्रतिबिम्बाव-
च्छेदांशादिवादाः परस्परविरोधेन सर्वे न सम्भव-
न्तीत्येक एव वादं आश्रयणीयः । इतरास्तु विवक्षि-
ततत्तदंशमात्रे दृष्टान्ता इत्यभ्युपेयं तथा च सति अं-
शवाद एवाश्रयितुं युक्तः अंशो नानाव्यपदेशादित्यादि-
मूत्रेणाचार्यैरंशत्वस्यैव न्यायता मीमांस्यत्वात् । प्र-
तिबिम्बादिभावेनाखण्डत्वे स्पष्टमूत्राभावात् । प्रत्युत
प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मभेदस्यैव स्पष्टं मूत्रगौयत्वात्
अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभिः अंशमूत्रे च भे-
दाभेदयोर्वच्यमाणात्वादिति । तस्माद्भेदाभेदाभ्यां जी-
वब्रह्मणोरशांशिभाव एव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तोऽवधा-
रणीयः । अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकि-

तवादित्वमधीयत एकद्वित्ववच्च्यमाणसूत्रादिति अंशां-
 शिनोश्च भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ कालभेदेना-
 विरुद्धौ अन्योन्याभावश्च जीवब्रह्मणोरात्यन्तिक एव ।
 तथा शक्तिशक्तिमदविभागो ऽपि नित्य एवेति म-
 न्तव्यम् । तथा च स्मृतिः । पृथग्विभक्ता प्रलये च गो-
 मेति । तदात्मकं तदन्यत्स्याद्रूपं भासकं विदुरि-
 ति चेति तदात्मकं पूर्ववाक्योक्तप्रधानपुरुषकालात्म-
 कमित्यर्थः । अंशत्वं च सजातीयत्वे सति अविभागप्र-
 तियोगित्वं तदनुयोगित्वं चांशित्वं । येन च रूपेणांश-
 ता यत्र विवच्यते तेनैव रूपेण साजात्यं तत्र ग्राह्यं
 यथा आत्मांशलक्षणे आत्मत्वेनैव साजात्ये सद्दंशां-
 दित्वाक्षरेषु च सत्त्वादिरूपैर्योत्यतो नातिप्रसङ्गः । अ-
 थ वा द्रव्यत्वसाक्षाद्ग्राह्यात्साजात्यं ग्राह्यम् ।
 विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तधर्मभेद इति या-
 वत् तदभावश्चाविभागः । अथ वास्तु अविभागः सं-
 योगविशेषः स्वरूपसम्बन्धो वा आधेयत्वादिवत् । ज-
 लस्य दधिलवणस्य समुद्रे अविभागव्यवहारस्यापल-
 पितुमशक्यत्वात् 'न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्वि-
 भक्तमिति श्रुत्या 'सति' संपद्यते विदुः सति संपद्याम-
 ह इत्यादि श्रुत्या च जीवस्यापि ब्रह्मण्यविभागश्रवणाद्या
 प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनीत्यादिस्मृते
 च । पदगतौ लिङ्प्रलेषण इत्याद्यनुशासनेभ्यः संपत्ति-
 लयाप्ययादिशब्दानोभविभागार्थत्वात् । तथा ऽविभागो
 वा वचनार्थित्यागामिसूत्राच्चेति । ननु निरवयवस्य ब्र-

ह्लाणः कथं मुख्यो ऽशः स्यादिति चेन्न । यथोक्तलक्षणां-
शत्वस्यावयवत्वाभावे ऽपि दर्शनात् । यथा शरीरस्य
केशादिरंशो राशेऽथैकदेशो ऽशः पितुश्च पुत्र इति सर्वे च
जीवाः पितरि पुत्रवेतना इव चिन्मात्रे ब्रह्मणि नि-
त्यसर्वावभासके विषयभासनरूपं स्वलक्षणं विहाय प्र-
लये लक्षणानन्यत्वं गच्छन्ति । सर्गकाले च तदिच्छ-
या'तत एव लब्धचैतन्यफलोपधाना आविर्भवन्ति पि-
तुरिव पुत्राः अतो जीवाः ब्रह्मांशा भवन्ति । आत्मा वै
जायते पुत्र" इति श्रुत्या पुत्रे पितुरविभागलक्षणाभे-
दवज्जीवे ऽपि ब्रह्मणो अविभागलक्षणाभेदस्य "बहुस्यां-
प्रजायेये"त्यादिश्रुत्या सिद्धेरिति अतो जीवा ब्रह्मां ऽशा
मुख्या एव भवन्ति नन्वंशस्तत्र स्यादाकाशवदंशांशिभा-
वो नार्थः *किं तु अग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदेवांशा-
शिभावो नार्थः *किं तु अग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदे-
वांशांशिभावोऽभिप्रेत इति कथं निर्द्धारणीयमिति चेत् ।
उच्यते आकाशवदंशांशिभावाश्रयणं ऽशशब्दस्य गौ-
णत्वं स्यात् । घटाकाशो ह्योकाशाहिभक्तो न भवति ल-
क्षणान्यत्वाभावात् घटाकाशधर्माणामघाकाशधर्म-
त्वात् अर्वाच्छन्ने चांशशब्दो गौणो ऽवयवादिशब्दवदि-
ति किं च एवमपि जीवश्चिन्मात्रस्यैवांशः स्यान्न तु स-
र्वकर्तु रीश्वरस्य परैरुपाधिविशिष्टस्यैवेश्वरत्वकल्पना-
त् । न चेश्वरोपाधेरंशो जीवोपाधिरीश्वरस्यापि तद्वा-

रा भवन्मते संसारप्रसङ्गात्कायव्यूहादाविवेति अपि च
पितापुत्रवदंशांशभावो व्यासाभिप्रेत इति मोक्षधर्मः
स्याच्छिष्यवैशम्पायनवाक्यादेवावधार्यते अतो नैवा-
काशवदंशत्वं ब्रह्ममीमांसार्थः । यथा मोक्षधर्मे बहवः
पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एवत्विति प्रश्ने ।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणां ।

नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोदह ॥

इत्यनेन पुरुषनानात्वमेव विचारतो व्यवस्थाप्य
व्यासोक्तं पुरुषैक्यं पितापुत्रवदविभागेनोपपादितम् ।

समासतस्तु यद्वासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।

तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥

ब्रह्मनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥

इति अस्यार्थः यत्तु व्यासः समासतो जीवजातस्य
ब्रह्मणि प्रक्षेपत आत्मैक्यमुक्तवानर्थात् ब्रह्ममीमांसादौ
तत्तुभ्यं जनमेजयाय तच्छिष्यवैशम्पायन आह तदु-
पदेश्य प्रसादाद्वक्ष्यामि तदेवाह ब्रह्मनामिति श्लोकेने-
ति उपसंहारे च एवं बहुविधप्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्र-
ममित्यनेन पुरुषबहुत्वमेव सिद्धान्तितं यत्तु तत्रैव
प्रसङ्गान्तरे वाक्यान्तरम् ।

बहवःपुरुषा पुत्र यत्त्वया समुदाहृताः ।

एवमेतर्हि संदृष्टं द्रष्टव्यं नैवमित्यपीति ॥

तेन च पुरुषविभागस्य विकारवत् । वाचारम्भण-
त्वमभिप्रेत्य जीवात्मता प्रतिषेधतः एकस्यैव ब्रह्मणः
पारमार्थिकात्मत्वमुक्तं न तु जीवात्मत्वं स्थापयित्वा
पुरुषवद्भवं निराकृतं, तस्माप्तितापुत्रवदंशत्वमेवा-
गाभ्यंशसत्त्वस्यार्थः तथा च स्पष्टे श्रुतिस्मृती अंशत्व
एव भवतः ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

तत्सांशोऽयं यश्चैतामात्राः । प्रतिपुरुषं ज्ञेवज्ञः
यथा सुदीप्तासावकादिम्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवते स-
ह्रपाः । तथाक्षरा द्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते
तत्र चैवा पियन्तोत्यादिश्रुतिः । स्मृतिश्च ।^१

समैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्या-
दिरिति यद्यपि जीवा अपि ब्रह्मवदेव विभुचि-
न्मात्रह्रपास्तथाप्युपाध्यवच्छेदेनैवाभिव्यक्तपरिच्छिन्नचै-
तन्यतया विस्फुलिङ्गतुल्या भवन्ति “बुद्धेर्गुणोनात्मगुणो न
चैव ह्यारायमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्टः बालागणतभा-
गस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स
विज्ञेयः सचानन्याथ कल्पतइत्यादिश्रुतेरिति । अस्य
चांशस्य भेदप्रतिपादनस्य फलम् अंशांशिनोरुत्सर्गत
एकह्रपतया जीवस्याप्यसंसारित्वविभुत्वसर्वाधारत्वा-
दिज्ञापनम् ब्रह्मणाश्चीपाधिविवेकेन चिन्मात्रत्वज्ञापनं
तथा जीवे ऽग्रे ऽभेददृष्टया ब्रह्मोपासनं तथा ब्रह्मात्म-

त्वोपपादनं चेत्यादि एतेषु ब्रह्मात्मत्वोपपादनं मुख्यं फलं ब्रह्मात्मतापरत्वात्सर्ववेदान्तानाम् अत एवाचार्यो वक्ष्यति “आत्मेति तूपयन्ति ग्राहयन्ति चिति” ब्रह्मात्मज्ञानादेवौपाधिकसंसारवज्जीवमारभ्य स्थलदेहपर्यन्तेष्वभिमाननिवृत्तेः । अत इदं ब्रह्मात्मज्ञानं विविक्तजीवज्ञानात्सांख्योक्तादपि श्रेष्ठं नातो ऽधिकं ज्ञानमस्ति नन्वशांशिभावाज्ञानात्कथं ब्रह्मात्मज्ञानं स्यात् । उच्यते यो यत आगत्य यदधिष्ठितं यञ्च जीवित्वा यत्र लीयते समुद्रतरङ्गादिवज्जीवात्तद्बुद्ध्यादिवच्च स तस्यात्मा भवति ।

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥

इति आत्मलक्षणाम्भतेः यथा हि देहेन्द्रियादीनां । बुद्धिपर्यन्तानामुत्पत्तिलयाधारतया तत्साक्षित्वेनाधिष्ठातृत्वादिना च जीवस्तेषामात्मा तत्स्वरूपज्ञानाच्च तेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते नाहंबुद्ध्यादिरितिविधयेति सांख्यसिद्धान्तः । तथैव जीवानां चिन्मात्रसहपाणामप्युत्पत्तिलयाधारतया तत्साक्षित्वेन तदधिष्ठातृत्वादिना चेश्वरस्तेषामप्यात्मा तत्स्वरूपज्ञानादेव च जीवेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते परिदृश्यमानस्य भोक्तुः साध्येवाहं नाहं स भोक्तेति ब्रह्मात्मविद्ययेति ब्रह्ममीमांसामिद्धान्तः । “तमेवैकं जानथ आत्मा तं नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा नान्यो ऽतो ऽस्ति श्रोता यदेव सा-

५६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू०२

ज्ञादपरीक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः य आत्मनि ति-
ष्ठन्नात्मानमन्तरोपमयति यस्यात्मा शरीरं नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानां" मित्यादिश्रुतेः ।

तत्रैवैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।

इश्वरेच्छावशात्सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥

तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।

सर्वेषां साक्षिभूतो सौ न गाह्यः केन चित्कचित् ॥

अन्यश्च राजन्प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।

तस्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥

ते चैनं नाभिनदन्ति पञ्चविंशकमप्युत ।

षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः ॥

तमोरजश्च सत्त्वं च विद्धि बुद्धिगुणानिमान् ।

बुद्धिमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥

इत्यादिस्मृतेश्च आत्मैति तूपयन्तीत्यादिसूत्राच्च
तथा आत्मा स भोक्तरिति पूर्वाचार्यवाक्याच्चेति । आ-
त्मनानात्वं च चैतन्ययोग्यतामात्रेण शास्त्रेषुक्त बहि-
र्जीवस्य चित्शक्तिमत्त्वरूपमात्मत्वं नाभ्युपगम्यते आद-
रादलोप इति सूत्रविरोधात् । सुखदुःखभोगानुपप-
त्तेषु, किं तु जीवेषु चैतन्यफलोपधानं कादाचित्क-
तया वाचारम्भणमात्रम् ईश्वरपरतन्त्रं सदल्पं चेति ।
जीवाश्चिच्छक्तिगुणयोगाद्गौणात्मान एव यथाऽध्य-
त्वगुणेन प्राणाः करणानामात्मा तद्वन्मुख्यस्त्वात्मे-
श्वर एव सदा सर्वज्ञत्वादपरतन्त्रत्वाच्चैत्येवाभ्युपगम्य-

ते “नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे” त्यादिश्रुतेरिति । तथा च नारदीये । गौणमुख्यभावेनात्मद्वयमुक्तम् ।

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतो ऽपरः ॥

इति परापरो श्रेष्ठाश्रेष्ठौ मुख्यगौणात्वाभ्यामिति भावः इदमेव खण्डैकात्म्यमबुद्धा आधुनिका अखण्डैकात्म्योपपत्तये जीवानां प्रतिबिम्बावच्छेदादिदृष्टैः कुकल्पनां कुर्वन्ति सांख्यनैयायिकादिभिश्चैतन्यफलयोग्यतारूपमात्मत्वं जीवस्योच्यतइति न तद्दिग्दोषः यथाचापेक्षिकः त्मनां जीवस्य तच्चज्ञानादप्यहं कर्तेत्याद्यभिमाननिवृत्त्या मोक्षो भवति तथा विद्यापादे वक्ष्यामः । यदि वा शेषशेषरूपेणात्मद्वयमेवाभ्युपगम्यते । तदा ब्रह्मात्मताज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिहेतुत्वं न साक्षादभ्युपगन्तुं शक्यते ब्रह्मात्मताज्ञानानिवर्तकत्ववद्देहाद्यात्मताज्ञानानिवर्तकत्वस्याप्यौचित्यात् । अपि त्वदृष्टेश्वरानुग्रहादिद्वारैवाविद्यानिवृत्तौ मोक्षे च हेतुत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च सति

परमात्मा हरिः स्वामी दासो ऽहं तस्य सर्वदा ।

श्वेच्छया विनियोक्ता तस्तस्यैवात्मेश्वरस्य हि ॥

अहंकारतिर्मकारस्यान्कारस्तन्निषेधकः ।

तस्मात्तन्तमसेवात् अहंकारविमोचनम् ॥

इतिथमपुराणयुक्त्या ईश्वरात्मज्ञानात् साक्षा-
 त्सङ्गताभिमाननिवृत्तिर्जीवात्मत्वाभावश्च न घटे-
 तेति एतेन “ एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः स म आत्मे-
 ति विद्यात् तत्त्वमसौ ” त्यादिश्रुतयो व्याख्याताः
 जीवब्रह्मभेदे ऽपीति मन्तव्यम् ननु तत्त्वमसिवा-
 ऋस्यांशांश्याविभागेनाप्युपपत्तेः कथमस्य ब्रह्मतापर-
 त्वभवधारणीयमिति चेत् अविद्यानिवर्तकतया
 ऽर्थाहितत्वेन बाधकाभावे सर्वत्रैवाभेदवाक्येषु ब्रह्मा-
 त्मतापरत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् “ तं त्वौपनिषदं पुरुषं-
 पृच्छामी ” ति श्रुतेः । वेदा ब्रह्मात्मविषया इत्यादिस्मृ-
 तेश्च । अंशांश्र्यभेदस्यापि ब्रह्मात्मतावगतिफलक-
 त्वात् । न चै“ तदाख्यमिदं सर्वं स आत्मेति ” पूर्वभा-
 गेनैव ब्रह्मात्मत्वं लब्धमिति वाच्यम् । यत एतदाख्य-
 मित्यनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि स्वरूपत्वलक्षणमैवा-
 त्मत्वमविभागलक्षणाभेदो वा घटस्य सृदात्मत्व-
 वत् । न त्वध्यक्षत्वरूपं चेतनत्वरूपं वा स आत्मेत्य-
 नेन वा साक्षित्वरूपमात्मत्वमुक्तं । ताभ्यां च हेतु-
 म्यां तत्त्वमसौत्यनेन चाध्यक्षत्वरूपमात्मत्वमिति वि-
 भागः अध्यक्षत्वरूपात्मत्वस्यैव त्वमहंशब्दार्थत्वात् ।
 अहं ममेति शब्दाभ्यां स्वस्वामिभावावगमात् अत
 एव पातञ्जले । स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः
 संयोग इति सूत्रे स्वस्वामिशब्दाभ्यां बुद्ध्यात्माना-
 बुक्ताविति । अत एव च “ अथात आत्मादेशो ऽथा
 तो ऽहंकारादेश ” इति श्रुत्योर्न पौनरुक्त्यमं । अर्थमेतान्

अत एव च नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषमिति
सांख्यकारिकायामपि न पौनरुक्त्यं च नास्मीत्यनेन
साक्षित्वस्य नाहमित्यनेन स्वाम्यस्य प्रतिषेधादिति
चेन्न एवं च कार्यकारणसंघाताध्यक्षो भवतीति
कृत्वा म एवाहमित्यव्यते । यथा प्राणा इन्द्रियाध्य-
क्षतयैव तेषामात्मीच्यते । न च श्वरस्य संबोध्यत्वमयो-
क्तृत्वाभावात्कथं त्वमहंशब्दार्थता स्यादिति वाच्यम् ।
वागिन्द्रियद्वारा जीवस्य प्रयोक्तृत्वञ्जीवाख्यकरण-
द्वारा ब्रह्मण एव संबोध्यत्वादिसकलव्यवहारप्रतिपा-
दनायैव तत्त्वमसीत्युपदेशादिति । तथा च श्रुत्यन्तरं
“नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोधेत्यादिना पर-
मात्मन एव दर्शनश्रवणादिसर्वव्यवहारकर्तृत्वमा-
ह । यत्तु आधुनिकास्तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये जीवस्यैव
त्वमहंपदार्थनिर्णये सति को न आत्मेत्यादि श्रुत्यन्त-
रानुसारिण्या लोकानुसारिण्याश्चाकाङ्क्षाया अनुपपत्तेः
लोके हि को ऽहमित्याकाङ्क्षयैवामुक्तःस्त्वमसीत्युत्तरं
दृश्यते नान्यथेति असम्भते त्वहंशब्दार्थत्वेन प्रयोक्तृ-
सङ्घाताध्यक्षत्वादिना सामान्यरूपेणैव वाक्याङ्गायां
तदित्यादिविशेषरूपेणोपदेशइति लौकिकी शब्दम-
र्थादा न हीयतइति । यदपि तत्त्वमेव त्वमेव तदिति
परस्परव्यतिहारवाक्यं तदन्योन्यवैधर्म्यलक्षणं भेदं
निवर्त्तयति जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनाय प-
रमात्मस्वरूपप्रदर्शनाय च अन्यथा व्यतिहारवैय-
र्थ्यात् । यच्चाप्येवं सकलं ज्ञातमपि सर्वं प्रतिष्ठितं ।

६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २

स एव जीवः सुखदुःखभोक्तृत्यादिवाक्यं तद्विभा-
गेनोपासनां विदधाति । यच्च

विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणाभेदमसन्तं कः करिष्यतीति ॥

विष्णुपुराणं तस्यायमर्थः धर्माधर्माद्विद्वारा विभा-
गजनके ज्ञाने देहाद्यभिमाने ज्ञानेनात्यन्तसुखन्ने स-
ति असन्तं कादाचित्कत्वेन वाचारम्भणमात्रं जीवब्र-
ह्मविभागं पुनः कः करिष्यति कारणनाशादिति यच्च ।

यदि जीवः पराङ्मिन्नः कार्यतामेति सुव्रत ।

अचिच्चं च प्रसज्येत घटवत् पण्डितोत्तम ॥

इति गौतमीतन्त्रं तस्याप्ययमर्थः यदि जीवः परा-
ङ्मिन्नः परादत्यन्तं भिन्नः परस्यानंश इति यावत् तथा
प्रलयकालीनचेतनाद्वैतशुत्यनुरोधेन जीवस्य कार्यत्वं
स्यात्प्रकृत्यादिवद्भेदे च घटवज्जडत्वमेव प्रसज्यत इत्य-
र्थः अत्र च चापि मां विद्वीत्यादिवाक्यं चाशांशविभाग-
परम् एवमन्यान्यपि जीवब्रह्माभेदवाच्यान्यनयैव दिशा
यथायोग्यं प्रकरणानुसारेणांशांशभेदब्रह्मात्मत्वसा-
मान्याभेदैः तृतीयसूत्रे वक्ष्यमाणेन शक्तिशक्तिमद-
भेदेन वा व्याख्येयानीति दिक् । ये तु तार्किका अ-
विभागलक्षणाभेदमपि त्यक्त्वा उपासनामात्रपरत्वेनैव
अभेदवाच्यानि नयन्ति तन्मते भेदनिन्दाशुत्यनुपपत्तिः

अन्योन्याभावस्य पारमार्थिकत्वाद्द्विभागाविभागरूप-
योश्च भेदाभेदयोः श्रुत्यर्थत्वानभ्युपगमादिति अधिकं
वा भेदसाधकभेदसूत्रेषु वक्ष्यामः तस्मात्सिद्धौ जीव-
श्वरयोरशांशिभावेन भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ ।
तत्राप्यविभाग एव आद्यन्तयोरनुगतत्वात्स्वाभाव-
कत्वान्नित्यत्वाच्च सत्यः विभागस्तु मध्ये स्वल्पावच्छे-
देन नैमित्तिकी विकारान्तरवद्वाचारम्भणमात्रमिति वि-
शेषः । तदेवमात्माद्वैतं व्याख्यातं सामान्यतो ब्रह्मा-
द्वैतवाक्यानि च तृतीयमूत्रे व्याख्यास्यामः तदेवमन्यो-
न्याभावलक्षणभेदेन जीवादत्यन्तभिन्न एवेश्वरो ब्रह्म-
शब्दार्थ इति सिद्धम् तत्राप्ययं विशेषः जीवव्यावर्त-
मायैव जगज्जन्मादिकारणं तथा नित्येच्छादि त-
न्मायास्थशक्त्यौपाधिकमैश्वर्यं चोपलक्षणमेव ब्रह्मणः
ननु ऐश्वर्यमपि ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपामते साक्षी
चेता केवली निर्गुणश्च अथात आदेशो नेति अकर्ता
चेतन्यं चिन्मात्रं सदि"त्यादिश्रुतिभिः ।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय वेध्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्भिद्यते परम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिश्चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वा-
दित्यौडुलोमिरित्यागामिसूत्रेण च चिन्मात्रस्यैव ब्र-
ह्मजीवशब्दार्थत्वावगमात् ।

*उपाधिर्विशिष्टे शक्तिं कल्पयित्वा केवली लक्ष

णा कल्पनायां गौरवाच्च ब्रह्मणीच्छादिव्यवहारस्य तु
 स्वस्वामितासंबन्धेन अविशेषेण चोपपत्तेः एवमेव
 परमात्मपरमेश्वरादिशब्दा अपि चैतन्यविशेषएव
 शक्ताः । वदन्ति तत्तत्त्वविदः तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं, ब्र-
 ह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दतद्व्यादिः स्मृति-
 ब्यः अनामरूपश्चिन्मात्र इत्यादिवाक्यैस्तु जन्मनि-
 सिक्तकनामैवनिषिद्धमिति चैतन्यं चात्मनो न
 गुणः किं तु द्रव्यविशेषएव धर्मधर्मविभागशून्य-
 श्चेतन इति चैतन्यमिति चोच्यते चैतन्यधर्मक-
 त्वप्रतिषेधाय यथा तेजो द्रव्यं प्रकाशकं प्र-
 काश इति चोच्यते मदा सहोपलम्बेन लाघ-
 वादेकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अहं जानामीति प्रत्यय-
 स्यैव लौकिकत्वेनाधाराधेयभावांशे प्रमात्वमेव न भ-
 मत्वं लोकानां सङ्घातेष्वेवाहमिति भ्रमात् सङ्घातस्य
 च चित्तकाशधर्मकत्वमस्त्येव यथोक्तस्य तेजोध-
 र्मकत्वं घटादेर्वा हिदधर्मकत्वमिति विवेकिनां त्व-
 हं जानामीति प्रत्ययो न भदत्येव तत्प्रत्ययस्य श्रुति-
 स्मृतिमायानुसारित्वात् । विवेकिनामपि तथा व्यव-
 वहारस्तु रांहीः शिर इतिवद्विकल्पमात्रो लोकानुसा-
 रीति न काप्यनुपपत्तिः अधिकं तूपदेशरत्नमालाख्य-
 प्रकरणे द्रष्टव्यम् एवमेव वा शास्त्रेषु सर्वज्ञत्वादिष्वच-
 नं व्यवहारानुसारेणोपपन्नमिति तथाच पातञ्जल-

सूत्रं द्रष्टा दृशिमात्र इति । तदेतत्तृतीयाध्याये स्व-
यं वक्ष्यति प्रकाशादिवंच्चावैशेष्यमिति सूत्रेणेति ।
एतेन ब्रह्मणः आनन्दस्वरूपत्वमपास्तं नैकस्यानन्द-
चिद्रूपत्वे विरोधादिति सांख्यसूत्रोक्तन्यायाच्च । आ-
नन्दो हि दुःखवत्स्वगोचरवृत्तिं विना ऽपि दृश्यत्वाद-
प्रकाशस्वरूपः चैतन्यं तु धर्मिग्राहकमानेन प्रकाश-
रूपतयैव सिद्धमिति प्रकाशाप्रकाशरूपतयोभयोर्वि-
रोधः चैतन्यस्य तु बुद्धिवृत्तिहारैव स्वविषयत्वं चै-
तन्यगोचरचैतन्यान्तराङ्गीकारे ऽनवस्थानात् साक्षा-
त्स्वविषयत्वे च कर्मकर्तृविरोधादतश्चैतन्यस्य प्रका-
शत्वमुपपन्नमिति । यदि वा चैतन्यवत्मुखस्यापि वृ-
त्तिहारैव भानमभ्युपगम्यायं विरोधः परिङ्गियते त-
था ऽपि एकज्ञाने ऽन्याज्ञानाद्विरोधः स्यात् ज्ञानत्वा-
ज्ञानत्वयोरिकदा विरोधात् दुःखानुव्यवसायकाले सु-
खा ज्ञानात्मानन्दममाध्यादौ च चैतन्यस्याज्ञानात् ।
ज्ञानत्वमुखत्वरूपप्रकारभेदश्च त्वयापि नेष्यते ए-
करसत्वश्रुतिविरोधात्किं चैवं दुःखत्वमप्यात्मनः स्या-
ल्लाघवादिति ननु “आनन्दो ब्रह्मेति वजानाद्विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्म आनन्दाद्यैव खत्विमानि
भूतानि जायन्त” इत्यादिश्रुतिबलत्वात्तर्कस्याप्रयोजक-
त्वं स्यादिति चेन्न आनन्दादात्मनि भेदस्यापि श्रवणा-
त्तर्कस्यैवादर्शव्यत्वात् यस्तर्केणानुसन्धते स धर्म वेद ने-
तर इति मनुवाक्येन संशयस्थले तर्कं विनाऽर्थावधा-
रणस्य निन्दितंवाङ्मेदश्रुतयश्च “आनन्दं ब्रह्मणो वि-

६४ ब्रह्मपूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू०२

हान्न विभेति कुतश्चन । स एको ब्रह्मण आनन्दः ।
विज्ञानमयादन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्या-
द्याः । किं ब्रह्मना साक्षादेवानन्दरूपत्वप्रतिषेधो ऽपि
श्रूयते "नानन्दं न निरानन्दं विद्वान्धर्मशोकौ जहाती"
त्यादिश्रुतिषु स्मृतिषु च ।

अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकं ।

तत्सन्तु चेतस्यथ वा विदेहे

सुखानि दुःखानि च किं ममात्र ॥

मनसः परिणामो ऽयं सुखदुःखोपलक्षण-
मित्याद्यासु । अत्र नानन्दमित्यानन्दरूपताप्रति-
षेधः न निरानन्दमिति चौपाधिकानन्दधर्मकत्वा-
नुमतिः विद्वानितिवाक्ये च यत्सुखहानं श्रूयते
तदात्मनः सुखरूपत्वे सति न घटते । आत्मनो-
हानोपादानाम्भवात् यदापि विद्वानितिवाक्ये जीव-
स्यैव सुखहानं गम्यते तथाप्यंशांशिनोरेकरूपत्वात् ।
तत्त्वमेव त्वमेव तदित्यादिवाक्यैर्जीवब्रह्मणोरत्यन्त-
मवैधर्म्यप्रतिपादनाच्च, जीवस्यसुखप्रतिषेधेन ब्रह्म-
ण्यपि सुखप्रतिषेधो ऽवगम्यते । अदुःखमसुखमित्यत्र
च कर्मधारय एव, बहुब्रीहौ लक्षणप्रसङ्गात् । सुख-
दुःखोपलक्षणः सुखदुःखधर्मक इत्यर्थः । अथ वा सुख-
दुःखप्रभृतिरित्यर्थः । एतेनात्मन आनन्दरूपताप्रतिषे-
धान्मोक्षकाले सुखप्रतिपादकं वाक्यजातं दुःखनिवृत्तौ
गौणं बोध्यं तद्विषयसुखस्यैते नार्हतः षोडशी क-

लामित्यादिप्रयोगदर्शनेन दुःखनिवृत्तौ सुखशब्दस्य
 निरूढलक्षणासिद्धेः । तथाचोक्तं कपिलाचार्यैः । दुः
 खनिवृत्तेर्गौणः, विमुक्तिप्रशंसा मन्दानामितिसूत्रा-
 भ्यामिति । अथ वा सुखं दुःखसुखात्यय इतिपरिभा-
 षया सुखशब्दो ऽत्र न गौणः तस्मादिच्छादिवदेव नित्य
 आनन्दो ऽपीश्वरे मायोपाधिक एव जीव इव बुद्धौपा-
 धिकः आत्मनो निरुपाधिप्रियत्वं वा सुखत्ववदात्मत्व-
 स्थापि प्रेमप्रयोजकत्वात् दुःखनिवृत्तिरूपत्वाद्वा बोधश-
 म् । यच्च ब्रह्मण आनन्दरूपताबोधकः शब्दः स "कामा-
 दिकं मन एव" त्यादिश्रुतिवत्तर्मधर्मभेदपरः*अथ वा
 परमप्रियताबोधनाय रूपकमात्रः पूर्णानन्दत्वादिबोध-
 नायाकाशशब्दवत् आत्मनश्च परमप्रियत्वं मा न भूवं भू-
 यासमित्यनन्यशेषो ऽनुराग इति मन्तव्यम् । अत एवा-
 चार्यो वक्ष्यति । आनन्दादयः प्रधानस्येति कूर्मपुराणे
 शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयो ह्यहमिति प्रकृति-
 देवतायाः पार्वत्यावाञ्छमिति । न च प्रकृतावपि पृथ-
 क् सुखान्तरं कल्पयं तथा सति तेनैव सुखानुभवोप-
 पत्तौ सत्यामात्मसुखान्तरकल्पनावैयर्थ्यात् । बुद्धिदृ-
 त्तिरूपज्ञानादतिरिक्तं पुनरात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यमेव
 अन्यथा बुद्धिवृत्तेः साध्यत्वासम्भवादिति । एतेन मो-
 क्षस्य सुखरूपत्वमप्यपास्तम् आत्मनश्च सुखासंबन्धात्
 उपाधिधर्मीणामत्यन्तीच्छेदाच्च । किं चात्मनः सुखरू-

पत्वे ऽपि मोक्षावस्थायां तस्य भोग्यत्वानुपपत्त्या पुरुषार्थत्वं न संभवति स्वस्य साक्षात्स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात् उपाधिश्चात्यन्तं विलयादिति मोक्षे ऽप्यानन्दभोगवचनं तु ब्रह्मलोकाख्यगौणमुक्तिपरं बोध्यम् । ननु तर्ह्यात्यन्तिकमोक्षे कः पुरुषार्थः स्यात् दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः स्यात् “तरति शोकमात्मवित् अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः विद्वान् हर्षशोकौ जहातो”त्यादिश्रुतेः अविद्यानिवृत्त्यादीनां पुरुषार्थत्ववचनं च तद्भेतुतयैव लोके सुखदुःखाभावयोरेव स्वत इष्यमाणत्वादिति ननु दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वं न संभवति दुःखस्यानात्मधर्मत्वेनःत्मनो नित्यनिर्दुःखत्वादिति । उच्यते सांख्यादिमते भोग्यत्वेनैव सुखदुःखयोर्हेयोपादेयत्वं स्वनिष्ठत्वेन अहं सुखं मुञ्चीयेत्यादिकात्मनादर्शनात् भोगश्च साक्षात्स्वप्रतिबिम्बितयोः सुखदुःखयोः साक्षात्कारः स चात्मनिष्ठ एव तस्य वा ज्ञानेनात्यन्तोच्छेदः संभवत्येव उपाधिविलयेन उपाधिधर्मदुःखादिप्रतिबिम्बासंभवादिति । ननु बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिवचनाद्बुद्धेरेव भोगो नात्मन इति चेन्न । भोगस्य हैविध्यात् भोगो हि भुजिपालनाभ्यवहारयोरित्यनुशासनात् । स्वबाह्यवस्तुना स्वस्य पुष्टिः यथान्नेन स्थूलदेहस्य भोगः । तथा त्वसर्ववस्तूनां सुखदुःखमोहात्मकत्वाद्द्विषयगतसुखदुःखाभ्यां बुद्धेः सुखदुःखयोः पोषणं बुद्धेर्भोगः दुग्धमाधुर्दस्येव शर्करामाधुर्येण पोषणम् । अयमेव वा भोगश्चेतुषे प्रतिबिम्बति

तस्याविकारित्वात् स एव च पुरुषस्य भोगः सुख-
दुःखसाक्षात्काररूपो भवति न तु सुखदुःखसाक्षात्का-
ररूपो गौणभोगो ऽपि बुद्धेः संभवति तस्या अचेतन-
त्वात्पुरुषकल्पनावैयर्थ्यापत्तेश्चेति अत एव सांख्याः
पुरुषोस्ति भोक्तृभावादित्याहुः, अत एव च गीतायां ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यतइति ।

नन्वस्तु जीवस्य दुःखभोगस्तथापि तन्निवृत्तेः
पुरुषार्थत्वं भवन्मते न घटते परमार्थतो जीवस्था-
प्यनहंत्वस्वीकारादिति मैवम् । स्वभोक्तृप्रयोजन-
ज्ञानमेव बुद्धेः प्रवृत्तौ कारणम् अन्यथा अस्य चे-
तनस्येदमुपकारकमितौदन्तादिहृषेण ज्ञानात्प्रवृत्त्य-
मुपपत्तेः अतः परमार्थतो ऽनात्मत्वे ऽपि भोक्तृत्वाऽ-
नप्रायात् तत्तज्जीवार्थं तत्तबुद्धेः प्रवृत्तिर्युक्तैवेति त-
स्माच्चिन्मावस्वहृषे एवांशांशिनी जीवब्रह्मणी इति-
सिद्धम् सो ऽयं ब्रह्ममीसांसासिद्धान्तः संक्षेपेण पुनःस्मा-
र्यते "तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मी"त्येवंविधान्येव वेदान्त-
महावाक्यानि च न जीवब्रह्माभेदं बोधयन्ति नाप्येतेषु
वाक्येषु त्वमहंशब्दार्थो जीवः किं तु संधानान्तर्गतस्य
षड्विंशति तत्त्वस्य मध्ये को ऽहं शब्दार्थ इत्याकाङ्क्षायां
प्रवृत्ततया तत्त्वमस्यादिवाक्यानि ब्रह्मोद्दिश्य त्वमहंश-
ब्दार्थत्वं विदधति को घटः कम्बुग्रीवादिमान्घटः इ-
त्यादिवाक्यवत् । तदनन्तरमेव च शिष्यस्त्वमहंशब्दा-

र्थमवधारयति ब्रह्मैव मुख्यस्त्वमहंशब्दार्थो न पञ्चविं-
शतितत्त्वानीति न पुनर्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वं विशिष्य त्वम-
हंशब्दार्थी ऽवधृतः तथा सति को ऽहमित्याकाङ्क्षानुप-
पत्तेः “को ऽत आत्मा किं ब्रह्म” त्यादिश्रौतजिज्ञासा-
वाक्यानुपपत्तेश्च उद्देश्यस्य तु ब्रह्मणो ज्ञानं पूर्वमपेक्षत-
एव कम्बुग्रीवादिमह्वस्तु ज्ञानवदिति तत्र च उद्देश्य-
स्वहृत्पावधारकतया विवेकहृत्पाणि जीवब्रह्मवाक्यानि
महावाक्यानां शेषभूतानि अंशांश्याद्यभेदवाक्यानि
तु विधेयस्यात्मत्वस्योपपादकानि तथा महावाक्या-
र्थसाक्षात्कारे सत्त्वशुद्धिद्वारकोपासनाद्वाराद्यभेदवा-
क्यानि शेषाणीति मन्तव्यमन्यथा वेदान्तानां स्वतन्त्र-
नानार्थपरत्वेनार्थभेदापत्तेः अभेदवाक्यानां स्वात-
न्त्र्यानुपपत्तेश्च साक्षादविद्यानिवर्तकानुपपत्त्या स्वा-
तन्त्र्येण मोक्षाख्यफलानुपयोगात् । अत एव स्वा-
चार्यी ब्रह्मण्यात्मत्वज्ञानमेव विद्यात्वेन सिद्धान्तयि-
ष्यति आत्मेति त्वूपयन्ति चेति सूत्रेण न तु ज्ञाना-
न्तरमिति । सांख्यादिभ्यश्चास्यदर्शनस्यायं विशेषः यत्
श्रुत्यवान्तरवाक्यार्थो व्यावहारिकात्मा जीवस्तेषां वि-
षयः अस्य तु जीवाद्यात्मत्ववाधेन पारमार्थिक आत्मा
विषय इति * “नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे” त्यादिश्रुतिशते-
भ्यः स्वामित्वस्वतन्त्रत्वक्षेत्रज्ञत्वादिहृत्पास्यात्मत्वस्य ब्रह्म-
ण्येव देशकालभेदेनासंकुचितत्वाच्चेति उद्दिष्टं लक्षितं

च ब्रह्म प्रमाणेन परीक्षणीयमित्यादौ सामान्यतः
प्रमाणमुपन्यस्यते ।

शास्त्रयोनित्वात् ॥

शास्त्रं योनिमूलप्रमाणं यस्मिन्निति शास्त्रयोनि ।
तज्जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म शास्त्रमूलकत्वात् सि-
द्धतोत्यर्थः शास्त्रं वेदान्ताः तच्छेषभूताः स्मृतयश्च तै-
रत्र ब्रह्मणो विचारणीयत्वात् तानि च शास्त्राणि
“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति सत्प्रत्यभिसंवि शन्तितद्विजिज्ञासश्च त-
द्ब्रह्मे” त्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च ।

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।

नामरूपादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥

तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमव्ययमक्षयम् ।

एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥

स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत् ।

जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति ॥

इत्याद्याः अत्र शास्त्रादितिवक्तव्ये शास्त्रयोनि-
त्वादित्युक्तं शास्त्राविरुद्धानुमानादीनां ग्रहणाय शास्त्रं
हि ब्रह्मणि मूलं प्रमाणं “तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामी”
त्यादिश्रुतेः औपनिषदम् उपनिषन्मूलप्रमाणकम् उप-
निषन्महातात्पर्यविषयं वा “सर्वे वेदा यत्पदमामन-
न्ति ” वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां जी-

वावान्तरतात्पर्यविषयत्वात्प्रत्यक्षानुमानाद्विषय-
यत्वाच्च नौपनिषदत्वं शास्त्रानन्तरं च तन्मूलकमनु-
मानं योगिप्रत्यक्षादिकमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवति
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “श्रोतव्यो मन्तव्यो नि-
दिध्यासितव्य” इत्यादिश्रुतेः एतैस्त्रिभिरेव प्रमाणाैर-
क्षाभिर्ब्रह्म परीक्षणायमित्यर्थः तत्र श्रुतयः स्मृतयश्च
प्रायेण प्रमाणत्वोपन्यसनीयाः कदा चिच्च संशयस्थ-
ले अनुमानमप्युपन्यसनीयम् उपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रैः अ-
नुमानेनाप्यनवगम्ये च संदिग्धार्थे योगिप्रत्यक्षमप्या-
चारादिमुखेनोपन्यसनीयम् आचारदर्शनाच्चेत्यादिसू-
त्रैरिति । *तत्र ब्रह्मानुमानस्यार्थं प्रकारः बुद्धिप्रभृति-
कार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं कार्यत्वाद्दृष्टादिव-
दिति अत्र चोपादानगोचरप्रत्यक्षदृष्टेरेव कार्यं हेतु-
त्वं लाघवात् न तु चैतन्यस्यापि गौरवात्तदा बुद्ध्यादौ-
नामुपादानगोचरदृष्टीच्छाक्तिसमञ्जन्यत्वेन कारण-
सत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं तत्कारणसत्त्वं परस्य भोग्यम्
इच्छादिमत्वाज्जीवोपाधिवादिति कारणसत्त्वभोक्तृ-
येश्वरोऽनुमेय इति ननु “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह” इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः शब्दाद्यगोचरत्व
वचनात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रादिप्रमाणकत्वमुच्यतइति ।
उच्यते वागादीनां लौकिकमनसश्च ब्रह्माशेषगोच-
रत्वं प्रतिषेधति तथाविधं शास्त्रजातं । न तु शब्दा-

दीनां सामान्यगोचरत्वमपि नापि योगजधर्मसंस्कृतमनोजन्यसाक्षात्कारगोचरत्वमपि स यथा हि ह-
ननं प्रसुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गान्धारा एतां दिशं ब्र-
जेति स ग्रामात् ग्रामान्तरं ब्रजनपण्डितो मेधावी गां-
धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादि-
श्रुतौ शब्दादिमात्रेण सामान्यतो ज्ञाने जाते यो-
गेन भूमिकाक्रमात्स्वयं मनसा ब्रह्म अशेषविशेषतः
साक्षात्क्रियत इत्यवगमात् अन्यथा 'वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेद्यः' 'मनसैवानुद्दृष्टव्यमेतद्प्रमेयं ध्रुवं तद्विष्णोः प-
रमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय' इत्यादिश्रुतिविरोधाप-
त्तेरिति ननु शब्दादेरशेषज्ञानं क्वापि प्रसक्तमेव नास्ति
शब्दानुमानयोः सामान्यमात्रगोचरत्वात्तत्कथं 'यतो
वाचो निवर्तन्त' इति ब्रह्मण्यसाधारण्येन वचन-
मिति चेत्यत्थं तथा ऽपि पुरोवर्तिष्वनेकवस्तुषु मध्ये को
घट इति जिज्ञासोरयं घट इति वृद्धवाक्यतो घटस्याशेष-
विशेषज्ञानं जायते ब्रह्मणस्त्वतीन्द्रियतया तादृशमपि
ज्ञानं न संभवतीति श्रुतेराशयः । यथोक्तविभागश्च श्रुत्यै-
व कृतः यथा "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यै-
र्देवैस्तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत-
स्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इति देवैर्मनआदि-
भिरित्यर्थः शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति तमिमं विभागं
सूत्रकारो ऽपि करिष्यति तदव्यक्तमाह हि अपि संरा-
धने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रद्वयेन तदेवं श्रुतिस्मृ-
तिन्यायसिद्धविभागेन श्रुत्योरन्योन्यमविरोधे सति वृ-

तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वभेदेन स्वकल्पितेन यदाधु-
निकानामविरोधं कल्प्यं तदनुचितमिति प्रतीमः ।
ननु निर्विशेषचिन्मात्रे ब्रह्मणि कथं योगिमनोग्राह्यो-
विशेष इति उच्यते इति चेत् न, सर्वसंकरापत्त्या चे-
तनान्तरप्रधानतद्गुणादिष्वष्टस्वरूपविशेषस्य योगि-
गम्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् अन्ततः स्वस्योपाधिप्रति-
विश्वानामेवातीतादिसाधारणानां चेतनेषु विशेष-
त्वाच्च तैश्चावस्तुभूतैर्न निर्विशेषत्वकतिः । निर्विशेषवा-
क्यानां जीवत्रिलक्षणगुणादिरूपविशेषप्रतिषेधकत्वा-
द्देशकालावस्थादिनिमित्तकविशेषप्रतिषेधकत्वाद्वा । न-
न्वस्तु विशेषस्तथापि स विशेषः शब्दागोचरो ऽतीन्द्रियश्च
कथं योगिमनसापि गृह्येतेति चेन्न, योगजधर्माणां शा-
स्त्रमिद्वाचिल्यशक्तित्वात् धर्मान्तरवत्कथमन्यथा भुव-
नज्ञानं सूर्ये संयमादिति योगसूत्रमुपपद्येत । ननु सं-
योगादिप्रत्यासत्त्यभावात्कथं व्यवहितादिज्ञानं योगि-
नां स्यादिति चेन्न, मनोवैभवमते सर्वत्रैव मनःसंयो-
गसत्त्वात् योगजधर्मस्य च वृत्तिप्रतिबन्धकतमोमात्र-
नाशकत्वात् । मनःपरिच्छिन्नतामते च योगजधर्मस्यैव
प्रत्यासत्तित्वकल्पनादिति । आधुनिकास्तु “यतो वाचो
निवर्तन्त इत्यादिवाक्यैरनुभवाख्यफलव्याप्यत्वं प्रतिषि-
द्ध्यते मनसैवानुद्गृह्यमित्यादिभिश्चाज्ञाननाशाय ब्र-
ह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वं स्वीक्रियत इत्यविरोध इत्याहुः
तत्र एतादृशकल्पनायां प्रमाणादर्शनात् । किं च व्य-
वहारत्वावच्छेदेनैवानुभवविषयत्वमेव प्रयोजकं बुद्धि-

वृत्तिगोचरव्यवहारे ऽनुवस्थाभवेन वृत्तिविषयत्वस्या-
 प्रयोजकत्वात् घटादिभानार्थं चेतने तत्संबन्धायैव
 वृत्तिसिद्धेः न तु घटादिव्यवहारार्थमपि तस्या अपि
 बाह्यव्यवहाराजनकत्वकल्पनेन च गौरवात् जडत्वे-
 न घटाविशेषाच्च । तथा च ब्रह्मणो ऽनुभवव्याप्यत्वा
 नङ्गीकारे विदुषां ब्रह्मणि व्यवहारो न स्यादिति ।
 यत्तु स्वप्रकाशत्वादेव ब्रह्मणि व्यवहारो भवति तद्विष-
 यकज्ञानस्य तद्व्यवहारहेतुत्व कल्पने गौरवात् वृत्ति-
 व्याप्यत्वं तु व्यवहारप्रतिबन्धकाऽज्ञाननिवृत्त्यर्थमपेक्षत
 इत्युच्यते तदप्यसारम् । समानविषयकत्वप्रत्यासत्त्या
 ज्ञानत्वेनैव व्यवहारप्रतिबन्धकत्वं प्रति कारणात्वात् वृष्टं
 विहायात्मव्यवहारे अदृष्टकल्पनानौचित्याच्च अज्ञाना-
 ख्यतमसौ व्यवहारप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावाच्च ज्ञा-
 नाभावादेव व्यवहाराभाससंभवात् सुषुप्त्यादौ ज्ञानानु-
 त्पत्त्यर्थं तमसोवृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वतया पु-
 नर्यवहारप्रतिबन्धकत्वकल्पनवैयर्थ्याच्चेति । स्यादेत-
 ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वान्यथानुपपत्त्या कर्मकर्तृविरो-
 धेन च ब्रह्मणो ऽनुभवरूपस्य व्यवहारे स्वविषयानुभवो
 न हेतुः संभवतीति । अब्बेच्यते अक्षेप्तस्वरूपं तावत्सु-
 प्रकाशत्वमस्माभिर्नाभ्युपगम्यते नापि जीवब्रह्मणोर-
 खण्डत्वं येन जीवस्य ब्रह्मज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः स्यात्
 अखण्डे काव्यमते ऽपि सांख्ययोगोक्त्या जीवस्य स्वसा-
 चात्कारप्रक्रियैव ब्रह्मसाचाकारे ऽपि नास्ति कर्म-
 तृविरोधः स्वशास्त्रे ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियाया अभावे-

न तयोः प्रक्रियैव याच्नाऽन्तरङ्गत्वात् सांख्ययोगयो-
 श्चेत्थं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया विषयेन्द्रियसंयोगादिना व-
 स्त्रमालिन्यस्यैव बौद्धतमोद्रव्यस्यापसारणे सति यथा
 निर्मलवस्त्रे कुसुम्भसंयोगात् कुसुम्भाकारता भवति
 तथैव निर्मले बुद्धिसत्त्वे विषयसंयोगाद्विषयाकारता
 भवति सा बुद्धवस्था विषयाकारा बुद्धित्तिरित्युच्यते
 सा तु स्वप्रध्यानादौ बाह्यविषयाभावकाले विषयतु-
 ल्या बुद्धवस्थाऽन्तरेवोपलभ्यमाना केनाप्यपलपितुं न
 शक्यते सा वृत्तिः प्रमाणं प्रमाणविपर्ययविकल्पनि-
 द्राङ्मृतय इति योगसूत्रेण वृत्तिविभजनात् वृत्तेश्च प्र-
 माणात्वमनुभवाख्यफलायोगव्यवच्छिन्नत्वात् रथाहदस्य
 ग्रामसंबन्धे रथस्यैव चेतनस्य विप्रत्यसंबन्धे हारत्वाच्च
 *दृष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्य इति योगसू-
 त्वात् विभुत्वेऽप्यात्मनो नित्यचैतन्याविकारिणो भ-
 लिनबुद्धिप्रतिबिम्बेन प्रतिबन्धाद्विशुद्धबुद्धिद्वारातां वि-
 ना विषयात्तरप्रतिबिम्बधारणाऽसामर्थ्यात् अतए-
 वात्मावरणार्थं चित्तविम्बत्वमभ्युपगतं पतञ्जलिना
 तथा च श्रुतिः “सुषुप्तिकाले सकले विलीने त-
 मोऽभिभूतः सुखरूपमेती”त्यादिः, सा च वृत्तिर्जा-
 यमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता भवति वृत्तिसाह-
 प्यमितरत्वेनियोगसूचात् । ततश्च स्वप्रतिबिम्बितां
 विषयोपरक्तां तां बुद्धिवृत्तिं स एव प्रतिबिम्बाधिष्ठा-

नचेतनो ऽवभासयति यथा स्वप्रतिबिम्बितकुसुम्भरक्त-
वस्त्रं स्फाटिकभित्तिः चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाका-
रापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमितियोगसूत्रात्तदाकारापत्तौ
बुद्धिसमानाकारतापत्तौ सत्याम् अप्रतिसंक्रमाया बु-
द्धावसञ्चारिण्या प्रसङ्गाया अपि चित्तेः स्वीयोपाधिबु-
द्धिसंवेदनं भवतीत्यर्थः तदुक्तं ।

तस्मिंश्चिद्दर्पणो स्फारे समास्ता वस्तु दृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । तथा च चेतने प्रतिबिम्बनादेव बुद्धिदृ-
त्तितद्विषययोर्भाजनं मरुमरीचिकाध्यस्तजलस्येव मरी-
चिना प्रकाशनमिति । न ह्यन्यथा विभोश्चित्त्वहृप-
स्यात्मनः सदा सर्वसंयोगेन कादाचित्कं परिच्छिन्नं च
विषयसंवेदनं केनाप्युपपादयितुमञ्जमा शक्यते ! अ-
स्मदुक्तप्रकारे तु बुद्धिदृत्तेः कादाचित्कत्वेनाप्रतिबि-
म्भात् विषयप्रतिबिम्बस्य कादाचित्कत्वं परिच्छिन्नत्वं
चोपपद्यते *उपाधीनां च यावदात्ममाबिम्बिततया
तत्प्रतिबिम्बस्थानादित्त्वमिति यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्र-
तिबिम्बनं तद्गुहावहमितिप्रत्ययस्य विषयः तथा सत्या-
त्मनि बुद्धिदृत्त्यारोपे च प्रयोजकम् दर्पणादौ प्रतिबि-
म्बहारैव सुखादिषु दर्पणमालिन्यादारोपदर्शनात् स-
त्त्वोपाधौ चेतनस्य प्रतिबिम्बो न बुद्धितद्विषयभावे प्र-
योजकः* यथा च सन्निकर्षसाम्ये ऽपि चक्षूहृपमेव गृ-

ल्लाति न रसं तथैव सर्वमंयुक्तो ऽप्यात्मा स्वबुद्धिदृत्ति-
मेव साक्षाद् गृह्णाति नेतरदिति फलबलात्कृतम् अ-
र्थाकारतयैव चार्थग्रहणां सा च कूटस्थे प्रतिबिम्बान्तान्य
द्युक्ता अतो बुद्धिदृत्तेरेव चेतने साक्षात्प्रतिबिम्बनसा-
मर्थ्यं नेतरस्थेत्यपि कल्पयते बुद्धिवृत्तेरेवाज्ञातसत्त्वाभा-
वान्नेतरस्थेति तस्मादर्थोपरक्तवृत्तिस्फुरणार्थं चेतने त-
त्प्रतिबिम्बः सिध्यति । ननु वृत्तिरेव चैतन्यस्य विष-
यताख्यः संबन्धो ऽस्तु लाघवात्किमर्थं चेतने प्रतिबिम्बः
कल्पयतइति चेन्न, अर्थसाहाय्यस्यैव ग्रहणरूपतया बुद्धि-
स्थले सिद्धत्वाच्च किं चोक्तैर्योगसूत्रादिभिः प्रतिबिम्ब-
सिद्धौ केवलतर्का अप्रतिष्ठा दोष पराहता एव संदिग्धा-
र्थे एव न्यायप्रवृत्तेरिति । तदेवं चैतन्ये वृत्तिबिम्बः सिद्धः
यच्च बुद्धौ चैतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धेस्त्रिच्छायापत्ति-
रित्युच्यते तच्च बुद्धेर्घटाद्याकारतावच्चैतन्याकार-
परिणामः स च चैतन्यभानार्थं कल्पयते साक्षात्त्वद-
र्शने कर्मकर्तृविरोधात् तदेव चात्मनि बुद्धिवृत्त्यारोपे
च प्रयोजकं दर्पणादौ मुख्यादिप्रतिबिम्बद्वारैव मुख्या-
दिषु दर्पणमालिन्याद्यारोपदर्शनात् उपाधौ चेतनस्य
प्रतिबिम्बस्तद्विषययोर्भासक इति केचित् तत्र प्रति-
बिम्बस्य तुच्छतया भासकत्वायोगात् आरोपितवन्हे-
र्दहनपचनादिकार्यादर्शनात् यश्च सूर्यादिप्रतिबिम्बे
ऽपि प्रकाशो दृश्यते स किरणौपाधिकः न च बुद्धि-

गतप्रतिबिम्ब एव चे तनविषययोः संबन्धविधया भान-
प्रयोजको ऽस्त्विति वाच्यम्, जलगतप्रतिबिम्बादीनां
सूर्यतत्प्रकाशयोः संबन्धत्वादर्शनात् । प्रकाशके प्रका-
श्यप्रतिबिम्बस्य संबन्धविधया भानहेतुत्वं तु मरीच्यु-
दकादौ अतः संशयस्थले अणोरपिविशेषस्याश्वसा-
यकरत्वात् दृष्टानुसारेण चेतनगतप्रतिबिम्ब एव भान-
हेतुरिति जीवानां च सर्वेषामेव विभुत्वे ऽपि स्वस्वो-
पाधिभिरेव परस्परप्रतिबिम्ब इत्यवानादित्वान्न का-
प्यनुपपत्तिरिति । तदेतद्बुद्धिपुरुषयोः परस्परप्रति-
बिम्बनं वेदान्तिभिः परस्परार्थास इत्युच्य-
ते । यत्तु अनयैव रीत्या चैतन्ये ऽध्यस्ततया जगतः प्र-
कृतिपर्यन्तस्य सिद्धत्वाच्चिदेवैकं तत्त्वम् अन्यत्सर्वं दृ-
श्यजातं मरीच्युदकादिवत्तच्छमित्याधुनिका विवर्त्त-
वादिनो ऽभ्युपगच्छन्ति । तन्न । तथापि बिम्बहृपा-
णां विषयाणामेव प्रतिबिम्बरूपेणैव भानात् प्रतिबि-
म्बहृपतया चैतन्ये बाधे ऽपि स्वतो बाधाभावादिति त-
दुक्तं सांख्ये सदसद्बाधाबाधाभ्यामिति । एतेनात्मस्व-
हृपमपि करतलामलकवत्प्रतिपादितं तथा हि । य-
देतद्दृष्टपटाद्याकारैरवभासमानं चैतन्यम् एतदेवा-
कारविवेकेनात्मतत्त्वं भवति स्वप्रतिबिम्बितमुखादि-
विवेकेन दर्पणातत्त्वमिव तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थान-
मिति योगसूत्रात् । तदा वृत्तिनिरोधकाले स्वरूपाव-
स्थितिश्चेतनस्येत्यर्थः । तथा चोक्तम्

अनाम्नाखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी ।

स्याद्दर्पणे दर्पणजा केवलात्मस्वरूपिणी ॥

जगत्त्वमहमित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।

स्यात्तादृशौ केवलता स्थिते द्रष्टव्यीक्षणो ॥

इति दृश्यसम्भ्रमे दृश्यादरे दृश्याकारबु-
द्धित्ताविति भावत् यच्चैतत्पुरुषे विषयोपरत्वं बुद्धि-
स्फुरणमुक्तम् एतदेव प्रमाणस्य फलं प्रमेति चोच्यते ।
पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति । तदेतदुक्तं पा-
तञ्जलभाष्ये व्यासपादैः फलमविशिष्टः पौरुषयश्चित्त-
वृत्तिबोध इति अविशिष्टो ब्रह्मा सह समानाकारो
वृत्तेः प्रकाशः पुरुषनिष्ठः फलमित्यर्थः । इदं च फलं
मांख्यादिभिश्चैतन्यप्राधान्येनोच्यते इति कृत्वा तैर्ज्ञा-
नस्वरूप एवात्मोच्यते । वैशेषिकादिभिस्तु ज्ञानस्यो-
त्पत्तिविनाशप्रत्ययानुरोधात् यथात्तप्रतिबिम्बप्राधान्ये-
नैव ज्ञानाख्यं फलमुक्त्वा तस्यात्मधर्मत्वमुच्यते अहं
जानामीतिप्रत्ययानुरोधात् अस्मदुक्तफलं चानुव्यव-
साय इति तैरुच्यते इति विशेषो मन्तव्यः । या चेयं
ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया बहिर्विषयेष्ववधारिता एषैवात्म-
न्यपि प्रत्येतव्या । एकरूपकल्पनायाः सर्वतौचित्या-
त् । तथा हि । शास्त्रादिना योगजधर्मेण वा बुद्धे-
स्तमो ऽभिभवे सति निर्मलायां बुद्धावात्माकारवृत्ति
र्जायते अहं ब्रह्मास्मीत्यादिरूपा सा प्रमाणम् । सा च
वृत्तिर्जायमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता सती भासते
तदेतत्पुरुषनिष्ठं फलमात्मज्ञानमुच्यते । घटादिज्ञाना-
च्चात्मज्ञानस्यायं विशेषो यदात्मतत्त्वाकारवृत्त्या अ-

भिमानी निवर्त्यते घटाद्याकारबुद्धिवृत्तिभिस्तु मिथ्या-
 ज्ञानं न नियमेन निवर्त्यतइति । चेतनप्रतिबिम्बि
 तबुद्धिवृत्तिव्याप्यमेव बाह्याभ्यन्तरसोधारणं ज्ञेयत्वं
 बोध्यम् । तत्रैवं ज्ञानप्रक्रियायां कथमात्मज्ञाने कर्मक-
 र्तृविरोधः स्यात् एकस्मिन्नपि यथोक्तज्ञातृज्ञेयभावस्य
 संभवात् साक्षाच्चैतन्यव्याप्यत्वस्य च घटादावयन-
 ड्डीकारात्तस्याप्यात्मनि घटादाविव प्रकारभेदेना-
 विरोधाच्च यथा सूर्यो बिम्बरूपेण प्रकाशकः प्रतिबि-
 म्बरूपेण च प्रकाश्य इति न कर्मकर्तृविरोधः एव-
 मात्मापि बिम्बरूपेण ज्ञाता भवति स्वगतस्वप्रति-
 बिम्बरूपेण च ज्ञेय इति प्रकारभेदान्न कर्मकर्तृवि-
 रोध इति । कर्मकर्तृविरोधस्तु नास्तिकमतेष्वेव पा-
 तञ्जलसूत्रेणोपन्यस्तो न तत्स्वाभासं दृश्यत्वादिति
 तस्य सूत्रस्यायमर्थः तच्चित्तं न स्वाभासं न स्वगोचर-
 वृत्तिं विना स्वग्राह्यं दृश्यत्वात् शब्दादिवदिति अ-
 तो न पुरुषे व्यभिचारः विपक्षबाधकश्चान् प्रकारभेदं
 विना साक्षात्स्वव्याप्यत्वे कर्मकर्तृविरोध इति । य-
 दि चित्तस्यापि स्वज्ञानार्थं करणान्तरकल्पनया वि-
 रोधः परिह्रियते तदात्मन एव चित्तनामकरणाद-
 स्मत्प्रतानुप्रवेश इति पतञ्जलैराशयः अत एव यत्पा-
 चोनाः दृश्यत्वेनात्मत्वं वदन्ति तत्रापीत्यमेव प्रयो-
 गः कर्त्तव्यः, चित्तं नात्मा करणं विना दृश्यत्वात्
 इच्छादिवदिति । अथ वा घटादयः सर्वे नात्मानो
 लौकिकप्रसिद्धिर्विषयत्वात् पटादिवदिति आत्मा

८० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽष्टताख्ये [मू०

च न लौकिकप्रतिपत्तिविषय इति तस्मादात्मनः फलव्याप्यत्वे ऽपि न कर्मकर्तृविरोध इति सिद्धम् । यत्र परैरुक्तम् आत्मनो ज्ञेयत्वे स्वप्रकाशत्वहानिरिति । तदपि तुच्छम् । आत्मसामान्ये ऽन्तःकरणादिव्याप्यार्थमनौपाधिकप्रकाशकत्वात् ।

यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः

प्रकाशमन्यस्य करोति दीध्यन् ।

तथेन्द्रियं चेन्द्रियदीपवृक्षा

ज्ञानप्रदीपः परवन्त एवेति ॥

मोक्षाधर्मादिष्ववगमात् ब्रह्मशास्त्रासाधारण्येन स्वप्रकाशत्वमनन्याधीनप्रकाशफलोपधानकर्तृत्वं “ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारके नेमा विद्युतो भान्ति कुतो ऽयमग्निः तमेव भान्त मनुभाति सर्वं तस्या भासा सर्वमिदं दिभातीत्यादिश्रुतिषु ” तथावगमादिति । ननु सूर्याद्यात्मनो दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिर्योरेकस्य प्रकाशलक्षणस्याभावात् कथं दृष्टान्तः शास्त्रेषूपपद्यतइति चेत् । उभयत्रैव प्रकाशरूपतानुभवादुभयसाधारणं प्रकाशत्वमखण्डोपाधिरेको ऽभ्युपगन्तव्य इति दृष्टान्तोपपत्तिः । परे तु तमोनिवर्तकत्वमेवोभयसाधारणं प्रकाशकत्वमिति । तत्र चैतन्ये तमोनिवर्तकत्वाभावात् वक्ष्यमाणत्वात् बाह्याभ्यन्तरोभयसाधारणतमस्त्वस्याऽप्यभावाच्च । चाक्षुषवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादेर्दूरत्वादिदं षेष्व-

तिप्रसङ्गादिति । नन्वात्मनो ज्ञेयत्वे “विज्ञातारमरे-
केन विजानीया”दितिश्रुतिविरोध इति चेन्न, अस्य वा-
क्यस्य केन प्रकाशान्तरेण विज्ञातारं लोकं प्रकाशये-
दित्यर्थ इति पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैरर्थत उक्तत्वात्
तथा हि ‘परार्थात्स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञान’मिति सूत्रस्य
भाष्ये पुरुष एव तु तं प्रत्ययं स्वात्मालम्बनं पश्यति न
तु पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते “ वि-
ज्ञातारमरे केन विजानीया”दितिश्रुतिरितौति । आ-
धुनि, कास्तुस्वकल्पितमात्मारोपत्वं सिद्धान्तोद्यत्य स्व-
प्रकाशलक्षणं रचयन्ति, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहार-
योग्यत्वमिति । तत्रेदमुच्यते एवं स्वप्रकाशत्वमात्मनः
श्रुत्यादिष्वदर्शनादसिद्धमिदं लक्षणम् । स्वप्रकाशश-
ब्दस्यास्मिन्नर्थे यौगिकत्वमपि न संभवति । स्वज्ञेय-
त्वस्यैव योगतो लाभात् । अपि च वेदनस्य सर्वव्यवहा-
रकारणतया वेद्यत्वाभावे व्यवहारासंभवाद्ध्यसिद्धं
लक्षणम् । अस्माभिर्वेदनस्योपपादितत्वेन सर्वशास्त्रवि-
रुद्धकल्पनासहस्रस्थानौचित्यात् । “य एवं वेद” “सदा
पश्यन्ति सूरय” इत्यादिश्रुतीनां यथाश्रुतार्थपरित्यागा-
नौचित्याच्च । किं चावेद्यत्वे सति तत्र श्रुत्यादीनां प्रा-
माण्यं न स्यात् पुरुषगतप्रमाख्यफलाजनकत्वादिति ।
स्यादेतद्गङ्गाकारवृत्तेरनुभवाख्यफलाभावे ऽपि पुरुषनि-
ष्ठाया अविद्याया निवृत्तिरेव पुरुषनिष्ठं फलं स्यादि-
ति । अत्रोच्यते । प्रमाकरणस्यैव प्रमाणाशब्दार्थतया
अविद्यानिवृत्तिरूपफलेन प्रमाणात्वासंभवः । किं च के-

यमविद्या, किं, भ्रमरूपावृत्तिः, किं वा, भ्रमकारणवा-
सना, उत आवरकं तमोद्रव्यं, चक्षुषस्तिमिरादिवत् ।
अथ वा बौद्धतमः प्रतिबिम्बः, उताविद्याशब्देन भवद्भिः
परिभाषितं जगत्कारणमिति । नाद्यः, तस्या बुद्धिधर्मत्वे-
न तन्नाशस्यापि बुद्धिधर्मतया पुरुषनिष्ठत्वाभावात्, न
द्वितीयः (*एते प्रधानस्य गुणास्तयस्युरनधायिन इत्या-
दिवाक्यैः सत्त्वादिगुणत्रयस्यानात्मनिष्ठत्वेन तन्निष्ठ-
त्वेरप्यनात्मनिष्ठत्वात् तैमिरिकादिवत्तमोरूपस्य दोष
स्य करणनिष्ठत्वाभावाच्च । नापिद्वितीयः, तन्निवृत्तेः
पूर्वीत्यन्तफलत्वासम्भवात्, वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्रव्यनि-
रासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयेनात्मनि वैधतमः प्रतिबि-
म्बस्यापि पूर्वमेव निवृत्तेः न हि विम्बापगमे प्रतिबिम्बं
स्यातुमर्हति । एतेनावरणभङ्गो विद्यायाः फलमित्य-
पास्तम् दोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विदोदयात् नयनादिहृ-
पकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन भेदावरणा-
दोषाच्च एतेन चाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्तम् ।
विद्याविद्ययोः सामानाधिकरण्यानौचित्याच्च तथा चि-
न्मात्रत्वश्रुतिविरोधात् “कामादिकं सर्वं मन एवेत्या-
दिश्रुतिविरोधाच्च । तथा दुःखान्नाज्ञानमलाधर्माः प्र-
कृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । अन्यथा
दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति आत्मन्यविद्येत्या-
दिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ञानपरा इति ।
नापि चतुर्थः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे लौकि-
कनिर्दर्शनाभावात् श्रवणाभावाच्च, न वा तत्सम्भवति

एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन जगन्नाशे ऽन्यपुरुषाणां तद्दर्श-
नानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चद-
र्शनानुपपत्तेश्च । कारणनाशे कार्यावस्थानानौचित्यात्
जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेश्चोकारे ज्ञानाज्ञानयोर्ना-
श्यानाशकभावादिकल्पनायां व्यभिचारात् । दोषादपि
जगत्कारणे ऽविद्याशब्दः क्वचित् श्रूयते सो ऽप्यविद्या-
कारणत्वेनैव^१) (* असङ्गे कूटस्थे निर्गुणे चात्मनिश्चम-
वत् तद्वासनाया अप्यनुपपत्तेः असङ्गे तिमिरादितुल्यां-
वरकामंभवात् किं चावरणं वृत्तिप्रतिबिम्बरूपमेव च-
क्षुरादीनां तिमिरभेदादिभिर्दृष्टं तच्च कूटस्थनित्यस्य
चैतन्यस्य न घटते । न च चैतन्यसंबन्धकमेवावर-
कत्वं वाच्यं, तस्यापि संबन्धस्य नित्यत्वे प्रतिबन्धा-
संभवात्कार्यत्वे च लाघवात् बुद्धिवृत्तेस्तत्कारणत्वस्यै-
वौचित्यात्तद्वेतोरिव तदस्त्वितिन्यायान्न तु चैतन्या-
र्थयोः संबन्धे तमःप्रतिबन्धकं कल्पयित्वा तमोनिवृत्तौ
बुद्धिवृत्ते हेतुत्वं कल्पनीयं गौरवात्, किं च सुषुप्तिं-
मोहवाङ्मिकादौ वृत्तिप्रतिबन्धकतया बुद्धावश्यं तम-
आवरणं कल्प्यम् ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रसूापनं तु तमसा तुरीयं

त्रिषु सन्ततमित्यादिंश्चृतेः ॥

चक्षुषस्त्रिभिर्गादिवत्तमःरूपस्य दोषस्य करणानि-

(१) अथं पाठः पुंसकान्तरे दृश्यते । प्रथमपुरुषके नास्ति ।

ष्ठत्वानुमानाच्च अत उभयत्र तमःकल्पनावैयर्थ्या-
हुडावेव तमो नात्मनीति । नापि चतुर्थः, तन्निवृत्तेः
पूर्वोत्पन्नत्वेन फलत्वासंभवात् वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्-
व्यनिरासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयो नात्मनि बौद्धतमः
प्रतिबिम्बसग्रापि वृत्तेः पूर्वमेव निवृत्तेः । न हि बिम्बा-
पगमे प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तसग्रा-
त्मनि प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तसग्रा-
त्मनि प्रतिबिम्बी भवति संस्कारादेरपि प्रतिबिम्बाप-
च्या साक्षिभास्यता यत्तैः तमो ऽपि च घटादिवहुद्विवृ-
त्याहूटतयैव चेतने भासते न तु साक्षिभास्यम् अन्यथा
प्रलये ऽपि तमोऽनुभवापच्या तत्स्मरणापत्तेरिति, एते-
नावरणान्तरभङ्गो विद्यायाः फलमित्यपास्तम् आव-
रणदोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विद्यादयात् ।

आत्मा नित्यो ऽक्षरो ऽव्यक्त एक चेच्च आश्रयः ।

अविक्रियः सृष्ट्यधेतुर्व्यापको सञ्चनावृतः ॥

इत्यादिवाक्यै रात्मनो ऽभावृतत्वश्रवणाच्च नयनादि-
रूपकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन बुद्धेरेवाव-
रणादोषाच्च । एतेनाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्त-
म् । विद्याविद्ययाः सामानाधिकरण्यनौचित्याच्च । तथा
चिन्मात्रत्वश्रुतिविरोधात् । “कामादिकं सर्वं मन ए-
वे”त्यादिश्रुतिविरोधाच्च । तथा दुःखान्नामला धर्माः
प्रकृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । अन्यथा
दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति । आत्मन्यविद्या-

दिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ञानपरां इति । ना-
पि पञ्चमः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे प्रमाणा-
भावात् लोकसिद्धेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणैव ज्ञा-
नान्मोक्षसिद्धौ जगत्कारणनाशाख्यादृष्टहारकल्पना-
गौरवाच्च । न वा तत्संभवति एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन
जगन्नाशे ऽन्यपुरुषाणां तद्दर्शनानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य
जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चदर्शनानुपपत्तेश्च । कारण-
नाशे कार्यावस्थानानौचित्यात् जीवन्मुक्तस्याप्यवि-
द्यालेश्चस्वीकारे ज्ञानाज्ञानयोर्नाशनाशकभावादि-
कल्पनायां व्यभिचारादिदोषाच्च । परमयुक्त्यनन्तरम-
पि तद्रूपमुक्त्यथिव्यादीनां पुरुषान्तरभोग्यतायां शु-
तिभृतिप्रत्यभिज्ञाभिः सिद्धत्वाच्च । पुरुषभेदेनाविद्या-
ख्यकरणभेदात्प्रतिपुरुषं तत्कार्यजगद्धेदेनानन्तजग-
त्कल्पनागौरवाच्च किं चैवं प्रत्यभिज्ञादिबाधे क्षणि-
कविज्ञानशून्यादिवाद्पर्यवसानमागामिसूत्रादिविरो-
धश्चेति, नेदं व्यासदर्शनमपि तु सप्तमं प्रच्छन्नबौद्ध-
दर्शनमेवेति, अथाहेतुशुल्यनुरोधाज्जगत्कारणं ज्ञानना-
शमतिकल्प्यमिति चेन्न, पूर्वापरवाच्यालोचनया हे-
तुश्रुतेर्व्याख्यास्यमानत्वादिति । यो ऽपि जगत्कारणे-
ऽविद्याशब्दः क्वचित्श्रूयते सो ऽप्यविद्याशक्तिमत्वेना-
त्मनि संसर्गतो ऽध्यस्तत्वेन वा मन्तव्यः^(१) अन्वित्याशुचि-
दुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्यातिरविद्वे^२ति यो-

(१) व्यग्रोतिपत्रस्थं चिह्नमारभ्य अयं पाठः पुनःकारने न दृश्यते ।

गसूत्रादिभिवृत्तिविशेषणत्राविद्याशब्दार्थत्वावधारणा-
दतो जगत्कारणे द्रव्यविशेषे ऽविद्याशब्दसङ्केतमात्रेण
तस्य ज्ञाननाशयत्वं न सिद्धतीति दिक् । तस्माद्-
विद्यानिवृत्तिर्ज्ञानस्य न पुरुषगतं फलं भवति ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वेनाविद्यानिवृत्त्यनन्तरमेव ज्ञानोदयात्
अविद्यायाः पुरुषनिष्ठत्वाभावाच्च किं तु विद्याख्यबु-
द्धिवृत्तेः पुरुषनिष्ठो ऽनुभव एव फलं ततश्च पुरुषार्थस-
माप्तिरिति तद्विद्यामिथ्याज्ञाननिवृत्तितश्च धर्माध-
मोनुत्पत्त्या मुक्तिरिति अर्त्तव्यम् । यच्च

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भासता ॥

इति गीतावाक्यं तमसोज्ञाननाशयत्वं वदति
तत्र अज्ञानशब्दो मिथ्याज्ञानवासनावाची तमःशब्दो
मिथ्याज्ञानवाची कार्यकारणशोरभेदात् अविद्या-
दिक्लेशपञ्चके ऽपि ज्ञानावरकत्वेन तमश्चादिसंज्ञा-
पञ्चकस्य स्मृतिप्रसिद्धत्वाच्च । यदपि

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।

ज्ञानेनं तु तदज्ञानं तेषां नाशितमःत्मनः ॥

तेषामादित्यवञ्जानं प्रकाशयति तत्परम् ।

इत्यादिवाक्यं तस्यायमर्थः अज्ञानेन तमोद्व्ये-
णा ऽज्ञानं सत्त्वद्रव्यमाहृतप्रतिबद्धवृत्तिकं भवति म-
लेनेव दर्पणप्रकाशः अतो लांका मुह्यन्ति तमोवृत्ति-

अमवन्तो भवन्ति येषां तु ज्ञानेन सत्त्वेन तत्तमोऽभि-
भूयते तेषां तत्सत्त्वं परमात्मानं प्रकाशयति करण-
विद्यया चैतन्यव्यायीकरोतीति । ज्ञानाऽज्ञानादि-
शब्दास्तु वृत्तिष्विव तत्कारणसत्त्वादिष्वपि शास्त्रे प्रयु-
ज्यन्ते । सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यत-
इतिमत्त्वादिवचनादिति । एतेन

अन्धं तमइवा ज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इत्यत्रापि ज्ञानाज्ञानशब्दौ सत्त्वतमोगुणयोर्द्रव्य-
योर्वाचकाविति (*एवं च सति यान्यन्यान्यपि वाक्चान्य-
नुमानानि च अनाद्यखण्डाविद्यायामाधुनिकैरुप-
न्यस्यन्ते तानि सर्वाणि तमोगुणपराख्येव तस्य च
तमोगुणस्य ज्ञानेन नाशो गुणानां नित्यत्वस्य

विकारजननीं मायामष्टरूपोसजां ध्रुवां ।

त्रिगुणां तज्जगदयोनि रनादिप्रभवाप्ययम् ॥

कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारण-
त्वादित्यादिश्रुतिस्मृतियोगसूत्रमिद्वत्वात् किं तु वि-
षयेन्द्रियसंयोगादिना तस्यापसारणं क्रियते तथा
तत्त्वज्ञानिपुरुषं प्रति करणादिविधया या गुणानां
विकारशक्तिसत्ता दाह एव भवतीति दिक्^(१) तस्मात्-
त्सत्त्ववृत्तेः प्रागेव सत्त्वेन स्ववृत्तिप्रतिबन्धकतमोगु-

णाभिभवो न तु वृत्त्येति सिद्धं योगभाष्ये व्यासैरेव-
 मवधृतत्वात् तथा च सांख्यकारिका 'अन्योन्याभिवा-
 श्रयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणा' इति । या चेयं योग-
 सांख्ययोः प्रमाणतत्फलादिप्रक्रिया प्रदर्शिता एषैव
 ऽवाऽपि दर्शने ग्राह्या प्रमाणप्रमादिप्रक्रियाया अ-
 चासूत्राणादविरोधाच्च । स्वकीयतन्त्रानुक्ते ऽर्थे स्वत-
 न्त्राऽविरुद्धस्य परतन्त्रसिद्धान्तस्यैव स्वतन्त्रसिद्धान्त-
 त्वात् । अन्यथा निर्णयासंभवात् । परोक्तमविरोधि-
 चेतिन्यायाच्च प्रतितन्त्रसिद्धान्ततरी तादृशसि-
 द्धान्तस्य न्यायाचार्यैरपि सूचितत्वाच्च । 'समानतन्त्र-
 सिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्त' इति सूत्रेण
 अत्र प्रतितन्त्रसिद्धान्त इतिलक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणम् ।
 परतन्त्राऽसिद्ध इति पूर्वसूत्रलक्षितात्सर्वं तन्त्रसिद्धान्ता-
 द्यावर्तकमात्रम् अस्माकं च नास्तिकतन्त्रस्यैव पर-
 तन्त्रतो नत्वास्तिकतन्त्रस्येति बोध्यम् । अतो ज्ञानो-
 त्पत्तिप्रक्रियायामात्मानात्मविवेके पदार्थनिरूपणादौ
 च सांख्ययोगोक्तसिद्धान्त एव भन्वादिममादृततया
 ग्राह्यो ऽस्मद्दर्शनमूत्राभावात् । तदविरोधेन च न्या-
 योदिसिद्धान्तो ऽपीति न स्वतन्त्रा का ऽपि रचनाऽनि-
 र्मूला कर्तव्या ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिमिति

स्यूतेः । ऋषिभिश्च वेदान्तानां समुद्र इव दुःखगा-

हतामवधार्य वेदान्तार्था एव संचिद्य स्पष्टीकृत्य च
भागशः प्रोक्ताः न तु तेष्याधुनिकवस्त्वन्ता अज्ञा
वा अतस्तेषां परस्परऽविरोधे परम्परानुसारेण चैव
वेदान्तमीमांसा व्याससूत्रैरिति विज्ञप्तिः ।

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।

परस्परऽङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च क्रथ्यते ॥

इतिमोक्षधर्मवाक्यादिति । सांख्ययोगमिति स-
माहारः, एवं वेदारण्यकमित्यपि वेदवेदान्तावित्यर्थः
अन्यथा एतानीतिबहुवचनासङ्गतेः तथा ।

इतिहामपुराणाभ्यां वेदान्मभुपबृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताहिदी मामयं प्रहरिष्यति ॥

इत्यादिभारतादिवाक्याच्च । पुरुषमतिदोषा-
त्वायात एव विरोधो दृश्यतइति । ईश्वरप्रतिषे-
धादिना सांख्यादिभिः सह विरोधं पश्चान्निराकंति-
ष्यामः । ये तु वेदान्तदर्शने सांख्यादिभिः सह पारमा-
र्थिकं विरोधं मन्यन्ते तेषां सांख्याद्यनुसारिश्रुतिभिः
सहापि विरोधो दुर्निवार इति । तत्रैते संग्रहश्लोकाः ।

व्यवहारे वयं योगास्तत्वषड्विंशगोचरे ।

भेदस्तु वीक्ष्यते बालैरुपासः वाक्यमोहितैः ॥

पुं प्रकृत्योर्विवेकेन जीवत्वैश्वर्यबाधतः ।

चितिमात्रैकरूपात्मवादे सांख्याश्च यादृशाः ॥

शक्त्यात्मैक्यानुवादेन परजीवानुमानयोः ।

त्रिगुणाप्रविभागे च न्यायवैशेषिकानुगाः ॥
 वेदान्तोक्तिविचारे तु वयं जैमिनिपक्षगाः ।
 पञ्चविंशतितत्त्वानां षड्विंशे प्रविलापनात् ॥
 महाप्रलयकालीनं ब्रह्माद्वैतं तदात्मता ।
 ब्रह्मणः सृष्टिरित्यादि चास्माकमधिकं मतम् ॥
 आर्षज्ञानानि सर्वाणि वेदान्तानां कलाः स्मृताः ।
 श्रुत्यवान्तरवाच्यानामृते नास्ति ह्यसङ्गतिः ॥
 न केवलं ह्यास्तिकानां वादो वेदेष्वपेक्ष्यते ।
 उपासनार्थं देहात्मवादो बौद्धो ऽप्यपेक्षितः ॥
 याथार्थ्यानीश्वरत्वाभ्यां संवादो ऽत्र हि दूष्यते ॥
 तस्मात्स्वतन्त्ररचना त्यक्तव्यात्र मुमुक्षुभिरिति ।

(*प्रमात्रादिसंग्रहश्लोकाश्च ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणां वृत्तिरेव च ।
 प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
 प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
 वृत्तयः साक्षिभास्या स्युः करणस्थानपेक्षणात् ॥
 साक्षाद्द्रष्टृत्वहृषं च साक्षिलक्षणमीरितम् ।
 सांख्यसूत्रे ततो गौणं सर्वसाक्षित्वमीश्वरे ॥
 इन्द्रियाव्यवधानेन तथा रागाद्यभावतः ।
 अथ वेशप्रमा नित्या करणेन न जन्वते ॥
 करणाजन्यबोधाख्या साक्षितेश्च ऽखिलेष्वतः ।
 इतिथ्ये त्विदानीं तना वेदान्तिनः सांख्ययोगा-

दीन् विहाय भट्टादिमतानुसारेण व्यवहारं रचयन्ति
 (*स्वप्नसूत्रानुक्तमनाद्यखण्डाविद्यादिकं कल्पयन्ति'
 ते कालदोषेण विपरीततया त्यक्तानादिसेतवोऽधगो-
 लाङ्गूलं गृहीत्वा ऽतिगम्भीरमपारवेदान्ताब्धिं विवि-
 धवैद्विग्राहकुलं समुत्तितोषन्ति । अत्रादौ चतुर-
 ध्यायैवाकार्यः संचेपेणोच्यते प्रथमाध्याये प्रथमपा-
 देन प्रायशो ऽस्पष्टलिङ्गैर्वेदान्तवाक्यैरधिष्ठानरूपसु-
 पाध्युपहितं ब्रह्म विचारणैयं, द्वितीयपादेन च स्पष्ट-
 लिङ्गैस्तथाविवमेव ब्रह्म, तृतीयपादेन चोपाधिविवे-
 काविवेकौदासीन्येन सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म एवं हि स-
 र्वभूतस्य मत्मानं सर्वभूतानि चात्मनीत्यादिश्रुतिस्मृ-
 तयो व्याख्यातास्यु, तथा "एष त आत्मा अन्तर्याम्य-
 मृतः" तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्या-
 दिश्रुतिस्मृत्युक्तं ब्रह्मात्मत्वं चोपपादितं भविष्यती-
 त्याशयः । यद्वि यस्याधिष्ठातृ आधारस्य भवति तत्त-
 स्यात्मेत्युच्यते अद्यत्त्वात्स्वरूपत्वात् यथा जीवो लि-
 ङ्गदेहस्येति । चतुर्थपादेन च प्रधानादीनां स्वातन्त्र्ये-
 ण जगत्कारणत्वाभावः प्रधानादिशक्तिवर्गश्च ब्रह्मणाः
 प्रतिपादयिष्यते इति प्रथमाध्यायार्थः । द्वितीयाध्या-
 ये च ब्रह्मकारणत्वे प्रमाणान्तरविरोधपरिहारः,
 बौद्धमतनिराकरणं, सृष्टिस्थितिसंहारनिरूपणं च, तृ-
 तीयाध्याये च जीवस्य संसारानर्थप्रतिपादनपूर्वकत-

न्निदृश्युपायं सोपकरणब्रह्मविद्यां तद्विषयभूतमुपा-
धिविविक्तं ब्रह्मतत्त्वं च विचारयिष्यति । चतुर्थीधा-
ये च सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन द्विविधं ब्रह्मात्मवि-
द्याफलमिति । तदेवं प्रमाणाविरोधसाधनफलप्रति-
पादकाप्रचत्वारी ऽध्याया^१ इति । ननु ब्रह्मणो जगत्कार-
णत्वं शास्त्रयोनीति कथमुच्यते निर्विकारचिन्मात्र-
ताप्रतिपादकश्रुतिस्थितिभ्यामुपादानत्वकर्तृत्वयोरु-
भयोरपि प्रतिषेधात् । यथा

निष्क्रियं निष्फलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेभ्यनमिवानलम् ॥

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयो
विकारकृत्यादिकं ब्रह्मणि प्रतिषेधन्ति । स्मृतयश्च,

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः ।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान्हरिः ।
प्रोच्यते परमेशानो यः शुद्धो ऽप्युपचारतः ॥
प्रसीदतु स नो विश्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम् ॥

इत्यादय इति । न च कालादिवन्निमित्तकार-
णत्वमेव जन्मादिसूत्रार्थः संभवति निमित्तकारण-
तायाः कालादिसाधारण्येन ब्रह्मलक्षणत्वासंभवात् ।
(*यत इति पञ्चम्यां प्रकृतित्वलाभाच्च जनिकर्तुः प्र-
कृतिरित्यनुयासनेन प्रकृतावपादानसंज्ञायाम् अस्या
अपादानपञ्चमीत्वात्सूलसूलभूतोदाहृतश्रुतौ “यत्प्र-
थम्यभिसंविशन्ती” त्यनेन प्रकृतित्वसिद्धेऽप्युपादान

एव कार्यलयादिति^१ न च ब्रह्मणो व्यवहारतो विकारत्वे ऽपि विकारस्य वाचारम्भणमात्रतया विवर्तत्वेन परमार्थतो निर्विकारत्वमेवेति वाच्यम् । व्यावहारिकविकारस्यापि प्राकृततयात्मनि प्रतिषेधात् प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिवाक्यैः । किं च विकारमिथ्यात्वेनाविकारित्वं प्रकृतेरप्यस्तीति कूटस्थनित्यपरिणामिनित्यविभागसिद्धान्ताद्यनुपपत्तिरिति । अपि च वाचारम्भणवाक्येन विकारस्यात्यन्ततुच्छत्वं नोच्यते किंत्वनित्यतया पारमार्थिकसत्यत्वाभाव एव यतो विकारो वाचारम्भणं नामकार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषा भवति ।

वेदशब्देभ्य एवादौ शुद्धक् संस्याश्च निर्ममे नासैवैनं जहातीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो विकारो मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यं नित्यं न तु विकार इतीति तद्वाक्यार्थत्वादिति तथा चैवविधवाञ्चौरनित्यत्वात्मात्रबोधनान्न विवर्तवादः किं तु परिणाम एवेति ब्रह्मण उपादानत्वं न संभवति तस्मात्स्वोपाधिः सूर्यवत्सान्नितामात्रेण ज्ञानद्वारैव निमित्तकारणं ब्रह्म सर्वाणि चोपादानत्वादिवाक्यानि प्रधानादिपराण्येवेति न ब्रह्मकारणत्वं शास्त्रयोनीति तमिस्रं पूर्वपक्षं समाधत्ते ।

तत्तु समन्वयात् ॥

तत्पदं व्यवहितपरामर्शार्थं तुशब्दः पूर्वपक्षप्रतिषेधार्थः तद्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं तु समन्वयात् अस्य जगतः कारणरूपे ब्रह्मणि समनुगतत्वात् ब्रह्मणश्च कारणरूपेण जगति समनुगतत्वादुपपद्यतइति शेषः तथा चाधिष्ठानरूपोपादानकारणत्वं जन्मादिसूत्रेणोक्तमित्याशयः *यत्राविभक्तं येनोपष्टब्धं सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते तदेवाधिष्ठानकारणं तच्चाविकारिणो ऽपि जन्मादिसूत्रे गगनवाय्वादिदृष्टान्तेनास्माभिः प्रतिपादितं ब्रह्मण श्रीपाधिके च कर्तृत्वविकारित्वे पञ्चादुपपादयिष्यामः । नन्वस्य सूत्रस्य यथोक्तार्थः कथमदधृत इति चेत् उत्तरसूत्रात् उत्तरसूत्रे हि “तदैक्षतेति” श्रुत्या ब्रह्म प्रसाधयिष्यति अतस्तच्छ्रुत्युपक्रमवाक्यस्य “सदेव सोम्येदमग्र आसीद्”त्यस्यार्थ एव तत्रत्यप्रयोजने नावोच्यतइत्युन्नीयते आकाङ्क्षितत्वात्तेन च वाक्येन प्रलये सदनुगततया जगदवस्थानेन वक्ष्यमाणजगत्कारणत्वं कूटस्थस्यापि ब्रह्मण उपपादितम् अतो ऽनेनापि सूत्रेण ते-

(१) तत्र च प्रमाणाणि आधारमानन्दमखण्डबीधं यस्मिन् लयं याति पुरतयं चा
“एतन्नाञ्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिश्रुतयः इति २ पु० पा० ।

(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

(३) अधिष्ठानाधिष्ठेययोः परस्परसमन्वयं च श्रुतयः यथा “यत् प्रथमिर्ब्रह्म-
नीति २ पुनर्के पाठः

नैव हेतुना तदेवोपपाद्यतइत्युचितं, किं च ज-
न्माद्यस्य यतो ऽन्वयादितरतश्चेति भागवतोपक्रम-
वाक्येऽपि अन्वयहेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपा-
दितम् अतो ऽत्र तत्समानार्थतोचिता तद्वाक्यस्य
चायमर्थः प्रलये तत्रैवान्वयात् सर्गकाले च तत एव
विभागादस्य जगतो जन्मादि यतः यदुपादानकं
तत्सत्यं धीमहि इति अत्र सूत्रे समुपसर्गादाकाङ्क्षा-
योग्यतायां च परस्परान्वये तात्पर्यमिति विशेषः पं-
रस्परान्वये च श्रुतयः “सर्वभूतादिवासंपद्भूतेषु च व-
सत्यपि । सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्य ऽहं वासुदेवः य-
त्परं ब्रह्म सर्वात्मा सर्वस्यायतनं महत् यः सर्वस्मिं-
स्तिष्ठन्सर्वान्तर इत्याद्याः । स्मृतयश्च ।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमित्याद्याः ।
ब्रह्मणि प्रपञ्चसमन्वयप्रकारश्चोक्तो ब्रह्माण्डपुराणे ।

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने ।

तत्कारणं करणकारणवर्जिते च ॥

द्वयं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र ।

तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामीत्यनेन ॥

अस्यायमर्थः निर्गुणब्रह्मचिन्तनकाले योगिनः
आदौ स्थूलं विकारजातं करणे महदादिसप्तके प्रकृ-

तिविकृतिरूपे मनसा विलापयन्ति तेषां करणात्वं च स्थूलोत्पादने प्रकृतेर्द्वारत्वात्तत्तत्स्वत्करणाजातं निदाने आदिकारणे प्रकृतौ विलापयन्ति लयं चिन्तयन्तीत्यर्थः एवं सर्वत्र तां च प्रकृतिं गुणात्रयरूपिणीं नित्यामपि निर्व्यापारतया गतस्थसृतसर्पवत् करणकारणविविक्ते चिन्मात्रे ब्रह्मणि विलापयन्ति एवं जडवर्गं विलाप्य स्वयमध्यशांश्रयविभागेन मनसा विलीयन्ते समुद्रादौ नद्यादिवत् उपाधिविलये तत्कृतविभागनिवृत्तेरिति । यमिन इति पुरुषसामान्योपलक्षकम् । अत्र लयो नात्यन्तोच्छेदः किं तु विकाराणां प्रकृतावव्यक्ततयाऽवस्थानं प्रकृतिपुरुषयोश्च ब्रह्मणि सुषुप्तवन्निर्व्यापारतयावस्थानमिति बोध्यम् । मधु मधुकृतो निष्ठिम्यन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्त इत्यादिश्रौतदृष्टान्तैः प्रलयकाले ब्रह्मण्यविभक्ततया सर्ववस्त्ववस्थानसिद्धेः ।

ब्रह्माप्येति प्रपञ्चो ऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतं ।

जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा ॥

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिसमृतेश्चेति ब्रह्मचेतनस्य तु लयो नास्ति “आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीन्नान्यत्किं च न मिष” इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो विश्वावभासनरूपव्यापारस्य प्रल-

ये ऽपि सत्त्वात् ईश्वरोपाधौ विप्रवांकारवृत्तेर्नित्यत्वात्
 इच्छाकृतिवत् । अन्यथा विप्रवनिर्माणानुपपत्तेः । ईश्वरे
 ज्ञानेच्छादीनां कर्तृभावे ऽपि स्वयमुत्पत्त्यङ्गीकारे प्रकृ-
 तिस्वातन्त्र्यप्रसङ्ग ईश्वराभ्युपगमवैयर्थ्यं च सर्गाद्यु-
 त्पन्नजीवस्यैवं स्वयमिच्छाद्युत्पत्त्यभ्युपगमौचित्यात् ।
 न चैवं प्रलये ऽपौश्वरोपाधौ वृत्तीच्छाद्यभ्युपगमे ते-
 षां तदाधारप्रकृतेश्च कथं लय उपपद्येतेति वा-
 च्यम् । हृदिप्रभृतिव्यापारशून्यतया मृतसर्पवद्ब्रह्मचे-
 तने ऽवस्थानादिति । नन्वीश्वरस्योपाधिरस्तीत्यत्र
 किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरोश्वरः ।

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते

स्वाभाविकौ ज्ञानबलक्रिया च ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इत्यादिश्रुतयः (#कौर्नवाख्यं च ।

एकाशक्तिः शिवैको ऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः ।

शक्तयः शक्तिमन्तो ऽन्ये सर्वे शक्तिसमुद्भवाः ॥

अमधिष्ठाय योगिशां देवदेवो निरञ्जनः ।

प्रधानाद्यं जगत्कृत्स्नं करोति विकरोति च ॥

प्रधानपुरुषे सैषा महादेवैकसाक्षिणी ॥

सदा शिवा वियन्मूर्त्तिर्विश्वमूर्तिरमूर्त्तिका ।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ॥

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ।
इति तथा ।

प्रीच्यते परमेशानो यं शुद्धो ऽप्युपचारतः ।
प्रसीदतु सनो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम् ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति ।
एते पाशाः पशुपतेः क्लेशाश्च पशुबन्धनाः ॥
एतेषामैव पाशानां मायाकारणमुच्यते ।
मूलप्रकृतिरित्युक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥
शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयी ह्यहम् ।
स्वेच्छयैवावतारो ऽत्र नैव चान्यवशात्मितः ॥
इच्छाशक्तिरहं राजन् ज्ञानशक्तिरहं पुनः ।
क्रियाशक्तिः प्राणशक्तिः शक्तिमान्भगनेचहा ॥

इत्यादीति पराशरशिवप्रकृत्यभिमानिपार्वतीनां
वाक्यानि च तथा प्रकृतसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शा-
श्रवतिक उत्कर्षइतियोगभाष्यं च ब्रह्मणा उपाधौ प्रमा-
णानि । तथा “साची चेता केवलो निर्गुणश्च” ‘द्रष्टा
दृशिमात्र’ ‘आह च तन्मात्र’ मित्यादिश्रुतियोगसूत्रवे-
दान्तसूत्राणि च । न हि चिन्मात्रस्योपाधिहारतां विना
इच्छादिकं सो “ऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुते”-
त्यादिप्रत्युक्तं संभवतीति । स्वाभाविकीति स्वीयोभावः
प्रदार्थः । स्वभावः प्रकृतिः स्वभावस्तु प्रवर्ततइति स्मृ-
तेस्तदीयेत्यर्थः । शिववाक्ये चांशभेदेनैकस्या एव प्रकृते-

द्वित्वमभिप्रेत्य चतुर्विंशतितत्त्वाद्भेदेनेश्वरोपाधिर्माया-
स्य उक्तः जीवेश्वरोपाध्यां रत्यन्तभेदेः अस्यावयवभूतैस्तु
व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्युक्तवाक्यस्याञ्जस्येनानुपपत्तिः । तत्र
क्लेशादिवासनामलिनसत्त्वं जीवोपाधिः तस्य नित्यत्वे
ऽपि बाह्यसत्त्वसंभेदेन कार्यतया परिणतस्यैव ज्ञाना-
दिहेतुत्वाज्जीवस्य कार्योपाधिः नित्यविशुद्धसत्त्वं च-
श्वरोपाधिरिति विभागः ।

सत्त्वादयो न सन्तीषे यत्र च प्राकृता गुणाः ।

स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥

इति स्मृतेः । प्राकृताः प्रकृतिकार्यभूता इत्यर्थः ।

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ॥

कर्मात्मा पुरुषो यो ऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥

इति मोक्षधर्मादिषु गुणाभिमानप्रतिषेधः न-
त्विच्छादिप्रतिषेधकः ब्रह्मणीच्छादिश्रवणादिति । मा-
याशब्दश्च प्रकृतिवाची मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्या-
दिश्रुतिभ्यः प्रकृत्या सर्वमवेदं जगदन्वीकृतं विभो ।

त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्या

विश्वस्य बीजं परमासि माया ।

तस्य सर्वजगन्मूर्तिः शक्तिर्मायेति विश्रुतेति ॥

मोक्षधर्ममार्कण्डेयकूर्मपुराणेष्वप्य लोके व्यामोह-

(१) रंशस्यभेदइति २ पु० पाठः ।

(२) कूर्मं पु० अ० १२ श्लो० १६ ।

१०० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽमृताख्ये [सू० ३

कशक्तिषु मन्वादिष्वेव मायाशब्दप्रयोगाच्चेति । ननु सत्त्वस्य कथमिच्छादिधर्मकत्वमुपपदेत सत्त्वादीनां सुखादिरूपत्वेनाद्ध्यत्वादिति चेन्न ।

सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरुवरणकमेव च तमः प्रदीपवच्चार्थतो हृत्तिः ॥

इति सांख्यकारिकायां गुणत्वादिगुणैः सत्त्वादीनां द्रव्यत्वसिद्धेरिति । तदेवं समन्वयसूत्रेणाविकारिचिन्मात्रस्थाऽपि ब्रह्मणो ऽधिष्ठानत्वेन जगदुपादानत्वमुपपादितम् *इदमेवमूलकारणत्वं त्वतन्त्रकारणत्वादिशब्दैरुच्यतेइति' (*ननु तथापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतिभ्यामुक्तयोर्विकारकर्तृत्वयोरनुपपत्तिरिति चेन्न । तादृशवाक्यानामौपाधिकविकारकृत्ययोस्तात्पर्यात् जीववत्परमात्मनो ऽपि शरीरव्यवत्वात् यस्य सर्वेशरीरमित्यादिश्रुतीनां गौणत्वाऽनौचित्यात् तत्र कृत्याधारतया नित्यं विशुद्धसत्त्वं सूक्ष्मशरीरं साक्षात्पर्यतज्जन्यक्रियाहूपचेष्टाश्रयतया चैतरसत्त्वादयश्चूलशरीरं चेष्टाश्रयः शरीरमितिन्यायसूत्राच्चेष्टाश्रयत्वं सुखरूपार्थाश्रयत्वं वा शरीरत्वमिति तत्सूत्रार्थः शास्त्रेषु चेन्द्रियाश्रयरूपमेव ब्रह्मणः शरीरं प्रतिषिध्यते अनर्थहेतुत्वात्कार्यत्वाच्चेति परे तु ब्रह्मणः साक्षादुपादान-

(१) इति २ पु० अधिकः पाठः ।

(२) अर्थं पाठः २ पुस्तके जा० ।

त्वे ऽपि कार्याणां शुक्तिरजतवद्विवर्त्तरूपतया ब्रह्मणो न विकारित्वमित्याचक्षते, तथा हि कार्याणि तावत्परमार्थतो न सन्त्येव “याचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न समुद्भूते वै मुक्त इत्येषा परमार्थते” त्यादिश्रुतेः ।

तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रञ्चको न संसृतिः । .

अज्ञानेनादृतं लोके विज्ञानं तेन मुञ्चति^१ ॥

एवं कृत्वशलाकादिपृथग्भावो विमृष्यताम् ।

क्व यातं कृत्वमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि^२ ॥

इति कूर्मविष्णुपुराणादिभ्यः ।

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यत्तु दृष्टपथं प्राप्तं तन्मात्रेव सुतुच्छकम् ॥

इतिपातञ्जलभाष्यस्थात् व्यासधृतवाक्याच्च अत एव न्यायाचार्यैरपि विकारमिथ्यात्वं विचारतः प्रतिपादितं ‘बुध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणो पटसङ्गावानुपलब्धित्तदनुपलब्धिः । स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावच्च । बुद्धेद्यैवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात् । तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्बुद्धेर्विध्योपपत्तिरित्यादिसूत्रैरिति । तत्त्वतो

(१) कूर्मपु० उ० अ० २ श्लो० २८ ।

(२) विष्णुपु० अं० २ अ० १२ श्लो० २ ।

१०२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽह्ये [सू०३

मिथ्याबुद्धिकार्येषु । कार्याणां व्यवहारिकसत्त्वे
ऽपि परमार्थतो ऽसत्त्वात्प्रधानतो मुख्यतस्तु मिथ्या
बुद्धिः शशशृङ्गादिषु । तेषां सर्वथैवासत्त्वादिति
विभाग इत्यर्थः एतेषां च सूत्राणां पूर्वपक्षतया व्या-
ख्यानमपव्याख्यानमेव एषां सूत्राणां श्रुतिस्मृत्यनुसा-
रित्वात् । (*स्पष्टं सिद्धान्तसूत्रानुपलम्भाच्चेति^१ यच्च
द्वितीयाध्याये गौतमाचार्यैरवयवो व्यवस्थापितः त-
द्व्यवहारत एव उदाहृतसूत्राणि च तत्त्वज्ञानपरी-
क्षाप्रकरणस्थानीति न पूर्वापरविरोधाशङ्का तथाचोक्तं

न सूरयो हि व्यवहामेतं ।

तत्त्वावमर्षेण सहामनन्तीति ॥

तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायैर्विकारमिथ्यात्वं सि-
द्धम्, अतो न मिथ्याविकारैर्विबर्त्तृष्वैर्ब्रह्मणो निर्वि-
कारचिन्मात्रतायाः परमार्थिण्या विरोध इति, अतो-
मदुक्तावतारिकां परित्यज्य स्वकल्पितसिद्धान्तानु-
सारेण सूत्रमिदं ते ऽन्यथा व्याचक्षते । तत्र तां व्या-
ख्यां पञ्चान्निराकरिष्यामः । यत्तावद्विकारासत्यत्वमु-
क्तं तदस्माभिरप्यभ्युपगम्यते । कूटस्थनित्यस्यैव पार-
मार्थिकसत्त्वात्सर्वथैवासत्ताविरहात् न तु प्रकृतित-
द्विकारयोः । (*यत्तु कल्पान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपै-
ति वैपरिणामादिसंभूतां तद्वस्तुवृत्तयः तच्च^२ ।

(१) अर्थ पाठः २ पुलक ना० ।

(२) अर्थ पाठः २ पु० ना० ।

वस्त्वस्ति किं कुत्र चिदादिमध्य ।

पर्यन्तहीनं मततैकरूपम् ॥

यच्चान्यथा त्वं द्विज याति भूयो ।

न तत्तथा तत्र कृतो हि तत्त्वम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । विशेषस्तिवयान् यद्भव-
वर्द्धिर्विकाराणां शुक्तिरजततुल्यत्वमिष्यते ऽस्माभिस्तु
असत्तामात्रांशे शुक्तिरजतस्वप्नादेर्दृष्टान्तत्वंमिष्यते । न-
त्वत्यन्तासत्त्वे ऽपि वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यागा-
मिमृत्वात् । स्वाप्नवस्तूनामपि कनककुण्डलवन्मनःपरि-
णामतया तुच्छत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । बाह्य-
विषयसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव च जाग्रत्स्वप्नयोर्वैधर्म्यमिति ।
'सदसत्स्यामिर्बाधाबाधाम्यामिति'कपिलसृचादपिप्र-
पञ्चस्य नात्यन्ततुच्छत्वं । सदसद्रूपत्वमेव च व्यावहा-
रिकमत्त्वम् इदमेव च व्यावहारिकमत्त्वं नैयायिका-
दयो ऽनित्यत्वपरिणामित्वलयत्वादिकं वदन्ति (*प्रप-
ञ्चस्यानिर्वचनीयत्वं तु पारमार्थिकसदमद्यां कूटस्थस्या
शशशृङ्गाभ्यां विलणत्वमिति । ननु विरुद्धंसदसत्त्वं
कथमेकलोपपद्येतेति चेन्न, एकधर्मेण सत्त्वदशायां प-
रिणामिवस्तूनामतीतानागतधर्मेणासत्त्वात् । तथा हि
वक्ष्यथाचार्यः सत्त्वाच्चावरस्य असृष्टापदेशादिति चे-
न्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषादितिसृष्टाभ्यामत एव गौ-
तमाचार्यो ऽपि मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तवान् घटादयो

हि अनागताद्यवस्थासु व्यक्ताद्यवस्थाभिर्बोधयन्त
इति । घटादयो मिथ्याशब्देनोच्यन्ते विद्यमानधर्मै
श्च तदानीं न बाध्यन्तइति सत्या इत्यप्युच्यन्ते । एतेन
सत्कार्यवादो ऽप्युपपादितः सर्वेषां सदसद्रूपत्वादिति ।
या च वाचारम्भणश्रुतिः सा अवयवविभागे सति वि-
काराणां नाममात्रत्वं वदति उपादानस्यैव च तदपे-
क्षयां तदानीं सत्यत्वं वदति अन्यथा मृद्विकारादि-
दृष्टान्तासिद्धिदोषात् न निरोध इति श्रुतिरपि पार-
मार्थिकसत्यत्वमेव प्रतिषेधति (*आत्मनो ऽनिरोधा-
दिकं वा प्रकरणात् एवं न्यायसूत्राख्यपि नित्यत्व-
रूपमेव याथार्थ्यं निराकुर्वन्ति अन्यथाकार्यकारणभा-
वादिप्रतिपादनविरोधात्^१ यानि च वाञ्छानि प्रपञ्च-
ज्ञानस्य भ्रमत्वं वदन्ति तान्यपि कारणेषु (*आद्य-
न्तयोर्विकाराभावादुपपद्यन्ते । तदभाववति तत्प्र-
कारकज्ञानस्यैव भ्रमत्वादिति एतेन ।

सद्भावएषो भवते मयोक्तो

ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतच्च यत्संव्यवहारभूतं

तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

तथैवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥

(१) अर्थं पाठः २ पुस्तके ना० ।

(२) परमार्थतो इति २ पु० पा० ।

चिदिहास्ति च चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव तु ।

चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदितिसंग्रहः ।

इतिविष्णुपुराणादिवाक्यान्यपि ध्याख्यातानी-
ति बोध्यम् । ज्ञानं ज्ञानस्वरूपः परमात्मा स एव
सत्यः जीवाश्चांशतया अंशिन्येकीभूताः (अथ वा ल-
यवत्वेन परमात्मापेक्षया ते ऽप्यसन्तः यथा “वृक्षो व-
नस्पतिस्तथैव पुरुषो मृषे”ति श्रुतेः यदपि ‘न यत्पु-
स्तान्म च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्र’मित्या-
दिवाक्ये प्रपञ्चस्य कालत्रये ऽप्यसत्त्वमुक्तं तदाद्यन्त-
योरसत्त्वेन प्रतिक्षणपरिणामसिद्ध्या पूर्वपूर्वरूपैः सदै-
वासत्त्वमभिप्रेत्य तथा च स्मर्यते ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्य वेगेन सूक्ष्मत्वात्तत्र दृश्यते ॥

इति ये तु रज्जुसर्पादिवत्प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छ-
त्वमिच्छन्ति ते तु बौद्धप्रभेदा एव, मायावादमसच्छा-
स्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव वेत्यादिपद्मपुराणावाक्यात् । अ-
सत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिगीतावा-
क्याच्च । किं च बन्धमोक्षादिकं सर्वं मिथ्येति वेदान्ता
आहुरिति गुरुमुखादापाततः श्रवणादेवाकृतसाक्षा-
त्कारस्यापि शिष्यस्य सर्वत्रैवानाश्रयात् श्रवणम-
ननादौ साक्षात्काराय प्रवृत्तिरेव न स्यान्महानास्ति-

कत्वसंपादनात् ब्रह्मायाससाध्ये फलनिश्चयस्यैव प्रवृ-
त्तिहेतुत्वादिति (*अपि च त्रैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्या-
त्यन्तासत्त्वं येन प्रमाणेन साधनीयं तत्सदसद्वा, आद्ये
तेनैव सर्वमिष्ट्यात्वबाधः, अग्नये असतो ऽप्यर्थसाधकत्वे
असता प्रमाणेन सर्वसत्यत्वमपि सिध्यति । यच्च तैस्त-
व्यते अस्माभिः पराभिप्रेतप्रमाणैरेव पराभिप्रेतार्थाः
खण्ड्यान्ते स्म मते च प्रमाणाभावादेव न किञ्चित्सिद्धा-
तौति तदत्यसत्, प्रमाणाभावे ऽप्यर्थसंशयस्यैवोदयात्
हेतयोः प्रत्ययादिभिः प्रतीयमानत्वात्^(१) । अत्र च
कचानुकक्षायां ग्रन्थबाहुल्यमात्रमित्युपेक्षितम् । किं च
अस्मदुक्तरीत्या ऋष्ट्यादिवाक्यानामपि प्रामाण्यसंभवे
अमानुवादमात्रत्वकल्पनानौचित्यं चेति ।

यदि चानुभवरूपं सिद्धिरेव सत्तैत्युच्यते ।

सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ।

इत्यभियुक्तवाक्यात्तथा चानुभवरूपं चात्मैव स
राज्ञोः शिर इतिवद्वर्मधर्मभावस्य विकल्पमात्रत्वा-
दिति तदा तादृशमसत्त्वं जडवर्गस्यास्माभिरपीष्यत
एव अर्थक्रियाकारित्वरूपस्य भावत्वरूपस्य च सत्त्व-
स्यैवाभ्युपगमादिति । तस्मात्तथाव्यक्तत्वादिपर्या-
यमनित्यत्वमेवासत्त्वं सता नित्यताऽभावो नाश इति-
दृष्टवाक्यात् । अत्र प्रपञ्चमिष्ट्यात्ववाक्यैर्वेदान्तगोचरै

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यत इति पाश-
वाक्याच्चेति (*अत एव

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

न तर्पयति तान्भक्त्या तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

इतिप्रपञ्चासत्यतादृष्टिनिन्दास्युतिपरम्परापी-
ति दिक् । स्यादेतत्प्रलये ब्रह्मणि प्रकृतिद्वारा प्र-
पञ्चसमन्वयाभ्युपगमे “ सदेव सौम्येदमग्रआसीदे-
कमेवाद्वितीय”मितिब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधः तेन वा-
क्येन सजातीयविजातीयस्वगनभेदानामेकमित्यादि-
पदत्वयेण निरासात् । न च पारमार्थिकसत्तया ब्रह्मा-
द्वैतं तद्वाक्यार्थ इति वाच्यम् । तथा सति सर्गकाले ऽपि
ब्रह्मण एव पारमार्थिकसत्त्वादग्रआसीदित्यतीतप्र-
योगानौचित्यात् । ब्रह्मसामित्युत्तरवाक्यासंगतेश्च ब-
्रह्मवतस्य वाचारम्भगतया पारमार्थिकसत्त्वाभावादिति
तस्मादनुपपन्नं सदेवेत्यादि वाक्यमिति । अत्रो-
च्यते “आप एवेदमग्रआसुः” “ब्रह्मा वा इदमग्रआ-
सीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्तत् श्रेयोहूपमत्यदृजत
क्षत्र” मित्यादिश्रुताविवोक्तश्रुतावपि अविभागलक्ष-
णाभेदेनाद्वैतबोधनात्समानवाक्यानुसारेणैवं तात्पर्या
वधारणास्यौत्सर्गिकत्वात् अन्यथा चेदंशब्दवैयर्थ्यात् ।
सत्यतिष्ठा इतिवाक्यशेषस्याधाराधेयभावानुपपत्तेश्च ।
तथा यथा मधु मधुकृतोनिष्टिम्यन्ति नानात्यशानां दृ-

ज्ञाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्तीत्यादि-
दृष्टान्तावगताविभागस्य पश्चिन्त्यागानौचित्याच्च । यथा
हि सर्गादौ पृथिव्याः जले सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्द्वैशे-
ष्यात्तद्वाद् इतिग्यायेना“अ एवेदमग्र आसु”रित्युच्य-
ते, जलभेदेन च तदानीं पृथिव्यादिकमसदित्युच्यते,
यथा वा क्षत्रियादिसर्गात्पूर्वं क्षत्रियादीनां ब्राह्मणश-
रीरे सूक्ष्मरूपैरविभागाद्द्वैशेष्येण“ब्रह्म वा इदमग्र आ-
सीदेकमेव”त्युच्यते, तथैव प्राकृतप्रलये प्रकृतितत्का-
र्यजीवानां ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्द्वैशेष्यन्यायेन
सदाख्यं “ब्रह्मैवेदमेकमेवाद्वितीयमासी”दित्युच्यते ।
द्वैशेष्यं च स्वकार्यकारित्वेन बोध्यम् । ब्रह्मचैतन्यं हि
विश्वावभासनरूपं स्वकार्यं प्रलये ऽपीदानौमिवैव कुर्व-
दास्ते प्रकृतिपुरुषादयस्तु सृष्ट्यादिलक्षणस्वकार्येभ्यः
उपरता एव सुषुप्तास्तिष्ठन्तीति पुरुषार्थक्रियाका-
रित्वमेव च लोके सत्त्वमिति व्यवह्रियते तथा चोक्तं
प्रश्नोपनिषदि“स यथा इमा नद्यः सप्तुद्रायणाः समु-
द्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते तासां नामरूपे समुद्र
इत्येव प्रोच्यते, एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः
पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते चासां
नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, “स एषी ऽमृतो ऽकली
भवति”एतदेवा“हं परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ती”ति ।
स एष परिद्रष्टा जीवी ऽकलः कलाभिः सूक्ष्मशरीराख्यैः
एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपैः शोडशभिर्वियुक्तः सन्प-
रमात्मा पुरुषो भवति, सूर्यकिरणवदंशानामंशिन्यवि-

भागादित्यर्थः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विज्ञाय । तथा “विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यमि”ति मुण्डकैकवाक्यत्वादिति । एवं च सति सदेवेत्यादिवाक्यस्यमेवकारादिपदत्रयं सजातियविजातीयस्वगतविभागशून्यत्वपरमेवेति भन्तव्यम् (*स्वगतश्च लक्षणान्यस्वरूपो विभागो ऽवच्छेदभेदेनाकाशादिषु गुहाकूपश्रोत्रादिरूपैः प्रसिद्ध इति यदेतत्प्रलयाद्वैतसुक्तम् । एतदेव विभागस्य वाचारम्भणत्वे नाव्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविकतया नित्यत्वेन च पारमार्थिकमित्युक्तं कौर्मादिषु ।

तस्माद्वैतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः ।

भेदो व्यक्तः स्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया ॥

इत्यादिभिः अश्रार्थः परमात्मचैतन्याद्वैतमेव पारमार्थिकं मुनय आहुः भेदो विभागलक्षणवैतं तु व्यक्तकार्यरूपेण सा च व्यक्तावस्था आत्माधिष्ठाना मायैव मायाकार्यत्वात् इन्द्रजालवत् क्षणभङ्गुरत्वादिति । ननु अद्वितीयशब्दस्याविभागार्थकत्वं श्रुतिस्मृत्योः कथमवधारितमिति चेत्तु, “न तु तत् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्त” मित्यादिश्रुतेः । पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्ता ।

(१) अर्थ पाठः २ पुस्तके था० ।

(२) परमार्थतः सावैकात्मिकमिति २ पुस्तके पाठः ।

(३) कूर्म पु० उ० अ० २ श्लो० २२ ।

११० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० ४

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोरिह ॥

विज्ञानमद्वैतमयं तद्वाग्रीधो मयोदितः ।

चित्तितलपरमाणावो ऽनिलान्ते ।

पुनरपि यान्ति तथैकता धरिच्या ॥

सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते ।

गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्यादिस्मृतेः । अविभागीवचनादित्यादिसूत्रै-
श्चेति गृह्याण एतेन ।

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।

अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भाव्यन्ते मोहसंज्ञवे ॥

इत्यादिच्छेषपि ज्ञानस्वरूपे परमात्मनि प्रली-
नतया तदविभक्तत्वमेव तत्स्वरूपत्वं बोध्यम् । प्रलये
हि पुंप्रकृत्यादिकं ज्ञानरूपेणैव रूप्यते न त्वर्थरूपेण
अर्थतो व्यञ्जकव्यापाराभावात् यथा स्वसर्गादौ पृथ-
वौ जलरूपेणैव व्यज्यते न तु पृथिवीरूपेण गन्धका-
ठिन्यादीनां व्यञ्जकानामभावादिति (*नन्वेतादृशाऽ-
विभागज्ञानस्य किं फलमिति चैत्वमस्तपञ्चविंशतित-
त्त्वविलापनेन विविक्तब्रह्मात्मताज्ञानस्याऽनुहरूपस्तज्ञा-
वो मुक्तिः फलमिति^१ दिक् । ननु अविभागी लक्षण-
नन्यत्वं प्रलयकालेऽप्येव भवति तेन कथं सर्गव्यवहा-

रकालेऽपि ब्रह्माद्वैतश्रुतिस्मृतय उपपदोरन् यथा
“ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” “ आत्मैवेदं सर्वं ”

“स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं” “नेह ना-
नास्ति किं चने”त्याद्याः श्रुतयः प्रकृतितत्कार्ययोः पु-
रुषान्तरस्य सतामप्रतिषिद्ध्याऽपि ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति ।
तथा स्मृतयश्च ।

अहं हरिः सर्वमिदं जनाह्वनो ।

नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ॥

व्यक्तं स एव चाव्यक्तं स एव पुरुषः परः ।

वासुदेवः सर्वमित्याद्याः ॥

इति । उच्यते उक्तवाक्यानि शक्तिमत्कार्यकार-
णाऽभेदेनैव ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति “तदनु प्रविश्य सच्च-
त्यच्चाभवत्” “सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः” ।

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।

तत्स्थरवाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्येकवाक्यत्वात् अयं च सर्व-
कालो ब्रह्मणि प्रपञ्चाऽभेदो बुद्धिपुरुषयोरिव गुणप्र-
धानभावेनाऽत्यन्तसंमिश्रणरूपः संयोगादिविशेषः स्व-
रूपसंबन्धविशेषो वास्तु विवेकिनामपि शर्करादुग्ध-
योरेकौभावव्यवहारात् ।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं वानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

११२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽमृताख्ये [सू० ४

अन्तर्यामी जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः ।

भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वरः ॥

इति कूर्मनारदादिवाक्येनान्योन्याभावसंमिश्र-
णरूपयोर्भेदाभेदयोरेव पारमार्थिकत्ववचनाच्चेति ।
अत एवोक्तम् ।

• त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।

• आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥

इति एवमेव कार्यकारणयोर्धर्मधर्मिणोश्चैभयोरेव
लक्षणभेदसत्त्वेऽपि संमिश्रणरूप एवाभेदो बोध्यः “स-
र्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि”तिश्रुतेः “कामादिकं म-
न एव”त्यादिश्रुतेश्चेति ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकाग्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

इत्यादिवाक्यानि च सर्वेषां ब्रह्मैवात्मेति बोध-
यन्ति नत्वत्यन्ताभेदमिति । एतेन सर्वाणि ब्रह्माद्भै-
तवाक्यानि व्याख्यातानि तथा विभुत्वेन जीवानाम-
पि सर्वाभेदप्रतिपादिकाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्याता
इति दिक् ॥ इदानीं परेषां सूत्रव्याख्यानमपि निरा-
क्रियते । ते चैवमिदं सूत्रं व्याचक्षते, ननु ब्रह्मणः शास्त्र-
योनित्वं न संभवति यत ‘आम्नायस्यक्रियार्थत्वादा-
नर्थक्यमतदर्शानामि’तिपूर्वमीमांसायां कार्यपरत्वम-
वधृतम्, अतः कथमविशेषे सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां

पामाख्यं स्यादित्याशङ्कां समाधत्ते । ततु समभवयात् ।
 तुशब्दः शङ्काव्यवच्छेदोर्षः सिद्धस्यापि ब्रह्मणस्तत्
 शास्त्रयोनित्वं समग्वयादवधार्य “ सदेवसौम्येदमग्र-
 आसीदि”त्यादिवाक्यानामविधिप्रकरणास्थानामुपक्र-
 म्भोपसंहारादिलिङ्गषट्केन सिद्धएव ब्रह्मणि तात्प-
 र्यसंबन्धावधारणादित्यर्थ इति । तत्रेदमुच्यते । भवेदेवं
 पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्च यदि ब्रह्मणो न विधिशेषत्वं स्यान्न
 त्वेवम् “आत्मेत्येवोपासौत” “आत्मा वारे द्रष्टव्य”
 इत्यादिविधिशेषत्वाद्ब्रह्मण आचार्येणाऽपि ‘सर्ववेदान्त-
 प्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि’त्यादिसूत्रैः सगुणनिर्गुण-
 साधारण्येन सर्ववेदान्तविद्यास्वेव विधिर्वच्यते सर्व-
 शब्दस्य सगुणविद्यापरत्वेन संकोचस्य बाधकाभावे-
 नानौचित्यादिति । अत एव यस्यां विद्यायां वि-
 धिर्न श्रुयते तत्राऽपि विधिः कल्पनीयः । जैमिनिप्र-
 दर्शितन्यायाच्च । तथा हि पूर्वमीमांसावाक्यानि । दृ-
 ष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं चोदनेति क्रियायाः
 प्रवर्त्तकं वचनं तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्ब्रह्मतार्थानां क्रि-
 यार्थेन समाह्वयः । आह्वयस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-
 क्यमतदर्शानामित्यादीनि । न चैतानि निर्गुणविद्या-
 तिरिक्तपरत्वेन संकोचमर्हन्ति बाधकाभावात् । ना-
 पि संकोचः संभवति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य”इ-
 त्यादिना निर्गुणप्रकरणेऽपि विधिप्रवर्णादिति । स्या-
 देतन्निर्गुणप्रकरणास्थानि द्रष्टव्यइत्यादीनि विधिप्र-
 तिरूपकान्येव न तु विधयः रज्जुरेवाद्यं न सर्पोऽतो

ऽत्र भयं त्यजेदित्यादि लौकिकवाक्यवत् । तथा हि ज्ञा-
ते ऽज्ञाने च विधिर्न संभवति' ज्ञाते पुरुषार्थसमाख्या
विधिवैयर्थ्यात् अज्ञाते च विध्यर्थज्ञानानुपपत्तेः न हि
यागमजानतो यजेदिति विध्यर्थज्ञानं संभवति वि-
शेषणज्ञानसाध्यत्वाद्दिशिष्टज्ञानस्येति । अपि च ब्र-
ह्मज्ञाने सति समस्तप्रपञ्चस्य बाधितत्वात्किमर्थं केन
करणेन कः प्रवर्तते । किं च यत्कर्तुमर्तुमन्यथा-
कर्तुं वा शक्यते तत्र च नियोगविषयप्रतिपादनान-
न्तरं पुरुषस्य नियोग उचितः, न चाधिकारिणो वे-
दान्तश्रवणे सति ब्रह्मज्ञाने पुरुषस्यैवं स्वातन्त्र्यं सं-
भवति चक्षुरुन्मीलने सति सन्निकृष्टघटसाक्षात्कार-
वद्देदान्तश्रवणमात्रादेव नित्यसन्निकृष्टब्रह्मत्मसाक्षा-
त्कारस्यावश्यकत्वात् अतो ऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्प्र-
तिपादिते ब्रह्मात्मत्वे दर्शनं न विधानमर्हति । वि-
धातुं युज्यते शब्देनैव साक्षात्कारोत्पत्तेरिति । अतो-
च्यते । यदि शब्दादेव साक्षात्कारो ऽसंप्रज्ञातसमाधि-
श्च भवति तदोक्तदोषैर्ब्रह्मज्ञाने विधिर्न स्यान्नत्वेव'श्रु-
तानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वादिति' योग-
सूत्रेण साक्षात्काररूपप्रज्ञाविषयस्य विशेषस्य शब्दानु-
मानागोचरत्वावगमात् शब्दानुमाने हि साक्षान्य-
मात्रविषयके पदार्थतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकप्र-
काराभ्यामेव तयोर्ज्ञानजनकत्वात् । अन्यथा ऽतिप्रस-
ङ्गात्, (*ब्रह्मणि च गुणकर्मादिहूपविशेषाभावेऽपि
उपाधिवृत्तिप्रतिबन्धहूपे ऽप्यन्ततो जीवचैतन्यादिभ्यो

विशेषः योगिप्रत्यक्षगम्यो ऽस्ति, अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति दशमसूत्रमसीत्यादिवाक्येष्वपि प्रत्यक्षसामग्र्या सहार्थः समाजः सूक्ष्मत्वेन कालक्रमानाकलनं वा । न च ब्रह्मज्ञाने ऽप्यर्थसमाजादिकमस्त्विति वाच्यम् । सवासनमिथ्याज्ञानेन प्रतिबन्धतत्त्वसाक्षात्कारसंभवात्, सामान्यगोचरस्य शाब्दज्ञानस्य विशेषगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकदोषनिरासकत्वासंभवात् 'योगजधर्माणां चैतरधर्माणामिवाऽचिन्त्यसामर्थ्यतया सामान्यगोचरयोगस्यापि विशेषगोचरसाक्षात्कारहेतुत्वं शास्त्रप्रामाण्यतो ऽवधार्यते ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्येष्वपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इति स्मृतेः न च प्रतिबन्धकस्य सवासनमिथ्याज्ञानस्य सत्त्वात्कथं योगेनापि साक्षात्कारः स्यादिति वाच्यम् । शास्त्रप्रामाण्येन योगजधर्मस्योत्तेजकत्वसंभवात् शब्दानुमानज्ञानयोश्च प्रमाणाभावेन लोके व्यभिचारदर्शनेन चोत्तेजकत्वकल्पनानवकाश इति अपि च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियतया न तत्र योगजधर्मविना साक्षात्कारः संभवति । न च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वे कथं तत्र प्रपञ्चभ्रमः शास्त्रेण प्रतिपाद्यते ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-

विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥

इत्यादिनेतिवाच्यम् । अतीन्द्रिये ऽप्याकाशे मालि-
 न्यादिभ्रमवद्ब्रह्मिणामणुषु घटभ्रमवद्वा ब्रह्मणि प्रपञ्च-
 भ्रमसंभवात् । (*उपासकानां ब्रह्मणि भ्रमसत्त्वाच्च ।
 तथा च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वं लौकिकप्रत्यक्षाविष-
 यत्वमेव अहमिति सर्वदा भातत्वात् अतो भवदुक्तः श-
 ब्दात् ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कार एव नोपपद्यते, अयं घट इ-
 त्यादिप्रत्ययस्त्विदंत्वादिरूपैर्ब्रह्मणि भ्रमरूपः संभवत्ये-
 व अहं संसारीत्यादिभ्रमवत् रूपवत्त्वादिकं तु चाक्षु-
 षादिप्रमायामेव कारणं भ्रमेषु तु दोष एवेति न ब्र-
 ह्मणि प्रपञ्चभ्रमानुपपत्तिः ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमश्च ब्रह्म-
 णि पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चज्ञानं स्वाप्नपदार्थभ्रमवदि-
 त्यवीचाम । तस्मात् शब्दतः सामान्यतो ज्ञाते ऽपि ब्रह्म-
 णि विशेषज्ञानरूपसाक्षात्काराय विधियुक्त इति *अ-
 थ तथाप्यविद्यानिवृत्त्याख्यादृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वात्
 ज्ञानविधिर्विफल इति चेन्न । अवघातस्येव दृष्टादृष्टो-
 भयद्वारत्वसंभवात् प्रायश्चित्तस्येव ज्ञानस्याप्यदृष्टद्वारा
 पूर्वकृतपापादिचयहेतुत्वात्तदधिगमउत्तरपूर्वाघयो-
 श्लेषविनाशावित्यागामिसूत्रात् विधिवलेन शीघ्रं प्रा-
 रब्धक्षये ब्रह्मपात्यादेरप्यदृष्टकार्यत्वसंभवाच्च । अत ए-
 वागामिनां कार्याख्यानादपूर्वमिति सूत्रेण ब्रह्मविद्यातो-
 ऽप्यपूर्वं वक्ष्यति ननु तथापि “श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदि-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

ध्यासितव्य” इति विधिव्ययेणैवार्थात्साक्षात्कारसिद्धेर्द्र-
ष्टव्यइति विधिव्यर्थ इति चिन्त। पुरुषार्थसाधनतया द्र-
ष्टव्य इत्यस्यविधिः प्राथमिकत्वात्तत्र साधनाकाङ्क्षयैव
श्रवणादिद्विपाङ्गविधिव्ययप्रवृत्तेरिति । किं च । ज्ञाते-
ऽपि साक्षात्कारे साक्षात्कारसन्तानरूपसंप्रज्ञातस-
माधौ द्रष्टव्य इत्यादिद्विपविधिः संभवति तस्य च फ-
लमसंप्रज्ञातसमाधिरितिपातञ्जले स्पष्टम् ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

विधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुत्तमम् ॥

इत्यादिश्रुतिषु चेति उत्तमं योगसंप्रज्ञानम्
एतेन शब्दस्य साक्षात्कारजनकत्वे ऽपि न तावन्मा-
त्रेण कृतकृत्यता किं त्वसंप्रज्ञातसमाधिर्नैवेति मन्त-
व्यं, यच्चान्यदुक्तं साक्षात्कारात्प्रपञ्चबाधे ज्ञानसाध-
नाभावात्कथं ज्ञानस्य विधेयत्वं स्यादिति तदपि तु-
च्छम् । बाधो हि न नाशो ज्ञानिनां पारम्भोगासंभ-
वात् । अत एव न शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वावधा-
रणामपि ‘नाभाव उपलब्धे’रितिसूत्रात् भिन्नादावपि प्र-
वृत्त्यसंभवापत्तेश्च किं तु प्रतिक्षणभङ्गुरतया मनःप-
रिणामेषु स्वप्नादिपदार्थेष्विव बाह्येष्वपि पारमा-
र्थिकसत्त्वाभावनिश्चय एव बाधः तादृशबाधेऽपि च
सति ज्ञानसाधनादीनां व्यावहारिकसत्त्वात् पूर्वव-
देव व्यवहारो ज्ञानिनामपि संभवत्येवेति । पारमा-
र्थिकसत्त्वाभावज्ञानं च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानं

तथा समाधिसाधनं ब्रह्मणि रतिमन्यत्र च वैराग्यं च जनयति अतो न तस्य वैफल्यमिति । एतेन साक्षात्कारे तत्त्वन्तानहृषं संप्रज्ञातसमाधौ च पुरुषस्य स्वातन्त्र्यमपि स्पष्टम् । मनननिदिध्यासनविषयान्तरसंचारादिभिः कर्तुंमकर्तुंमन्यथाकर्तुं च शक्यत्वादिति (*साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वे तु यजेतेत्यादिरूपि विधिर्नस्यात् यागस्येच्छाविशेषत्वादिच्छायां चेष्टसाधनज्ञानादेरेव साक्षाद्भेदतत्त्वात्ततः साक्षात्परंपरासाधारण्येन कृतिसाध्यत्वमेव च विध्यर्थो लाघवाच्च । अन्यथा जगन्नाथो द्रष्टव्य इत्यादिविधिषु सर्वत्रदर्शनादिहेतुव्यापारे धातुलक्षणागौरवाच्च दर्शनाद्यनुकूलव्यापाराणां साक्षादिष्टसाधनत्वाभावेन विधेयत्वानौचित्याच्च किं च यथा श्रोतव्य इत्यादौ शाब्दबोधाद्यनुकूलव्यापारे धातुलक्षणाया विधित्वं परैः समर्थ्यते तथैव द्रष्टव्य इत्यादावग्यात्मदर्शनानुकूलव्यापारलक्षणाया विधित्वं समर्थ्यताम् । अपि च श्रोतव्य इति विधिशेषतयापि ब्रह्मपूतिपादनमस्मदभिमतं सेव्यत्येवेति सिद्धम्, ब्रह्मणो विध्यंधपरम्परासाधारण्येनेष्टसाधने विधिरस्त्विति चेत् श्रुतहान्यश्रुतकल्पनागौरवेण कृतिसाध्यत्वएव परंपरसाधारण्यौचित्यादिति । शेषत्वं तत्र च कुतार्किकाणां कक्षापरंपरानिरासि ग्रन्थबाहुल्यभयादस्माभिरुपर-

म्यते । सक्लृष्यैस्त्वनयैव दिशा कच्चान्तरंमपि स्वयं
निरसनीयं तदयं श्लोकः ।

सामान्यतः शुद्धपन्था अन्नाभिः संप्रदर्श्यते ।

सन्मार्गे विदिते विज्ञैर्विमार्गो ज्ञास्यते स्वयमिति ॥

यद्गयाच्च तैः सिद्धार्थपामाण्यमपसिद्धान्तो ऽपि
स्वीक्रियते तद्गयमध्यस्थानएव तथा हि तेषां भयवीजं
वेदान्तानां ब्रह्मज्ञानविधिपरत्वे ब्रह्म न सिद्धोत्
निरवकाशप्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधेन “वाचं धेनुमुपा-
सीते”त्यादिश्रुतिवत्त्वमस्यादिवाक्यानामुपासापरत्वे-
नैवोपपत्तेरिति । तत्र ब्रह्मणो ऽतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षप्र-
माणाविरोधात् ब्रह्मजीवयोरखण्डत्वस्य तु श्रुतिवि-
रोधेनैव हेयत्वात् न तु प्रत्यक्षविरोधेन अनुमानशब्दा-
दीनां च । ब्रह्मबोधकानामनिर्णयात् तथा च धिया-
मौत्सर्गिकं पामाण्यमिति न्यायेनोपासादिविधिशेषत्वे-
ऽपि सेत्स्यत्येव ब्रह्मयागविधिशेषत्वेन स्वर्गादिवत् ।
न च फलप्रतिपादकतया स्वर्गादिवत् । न च फलप्र-
तिपादकतया स्वर्गादिवाक्यस्य स्वपरत्वमिति वाच्यम्
“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति सोऽश्रुतेसर्वाङ्कामान्सह ब्रह्म-
णा विपश्चिता । ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति फलश्रुतिब-
लाद्ब्रह्मवाक्यस्यापि स्वपरत्वसिद्धेरिति । किं च धर्मा-
दिवदेय श्रुत्यनुगृहीतानुमानाज्जगत्कारणं सेत्स्यति
अतः सिद्धार्थपामाण्ये ऽस्माकं न निर्वन्ध इति । यश्च
परैः सिद्धब्रह्मपरत्वे वेदान्तानामुपक्रमादिभिस्तात्प-
र्यसमन्वय उक्तः सोऽपि विपरीत एव तथा हि ।

१२० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽव्युत्पत्त्यर्थे [सू० ४

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति तात्पर्यग्राहकलिङ्गानां मध्ये फलार्थ-
वाद्योरसिद्धेर्ब्रह्मविज्ञानएव संभवो न तु ब्रह्मणि ।
ब्रह्मज्ञानस्यैव “य एवं वेदे”त्यादिना फलश्रवणा”च्च ।
“नातः परं वेदितव्यं हि किं चि”दित्याद्यर्थवादस्यापि
ज्ञान एव श्रवणाच्चेति । तस्माद्ब्रह्मज्ञान एव तात्पर्य-
ग्राहक (*समग्रलिङ्गोपपत्तेः^१ ब्रह्मज्ञानाख्यकार्यपर-
त्वमेव वेदान्तानाम् । अपि च “अधीहि भगवन्नब्रह्म
विद्यांवरिष्ठा” मित्यादिश्रुतिषु ।

ज्ञानं ते ऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु च ज्ञानस्यैव मुख्यतः उपक्रमा-
दिस्तात्पर्यग्राहकोऽस्ति(*अतस्तत्रैव तात्पर्यसिद्धौ तच्छे-
षतया ब्रह्मणो ऽप्युपक्रमादिः क्वाचित्क उपपद्यते ब्रह्म-
णि ॐ तात्पर्ये तदशेषतया ज्ञानं सर्वथैवोपक्रमादिरनु-
पपन्नः^२, किं च यैः कार्यपरत्वं वेदानामुच्यते तैरकार्य-
त्वेन तात्पर्याभावस्यैव साधनात् तेषामकार्यत्वलि-
ङ्गेन भवतां समन्वयस्य सत्यतिपक्षितत्वाद्वा । न स-
मन्वयेन सिद्धपरत्वमवधारयितुं शक्यत इति संक्षेपः
यच्चैतदस्माभिर्ब्रह्मज्ञाने विधिव्यवस्थापितः तद्ब्रह्मज्ञानं

(१) समानलिङ्गोपपत्तेरिति २ पु० पा० ।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

नविधिहूपभगदाज्ञापालनेनापि विदुषां ब्रह्माचर्यं
 भवतीति प्रतिपादयितुमैव “ श्रुतिस्मृती ममैवा-
 च्छे ” । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मान-
 व इत्यादिस्मृतेरित्यवधेयम् । ननु यदि प्रलये ब्रह्म-
 णि प्रधानादिसमन्वयो ऽभ्युपगतः तर्हि तस्यैव ज-
 गज्जन्मादिकारणत्वश्रुत्यर्थो ऽस्तु भवद्भिमतब्रह्मकल्प-
 ने तस्य जगदधिष्ठानकारणत्वकल्पने च गौरवात्, त-
 यां चेश्वरप्रतिषेधे सांख्यसूत्रद्वयं ‘प्रमाणाभावान्न त-
 त्सिद्धिः’ ‘श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्येति’ ब्रह्मशब्दोऽपि
 व्यापकत्वात्प्रधानजीवयोरुपपद्यतएव अधिष्ठानकार-
 णत्वं च जीवानामैवांस्तु, समस्तकार्याणामदृष्टद्वारा
 जीवकार्यस्यादृष्टवदात्मसंयोगजन्यतया जीवाधेय-
 त्वस्य वा सर्वास्तिकसंमतत्वात्, अत एव श्रुतिस्मृती
 जीवप्रकरणे ऽपि स्तः “सर्वं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः
 सर्वं वेद ” ।

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ये च भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यात्मन्यथोमयि ॥

इति स्मृतिश्चेति तथा चा (#सच्छास्त्रस्य निजेश्व-
 रपरत्वे शास्त्रयोनित्वादिति हेतुरसिद्धः कार्यब्रह्मप-
 रत्वे च^१) पृथक् शास्त्रारम्भो विफलः सांख्यादिभिरेव
 तथाविधब्रह्मनिरूपणादिति तामिमामाशङ्कामपा-
 करोति ।

इक्षतेर्नाशब्दम् ।

विवादास्पदप्रधानादिभ्यो ऽतिरिक्तं ब्रह्म न अ-
शब्दं नाऽशास्त्रयोनि । न जगत्कारणश्रुत्यप्रतिपाद्य-
मितियावत् । कुतः इक्षतेः इतरावृत्तिश्रुत्युक्तकार-
णविशेषणोच्चणवत्त्वादित्यर्थः (*हेतावीक्षणमिदं स्वरूपा-
ख्यानं न तु हेतौ प्रवेशनीयं वैयर्थ्यात्, अत्र यत् इत-
रावृत्तियदुक्तजगत्कारणविशेषणवद् भवति, तद् ज-
गत्कारणतया प्रतिपाद्यं भवति यत्तद्ब्रह्म सा-
मान्यतो व्याप्तौ सांख्यशास्त्रोक्तं प्रधानं दृष्टान्तः । वै-
शेषिकाणां चाणवः, पक्षे ब्रह्मेति स्वरूपाख्यानमावम-
तो न पक्षासिद्धिः) (*अत्रासिद्धिवैयर्थ्यादिपरिहाराय
प्रयोगो ऽन्यथा कर्त्तव्यः यथा जगत्कारणश्रुतिः परा-
भिमतप्रधानादिभ्यो ऽन्यविषया तदवृत्तिधर्मप्रका-
रेण बोधकत्वात् आकाशाहायुरित्यादिश्रुतिवदिति ।
अथ वा तत् ब्रह्म चेतनो अचेतनो वा चेतनत्वे ऽपि
स्वयंभूस्तदतिरिक्तो वेति विशेषाकाङ्क्षायामिदं सूत्रं
प्रवृत्ते इक्षतेर्नाशब्दमिति तज्जगत्कारणं ब्रह्म नाऽपु-
रुषः कुतः इक्षतेः इक्षणश्रुतिगोचरत्वात् अत एवेक्ष-
णात् तद्ब्रह्म अशब्दं शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भ इति रिक्तं
च भवति सुतरां तु पुरुषान्तरेभ्य इत्यर्थः हिरण्यगर्भ-
स्य च वेदमयत्वेन वेदगर्भत्ववच्छब्दब्रह्मत्वमपि
स्मर्यते ।

पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।

कल्पो यवाभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यद्विदुरिति ॥

भागवतादाविति^(१) जगत्कारणस्येक्षणे श्रुतयश्च
“तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेत्या”द्याः स्मृतयश्च ।

सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम् ।

अन्तर्लीनविकारं च तत्स्रष्टुमुपचक्रमे ॥

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं ततश्चापि महानभूद् ।

इत्याद्याइति । न हीदमीक्षणं प्रधानादीनामचेतना-
नां संभवति ईक्षणध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य वि-
शेषत्वात् ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिभाववाचकत्वे-
ऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिभिस्तत्पूर्विका प्रधानप्रवृत्ति-
रनभ्युपगमात्, नापि जीवानां । महदादिसृष्टेः पूर्वं
कारणाभावेन जीवानां चैतन्यफलोपधानाभावात्,
न चेयमौक्षणपूर्विकासृष्टिर्महत्तत्त्वसृष्टेः पश्चादिति
वक्तुं शक्यते (*इक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापत्त्या “सदेव सौ-
म्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीय” मिति क्षणाव्यवहित-
तपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः ततश्चापि महानभूदिति स्मृतिवि-
रोधाच्च, नापि पूर्वसर्गीयमीक्षणं वक्तुं शक्यते । सर्ग-
काले तु संप्राप्ते ज्ञात्वेति सर्गसमेकालीनज्ञानावग-
मादिति । यच्च महदादिसृष्टेस्तमोमयत्वं स्मर्यते “स एव

(१) अर्थ पाठः २ पृष्ठके ना० ।

(२) अर्थ पा० २ पृ० ना० ।

बुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमय" इति विष्णुपुराणा-
दिषु। तदौश्वराधिष्ठिततर्मागुणपरिणामत्वेनैवोपप-
द्यते अबुद्धिपूर्वकत्वमपि कार्यसत्त्वस्यैव बुद्धिशब्देन
परिभाषितत्वादुपपद्यत इति "तमसैवेदमाद्यतमासी-
त् आसीद्विदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्ष्यामित्यादिवाक्या-
न्य (ःपौश्वरज्ञाननित्यत्वेः)ऽप्युपपन्नानि (ःतमसि ली-
नतया स्वांज्ञानत्वेनैव सर्वप्राण्यवस्थानस्य तदर्हतत्वात्)
तथा च श्रुतिः "तमो वा इदमेकमासत तत्परे स्यात्
तत्परेनेरितं विषमत्वं प्रयातीति । सति संपद्य न
विदुः सति संपद्यामह इतीति च" यदपि प्राकृतमा-
नसद्वैहिकरूपेण विविधासृष्टिः पुराणादौ स्मर्यते
तदपि आद्यशरीरिणं विराड्जीवमधिकृत्यैव न पर-
मेश्वरं प्रयत्नवदात्मसंयोगादिवाद्दृष्टवदात्मसंयोगा-
दपि जगदुत्पत्तेरिति । ये त्वदं सूत्रं प्रधानादीनां ज-
गत्कारणताप्रतिषेधकमितीच्छन्ति तेषां मते एवं
सूत्रं व्याख्येयम्, अशब्दम् प्रधानादि न जगत्कारणं
सूत्रकारणाविशेषणक्षणाभावादिति । (ःअत्राशब्दमिति
स्वरूपास्थानं न तु अशब्दत्वेनैव पक्षता मूलकारण-
श्रुत्यप्रतिपाद्यत्वरूपस्याशब्दत्वस्य प्रागभिद्धेः सूत्रका-
रणत्वं च स्वतन्त्रकारणत्वं परेच्छानधीनकारणत्व-
मिति यावत्) इतीति ज्ञानापि ईक्षणाशब्दः स्वरूपास्था-

(१) अ० १ अ० ५ श्लो० ४ ।

(२) अर्थपा० २ पु० ना० ।

(३) अर्थपा० २ पु० ना० ।

(४) अर्थपा० २ पु० ना० ।

नमिति । आधुनिकास्तु सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते ।
 ईक्षणाश्रुतेरशब्दं प्रधानादिकं न जगत्कारणं हेतुगर्भवि-
 शेषणात्वेनाशब्दत्वादित्येव हेतुः नास्ति शब्दो यस्मि-
 न्निति विग्रहेणा ऽश्रौतत्वादित्यर्थः (*अशब्दत्वे च हेतु-
 रीक्षतेरिति । श्रुत्युक्तकारणविशेषणस्येक्षणास्याभावा-
 दित्यर्थः । तत्र ईक्षणाभावेन “तदैक्षते” त्यादिश्रु-
 त्यर्थत्वाभावस्यैव सिद्धेः न तु सामान्यतः श्रुत्यर्थत्वाभा-
 वस्य, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अजामेकां यस्तनुनाभ
 इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः मायां तु प्रकृतिं वि-
 द्यादि त्यादिश्रुतिभिः प्रधानस्यापि श्रौतत्वात् । शक्ति-
 विधया प्रधानस्य जगत्कारणत्वश्रवणाच्च । “बह्वीः प्र-
 जाः सृजमानां सहस्रपा” इत्यादिश्रुतिष्विति कथं वा ऽश-
 ब्दत्वमपि स्मृतिशतात्सांख्योक्तानुमानत ईश्वराविका-
 रित्वान्यथानुपपत्त्यादिभिश्च प्रधानहेतुत्वसिद्धेः*किं च
 अश्रौतत्वहेतोर्जीवेश्वरत्वसिद्धिः । न चात्र प्रधानमा-
 त्वस्य जगत्कारणत्वं निषिध्यत इति वाच्यम्, ग्यूनता-
 पत्तेः । उत्तरोत्तराधिकारणेषु जीवानामुत्पत्तिनिराक-
 रणदर्शनादिति^१)यत्तु मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादि-
 श्रुतेरर्थं कल्पयन्ति, मायात्राविद्या तामेव प्रकृतिं जग-
 त्कारणं विद्यादिति तदभ्यसारम् । “अस्मान्मायी
 सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध” इत्यव्य-

(१) अर्थ पाठः २ प्रसक्तं ना० ।

(२) अर्थपा० २ प० ना० ।

वहितपूर्ववाक्ये का माया को वा मायया बह इत्या-
काङ्क्षायां प्रवृत्तस्य मायां त्वित्यादिवाक्यस्य यथोक्तार्थ-
तानौचित्यात् । (१) प्रकृत्यादिकमुद्दिश्य मायादिशब्दवा-
च्यत्वप्रतिपादनं विना आकाङ्क्षानिवृत्त्यसंभवात् ।
शुक्तिरजताद्यविद्यायां मायाशब्दाप्रयोगाच्च । ऐन्द्र-
जालिकमन्त्रादावेव व्यामोहकशक्तौ लोके मायाव्यव-
हाराच्च । कार्यं कारणाभेदात् तद्रचितपदार्थेष्वपि
मायाशब्दप्रयोगः । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि-
त्यादौ च मायाया व्यापारानिवृत्तिरेवावगम्यते न
नाश इति । तस्मात् ।

मायां तु प्रकृतिं त्रिदान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति ॥

श्रुतौ श्रुत्यन्तरस्मृतिप्रसिद्धप्रकृतेरेव माया-
शब्दवाच्यत्वं विधीयत इति । तदेवमीक्षापूर्वकमह-
दाद्याखिलसृष्टिश्रवणात्केवलप्रधानादिजडवर्गात् हि-
रण्यगर्भादिभ्यस्यातिरिक्तं सदा सर्वज्ञं परब्रह्मेति सिद्धं
तदुपाधौ विश्वाकारनित्यवृत्त्यनङ्गौकारे सर्वकर्तृत्वा-
नुपपत्तेः, स्वोपाधिवृत्तावेव स्वस्याकर्तृत्वात् । तथा च “स
विश्वसृग्विश्वविदात्मयोनि” रित्यादिश्रुतिविरोधः स्या-
त् । आत्मयोनिर्तया तु ब्रह्मापि क्वचित् आत्मयोनिरि-
त्यंशाशिनोऽरभेदेनीच्यते २ आत्मनो जीवचेतनस्य यो-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

(२) अभेदेन जीवयोनित्वादुच्यत इति २ पु० पा० ।

नित्वाहेति बोध्यं (#धारावाहिकानन्तवृत्तिस्वीकारे च गौरवमात्रमधिकं स्यात्^१) न चैवं नित्यवृत्तिसत्त्वेन प्रकृतेः प्रतिक्षणपरिणामित्वभङ्ग इति वाच्यम्, परिमाणादिवत् वृत्तिविशेषस्य नित्यत्वे ऽपि जीववृत्त्यादिभिः प्रतिक्षणपरिणामसंभवाच्च ईशोपाधेरपरिणामित्वे ऽपि जडत्वसाधर्म्येण प्रकृतिमध्ये प्रवेशसंभवाच्चेति । अथैवं "स ईजांचक्रे सो ऽकामयते"त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणा ज्ञानकामनादुत्पत्तिवचनमनुपपन्नमिति चेन्न, स्वकार्यजनकसामग्रीसमवधाननिमित्तकाभिव्यक्तिरूपोत्पत्तेः लोकव्यवहारसिद्धाया अनुवादात्, लोकेत्यभिव्यक्तकस्य तैलसंबन्धस्यानन्तरं व्यवक्रियते कुङ्कुमगन्ध इदानीं जात इति । अथ वा ऽमुककाले ऽमुकं पश्यत्करिष्यामीतीक्ष्णसंकल्पादुत्पत्तेः कालादुत्पत्त्यैवेक्षणादुत्पत्तिरुपचर्यते शिखौ जात इत्यादिवदिति मन्तव्यम् । जीवज्ञानादिवदीश्वरज्ञानादेरनित्यत्वाङ्गीकारे च—

नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः ।

उपचारात्तथाप्येतत्तस्येशस्य द्विजोच्यते ॥

अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम् ।

इति विष्णुनारसिंहापुराणादावगम्यमानमौश्वरस्य जीवव्यावृत्तं ज्ञानोपरमादिरूपनिशादिशून्यत्वं नोपपदेत् । उपचारश्चाभिव्यक्त्यादिरूपो व्याख्यात एवे-

ति । स्यादेतत् । ईक्षणनिमित्तकप्रकृतिप्रवृत्तिसूकारे
 प्रकृतिस्मात्तन्व्यप्रतिपादकयोःसांख्ययोगयोरप्रामाण्य-
 प्रसङ्गः । तौ हि पुरुषार्थमात्रप्रयुक्तायाः प्रकृतेः स्व-
 यं पुरुषेणा संयुक्तायाः सकाशान्महदादुपत्यत्ति मन्व्येते
 (*सांख्ययोगयोश्चायमेव विशेषो यत्त्रिविधो ऽपि सात्त्वि-
 काराजसतामसरूपो महान् सांख्यमते पूर्वकल्पसिद्ध-
 जीव एव तत एव च ब्रह्मत्रिष्णुमहेश्वरा इत्युच्यन्ते
 न पुनर्नित्य ईश्वरो ऽस्तीति,योगमते तु महतः सात्त्वि-
 को भागो नित्येश्वर्यशक्तिमान्निर्णयमुक्तः 'क्लेशकर्मविपा-
 काशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इतियोगसूत्रात्
 सत्सांख्यकार्योपाधिकत्वं जन्यज्ञानत्वं च परेषामप्य-
 नुमतमिति^१)न चैवम् आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः प-
 रस्त्रिकालादकलो ऽपि दृष्ट इत्यादिश्रुतिविरोधात्सां-
 ख्ययोगयोरप्रामाण्यमेवास्तिवति वाच्यम् । तत्कारणं
 सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा एवमुच्यते सर्वपाशैरिति
 श्वेताश्वतरादिश्रुतिभ्यः नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं ना-
 स्ति योगसमं बलमित्यादिस्मृतिभ्यश्च तत्प्रामाण्यसि-
 द्धेः । यच्च सांख्ययोगशब्दयो हृदि परिख्यज्यान्यार्थताव-
 र्णानं । तदपि न । सांख्यस्य वक्ता कपिलः हिरण्यग-
 र्भो योगस्य वक्ता नान्यः कदा च नेति योगियाज्ञव-
 ल्क्यादेः ।

सांख्यां प्रकुर्वते सांख्याः प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्तेन सांख्या इति स्मृताः ॥

इति मोक्षधर्मादेश्च विरोधादिति । अतोच्यते
केवलजीवात्मज्ञानादपि मोक्षो भवतीति प्रतिपा-
दयितुं सांख्या अनौश्वरबौद्धमताभ्युपगमवादेन प्रति-
ज्ञातमात्मानात्मविवेकं प्रतिपादयन्ति, ईश्वरव्यवस्था-
पनस्य स्वशास्त्रे ऽनुपयोगात् । श्रुतिभ्यो ब्रह्मविष्णुशि-
वातिरिक्तेश्वरसाधने प्रयासबाहुल्यात् । ब्रह्ममीमांस-
यैव तत्साधनस्य कृतत्वाच्च । अभ्युपगमवाद्दृष्टं वि-
ष्णुपुराणादौ दृष्टः ।

एते भिन्नदशां दैव्या विकल्पाः कथिता मया ।

कृत्वाभ्युपगमं तत्र संचेपः श्रयतां मम ॥

इत्यादिषु । न पुनरीश्वरमेव परमार्थतो ऽपि सांख्या-
नाङ्गीकुर्वन्ति तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यमित्यु-
क्तश्रुत्यादिभिस्तदभ्युपगमावगमात् । जगदाहुरनौश्व-
मित्यादिना स्मृतिध्वासुरत्वेन निरीश्वरवादस्यात्यन्त-
निन्दितत्वाच्चेति, योगास्त्रीश्वरमभ्युपगम्यापि तस्य
वैषम्यनैष्ठ्यनिरासायासलाघवाय सुभाववादाभ्युप-
गमवादेन प्रकृतिमृतान्धमनूद्यैश्वरप्रणिधानात् यो-
गादिकं प्रतिपादयन्ति (*ईश्वरस्य भक्तभूतानुग्रहमा-
त्रप्रयोजनस्वीकारेण^१) अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोः स्वत-
एव संयोगे “आदिः स संयोगनिमित्तहेतुरि” त्यादि-

(१) अथ पाठः २ पु० ना० ।

१३० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू०५

श्रुतिविरोधेन योगाप्रामाण्यानौचित्यादिति दिक् ।
इदं पुनरिहावधेयं रजस्तमःसंभिन्नतया मलिनं कार-
यतत्त्वं परमेश्वरस्य नोपाधिः किं तु केवलं नित्यज्ञाने-
च्छानन्दादिमत्सदैकहृषं कारणासत्त्वमेव तस्योपाधिः 'न
स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गमि'त्यागामिसूत्रात् । स-
ष्टिस्थितिसंहारेष्वधिकारिणस्तु सत्त्वादिकार्योपाधि-
क्तांस्त्वयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः महदाख्या अवान्तरे
श्वरा एव न च 'मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धन-
ञ्जये'त्यादिगीतादिविरोध इति वाच्यम्, तथाविधवा-
क्यानां व्यक्तपरत्वात् ईश्वरस्य वाव्यक्ततया व्यवहार्य-
त्वाभावात्, एतेन तेषां परमेश्वरत्वादिकमपि व्यक्ता-
पेक्षया बोध्यं, नित्यत्वं चाभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि
भाष्यतद्भूतिच्छतेर्बोध्यम् ।

ब्रह्मादिनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः ।

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः ॥

इति मास्यादिभ्यस्तेषामप्यत्यक्तिलयसिद्धेरिति । अथ
वा "तत् योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवदि"
तिश्रुतेर्विष्णुदेवताया औत्पत्तिकब्रह्मात्मभावान्मत्तः
परतरं नास्तीत्यादिवचनमुपपद्यते तथा च वक्ष्यत्या-
चार्यः 'शास्त्रदृष्ट्यतूपदेशो वामदेववदिति' (*अत एवा-
नुगीतायां परं हि ब्रह्मकथितं योगयुक्तेन तन्मयेति-

श्रीकृष्णवचनाङ्गवद्गीतायां परं ब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा
श्रीकृष्णं न अहमित्युपदिष्टमितिनिर्णीतम्, अन्येषा-
मपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णवावेव मुख्यतो ब्र-
ह्मभावाविर्भावात्, मत्तः परतरं नास्तीतिवचनं युक्तं
नान्यस्य तदुक्तं मोक्षधर्मे तस्य सर्वज्ञानिसुख्यत्वम् ।

अनाद्यं तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । ।
एकस्तेदं भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥

नारायणात्सृष्टिगणाद्ब्रह्मादिना, तथा शिवस्यापि म-
त्तःपरं नास्तीति युक्तिर्युक्ता^(१) ये हि जीवाः पूर्वपूर्वसर्गेषु
करणवर्गेण सहैव सायुज्यमुक्त्या परमेश्वरतां गताः
ते वासुदेवस्यूहे अन्तर्भवन्ति तत्र च व्यूहे एक एव
वासुदेवो नित्येश्वरः इतरे तदंशाः वासुदेवाः तथा
संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धास्यस्यूहरूपिणः विभूतिगणाः
पूर्वसर्गसिद्धाः तएते यथायोग्यं सन्ति महदादिविरा-
डन्तहृपेण ब्रह्मविष्णुरुद्रादिहृपेण चांशावताराः प-
रमेश्वरस्य भवन्ति ।

‘आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणा’ इति-
मोक्षधर्मात्, तथा च ये हरिहरादयः परमेश्वरकोटय-
स्तेषां भक्तः परतरं नास्तीति तद्वचनमुपपद्यतएव, अ-
द्यपि तेषां जगद्ग्रापारवर्ज्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्व-
रात्मकतया सर्वस्रष्टृत्वसर्वाधारत्वाद्ग्रापदेशो ऽपि तेषु

(१) महाभा० सो० अ० २१० श्लो २३ ।

(२) अथं पा० २ पु० ना० ।

१३२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽव्युत्पत्त्ये [सू०५

युज्यत इति । तेषां च कार्योपाधित्वम् ।

गुणोभ्यः चोभ्यमाणोभ्यस्त्वयो देवा विजस्तिरे ।

एका मूर्तिस्त्वयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।
इति मात्स्यादिभ्य इति । बुद्ध्याख्यं समष्टिर्महतत्वं हि
त्रिगुणात्मकमेकमेव सत्त्वादांशभेदेन त्रयाणां देवानां
सूक्ष्मशरीरं भवतीत्येका मूर्तिरुच्यते हरिहरात्मक-
देहवत्, अत एव चैतत् सूक्ष्मशरीराधारभूतं पिण्डा-
ख्यं स्थूलशरीरमप्येषामेकमेवेति त्रयाणामेव विश्व-
रूपत्वमुपपद्यते त्रयश्च देवाश्चेतनरूपा भिन्ना एवेत्यर्थः
अत एव च ।

अन्योन्यमनुरक्तास्ते अन्योन्यमनुजीविताः ।

अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलाया परमेश्वराः ।

इति मात्स्यादिवाक्यमध्युपपन्नं त्रयाणामेकपिण्ड-
तया परस्परसापेक्षत्वात् वातपित्तकफवत्, एतेन त्र-
याणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्याविति । न-
नु कार्योपाधिकत्वे ऽपि योगिकायव्यह्वत्तेषामेश्वर-
लीलावतारत्वमेवास्तु किमर्थं विष्णुवादीनां चेतना-
न्तरत्वं कल्प्यते ।

त्रिधा कृत्वात्मनो देहं सो ऽन्तर्यामीश्वरः स्थित

इति च्छतेरिति चेन्न, कूर्मविष्णुपुराणादिषु पुरुषान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं ऋजतीत्यवगमात् यथा कौर्मै ।

प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।

क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥

प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।

प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकमिति ॥

न हि विष्णवत् । -तायाः कृष्णाद्यवतारेषु पुरुषान्तरप्रवेशः श्रूयते फलवान्वा भवति (*अतो विष्णवादिदेवानां न साक्षादीश्वरावतारत्वं किं त्वंशवतारत्वम् अत एव ऋष्यादीन्प्रकृत्य स्मर्यते ।

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णास्तु भगवान्स्वयम् ।

इन्द्रमायाकुलं लोकं सृष्टयन्ति युगेयुगे ॥

इति अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं परमेश्वरस्तस्य पञ्चवत्साक्षादंश इत्यर्थः ऋष्यादीनामंशांशिवचनादिति । ईश्वरस्य प्रवेशश्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्व्यापनं जीवस्य क्षोभस्य गुणद्वारा योगस्य ऐकाग्र्यमिति । अयं च क्षोभः संयोगविशेषद्वारा महतो हेतुः (*तथा ।

गुणोपाधिकभेदेषु लिख्यतेषु सनातनः ।

संयोज्यात्मानमखिलं जगत्कार्यं करोति यः ॥
यस्यान्नया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः ।
हरिश्च पालको रूद्रो नाशकः स हि मोक्षदः ॥
मायाया गुणभेदेन विष्णुं रूद्रं पितामहम् ।
सृष्ट्वा ऽनुप्राविशच्चैषामन्तर्यामितया परः ॥
ब्रह्माद्या मुनिशार्दूल पराभेदेन केवलम् ।
कुर्वन्ति सर्गस्थित्यन्तान् परतत्त्वदेव हि ॥
माया कार्यगुणकृत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
मायोपाधिपराग्रूपा न जीवव्यहसंस्थिताः^(१) ॥
अनादां तं परं ब्रह्म न देवा ब्रह्मविद्दुः ।
एकस्तद्देद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पवित्राश्च परमं दुःखभेषजमिति ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

इति च नारदीयस्कान्दमोक्षधर्ममाख्यवाक्येभ्यो
ऽपि न साक्षादवतारत्वम् । तथा मनुयाज्ञवल्क्ययोरपि
खं संनिवेशयेत्खिष्वित्यादिना प्रजने च पूजापतिमित्य-
न्तेन सर्वशरीरेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रपर्यन्तान्देवानुत्क्वा ते-
षां विष्णवादिनामथन्तर्यामितया पुरुषान्तरमुक्तम् ।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्रधीगम्यं विद्वात्तं पुरुषं परम् ।

द्वत्यादिना । तथा मनुनैव
यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विद्वष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते ॥
द्वत्यनेनाद्यपुरुषस्याव्यक्तब्रह्मकार्यस्यापि लौकिक-
कब्रह्मत्वमुक्त्वा तस्यैव नारायणात्वमुक्तम् ।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः^१ ॥

इति अतो नारायणादप्यतिरिक्तः परमेश्वर
इति । नारायणादिशब्दानामुपाधिमात्रपरत्वे च
लक्षणापत्तिरिति । अपि च सूर्यादिसाहचर्येण विभू-
तित्वस्मरणादपि ईश्वरस्य विष्णवादीनां च भेदो
ऽवगम्यते । तथा मात्स्ये ।

पूजयेद्ब्रह्मविष्णवर्करुद्रविश्वात्मकं शिवम् ।
व्रतोपवासनियमैः श्रद्धया च विमत्सरः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्मार्तण्डो वृषवाहनः ।
इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः ॥
ब्रह्माद्याश्चतुरो मूलमव्यक्ताधिपतेः स्मृताः^२ ।
इति नन्वेवं कथं गीतादिषु विष्णवादिदेवतैश्वर्यमेवोक्तं
न तु परमेश्वरस्तस्यैश्वर्यं वेति चेत् ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चारायक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

(१) महाभा० मी० अ० २४१ श्लो० ३८ ।

[२] मत्स्यपु० अ० ५२ श्लो० १८ । २१ ।

१३६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू०५

इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विष्णुदेवाङ्गेदेन परमे-
श्वरकथनात्, 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्यं नासदु'-
च्यतइत्यादिना च परमेश्वरस्यैश्वर्यादिकथनादिति ।
नन्वेवं कथमीश्वरो विष्णुरिति शिवइति चोच्यते
नाग्य इतीति चेत् । विष्णवादीनां स्वाभाविकब्रह्मा-
त्मभावात् । साक्षादंशत्वान्मुख्यशक्तित्वाच्चेत्यवेहि
"तत् योथो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव"दि-
ति श्रुतेः ।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।

सो ऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥

इति

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मप्रधाना ब्रह्मशक्तयः ।

इति च स्मृतेश्च । तयाणामपि च मध्ये विष्णुरेव
ब्रह्मणो मुख्या शक्तिः ।

सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मण परम् ।

स परः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरः ॥

इति पराशरवचनात् (*ननु त्रिषु मध्ये शिव ए-
वास्य मुख्या शक्तिरित्यपि शैवपुराणेषूच्यतइति चे-
सत्सत्यं, विवक्षितगुणभेदेन कल्पभेदेन वा तस्य चो-
पपत्तिः तदुक्तं कौर्मै ।

सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः ।

इति दिक्^१) विष्णोर्ब्रह्मा ब्रह्मणश्च रुद्रइति, स्म-

ष्टिकमश्च स्थूलदेहरूपेण पृथक्पृथगाविर्भाव ए-
व बोध्यः, पुराणेषु तथा दर्शनादिति, ये तु ई-
श्वरस्यान्तर्याम्यतिरिक्तविधया ऽपि योगिनामिव
लीलाशरीरमिच्छन्ति तेषां मते^{१)} “न तस्य कार्यं
करणं च विद्यते” “अप्राणो ह्यमना शुभो अक्षरात्य-
रतः परः” इत्यादिश्रुतिविरोधो ‘हृदयदेव हि तस्यु-
धानत्वादि’त्यागामिसूत्रविरोधश्च कार्यं शरीरं क-
रणं बुध्यादि । बुध्यादिना हि शरीरं प्रेष्यतइति ब्र-
ह्माण्डमधिकृत्य तस्मिन्कार्यं च करणं संसिद्धं पर-
मेष्ठिन इतिस्मरणात् (*तथा ।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसाविति ॥

देहद्वयस्थितो नित्यः सर्वदेहविषर्जितः ॥

इति च भारतादिष्वीश्वरस्य शरीरद्वयं प्रतिषि-
द्धम्^{२)} तस्माद्दिव्यत्वादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षणास्वा-
धिकारपालनार्थं मत्स्याद्यो लीलावताराः ते च प-
रब्रह्माणः प्रकृष्टशक्तितया आवेशवतारतया वा पर-
मेश्वरत्वेनोपास्या इति । तथा च श्रुतिः “यन्मनसा
न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं य-
दिद्दमुपासते । यस्याऽमतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद
सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति ”
ननु ।

(१) परमेश्वरस्या ऽपि लीलाशरीरस्य हेदभेदादिना दुःखमोगो दुर्निवार इति २
पु० अधि० पा० ।

(२) अर्थं पाठः २ पुलकै ना० ।

माहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढो ऽयं नाभिजानाति लोके मामजमव्ययम् ॥

इतिविष्णुदेवतावाक्यात्तस्याप्यमतत्वादिकम-
स्तीति चेत्सत्यं, विष्णुदेवतायामपि महत्तत्त्वहृपोपा-
धिनेव सर्वव्यवहारात्तस्य च पराप्रत्यक्षत्वात्तथा ऽपि
यन्मनसा न मनुतइत्यस्य विष्णुदेवतायामसंभवः ॥

मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।

तस्यारिपक्षपक्षे कियानुद्यमविस्तरः ॥

इति विष्णुपुराणादौ विष्णुदेवताया मनो ऽवग-
मादिति । ननु विष्णुदेवतायाः परमेश्वराङ्गदे सति

भूमिरापो ऽनली वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरे यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति^१ ॥

विष्णुदेवतावाक्यं नोपपद्येत परब्रह्मण एव
प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वस्वीकारादिति मैवम् । अत्र
वाक्ये भूमादिहृपविकाराणामेव प्रकृतिस्वर-
णात् अत एव जीवशब्दस्य व्यष्टिजीवपरत्वादिति,
(अथ वा तादृशानि सर्वाण्येव वाक्यानि परब्रह्मा-
त्मताभिप्रायेणोति^२) । नन्वेव परब्रह्मणः सकाशाङ्गदे

(१) विष्णु पु० अ० १ अ० १२ श्लो ५३ ।

(२) अर्थ पाठः २ पु० अ० ।

सति कथं विष्णुशिवप्रकरणास्थानि सृष्ट्यादिवाक्या-
नि ब्रह्मनिहृपणे साधकतयोपन्यस्यन्ते विचारकैरिति
चेत्तथोरीश्वरकोटितया परमेश्वरेण सह व्यवहार-
साध्यादिति गृहाण (*अत एव ।

त्रयाणामेकभावानां यो वै भिदामित्यादिष्मृति-
भिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाध्या-
त्सर्वोपनिषत्सुत एव ब्रह्मतयोपदिश्यन्ते उपासनायै-
मिति^(१) परब्रह्मणश्च स्वतो नामरूपाद्यभावान्मुख्यवि-
कारयोर्हरिहरयोर्नामरूपाभ्यामेव शास्त्रेषु प्रायशो
व्यपदेशः (*अत एव वैष्णवाः शैवाश्चाविवेकिनो वि-
ष्णवाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं
विष्णवादिपरतया व्याचक्षत^(२) इति मन्तव्यम् । अना-
मरूपत्वं च परब्रह्मणो विष्णुपुराणादावुक्तम् ।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ।

सत्तामावात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ।

नामरूपे न यस्यैको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते ॥

इत्यादिनेति । आत्मनः परे जीवादतिरिक्त
इत्यर्थः ।

पञ्चसूच्यां समासेन पूर्वाचार्यैः प्रवर्त्तितः ।

वेदान्तनगरीमार्गो विज्ञानार्केण दर्शितः ॥

पञ्चसूच्यां संचेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रप-

(१) अर्थं पा० २ पु० ना० ।

(२) अर्थं पा० २ पु० ना० ।

उच्यते। ईक्षतेर्नाशब्दमितिसूत्रेण ब्रह्मणोऽशब्दस्य प्रधानादेः शास्त्रयोनित्वं वा निराकृतं *ब्रह्मणः परमपुरुषत्वं वा प्रसाधितं तदैक्षत बहुस्यामितीक्षणाश्रुतेः। तत्रेदमाशङ्क्यते, ननु प्रत्यासन्नकार्यकारितामपेक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यादिप्रयोगवत्तदैक्षतेत्यादिप्रयोगोऽप्यचितनएव प्रधानादौ गौणोऽस्तु तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षतेत्यादौ सह पठितवाक्ये गौणत्वस्यावश्यं वाच्यत्वादिति तामिसामाशङ्कामपाकरोति।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ।

ईक्षणाशब्दो गौण इति चेन्न, आत्मशब्दात् “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्तदैक्षत” इत्यादिना प्रकृते सदौचित्तरि जगत्कारणे तत्सत्त्वं स आत्मेति चेतनवाच्यात्मशब्दस्य प्रयोगात्प्रधानादेश्चाचेतनत्वादित्यर्थः। यच्चोक्तं गौणप्रायपाठ इति तदपि न। तत्तेज ऐक्षत इत्यादावपि तेज आद्यभिमानिदेवतानामेवेक्षितत्वस्य अभिमानिव्यपदेशस्त्वितिसूत्रेणैव व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्। मुख्यार्थसंभवे गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चेति। नन्वात्मशब्दस्यापि नानार्थतया प्रकृते भवत्यूर्वी जलात्मिकेत्यादिवदविभागाधारवाचित्वमेवास्तु तत्राह।

तन्निष्ठस्य मीक्षोपदेशात् ।

“आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं

यावन्न विमोक्षये ऽथ संपत्स्य" इति वाक्यशेषि' सदात्म-
निष्ठस्य भोक्तृकथनाच्चेतनवाच्येवायमात्मशब्दः "त-
रति शोकमात्मविद्" त्यादिश्रुत्यन्तरे चेतनरूपात्म-
ज्ञानादेव संसारनिवृत्त्यवगमादित्यर्थः । यच्चोक्तमा-
त्मशब्दो नानार्थ इति । तदपि न । निरूपपदात्मशब्द-
स्याचेतने प्रयोगादर्शनाल्लाघवाच्च क्षेत्रज्ञ आत्मा पु-
रुष इतिकोषादिभ्यश्च चेतनमात्रशक्तत्वात्, 'अनेका-
र्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, अविभागलक्षणगुणेनान्यत्वात्म-
शब्दस्य गौणत्वसंभवात्, अस्ति च श्रुत्यन्तरे ऽपि जग-
त्कारणे निरूपपद आत्मशब्दः "आत्मा वा इदमग्र आ-
सीदेकमेवाद्वितीय " मिति तस्मात्तदेकवाक्यतया
ऽपि स आत्मा तच्चमसीतिवाक्ये चेतनवाच्येवात्म-
शब्दो न पुनरैतदाख्यमिदं सर्वमित्यस्य समानार्थकः
तथा सति पौनरुक्त्यापत्तेः अस्मान्मते च ऐतदाख्य-
मिदं सर्वमित्यनेन भवदुक्तात्मताया एव जगत्कारणे
लब्धत्वान्न पौनरुक्त्यम् । स आत्मेत्यस्य चेतनार्थत्वा-
दिति । ननु प्रधानोपासकस्यापि क्रममुक्तिः श्रूयत-
इति युक्तस्तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेश इत्याशङ्कयामाह ।

हेयत्वावचनाच्च ।

साक्षात्भोक्षहेतुत्वं परित्यज्य परंपरया भोक्तृहे-
तुत्वे तदा तात्पर्यं कल्पेत यदिसच्छब्दवाच्याया देव-
ताया हेयत्वं समुच्चोः कापि श्रुत्योच्येत नत्वेवं अतो
हेयत्वावचनात्साक्षात्भोक्षहेतुज्ञानविषयसिद्धात्मा मु-

१४२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० ८।१।१०

स्योचितैवात्र ग्राह्य इत्यर्थः । “तस्य तावेदवचिरं-
यावन्न विमोक्ष्य” इति ज्ञेयान्तरनिरसनमपि क्रम-
मुक्त्यभिप्रायेणोत्पन्नचितं स्यादितिबोध्यम् । नन्वेवं-
भात्मशब्दादिहेतुत्रयेण प्रधानादावचेतने मा भवतु
ईक्षणशब्दो गौणः सर्गादौ त्वत्पद्यमाने जीवविशिषे
तु गौणः सगात् अदृष्टादिद्वारासन्नक्रियाकारित्वगु-
णयोगात्, आत्मशब्दादीनां त्रयाणां सूत्रत्वयोक्ताना-
मुपपत्तेश्चेत्याशङ्क्यापरसूत्रत्वयेणोक्षणशब्दस्य जीवे गौ-
णात्वं निराकरोति ।

स्वाप्ययात् ।

स्वाप्ययश्रवणादपि गौणो नेक्षणशब्दः जी-
वेष्वित्यर्थात्, एतदेव हि सत्कारणमीक्षितं प्रकृत्य
श्रूयते “शत्रैतत्पुरुषः सृपिति नाम सता सोम्य
तदा सम्पन्नो भवति स्वमप्रीतो भवति तस्मा-
देनं सृपितौत्याचक्षत” इति । तत्र पुरुषशब्दोक्तस्य
जीवस्य लयाधारभूतमेव सूत्रशब्दोक्तं वस्तु सदाख्य
जगत्कारणमवगम्यते तच्च न जीवी भवितुमर्हति
लयस्य भेदतन्त्रत्वेन सुस्निग्धलयासंभवात् अतः स-
दीक्षणश्रुतिर्जीवे ऽपि न गौणीत्यर्थः । नन्वाकाशादी-
नां पराऽप्रतिष्ठतामात्रेण स्वपतिष्ठितत्वव्यवहारवदेव-
जीवानामपि परापृलीनत्वेनैव स्वाप्ययव्यवहारः श्रौ-
तौ ऽस्तीति तत्राह ।

गतिसामान्यात् ।

मुख्य एवात्र स्वाप्ययो भवति कुतो गतिसामान्या-
त् “अथास्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणो
प्राणास्तेजसि तैजः परस्यां देवतायामि”त्युत्तरवाक्ये
सह पठितैर्मनश्चादिभिर्जीवानां गतेरप्ययस्य समान-
त्वौचित्यादित्यर्थः । मनश्चादीनां हि गतिः स्वभिन्ने-
ष्वेव प्राणादिषु उक्ता तत्सहपाठाच्च । अथास्य प्रयत
इति जीवस्य प्रयाणमपि स्वभिन्नवस्तुन्येवोचितं, तथा
चाकाशदृष्टान्तवदत्र न गौणाः स्वाप्ययोऽपि तु मु-
ख्य एव मुख्यसहपाठादित्यर्थः किं च ।

श्रुतत्वाच्च ।

(*अत्रैव प्रकरणे वाक्यशेषे यथा मधु मधुकृतो नि-
स्तिष्ठन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्ममवहारमेकतां
रसं गमयन्तीत्यादिदृष्टान्तैर्जीवानां मुख्यस्यैव स्वा-
प्ययस्य श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः) तथा । श्रुत्यन्तरे मुख्यस्यैव
स्वाप्ययस्य श्रुतत्वादपि मुख्यएवात्रापि स्वाप्ययो
याच्च । श्रुत्यन्तरं च तद्यथा “ प्रियया स्त्रिया संप-
रिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरमेवमेवायं पु-
रुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन
वेदं नान्तर ” मिति अत्र हि स्वाभिन्ने प्राज्ञे जीव-
स्याप्ययः शब्दादेव श्रुयतइति । एतदेवाचार्या
वदिष्यति सुषुप्त्यक्लान्तयोर्भेदेनेति सूत्रइति अथैवं
स्वभिन्ने कथं स्वशब्द इति चेन्न, सर्वजीवानामात्म-

तथा ब्रह्मण एव मुख्यत्वशब्दार्थत्वादिति । ये तु स्वाप्यशादितिसूत्रत्रयेणापि यथा कथं चित्प्रधानकारणतानिराकरणमेव वर्णयन्ति तेषां जीवानिराकरणान्यूनता सूत्रकारस्यापरिहार्या । कथं वा शरीरादिष्विव प्रधाने ऽपि जीवस्य स्वत्वेन स्वाप्ययहेतुना प्रधाननिराकरणं संभवतीति न विद्मः । यदपि गति-सामान्यादितिसूत्रे सर्ववेदान्तानां चेतनकारणत्वे तात्पर्यस्य समानत्वादित्यर्थं व्याख्याय तेन हेतुना प्रधानकारणत्वं निरस्यतइति वर्णयन्ति तदप्यसारम् । चेतनकारणतावाङ्मानां सर्वेषामेव परैरुपचारपरत्वाभ्युपगमेन तथाविधतात्पर्यस्यैवासिद्धेः । एतेन श्रुतत्वाच्चेत्यस्य सूत्रस्यापि साक्षाच्चेतनकारणत्वश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणमित्यर्थो ऽप्यपास्तः । सर्वविदित्वादिश्रुतिष्वपि देशकालादिविशेषव्यवस्थितसर्गहेतुत्वेन सर्वज्ञत्वाद्युपचारस्यैव परैरभ्युपेयत्वादीक्षणश्रुताविवेति न किं चिदेतत् । इदं पुनरिहावधेयम् । आचार्यैरभ्युपगमवादमाश्रित्यैव श्रुतित्वात्पर्यदाढ्यार्थं सूत्रषट्केन गौणत्वमीक्षणस्वाप्ययादीनां निराकृतं, वस्तुतस्तु मुख्यार्थं बाधकाभावेन गौणत्वमेवाप्रसक्तमिति बोध्यम् । यदि वापूर्वार्थकल्पनामात्रमिया श्रुतिषु गौणौ वृत्तिराश्रीयेत तदा को ऽपि श्रौतोऽपूर्वः पदार्थो न सिद्धोत् सर्वत्रैव लक्षणदिना दृष्टमावार्थतासंभवादिति जितं प्रत्यक्षमात्रप्रमाणा-कौशावाकैरिति, तस्मादीक्षणस्वाप्ययादिश्रुतिभिरेव प्र-

धानजीवाद्यतिरिक्त ईक्षितेश्वरः सिद्धतीति मन्तव्य-
म् । प्रधानादिव्याष्टमेरसिद्धौ शुक्लन्तरस्याप्रदर्शनात् ।
तस्मादौच्यधिकरणेनैव प्रसाधितं ब्रह्माख्यैकरसै-
स्तत्तद्विशेषगुणमात्रैरेवावधारयिष्यत इत्यवधेयम् अ-
न्यथा चानन्दमयाकाशाद्यधिकरणपरंपरास्वभ्यासब्र-
ह्मलिङ्गादिहेतूनां वक्ष्यमाणानामसिद्ध्यापत्तेः । ब्रह्म-
ण एवाऽसिद्धत्वेन तदभ्यासतस्मिन्ङ्गादीनामप्यसिद्धे-
रिति शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेणाशेषविशेषतो ब्रह्म शा-
स्त्रात्सिद्धतीत्युक्तं, तत्रैतत्त्वधिकरणे स्वरूपतो ब्रह्म-
धर्मी प्रसाधितः इदानीमुच्चावचास्तद्गता गुणवि-
शेषाः कल्पिता नामरूपकर्मादयः उपासनाद्यर्थं प्र-
तिपाद्या भवन्ति तदर्थं येषु येषु वाक्येषु तत्तद्गुणब्र-
ह्मपरेष्वपाततो ब्रह्मपरत्वं संदिह्यते, अन्यसाधारणा
धर्मनामादिभेदात्, तानि वेदान्तवाक्यानि परब्रह्म-
त्वेन मीमांसानि तत एव तत्तद्वाक्योक्तगुणानां ब्र-
ह्मणि प्रतिपादनसिद्धेरित्येतदर्थमेतत्पादसमाप्तिप-
र्यन्तः परो ग्रन्थ आरभ्यते ।

ज्ञानन्दमयो ऽभ्यासात् ।

तैत्तिरीयके “ब्रह्मविदाप्नोति परं” “तदेषाभ्युक्ता”
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “यो वेदं निहितं गुहायां पर-
मे व्योमन्सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते”
त्यनेनादौ सत्यत्वादिगुहाप्रविष्टत्वात्तद्गुणैर्ब्रह्मोपा-
स्यत्वेन विधायास्यामन्तत्वगुहाप्रवेशौ प्रतिपादयितुं

ब्रह्मणः सकाशादाकाशादिक्रमेणान्तरमयविराट्पुरु-
षपर्यन्तां सृष्टिमुक्त्वा पञ्चादन्तरमयमारभ्यान्तरतः क्र-
मेण सर्वान्तर आनन्दमय आस्नायते “तस्माद्वा एत-
च्छाब्दविज्ञानमथादन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्दमय” इति
तत्र संदिह्यते, किमयमानन्दमयः प्रकृतं ब्रह्मैव, किं
वा हिरण्यगर्भो, ऽथ वा प्रधानादिरिति, तत्र प्रतिभा-
ति हिरण्यगर्भ एवायमानन्दमयः, अन्तरमयादिवि-
कारात्मप्राये पाठाद्विकारार्थकमयट्शब्दश्च हिरण्यगर्भे
युक्तः सुखात्मकसत्त्वकार्यत्वात् । ननु ब्रह्मणि पुच्छत्वे-
नैव ब्रह्मणो निर्देशात्प्रकरणपेक्षया शब्दस्य बलव-
त्वाच्च । अथ वा प्रधानमेवास्तु तथा प्राचुर्यार्थकम-
यटः सुखदुःखमोहात्मकैः प्रधाने संभवात्, न तु ब्र-
ह्मणि आत्मनो निर्गुणचिन्मात्ररूपत्वात्, तथा चा-
नन्दादयः प्रधानस्येति वक्ष्यतीति । तत्रायं सिद्धान्तः
आनन्दमय आत्मा ब्रह्मैव, कुतः अभ्यासात् ब्रह्मण्या-
नन्दमयतायाः पुनःपुनर्वचनात्, “ते ये शतं प्रजाप-
तेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः” “यतो वाचो नि-
वर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न
बिभेति कुतश्चनेति” वाक्यशेषे “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ए-
तस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्मानुपजीवन्ती” त्या-
दिश्रुत्यन्तरेषु चेत्यर्थः । ननु प्रचुरानन्दत्वस्यैवायमभ्या-
सो नानन्दमयत्वस्येति चेन्न । अरण्यमयो ग्राम इत्या-
दाविवात् मयटः प्राचुर्यार्थताया एवोत्तरसूत्रेण वक्ष्य-
माणात्त्वात्, “नन्वेवं सङ्घपाठादन्नमथादिरपि ब्रह्म स्वात्

आनन्दमयत्ववदन्मयत्वादेरप्यौपाधिकत्वंसंभवादि-
 ति चेत् । न । अन्नादिष्वेव ब्रह्मदृष्टेः कथनात् न पु-
 नर्ब्रह्मण्यन्नादिप्राचुर्यस्येति वैषम्यात् । अथैवमानन्द-
 मयस्य ब्रह्मत्वे कथं तदवयवे ब्रह्मशब्दप्रयोगो “ब्रह्म-
 पुच्छं प्रतिष्ठे”ति । मैवम् । सोपाधिनिरुपाधिभेदेनाव-
 यवविभागकल्पनात् । ननु भवन्मते ऽधिष्ठानरूपस्य ब्र-
 ह्मणो ऽनानन्दत्वात्कथमानन्दमयावयवत्वमिति चेत्,
 यथा अपाणस्याप्याकाशस्य प्राणाधारत्वेन काल्प-
 निकं प्राणमयपुच्छरूपप्रतिष्ठात्वं तथैवेति गृह्याण ।
 यथा चानन्दस्य नात्मस्वरूपत्वं न वाऽऽत्मधर्मत्वं त-
 थोक्तं पञ्चमूर्त्यां, वक्ष्यते चा’नन्दादयः प्रधानस्य’पि-
 यशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे’ इति सूत्रयो-
 रिति गन्धवाङ्मयभिया नेह प्रस्तूयते, तस्माद्ब्रह्मणाः स-
 त्यसंकल्पत्वादिवत्पूर्णा नन्दत्वमप्यौपाधिकमद्युपासा-
 र्थमेवाव मीमांसितं, न पुनश्चैतन्यवदात्मवर्माभिप्राये-
 णिति मन्तव्यम् । एतेनानन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वा-
 वधारणेन तद्वाक्यशेषीभूता अपरे ऽपि गुणा “एष ह्ये-
 वानन्दयति भीषाच्छाहातः पवते भीषोदेति सूर्य ”
 इत्यादिभिरुक्ताः ब्रह्मणि प्रतिपादिता भवन्तीत्याश-
 यः । औपानिकास्तु श्रुतावानन्दमयः कारणोपाधिर्जी-
 यो वा भवतु, न तु ब्रह्म, ब्रह्मणः पुच्छत्वेनैव निर्हेशात्
 आनन्दमयस्य विकारप्राये पाठाच्च । सूत्राणित्वेव
 योजनीयानि आनन्दमयवाक्ये ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
 मुख्यमेव ब्रह्म ग्राह्यं, न तु गौणं हिरण्यगर्भादि । कु-

तः अभ्यासात्, असन्नेव स भवत्यसन्नोति वेदवेदिति
निगमनश्लोके ब्रह्मणः केवलस्य पुनरुच्यमानत्वात्,
निरुपपदब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् आगामि-
सूत्रेषु च विकारादिशब्दानवयवादिलक्षणया व्या-
ख्याय यथा कथं चिदर्थः कर्तव्य इत्याहुः । तच्चिदर्थम् ।
सन्ने यथाश्रुतार्थत्यागानौचित्यात् (#लिङ्गपुराणादि-
विरोधाच्च, यथा लैङ्गे शिषवाक्यम् ।

अन्नमयी ऽसौ भूतात्मा सौ ऽन्नपचुरक्तो यतः ।

प्राणमयश्च प्राणात्मा संकल्पात्मा मनोमयः ॥

विज्ञानात्मा जीव एव विज्ञानमय उच्यते ।

य आनन्दमयी ह्यात्मा दयात्मा परमेश्वरः ॥

सो ऽहमेव जगत्सर्वमहं सर्वत्र संश्रितः ।

इति^१) । ननु विकारवाची मयुक्त्याऽनन्दमयशब्द
श्रीपाधिकनित्यानन्दं परं ब्रह्म न वक्तुमर्हति, ब्रह्म-
णो ऽकार्यत्वात्, किं तु तत्कार्यभूतं हिरण्यगर्भादिक-
मेवेत्याशङ्क्यापाकरोति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।

अन्तरसमयसाहचर्येणानन्दविकारवाचकान्मयशब्द-
व्यान्नानन्दमयः परब्रह्मेति चेन्न, प्राचुर्यात्, “स एको
ब्रह्मण आनन्द” इत्यादिवाक्यशेषे प्राचुर्यश्रवणान्न

विकारार्थतेति शेषः । यच्चोक्तं सङ्घपठितस्यान्नरसम-
यस्य विकारत्वम् । अन्नात्पुरुषइति श्वव्यादिति तन्न,
अन्नात्पुरुष इतिवचने तद्ध्यन्नविकारत्वमेवायाति, न
त्वन्नरसविकारत्वम्, अन्नरसमय एव च पुरुष आ-
द्यपथ्यायप्रोक्तो ऽन्नमय इति, अतो नास्ति विकारप्रा-
थपाठः, प्रत्युत प्राणमयमनोमयादिप्राचुर्यप्रायप्रा-
ठादन्नरसमयस्यापि तत्प्राचुर्यार्थकतैव निर्णीयते ।
प्राणमयान्तर्गताकाशस्यापि प्राणप्राचुर्यस्यैवानुभव-
सिद्धत्वात्प्राणविकारत्वानुपपत्तेश्च, आनन्दमयस्य च
प्राचुर्यार्थकत्वं श्रुतेरेवावगम्यते । मनुष्यभारभ्येत्तरो-
त्तरस्मिंस्थाने शतगुणानन्दमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य नि-
रतिशयत्वप्रतिपादनादिति । इतश्च न विकारार्थे
मयट् ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

आनन्दहेतुत्वं ह्यानन्दमयस्य व्यपदिशतीति वा-
क्यशेषः “एष ह्येवानन्दं याती”ति आनन्दयतीत्यर्थः
स च व्यपदेश एवकारघटितो न विकारत्वे सत्युप-
पद्यते । आनन्दमयानन्दयितुरन्यस्यापि प्रसक्तोः । यद्वा
आनन्दहेतोर्ब्रह्मणो ऽप्यानन्दमयमध्ये (#पुच्छरूपेण
व्यपदेशान्न विकारार्थतेत्यर्थः । तथा प्राणहेतोराका-
शस्य प्राणमयमध्ये पाठात्प्राणमयस्यापि न विकारार्-
थतेति प्राचुर्यार्थकतैव सर्वत्र याच्ना, मनोमयविज्ञा-

१५२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानासृताख्ये [सू०१४।१५

नमययोः परिपठितेषु च श्रद्धा यजुरादिषु तद्विकारिषु मनोबुद्धिप्राचुर्यं मनोबुद्धोस्तेषु मुख्यकारणत्वाद्बोध्यम् । यथा मनःप्रचुरं सुखं, यथा वा तेजः प्रचुरं रूपमिति । न केवलमभ्यासादेवानन्दमयो ब्रह्म अपि त्वितो ऽपीत्याह ।

“भान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

चोहेतौ “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे” त्यादौ मन्त्रात्मके वर्णो यत्प्रकृतं ब्रह्म तन्मात्रवर्णिकं तदेव च गुहाप्रविष्टत्वेन प्रतिपादयन्त्या ब्राह्मणश्रुत्या आनन्दमयरूपेण गीयते स्तूयते नत्वितरः मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्, एकस्य प्रकारेण ऽन्यस्याप्रकृतस्य स्वव्यत्वानौचित्याच्चैर्यः । अन्नमयादीनां चतुर्णां चानन्दमयशेषत्वेनैवोपयोगः संभवति आनन्दमयस्त्वनन्यशेष इति तस्याब्रह्मात्वे वाक्यभेदो ऽपरिहार्य एव । न चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे “तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति” श्रुतिर्नोपपद्येत शरीरस्य जीवस्यानन्दमयात्मत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं, तदर्थान्नात्, तस्यां हि श्रुतौ तस्येत्यंशविचारणमेव पूर्वस्येत्यनेन कृतम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर आत्मेति प्रतिपादयितुम्, तथा च पूर्वस्य विज्ञानमयस्य य आत्मा स एष एवेति श्रुत्यर्थः । तत्र च शरीरशब्द आधाररूपेणैव तत्प्रविष्टत्वेनाप्यात्मा भवतीति बोधयितुं प्रयुक्तः, न तु शरीरो ऽत्र प्रकारेण जीवः ब्रह्मप्रकारेणाज्जीवानां चानन्दमयं विहायापरकोपचतुष्टये

ध्वेवान्तर्भावात्, “स स वा एष पुरुषो ऽन्नरसमय इत्यादिना कोषिष्वेव पुरुषत्ववचनादेतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादावात्मत्ववचनाच्च, (*आत्मशब्दस्यात्र गौणत्वे तु विज्ञानकोशमान्त्वं जीवस्तु उक्तलिङ्गपुराणादि)तिबोध्यम् । इदानीं जौवविशेषस्यानन्दमयश्रुत्यर्थत्वे बाधकमाह ।

नेतरो ऽनुपपत्तेः ।

इतरो हिरण्यगर्भादिहृषो जीव आनन्दमयो न भवति, कुतः, अनुपपत्तेः, “सो ऽकामयत बहुस्यां पुजायेयेति स तपो ऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् तदनुपविश्य सच्च त्वच्चाभवदि”त्यादीनां तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यन्तानां ब्रह्मलिङ्गानां जीवे ऽनुपपत्तेरित्यर्थः । जीवानां हि संकल्पपूर्वकासंकुचितसर्वसष्टृत्वं न सम्भवति । स्वसृष्टौ स्वसंकल्पासम्भवात्, सृष्टेः पूर्वं कारणाद्यभावात्, अत एव स्वकृतेः स्वोत्पत्तिरपि न सम्भवति । ननु स तपस्तप्त्वेति श्रवणाददृष्टद्वारा प्राग्भवीयसंकल्पकृतिभ्यां सर्वोत्पादकत्वं जीवविशेषस्य संभवतीति चेन्न, तथापि स्वपूर्वापरान् सर्गान्तरान्प्रति स्वस्याकारणत्वेन सर्वसष्टृत्वे संकीचतादवस्थ्यात्संदेहस्थले वैशिष्यिकोक्ततर्कानुगृहीतमेको देवः सर्वभूतेषु

१५२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽन्वयताख्ये [सू० १५।१६

गूढ इत्येकमित्येश्वरबोधकश्रुत्यन्तरमनुसृत्यैव प्रकृत-
श्रुत्यर्थावधारणौचित्याच्च, साक्षात्कर्तृपरत्वसंभवे पर-
स्परयाकर्तृपरताया अन्याय्यत्वाच्चेति । यां च तपः
श्रुतिः सा सृष्टिध्यानपरा “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञान
मयं तप” इति श्रुत्यन्तरात्, तत्रापि मानसं, कर्मैवो-
क्तमिति चेन्न, तस्य निर्णीतब्रह्मप्रकरणस्यत्वात् ब्रह्म-
णश्च क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरासृष्टतया पतञ्जल्यादि-
भिरुक्ततया तन्मूलभूतश्रुत्या सदा कर्माभावावगमात्
“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अ-
न्यत्र भूताच्च भव्याच्च यस्तत्पश्यसि तद्दे”त्यादिपर-
मेश्वरप्रकरणस्थप्रत्यक्षश्रुत्या “धर्माधर्मविमुक्तं यद्वि-
सृक्तं पुण्यपापयोरिति”त्यादिस्मृत्या च स्फुटमौखरस्य
सदा कर्मप्रतिषेधाच्च । वस्तुतस्तु ब्रह्मप्रकरणे तपः
श्रुतिस्तेजः परा, तेजः सृष्टैव छान्दोग्ये जगत्सर्जनात्,
यस्य ज्ञानमयं तप इत्यत्र तपःशब्देन तेजस एवो-
क्तत्वाच्च । तपसा चीयते ब्रह्म ततो ऽन्नमभिजायत
इति तत्पूर्ववाक्यस्य लोकानुसारित्वौचित्यात्, तेज-
सश्च ज्ञानमयत्वमौखरध्यानजत्वादिति ।

भेदव्यपदेशाच्च ।

इतश्च न जीव आनन्दमयः कुतो भेदव्यपदेशात्
एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय
इत्यनेनेत्यर्थः अयं भावः अन्नमयप्राणमयमनोम-
यविज्ञानमयासत्कारः . पुरुषाः स्थूलशरीरप्राणम-

नोबुद्ध्युपाधिका जीवभेदा एव, तत्र स्थूलशरी-
रिणो मनुष्यादयः तेषां स्थूलशरीरं विना भो-
गाद्यभावात्, प्राणादिशरीरिणश्च त्रिविधा देवा
उत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः सूक्ष्मशरीरैरेव पूर्वनिरपेक्षेष्तेषां-
भीकृत्वात्, श्रुतौ च विज्ञानमयादूर्ध्वं कापि जीवाव-
स्था नास्ति बुद्धिं विना जीवव्यवहाराभावात्, तथा
च श्रुतिः “कतम आत्मेति यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष” इति या चान्या जीवावस्था
विलयरूपा सा श्रुतिषु नदीसमुद्रवदविभागत ईश्व-
राङ्गदेन नोच्यते ‘परे ऽव्यये सर्वएकीभवन्तौ’त्येव श्रव-
णात्, एवं च सति विज्ञानमयाहुद्भवच्छिन्नजीवाङ्गे-
देनोच्यमान आनन्दमयो न जीवो भवितुमर्हति वि-
ज्ञानमयावस्थाया उपरि जीवानां ब्रह्मण्येकीभावस्यैव
श्रुतिषु कथनात्, तस्माद्विज्ञानमयावस्थजीवस्याऽन्त-
स्थो ऽन्तर्याम्यवानन्दमय इति गम्यते, तद्भेदेन तदन्तर-
त्ववचनादिति, एवमेव समानार्थके श्रुत्यन्तरेऽपि भे-
दव्यपदेशो ऽस्ति “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर एष त
आत्मा अन्तर्याम्यमृत” इति । केचित्तु “रसो वै सः रसं
ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती”ति वाक्यशेषे रसशब्द-
वाच्यादानन्दमयाल्लभ्यव्याल्लभ्युर्जीवस्य भेदे ऽव्यपदेशा-
दिति सूत्रार्थमाहुः, तन्न । अत्र वाक्ये भेदवाचकशब्दा-
भावात् । आर्थिको भेद इति चेन्न, ‘आत्मलाभः परो
नान्य आत्मा देहादिवर्जित’ इत्यादिस्मृतावभेदे ऽपि
लभ्यलभ्यव्यवहारदर्शनादिति । ननु सूत्रकारेण

१५४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽहताख्ये [सू० १७।१८

जीवब्रह्मणोर्भेदः कथमुच्यते “ तत्त्वमसि स एव जीवः
सुखदुःखभोक्तृत्याद्यभेदप्रतिपादकवाक्यशतव्याक्रीपा-
दिति चेत् । न । भेदप्रतिपादकसूत्रजातबलेनैवास्मा-
भिस्तत्त्वमस्यादीनां ब्रह्मात्मतामात्रे तात्पर्यस्य विस्त-
रेण पञ्चसूत्र्यां, व्यवस्थापितत्वात्, अखण्ड तात्पर्य
सूत्र-पर्योजनादिभिः पराकृतत्वात् एव जीव इत्या-
दिवाक्यानां च जडसाधारण्येनाविभागलक्षणाभेदपर-
त्वस्य तत्रैव व्याख्यातत्वात्, अखण्ड तात्त्विकाभेदस्य भो-
क्तृहे तु द्विवेकाख्यभेदबोधकनेतिनेत्यस्युलादिश्रुतिशत
विरोधेन विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते ऽन्ये रूपे प्रधानं
पुरुषश्च विप्रैः तथादिश्रुतिशतविरोधेन चापास्तत्वात् ।
अत एव भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणाभेदपर-
त्वस्योक्तत्वात्, ग्रन्थ बाहुल्यभिया तु नात्र विपुली क्रि-
यते पुनश्च यथास्थानमेतद्विस्तारयिष्यामः । यत्तु अखण्ड-
तात्वादीनामौपाधिकभेदपरत्वेन भेदसूत्राणां व्याख्या-
नं तत्तदा कथं चित्प्रंभाव्येत यदि ‘उभयव्यपदेशात्त्व-
द्विकुण्डलवत्’ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि’ तथादिसू-
त्रैरभेदवाक्यानां भेदाभेदपरत्वः) साचार्यानाचक्षी-
तेति । ननु मा भवतु जीव आनन्दमयः प्रधानादिकं
तु स्यादित्याशङ्क्याह ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ।

श्रुतिषु संचेपेणोक्तम् । विशेषतो विस्तरतश्चा-

नुमीयते स्मर्यतइत्यनुमानं प्रधानादिकं तदप्या-
नन्दमयवाक्येनापेक्षणीयं, “कुतः कामात्सो ऽकामय-
ते”ति कामनाश्रवणादित्यर्थः । ननु “कामः संकल्पो
विचिकित्से”त्यादिश्रुत्या कामस्य प्राकृतत्वप्रतिपादना
त्, कामश्रुतिः प्रकृतेरानन्दमयत्वसाधिकैवेति चे
न्न, तात्पर्यापरिज्ञानात्, नहि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादी
सकलां सृष्टिं संकल्पपूर्विकां वदति बौहसृष्टेरैव सां-
ल्पिकत्वाभ्युपगमात्, न त्वबुद्धिपूर्वकस्य महदादिरूप-
प्राकृतसर्गस्य अत्र तु महत्तत्त्वस्य विज्ञानाख्यस्यापि
सृष्टिं, संकल्पपूर्विकां श्रुतिर्वदति “सो ऽकामयते”त्या-
दिना “विज्ञानं चाविज्ञानं चे”त्यन्तेन, अतः कामपूर्वक-
विज्ञानादिस्रष्टृत्वेन केवलं प्रधानं नानन्दमयः प्रधाने
नित्यसंकल्पाङ्गीकारे तु सिद्ध एव नित्यः सर्वज्ञ ईश्व-
रः, संकल्पज्ञाननियतत्वात्, तथा च प्रधानाख्यो-
पाधिमानसुख्यश्चेतनविशेष एवानन्दमय उचितः न
तु तदुपसर्जनीभूतं प्रधानं, किं च सर्वजनीनानु-
भवानुसारेण ब्रह्मध्यानायोपदिशति श्रुतिः लो-
के च स्फटिकलौहित्यवदौपाधिको ऽपि कामा-
दिज्ञानसामानाधिकरण्येनैव व्यवह्रियते । विद्य-
या चैहं जानामीतिवदहमिच्छाम्यहं सुखीत्यादिव्यव-
हारस्यात्मन्येव सर्वैरभ्युपगमात्, न तु प्रधानादौ ।
विचारादेव तु प्रधानादावित्युच्यते तस्मादानन्दका-
मादेः प्राकृतत्वे ऽपि सो ऽकामयतेतिलोकानुसारि-
वाक्यस्य केवले प्रधाने ऽचेतनत्वादसंभव इति साधू-

१५६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १६

क्तम्, अपि च यथा योधिषु वर्तमानौ जयपराजयौ
राजन्युपचर्येते तत्फलभोक्तृतया स्वामित्वात्, तयो-
पाधिस्थाः सर्वे व्यापारास्तदध्यक्षचेतनेषूपचर्यन्ते स्वा-
मित्वात्, न तु विद्वद्भिरप्यन्यत्र व्यपदिश्यन्ते, अ-
नादिवाग्व्यवहारानुसारात्, अतः कामस्योपाधिध-
र्येणैऽपि सोऽकाममतेतिश्रुतिरचेतनेऽनुपपन्नैवेति ।
इतश्च जीवो वा प्रधानादिर्वा नानन्दमय इत्याह ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।

किं च अस्मिन्प्रकरणे अस्य इतरशब्दोक्त-
जीवस्य तद्योगं तत्रानन्दमये योगमविभागं वेद्य-
तया श्रुतिः शास्ति उपदिशति “यदा ह्येवैष
एतस्मिन्नदृश्ये अनाख्ये अनिरुक्ते अनिलयनेऽभयं
प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सीऽभयं गतो भवति यदा
ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुसते अथ तस्य भयं
भवति” तत्त्वेन भयं विदुषोऽमन्वानस्येति अस्या-
थमर्थः यदा एव जीवएतस्मिन्नानन्दमये ब्रह्माणि अ-
दृश्ये चक्षुराद्यगोचरे ऽनात्म्ये आत्मान्तरशून्ये पर-
मात्मनो जीववदात्मान्तराभावात् अनिरुक्ते त्रिशिष्य
शब्दागोचरेऽनिलयने जीववल्लयशून्ये सदा प्रबुद्धे भयं
यथाऽस्यात्तथा प्रतिष्ठामविभागं समुद्रे नद्या इव विन्द-
ते लभते, लाभश्चावानुभवरूप उत्तरवाक्यात्, अथ त-
दनुभवानन्तरमेव स विद्वान्सारभयादुत्तीर्णो भवति
इहा तु एतस्मिन्नुत्तरं अल्पमपि अन्तरं विभागं

कुहते अहं ततः पृथक् स्वतन्त्रइति मन्यते, अथ तस्य संसारभयं भवति यतस्तदेव ब्रह्मामन्वानस्याचिन्त-
कस्य भयं भयहेतुर्विदुषो विद्वदृष्ट्येति । न च जीवे स्व-
स्यविभागः संभवति तस्य भेदतन्त्रत्वात्, नापि प्र-
धाने ऽन्यत्र वा ऽचेतने अविभागवेदनाज्जीवस्याभय-
मात्यन्तिकं संभवति, अतो न तयोरानन्दमयत्वमिति ।
यथानन्दमयवाच्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन परमान-
न्दत्वादयो ऽभ्यर्हितगुणा ब्रह्मणि मीमांसिता, एवं
गुणान्तरावधारणाच्च, श्रुत्यन्तरे ऽपि ब्रह्मपरत्वमवधा-
रयति

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ।

कागवषष्टाध्याये “श्रूयते स वा एव महानज-
आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो ऽन्तर्हृदय
आकाशस्तस्मिन् सर्वस्य वशी सर्वस्थानः सर्वस्याधि-
प्रतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्तो एवासाधुना कनौ-
थानित्यादि” । तत्र संशयः, किमयं सिंहजीवो हिरण्य-
गर्भादिरथ वा परमेश्वर इति, विज्ञानमयशब्दस्य यो-
गरुद्विभ्यामात्मसामान्यवाचित्वात् । तत्र प्राप्तं, जीव
एव, जागत्त्वप्रसुप्त्यवस्थाभिर्जीवस्य पूर्वं प्रक्रान्तत्वा-
त्, “किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादित्यज्योतिरि”त्यादि-
प्रश्नप्रतिवचनपरम्पराभिः तथा मध्ये ऽपि “स वा अयमा-
त्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयश्चक्षुर्मय” इत्यादिना, य-
थाकारौ यथाचारौ तथा भवति साधुकारौ साधुर्भव-

ति पापकारी पापी भवतीत्यन्तेन जीव एवाभ्यस्यते जीवे चात्र ब्रह्मशब्दो, हिरण्यगर्भभावेन बोध्यः प्राजाप-
त्यं ब्राह्मं वा ह्यपं तनुत इत्यव्यवधानतः प्रागुक्तत्वात्,
शयनमपि च जीवे सुखेनोपपद्यतइति एवं प्राप्ते आह।
अन्तरत्र ब्रह्मैव भवितुमर्हति कुतः तद्वर्माणपदेशात्स-
र्ववृष्टिशुभाशुभकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादी-
नां परमेश्वरधर्माणामत्रोपदेशात्, जीवानां सिद्धा-
नामप्यसिद्धदशायां प्रतिष्ठतेऽह्यतया पूर्वमुक्तान् प्रत्या-
धिपत्याद्यभावात्सत्कर्मणैव भूमपदप्राप्तेऽहेति । न च
प्रकरणाद्यनुरोधात् सर्ववशित्वादिषु सर्वशब्दस्य सं-
कोचः कर्त्तव्य इति वाच्यम् । ब्रह्मणो ऽपि सन्निहिता-
वान्तरप्रकरणात्, “अथ मर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म सम-
न्वृत” इत्यादिना हि । अथायमशरीरो ऽऽह्यतः प्राणो ब्र-
ह्मैवेति मध्येन । एकधैवानुद्दृष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ।
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इत्यन्तेना-
वान्तरवाक्ये नोपस्थिते ब्रह्मणि किं तदित्याकाङ्क्षया य-
थोक्तवाक्यं प्रवर्ततइति । शयनं चोपचरितं ब्रह्मण्यपि
सुप्रसिद्धं सर्वभूतगुहाशयइत्यादिवाक्येषु । वस्तुतस्तु अ-
स्मिन्नपि संवादे परब्रह्मैव महाप्रकरणज्ञेयं तत्रैवो-
पसंहारात्फलप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञेयत्वेन विधानाच्च । जी-
वद्वारा च ब्रह्मणः प्रतिपादनाय जीवस्यादौ विस्ता-
रितत्वात्, प्रकरणित्वं भ्रमादेवावगम्यते, अत एव सम-
स्तावस्थासहिते जीवे प्रतिपादिते ऽपि पुनर्जनकेन पृष्ट-
अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ततो याज्ञवल्क्ये-

न प्रतिपादिते परब्रह्मणि जनको ऽन्यत्र पप्रच्छेति, या-
 च्छवत्कर्मवेयीमंवादे च जीवब्रह्मसाधारणात्मसामा-
 न्यस्यैव प्रकरणित्वं न तु केवलब्रह्मणः जडद्विवेकमा-
 त्रस्य ज्ञेयत्वेनोक्तत्वादतो न जीववाक्योच्छेद इति बो-
 ध्यम् । एतद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन “स एष जेति
 नेत्यात्मा अगृह्यो हि गृह्यत” इत्यादिनोक्ता विवे-
 कासङ्गत्वादयो गुणाः ब्रह्मणि प्रतिपादितास्तत्त्वज्ञा-
 नोपयोगिन इति द्रष्टव्यम् । न केवलं धर्मव्यपदेशादे-
 वात्वान्तस्थो विज्ञानमयो जीवादन्यः परमेश्वरः ।
 अपि तु ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।

भेदव्यपदेशादपि जीवादन्यो ऽत्वान्तस्थ इत्य-
 र्थः भेदव्यपदेशश्च यथा वाक्यशेषे येषां नो ऽय-
 मात्मा आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति आधाराधेयभा-
 वस्य भेदतन्त्रत्वात् । न चास्मच्छब्द आत्मशब्दश्चात्मसं-
 घातमात्रपर इति वाच्यम् । मुख्यार्थपरित्यागेन संघा-
 तलक्षणार्था प्रमाणाभावात् । “आत्मनि तिष्ठन्नात्मा-
 नमन्तरोपमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत” इति-
 श्रुत्यैकवाक्यत्वाच्च । न च तत्राप्युपाधिमात्रलक्ष-
 णा संभवति यः प्रायेषु तिष्ठन् वो मनसि तिष्ठन्
 यः अक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिपृथग्वचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । यः
 सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नितिवाक्यात्तु सुतरां सर्वभूताख्य-
 जीवात्मस्यत्वं लब्धमेव, तथा “पश्यत्स्वहैव निहितं
 गुहाया”मिति श्रुत्या च तदेकवाक्यतयाप्यात्मशब्दो

१६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २१

नात्र संकोच्यः, तथा प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया
हरिरित्यादिस्मृतिशतानुमिततन्मूलश्रुत्येकवाक्यत-
यापि नात्र संकोचो युक्तः । न च तथापि पूर्वपूर्वसर्ग-
सिद्धजीवेष्वेवान्तर्यामितां प्राप्तेषु तदितरजीवानामा-
त्मनिष्ठतयोपास्यत्वेन भेदव्यपदेशोपपत्तिरिति वाच्य-
म् । सिद्धानां प्रतिसर्गमनेकत्वेनैको देवः सर्वभूतेषु
गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया
सर्वभूतस्थस्यैकस्यैवात्मनो ऽत्रात्मनिष्ठत्वेन सर्वजीवैः
सर्वसर्गेषूप्रास्यत्वनिर्णयात्कदाचित्प्रकरणवशादेव कु-
त्वचिद्वाक्ये फलविशेषार्थं हिरण्यगर्भादिरूपसिद्धाना-
मुपास्यत्वसंभवादिति । आधुनिकास्त्वस्मिन्नधिकरणे
छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्य “य एषो ऽन्तरादित्ये हिर-
ण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मशु” रित्यादिवाक्यमप्यु-
दाहरन्ति, स एष सर्वेश्वरः पाप्मभ्य उदित इतिवाक्य-
शेषे च ब्रह्मधर्मीपदेशाद्ब्रह्मपरत्वमस्य वर्णयन्ति ।
तन्न । पाप्मभ्य उदयस्य पापविनाशरूपतया ब्रह्म-
धर्मत्वाभावात्, धर्मान्तरस्य चानुक्तत्वात्, प्रत्युत ते-
नैव लिङ्गेन चन्द्रनक्षत्रादिदेवताप्रकरणपठितया च
देवताविशेषत्वावधारणाच्च । न चादित्यास्यान्तरिति
भेदनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदित्यस्यान्तरपि
आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादेः स्मरणात् ।

ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम् ।

वेदमूर्तिधरः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः^(१) ॥

इतिमाख्यादिषु तद्याणामपि मध्ये हिरण्यशब्दो
हिरण्यगर्भएवात्रोपासनेन गम्यते । किं च ।

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती ।

नारायणः सरमिजासनसंनिविष्टः ।

केयूरवाक्कनककुण्डलवान् किरीटी ।

हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

इतिरूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नारायणाख्यहिरण्यस्य
सूर्यमण्डले उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिरण्यशम-
श्रुत्वादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव न परमेश्वरपरत्वं
अपि च यस्मिन्वाक्ये रूपं संस्थानादिकं श्रूयते तत्र
तद्रूपिदेवतापरिग्रह एवौत्सर्गिकः असाधारण्यात्, ब्र-
ह्मणश्च स्वतो नीरूपताया 'अरूपवदेव हि तत्प्रधान-
त्वादिति' सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात्, क्वचित्तु प्रकरणा-
दिवलाद्देवादौन् विहाय देवादिरूपैरेवारूपो ऽपीश्वर
उपास्य इष्यते, न चात्र तथा बलवत् प्रकरणादिक-
मस्ति अन्यथा च देवतोपासनमात्रोच्छेदापत्तेः, सर्वत्रैव
ब्रह्मोपासासंभवात् लीलाविग्रहो ऽपि च विष्णवादि-
देवतानामेव स्वस्वाधिकारसंपादनार्थं न त्वीश्वरस्य
“अङ्गणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः परः न तस्य
कार्यं करणं च विद्यत” इत्यादिश्रुतेः संकोचे प्रमाणा-
भावात् । विष्णवादयस्तदवताराश्चावेशवतारा एव
परमेश्वरस्येत्युक्तमौचितेर्नाशब्दमित्यत्र तदुक्तं विष्णुपु-
राणे ।

स देवो ऽन्यशरीराणि सभाविश्य जगत्स्थितिम् ।
करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिः ॥

इतिदिक् । उक्तवाक्यनिर्णयेन सर्ववशित्वादयो
गुणा मीमांसिताः इदानीमाकाशादिविभूतिरूपि-
ब्रह्मपराणि वाक्यानि तत्तद्वाक्योक्तगुणनिर्णयाय मी-
मांस्यन्ते पादसमाप्तिं यावत् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ।

कागवचतुर्थाध्याये पठ्यते सुषुप्तं जीवं प्रकृत्य
“ एतत्सुप्तो ऽभुदा एष विज्ञानमयः पुरुषः क्लेष तदा
भृत्कुत एतदागादित्यस्य ” प्रत्युत्तरे तदेषां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषो ऽन्तर्हृदय आका-
शस्तस्मिन्शेत” इत्यादि । तत्राकाशः किं भूताकाशः,
किं वा तद्देवता, किं वा परं ब्रह्मेति, संशयः, उपक्र-
मोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्रह्मात्मादिशब्दवन्मुख्यवाक्ये
भूताकाशादिवाचकस्याकाशशब्दस्य श्रवणात्, अन्य-
तरत्वस्य गौणत्वे नियामकाभावात्, त्रयाणामेव च
स्वापाधारत्वाविशेषाच्च । तत्रायं निर्णयः, आकाशः प्र-
कृतेः परं ब्रह्म, कुतस्तल्लिङ्गात्, लिङ्गानि च स यथोर्णा-
नाभि स्तन्तुनोच्चरेह यथा ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्च-
रन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्स्यस्य
सत्यमिति उत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणदृष्टान्तनामादौनि स-
र्वश्रुतिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात्, अचेतनस्य

भूताकाशस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वाच्च देव-
 तायाश्च सर्वदेवान्तर्गतस्वस्याकारणत्वात्, य एवा-
 यमाकाशे पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाशदेवतायाः ब्र-
 ह्मत्वप्रतिषेधाच्च । सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्वं
 वाक्येन ब्रह्मण्येव व्याख्यातं तत्र हि सत्यशब्देत प-
 ज्ञभूतानि व्याख्याय तदपेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म
 सत्यमिति श्रुत्यैव स्पष्टमुक्तं तथा ।

चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादिसकलं जगत् ।

असत्यं सत्यरूपं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षयेति ॥

स्कान्दे ऽप्युक्तश्रुतिसमानार्थके ब्रह्मण एव सत्य-
 सत्यत्वलब्धमिति । तस्माच्छब्दसाम्ये ऽपि ब्रह्मलिङ्गा-
 द्वह्यैवाकाशशब्दार्थः आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपक-
 विधया विभुत्वनिर्लयत्वादिघ्राणलाभाय श्रुत्या प्र-
 युक्तो सुख्ये चन्द्र शब्दवत्, अत एव परमे व्योमन्प्र-
 तिष्ठितेत्यादिवङ्गु श्रुतिघ्राकाशरूपेण ब्रह्म निर्दि-
 श्यते एतेनागाम्यधिकरणेष्वपि प्राणज्योतिरादि-
 शब्दा अपि जीवनत्वप्रकाशाकत्वादिप्रतिपादनाय
 रूपकत्वेनैव व्याख्येयाः । नानार्थताया गङ्गायां घोष
 इतिवल्लक्षणयाश्चायुक्तत्वादिति । वस्तुतस्तु आका-
 षप्राणज्योतिरादयः शब्दाः आकाशादिभावापन्नब्र-
 ह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति केवलब्रह्मपरत्वे
 सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्तेः तत्र शयनमाकाशलि-
 ङ्गमस्ति शयनं हि व्यापारोपरमः स च करणवर्गस्य

१६४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽस्मृताख्ये [सू० २२

स्वस्वगोलकपरित्यागेन हृत्पद्मस्यभूतशयप्रदेशावस्थाना-
देव भवतीति, वक्ष्यामश्च ब्रह्मपरञ्ज्योतिर्वाञ्छे ज्योति-
प्रो भौतिकस्य लिङ्गं तस्यैषा दृष्टिर्ध्वैतस्मिन् शरीरे सं-
स्पर्शेनोष्णमाने विजानातीत्यादि । मनुष्यादिशब्द-
वच्चैवं सति निरूढलक्षणयैव शक्तितुल्यया युक्त आ-
काशादिशब्दस्यापि तेषामात्मनि ब्रह्मणि प्रयोगः ।

लौकिका वैदिकाः शब्दा ये केचित्सन्ति पार्वति ।
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ॥

इत्यादिस्मृतिरिति । अथमेव च पक्ष आचार्य-
संमत इति जीवमुख्यपारालिङ्गादित्यादिवक्ष्यमाण-
सूत्राङ्गस्य तेन हि सूत्रेण जीवपाराहृषाभ्यामेव ब्र-
ह्मापासना सिद्धान्तमेष्यति अस्मिन्नपि पक्षे परमे-
व्योमन्तित्यादौ रूपकमेव । आधुनिकास्तु अस्मिन्न-
धिकरणे छान्दोग्यप्रथमपाठकस्यवाक्यमिदमुदाहर-
न्ति “अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति अ-
स्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वा-
णि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त”
इति अत्र सर्वभूतकारणात्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याहुः, तत्र
प्रकारणादिशून्यात्केवललिङ्गात् श्रुतेर्वलवत्वात्, न
ह्यत्र वाक्ये अस्मदुदाहृतवाक्यवद्ब्रह्मणः प्रकारणं
श्रुतिर्वास्ति श्रुतिलिङ्गेत्यादिपूर्वमीमांसासूत्रेण च
शब्दोपेक्षया लिङ्गस्य दुर्बलत्वमवधारितं नाप्यत्र
ब्रह्मलिङ्गमस्ति अस्य लोकस्य का गतिरित्यत्र हि

भूर्लोकस्यजना एवोक्ताः प्रत्युत्तरे भूतानीत्युक्तत्वात्, एवं च सर्वाणि भूतानीत्यादिव्रह्मलिन भङ्गं वति आकाशसाधारण्यादाकाशादृष्ट्यादिद्वारैषां भूर्लोकस्थानां सर्वभूतानां सृष्टिस्थितिसंचारादिति पूर्ववदेवाह ।

अत एव प्राणः

ब्रह्मप्रकरणशब्दवति श्रुत्यन्तरे पूर्वसूत्रोदाहृतवाक्यसदृशं वाक्यं श्रूयते “ क्वैष एतद्वा लोके पुहूषो शयिष्ठ क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने, यदा सुप्तः स्वप्नं न पश्यत्यधस्मिन्प्राण एवैकधा भवति एतच्चादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्तइत्यादि । अत्र सर्वं पूर्वसूत्रवद्बोध्यम् । अत एवेति ऊर्णानाभिदृष्टान्तादिहृपात् ब्रह्मलिङ्गादेवेत्यर्थः । अत्राप्याधुनिकाः छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्यमेव वाक्यान्तरमुदाहरन्ति “सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीति । तत्र दूषणं पूर्वसूत्रवदेव बोध्यम्, अधिकं तु अत्रादित्याभ्यां सह पाठो ब्रह्मपरत्वे बाधक इति । पूर्ववदेवाह ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ।

छान्दोग्यतृतीयप्रपाठकइदमाम्नायते “अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्हीयते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तत् यदिदमन्तः पुरुषे ज्यो-

१६६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽह्ये[सू० २३। २४। २५

ति” रिति अत्र किमादित्यादिज्योतिरुच्यते, किं वा भूतज्योतिर्भावापन्नः परमात्मेति, संदिह्यते, ज्योतिः-शब्दाद्ब्रह्मणश्च पूर्ववाक्यसन्निहितत्वात्, तत्रायं निर्णयः ज्योतिरिह ब्रह्म, कुतः चरणाभिधानात्, पूर्वस्मिन् वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्, “एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादो ऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्या-मृतं दिवोति” मन्त्रेण तत्र यत्रचतुष्पाद्ब्रह्मणस्त्रिपाद-मृतं दुसंबन्धिनिर्दिष्टं तस्यैव चरणत्रयस्यात्र ज्योती-रूपेणाभिधानात्, दुसंबन्धप्रत्यभिज्ञाबलेनोचितत्वादि-त्यर्थः आदित्यादिज्योतिस्त्वसन्निहितम् अतः पूर्ववा-क्यस्थपुरुषादिशब्दलिङ्गादिबलात् ज्योतिःशब्दो ऽत्र ज्योतिः(शक्तिः) शबलब्रह्मपरो न केवलब्रह्मपरश्च केवलब्रह्मपरत्वे तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैत-त्कारणावपि गृह्य नदमिव नदथुरिवाग्नेरिव उवलत उपसृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति ज्योति-र्लिङ्गानुपपत्तेः ।

छन्दो ऽभिधानान्नेति चेन्न तथा
चेतो ऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ।

ननु पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये चतुष्पात्त्वेन ब्रह्म न प्रक्रान्तं गायत्रीमेव प्रक्रम्य तामेवभूतार्थवोशरी-

रहृदयभेदैर्व्याख्याय सैषा चतुष्पदा गांयत्री त-
देतदेवाभ्यनूक्तमेतावानस्य महिमेत्यादिना गायत्र्या-
ख्यकृन्दस एवाभिधानादिति चेन्न । तथा चेतो ऽर्ष
णनिगदात्, गायत्र्याख्यकृन्दोविभूत्या तदनुगते ब्रह्म-
ण्येव चेतःसमाधानस्य कथनात्, हि यस्मात्तथा दर्श-
नश्रुतिर्वर्तते ततो ज्यायांश्च पुरुष इति, केवलगायत्र्यां
पुरुषत्वामंभवादित्यर्थः, गायत्री कृन्दसामहर्मितिस्म-
तिरप्येवं दृश्यतइति, किं च ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ।

एवं गायत्रीद्वारा ब्रह्मण्येव चित्तसमाधानं भू-
तादिपादकथनोपपत्त्यर्थमपि मन्तव्यमित्यर्थः । न हि
ब्रह्मापरिग्रहे भूतपृथिवीशरीरहृदयानां चतुर्णां पा-
दानां कृन्दसि संभवः परिच्छिन्नत्वात् । ननु पूर्ववाक्ये
त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौराधारत्वेन निर्दिष्टा
इह तु यदतः परो दिवो ज्योतिरिति पञ्चम्या द्यौर-
वधित्वेनेत्युपदेशभेदान्न ततोक्तस्यात्र प्रत्यभिज्ञानम-
स्तीति सूत्रावयवेनाशङ्क्य समाधत्ते ।

सुपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्न- प्यविरोधात् ।

नायं दोषः उभयस्मिन्सप्तम्यन्ते चोपदेशे ऽर्थ-
स्याविरोधादर्थैक्यादित्यर्थः । यथा हि वृक्षाग्रे
श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इत्युभयथैक एव श्येनो

१६८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये[सू० २६।२७।२८

वृक्षाद्य उदीयमान उपदिश्यते सामान्यतो बोधि-
तो ऽपि वृक्षाग्रसंलग्नशयेनान्तरव्यावृत्तये परत इति ।
यथैव दिव्येव सञ्ज्योतिरवच्छिन्नं ब्रह्म दिव्यारम्भ-
कज्योतिर्व्यावृत्तये दिवः पर इत्युच्यते । एवं हि स-
मिष्टलिङ्गशरीरभावापन्नं ज्योतिर्विराडाख्यस्थूलश-
रीरस्य द्युशिरसि स्थितं लभ्यतइति, इदं च लिङ्गादे-
हतापन्नं ज्योतिरिति अस्यैव चोपपत्तेरुत्पत्त्यागामि-
सूवात्, श्रुत्यनुसारिणो बोध्यम् । यद्यपि लिङ्गशरीरं म-
प्तदशावयवकं सूक्ष्मपञ्चभूताश्रितमेव तथापि (*ज्यो-
तिःप्राधान्याद्देशेऽप्यातद्वादेतिन्यायेन^१) ज्योतिरित्युच्यते
तस्मिन् ज्योतिष्यनुगतश्चान्तर्याम्यत्र ज्योतिःशब्दार्थो
बोध्यः । तदेतत् श्रुत्योक्तं यदतः परो दिवो ज्योति-
र्हीयते इदं वा व तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिरिति
प्रदीपकलिकाकारं हृदिस्थमित्यर्थः अंशांशिनोरभेदा-
दितिभावः । स्थूलदेहमध्ये चान्यतेजो नास्ति जठरा-
दौ चास्यैवाधिष्ठेन वृत्तिलाभमात्रम् अस्यैव चोष्णा-
संस्पर्शेन जीव देहेषुपलभ्यतइति श्रुत्योक्तत्वात्, अतो
न ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थितमावरणरूपं ज्योतिरिह ग्राह्यं
दिवीत्याधारत्वानुपपत्तेश्चेति निर्णयः, पूर्ववदेवाह

प्राणस्तथाऽनुगमात् ।

अत एव प्राणा इत्यधिकरणे विरुद्धलिङ्गाभावा-
ल्लिङ्गेनैव ब्रह्मावधृतम्, इदानीं यत्र विरुद्धनाना-

लिङ्गानि सन्ति तत्र लिङ्गमात्रं न नियामकं अ-
तस्तथाविधं प्राणवाक्यं लिङ्गाविरोधपूर्वकं हेत्वन्त-
रेण ब्रह्मपरतया अत्रावधारणीयमित्यपौनरुक्त्यं
न केवलं लिङ्गादेव प्राणो ब्रह्म अपि तु अनुग-
मादपीति, तथा शब्दार्थः, ज्योतिरधिकरणेन व्यवधानं
च तदधिकरणस्य न्यायस्योत्तरसूत्रे आश्रितत्वादित्य-
नेनानुकर्षार्थमिति मन्तव्यम् । कौपीतकौर्वाह्मणोप-
निषदि इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां “प्रतर्दनिन्द्र उप-
दिदेश प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपाश्वे”
ति । तत्र संशयः प्राणो ऽत्र इन्द्रो, वायुविशेषो जी-
वः, परमात्मा वेति । चतुर्णामपि लिङ्गदर्शनात्, तत्र तं
मामायुरमृतमुपाश्वेति इन्द्रदेवतालिङ्गम्, अथ खलु
प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति
प्राणलिङ्गं, “न वाचं विजिज्ञासौत वक्तारं विद्यादि”ति
जीवलिङ्गम्, एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं नि-
नीषते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा . आनन्दो ऽजरो
ऽमर इति च ब्रह्मलिङ्गमिति, तत्रायं निर्णयः, प्राणो
ऽत्र ब्रह्म, कुतः, अनुगमात्, ब्रह्मण इन्द्रादिषु त्रिष्वे-
वानुगमात्, सर्वलिङ्गोपपत्तेरिति शेषः, तेषु चानुपप-
त्तेरिति भावः, ब्रह्म हि सर्वरूपं “सर्वं खल्विदं ब्रह्म
नज्जलान् तदनुप्रविश्य सच्च त्वच्चाभवदि”त्यादिश्रुतेः
अतः सर्वे धर्मा इन्द्रत्वादयस्तत्र संभवन्ति इन्द्रादि-
धर्मास्तु न प्राणादिष्विति अनुगमादिति हेतुमेव
विदृशीति विभिरुपसूत्रैः ।

१०० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २६।३०

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्या-
त्म संबन्धभूमा ह्यस्मिन् ।

ननु प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेतीन्द्रस्योपदेष्टुः स्वा-
त्मोपदेशात्प्राणो न ब्रह्म, किन्तु बलादियोगादिन्द्र ए-
वेति चेद्, हि यस्मादस्मिन्प्रकरणे ऽध्यात्मसंबन्धप्राचु-
र्यमेव वर्तते नाधिदैवसंबन्धप्राचुर्यमिति शेषः, आत्मानं
जीवमधिकृत्य वर्तते यत् तदध्यात्मं प्राणादिकं 'स्व-
भावो ऽध्यात्ममुच्यते' इति स्मृतेः, स्वस्यात्मनः पदार्थ-
जातमिति तस्यैव संबन्धप्राचुर्यं दृश्यते "न वाचं वि-
जिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि" त्युप्रक्रम्य तद्यथा रथस्या-
रेषु नेमिरर्पिता नाभावरार्पिता एवमेवेता भू-
तमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राश्च प्राणेष्व-
र्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो
ऽमर इत्यादिष्विति, प्रज्ञामात्राः ज्ञानेन्द्रियांशाः अ-
तो ऽत्र सर्वोपकरणासहितो जीवो ऽवश्यं ग्राह्यः, तथा
च नेन्द्रपरिग्रहः संभवति, इन्द्रस्य प्रतिनियताधिका-
रेण सर्वानुगतत्वाभावादिति । यच्च "त्रिशीर्षाणं त्वा-
ष्टमहनमरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायश्चान्त-
स्य मे तत्र लोमापि न मौयत" इति वाक्यं तदिन्द्रस्य
प्राणत्वे लिङ्गं न भवति ज्ञानस्तुतिपरत्वात्तद्वाक्यस्येति
कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेश उपपद्यतां तत्राह ।

शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् ।

तं मामुपास्वेत्युपदेशस्तु एष त आत्मा तत्त्वम-
सीत्यादि शास्त्रीयज्ञानादेव मन्तव्यो यथा वामदेवस्ये-
त्यर्थः, यथा हि वामदेवो रुद्रः ऋषिविशिषो वा स्व-
स्यात्मा ब्रह्मेति ज्ञात्वा ब्रह्मण्यात्मभावेनाहं मनुरभ-
वं सूर्यश्चेति शास्त्रीयज्ञानवानभूत् “तद्वैतत्पश्यन् ऋ-
षिर्वामदेवः प्रतिपदे ऽहं मनुरभवं सूर्यश्चे”त्यादिश्रुतेः
तथैवेन्द्रो ऽपि परमात्मानं स्वस्यात्मानं ज्ञात्वोपदिदेश
मामुपास्वेति न तु देवात्मानं । “स म आत्मेति विद्या-
दिति पारोक्ष्येणैवोपसंहारादिति । प्रतिपादितं च
पञ्चसूच्यां ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वं स्वतः सदा सर्वद्रष्टृ-
त्वात्, जीवानां च कादाचित्कात्यल्पतद्घीनज्ञान-
योग्यतामात्रेण गौणमात्मत्वं ब्रह्मत्ववत् तमेवमन्य
आत्मानं विद्वान् ब्रह्मासृतो ऽसृतं नान्यो ऽतो ऽस्ति
द्रष्टा ।

ते चैनं नाभिनन्दति पञ्चविंशकमप्यत ।

ईश्वरेच्छावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरम्पराभिः अतो नेह प्रस्तूयते ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न
उपासत्रैविध्यादाश्रितत्वादिह
तद्योगात् ।

ननु देवतालिङ्गाभावे ऽपि जीवस्य पञ्चवृत्तेः प्र-
धानप्राणस्य चोपदर्शितलिङ्गाभ्यां तावेव प्राणशब्दा-
र्धौ युक्तौ न ब्रह्म तल्लिङ्गद्वयानुपपत्तेरिति चेन्न ।

१७२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू०३१

उपासात्रैविध्यात् जीवप्राणब्रह्मधर्मैर्ह्यत्र उपासाया-
स्त्रैविध्यं श्रूयते तथा चात्र जीवादीनामुपास्यत्वे जी-
वोपासनं, प्राणोपासनं, ब्रह्मोपासनं चेति, वाक्यभेदः
स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मपरत्वे ऽप्युपासात्रैविध्येन वा-
क्यभेदः स्यात्, नेत्याह तद्योगादिति, इह एकस्मि-
न्नेव ब्रह्मणि प्रकारत्रयेणैकस्या एवोपासाया युक्त-
त्वात् उपास्यधर्म्यभेदादित्यर्थः। इदमपि क्व दृष्टं तत्रा-
ह आश्रितत्वादिति, तथा चेतो ऽर्पणनिगदादित्य-
नेन पूर्वाधिकरणे गायत्रीरूपेण पादो ऽस्य विश्वा-
भूतानीत्यादिपुरुषधर्मेण चैकस्यैव ब्रह्मण एकस्या
उपासाया आश्रितत्वादित्यर्थः, उपासात्रैविध्यं च जी-
वरूपेण, मुख्यप्राणरूपेण, स न साधुना कर्मणा भूया-
नित्यादिना स्वरूपेण चैकस्या एवोपासायास्तिप्रका-
रत्वम्। नीलं सुगन्धिमहदुत्पलमितिर्वादिति। अत्र
शास्त्रदृष्टेत्याद्युक्तसूत्रे जीवब्रह्मणो एकांशवदख-
ण्डताऽऽचार्य्यसंमता न भवतीत्यवधारणीयम्, अख-
ण्डत्वे हि जीवधर्मो ऽपि ब्रह्मधर्म एवेत्युपासाहै-
विध्यमेव स्यात्, तथा पूर्वपक्षो ऽपि जीवलिङ्गेन न
स्यात्, यदीन्द्रस्य मासुपास्वेत्युक्तिः शास्त्रदृष्टेत्यादि-
सूत्रे नाखण्डतया समाहिता स्यात् तदा तुल्यन्या-
यतयेतरस्य जीवधर्मस्यापि समाधाने सिद्धे पुनर्जी-
वलिङ्गानुदयादिति।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञाना-
मृताख्यकण्डजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पूर्वपादे आकाशाधिकरणमारभ्य कानिचिद्विभू-
तिभौ ह्रपैस्तदनुगतब्रह्मबोधकानि वाक्यान्यवधारि-
तानि ईश्वरविभूतयस्तद्वाक्यानि च विशिष्य सर्वाणि
ब्रह्मणा ऽप्यवधारयितुं न शक्यन्ते तस्य सर्वरूपत्वात्
श्रुतीनां चानन्यत्वात्, तथा च गोता नान्तो ऽस्ति मम
दिव्यानां विभूतीनां परन्तपेति अत इदानीम् ।

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवाज्ञुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

इत्यादिभ्रुतीरनुसरन् सामान्यतः सर्वैरेवपु-
कृतिपुरुषतत्कार्यरूपैस्तत्तच्छ्रुतिषु श्रुतिलिङ्गादिभ्यो
ब्रह्मावधारणीयमित्याह ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ।

न केवलमाकाशाद्यनुगतमेव ब्रह्माविभागलक्ष-
णाभेदेनाकाशादिह्रपमेव मन्तव्यम्, अपि तु सर्वत्रैव
जीवपर्यन्तेष्वनुगतं ब्रह्म सर्वरूपं ज्ञेयं कुतः

प्रसिद्धोपदेशात् ।

“सर्वं रवत्त्रिदं ब्रह्म तज्जलान् तत्स्रष्टां तं देवा-
नुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यञ्जाभ्रत् रूपंरूपं प्रति-
ह्रपो बभूव यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वस्यान्तरो यस्य
सर्वं शरीरमित्यादिह्रपात्मकलस्मृतिप्रसिद्धात्, औ-
तोपदेशादित्यर्थः । एषु च वाक्येषु सामान्यात्मपर-
त्वे प्रधानपरत्वे च यः संशयः स प्रसिद्धशब्देन निरा-

कृतः, एतादृशीपदेशस्य मनुवशिष्टपराशरादिभिः स्व-
शास्त्रेषु परमात्मन्येव कृतत्वात् (*यथा मनौ शरीरे-
ष्वंशभेदेनाधिकारिणो विष्णवादीनुत्क्रोक्तम् ।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
हृक्त्वाभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमिति ॥
विष्णुपुराणो च ।
तदेव सर्वमेवैतत् व्यक्ताव्यक्तरूपवत् ।
तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण वस्थितम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् १ ॥

इति^१) ननूक्तेषु श्रुतिस्मृतिवाक्येषु कुत्र
चिदाधाराधेयभावः कुत्र चिन्नाभेद इति कथ
मेवामेकार्थपरतोच्यतइति चेन्न । अविभागलक्षण-
स्यैवाभेदस्योक्ततया सर्वप्रामेकार्थत्वात्, अत एव तद-
नुप्रविश्येत्युक्तवाक्ये प्रवेशादेवाभेदः प्रतिपादितः
अत एव च सूत्राकारेणापि पूर्वं ब्रह्मैत्येवं रूपस्य
श्रुतिगणस्यार्यो ऽविभाग एवेति प्रतिपादयितुं सर्व-
मित्यनुक्त्वा सर्ववेति सूत्रितमिति । अत्रानेन पा-
देन सर्वभूतेषु चात्मानमित्येवंविधानां श्रुतीना-

(१) अ० १ अ० २ श्लो० २४ ।

(२) अ० १ अ० २ श्लो० १ ।

मन्तर्यामिपराणां ब्रह्मपरत्वमवधार्यते उत्तरपादेन च यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मनेवानुपश्यतीत्येवंविधवाक्यानां “माधारतापराणां” मर्थो ऽवधारणीय इति विभागो बोध्यः । एवं च सति “यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवाऽनुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजगुप्सते यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत” इति-सकलवेदान्तस्य सुख्योपापासनः मीमांसिता भविष्यतीत्याचार्य्याशयः तथा तत्समन्वयादित्यदोक्तः समन्वयश्च सिद्धो भविष्यतीति । सर्वं खल्वित्यादिवाक्येषु न केवलं स्मृत्यादिप्रसिद्धादेवोपदेशाद्ब्रह्म याच्यम्, अपि तु

विवक्षित गुणोपपत्तेश्च ।

सर्वं खल्वित्यादिवाक्येषु विवक्षितास्तात्पर्यविषये गुणाः सत्यसंकल्पत्वादयस्तेषां ब्रह्मण्येवाञ्जस्येनोपपत्तेश्चेत्यर्थः तेष्वेकं वाक्यमुदाह्रियते कान्दोश्यादृतीये इदमाह्नायते “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषः स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीराभाहपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम एष स आत्मा ऽन्तर्हृदये ऽणीयान् व्रीहिर्वा यवाद्वा एष स आत्मा ऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या उयायानन्तरिक्षादेतद्ब्रह्म एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्तीति यस्यस्या-

१७८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽद्ये [सू० ३।४।५।७

त्या"दिश्रुतौ कर्मकर्तृत्वव्यपदेशो न गौण इत्यर्थः सा
स्मृतिः ।

बहुनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेव त्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥

इत्यादिरिति । प्रसिद्धोपदेशादिति हेतोरसिद्धिमा-
शङ्क्य समाधत्ते ।

**अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति
चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ।**

अर्भकमल्पभोको नीलं स्थानं दस्य तस्यभावस्त-
त्त्वं तस्मादल्पायतनत्वादिति यावत्, तथा तद्व्यपदेशात्
अर्भकव्यपदेशाच्च, न ब्रह्मपरत्वमुपदर्शितवाच्यानां भव-
ति "एष स आत्मा अन्तर्हृदय" इति परिच्छिन्नायतनत्व-
कथनात्, अणीयान् व्रीहिर्वेत्यादिना चाल्पत्वश्रुतेरिति चे-
न्न, एवं निचाय्यत्वात् एवं द्रष्टव्यत्ववचनादित्यर्थः, अ-
न्तकरणावच्छेदेनैव हि परमेश्वरो जीवानामात्मतया
ऽभिव्यज्यत इति ननु । वास्तवमल्पत्वमेव कथं न

स्यादित्याशङ्काह, व्योमवच्चेति, ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना व्योमवद्वापकं च यतः श्रूयतइति शेषः, अनेन च दृष्टान्तेन घटाकाशवन्मनश्चाद्यवच्छिन्नतया अणीयस्त्वव्यपदेशः श्रुत्युक्ताणीयस्त्वदृष्टिश्चापपादितैति द्रष्टव्यम् ।

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ।

नन्वेवमेकस्मिन्नेव हृदयमनःप्राणादावात्मद्वयाभ्युपगमे जीवसुखादिना परमात्मनि संभोगः प्रसक्तः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंमिश्रणे तुल्यभोगरूपस्य संभोगस्य दर्शनादिति चेन्न, वैशेष्यात्, ज्ञान्यज्ञादिद्वेषेणोभयोर्विशेषवत्वात्, तथा च जीवाद्ब्रह्मणि स्वरूपभेदात् जीवोपाधितो ब्रह्मोपाध्युत्कर्षाच्च न भोगसङ्कर इत्यर्थः दृष्टं चैतत् यथा अश्वभोगेनाश्वारूढस्य राज्ञो न भोग इति, स्त्रीपुरुषयोश्चोपाधिभेदे ऽभ्युपाध्योरेकजातीयतया भोगसाम्यमिति, ये पुनरखण्डतां जीवब्रह्मणोराहुस्तेयामयं दोषो ऽपरिहार्य एव आत्मैक्ये सति चक्षुराद्यवान्तरोपाधिजन्यभोगस्य तद्यापकोपाधिमनोद्वारेण यथा जीवे संभवः तथा मनोरूपाषान्तरजीवोपाधिजन्यभोगस्यापि तद्यापकोपाधिद्वारेणोश्वरे युक्तत्वात्, व्याप्यव्यापकभावापन्ननानामनोभिरिकात्मनि विविधभोगानां कायव्यूहस्थले दृष्टत्वाच्च । यदि च जीवरूपेण ब्रह्मणो ऽपि दुःखभोगादिकमभ्युपगम्यते 'स एव जीवः सुखदुःखभोक्ते'तिवाक्यात्तदा न लि-

प्यते लोकदुःखेन बाह्यः “एकस्तयोः खादति पिप्यलान्मन्यो निरन्तो ऽपि बलेन भूयात्” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः जीवभोगस्य प्रतिषेधो ब्रह्मणि विरुद्धयेत स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिवाक्यं च ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिवाक्यवदेवाविभागक्षणाभेदपरमिति, प्रपञ्चतं पञ्चसूच्यां, यदपि जीवब्रह्मशब्दयोरुपाधिविशिष्टे एव शक्तिर्वाच्या तथा चोपाधिभेदान्न भोगसङ्कर इति तन्मतं तदपि प्रागेव निराकृतं, विशिष्टास्यानतिरिक्तत्वे सङ्करतादवस्थ्यात्, अतिरिक्तत्वे च भवदभिमतान्खण्डत्वानुपपत्तेः, लक्षणया विना ऽप्यस्य उक्ताभेदेनाभेदवाक्योपपत्तौ लक्षणया अन्याय्यत्वात्, तटस्थज्ञानापत्या ऽहं कर्त्तव्यविद्यानिवृत्त्यसंभवाच्च, जीवे ब्रह्मणि चोभयत्रैवाध्यारोपापवादयोरविवेकहृदयोर्वैयधिकरण्यापत्तेश्चेति, यदपि तैरुच्यते जीवे ऽपि भोगः कल्पित इति । तदपि न, स्वप्रतिबिम्बितसुखदुःखसाक्षात्काररूपत्वात्तस्येति दिक् । अस्मिन्सूत्रे समुपसर्गप्रदानाद्ब्रह्मणि स्वान्तन्मध्येण नित्यानन्दभोगो ऽस्तीति गम्यतइति स्मरणीयम् । इदानीं भोगप्रसङ्गेनेश्वरस्यान्तवगुणसवधारयति ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ।

कठवल्यां श्रूयते “य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सत” इति । तद्वान्निर्वा, जीवो वा, परमात्मा वा, अस्तु-

त्वेनोक्त इति संशयः, तयाणामेवाग्निजीवंपरमात्म-
नामस्यामुपनिषदि पूर्वमुपवर्णिततया प्रकरणास्य तु-
ल्यत्वादिति । तत्र पूर्वपक्षः, जीव एवात्र भोक्ता
मध्वितिविशेषवचनात् । इश्वरो हि मिष्टामिष्टं ज-
गदेव स्वात्मन्युपसंहरतीति तत्परत्वे विशेषवचना-
नौचित्यात्, अत एव नाग्निरपि तस्यापि मिष्टाविचा-
रात्, तस्मात् जीवमन्तिकादिति जीवशब्दाच्च, जीव
एवात्रात्ता युक्त इति । तत्रायं सिद्धान्तः, अत्रात्र पर-
मात्मैव, कुतः, चराचरग्रहणात्, इयं पृथिवी सर्वेषां
भूतानां मध्वित्यादिका एव चतुर्थाध्यायीयमधुवि-
द्यानुसारेणात्र मधुशब्देन समस्तचराचरग्रहणात्, किं
च ईशानं भूतभव्यस्येत्यनेनात्तुरीशितव्यतया समस्त-
चराचरग्रहणमपि परमात्मनो अन्यत्वासंक्वचितसर्वै-
श्वर्याभावाद्बोपपद्यते अतः सकलभूतभव्यचराच-
रेश्वरत्वेनोक्तोत्ता परमेश्वर एव भवति ।

प्रकरणाच्च ।

“न जायते म्रियते वा विपश्चिदि”त्यादिना मन्त्रि-
धारेण ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात्, अग्निजीवयोश्च व्य-
वहितावान्तरप्रकरणास्यत्वादित्यर्थः, जीवशब्दश्च जी-
वरूपेणोपासनार्थमित्युक्तं जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति-
सूत्रवृत्तिः । नन्वयं भोगो ऽपि जीवरूपेणैवास्तु किं
पृथग्भोगान्तरकल्पनयेति तत्राह ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्श- नात् ।

इतश्च परमेश्वरो ऽत्ता भवति हि यस्मात् गुहां प्रविष्टावात्मानौ जीवेश्वरौ हावेवात्तारौ तद्दर्शनात् “ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धौ” । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति पूर्ववाक्ये द्वयोरेव जीवेश्वरयोर्भोक्तृत्वश्रवणादित्यर्थः, पुण्यस्य लोके विराडाख्यपुरे परार्द्धौ परमर्द्धिमति या गुहा भुवर्लीकाख्यं हृदयगह्वरं तस्यां ज्योतिर्मण्डलरूपलिङ्गशरीरोपाधिना प्रविष्टौ ऋतं सत्यं कामजातं पिबन्तौ भुञ्जानौ समष्टिजीवेश्वरौ ब्रह्मविदग्नित्रिणाचिकेतसः छायातपसदृशौ वदन्ति सहस्थितिगतिनियमादिभ्य इति श्रुत्यर्थः, तस्मात् द्वयोरेव पृथक् पृथक् भोक्तृत्वं सिद्धं तथा गौतायामपि जीवस्य भोक्तृत्वसुक्तम् ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहे ऽस्मिन् पुरुषः परः ॥

इत्यादिना । शान्तिपर्वादी च ॥

वीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ।

इत्यादिना । तथा युक्तेरपि ईश्वरस्य भागः सिद्धति ईश्वरस्य नित्य आनन्दः श्रुत्यादिभिरानन्दमयाधिकरणे पञ्चसूत्र्यां च प्रसाधितः, तथा ईश्वरो-

पाधिः सत्त्वरूपतया ऽप्यानन्दवत्त्वं स्वत्त्वस्य सुखस्वभावत्वात्, स चानन्दो ऽवश्यमौश्वरचेतने भासते तस्य सर्वज्ञत्वात्, उपाधिसुखादीनामज्ञातसत्त्वाददर्शनाच्च, तथा चोपाधिदृष्टिद्वारतां विना स्वप्रतिबिम्बितसुखानुभवो ब्रह्मणो ऽभ्युपगतः स एव च भाग इति । किं चानन्दाभोक्तृत्वं सतीश्वरस्य नित्यानन्दत्वेन स्तुतिर्नोपपद्यते अभोग्यानन्दस्य लोके ऽनुपादेयत्वात्, “अनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीत्याद्याः” भोगप्रतिषेधकश्रुतिस्मृतयस्तु (*जीवदर्शनं प्रत्ययाविशेषाख्यं मुख्यभोगमेवापाकुर्वन्ति!) किं वा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इतिश्रुत्यैकवाक्यतया जीवसुखदुःखेनेश्वरे साङ्ख्यमेव प्रतिषेधन्ति, तथा च यथा राज्ञः सेवकापराधिनौ सुखदुःखे भोजयतस्तद्विलक्षणं सुखमात्रस्य भोगान्तरं तत्समकालीनं दृश्यते, तथैव परमेश्वरस्यापि भोगान्तरभनुपेयमिति । नचैवं ‘क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट’ इति प्रातञ्जलसूत्रे विम्बान्तर्गतभोगस्य निराकरणं विरुध्येतेति वाच्यम् । वक्ष्यमाणभोगत्रयमध्ये भोगद्वयप्रतिषेधस्यैव व्यासभाष्यव्याख्यानतस्तदर्थत्वात्, तथा हि क्लेशादिव्याख्योत्तरं भाष्यं विपाकजात्यायुर्भोगाः ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । स हि तत्फलस्य भोक्तेतियोच्छानेन भोगेनापरामृष्टः स

ईश्वर इति, अत्र च द्विविधो भोगो ऽवगम्यते एको
 विपाकान्तर्गतो मनो निष्ठः स चान्नपानस्रक्चन्दना
 दिमृच्छांशैः सुखाद्यात्मकस्य मनसः पोषणं शब्दा-
 द्याकारवृत्तिश्च, अन्नमशितं तेषां विधीयते तस्य यो-
 णिष्ठस्तन्मनो भवतीत्यादिश्रुतेः, भुजपालनाभ्यवहार-
 योरित्यनुशासनाच्च, एतेन देहप्राणयोरपि भोग उदा-
 हृतश्रुतिशेषादेव बोध्यः, उक्तश्रुतौ च मनः शब्दो मनः
 प्रधानलिङ्गशरीरवचनस्तेन चक्षुरादीनामपि संग्रहः
 द्वितीयश्च भोगो यथोक्तभोगजन्ययोर्मनोनिष्ठयोः सुख-
 दुःखयोः पुरुषे अविवेकरूपसत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकी-
 र्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इति सुखभोगप्रतिपाद-
 कयोगसूत्रात्तृतीयस्तु सुखादीनां साक्षादनुभवमात्र-
 रूपसांख्यशास्त्रसिद्धौ गौणो भोग इति सांख्यसूत्रात्त-
 ताद्यो भोगः सर्वेषामेव पुरुषाणां नास्ति अविकारि-
 त्वादसङ्गत्वाच्च । द्वितीयश्च भोगो ऽस्ति बुद्धेः जी-
 वानां च । बुद्धिपुरुषनिष्ठयोः सुखादितदनुभवयोर-
 विविक्तधर्मिकयोरेव भोगत्वात्, तृतीयस्तु जीवब्रह्म-
 णोरेव उपाधिगतसुखादीनां साक्षित्वादिति, अत-
 स्तृतीयं ईश्वरस्य भोगो न क्लेशादिसूत्रे निषिद्ध इति
 ईश्वरभोगस्य च नित्यसुखगोचरतया नित्यतया
 च न तत्र कर्माद्यपेक्षा । ननु कथं तर्हि काम-
 व्यूहमीश्वरः पिबतीत्युक्तं तद्भोगस्य कामाप्युक्तत्वा-
 दिति चेन्न, नित्यस्याप्यैश्वर्यसुखस्य जीवानां काम-
 भोजनेनाभिव्यज्यमानतया शब्दादिकामसुखमीशोभ-

ङ्कइत्युपचारात् । न त्वीश्वरो जीववत्कामजन्यं सुखं
भुङ्कइति द्विक् । अपरे तु ब्रह्मणि भोगमनिच्छन्तो अन्तं
पिवन्ताविति श्रुतौ पिवन् पाययंश्च हावात्मानौ छत्रि-
णो गच्छन्तीति वल्लक्षणया प्रयुक्तावित्याहुः । तन्न, लक्षणा-
नौचित्यात्, 'भोगमावसास्यलिङ्गाच्चेति' चतुर्थ्याध्याय-
सूत्रे स्मृतिमूलश्रुत्योक्तयुक्त्या च भोगसिद्धेश्च (*"पिव-
न्ते नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः एषस्तुपिवन्ते दे-
व खच्छन्तेनात्मकाम्ययेति" श्रुत्योः साक्षादेव ब्रह्म-
णो ऽपि भोगकथनाच्च ।

अव्यक्तस्थेन रूपेण वैश्वानरमुखेन च ।

सर्वं प्रत्युपभोगाय जायते परमात्मनः ॥

कर्माणीश्वरतुष्ट्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमाप्नुयात् ।

द्वितीयाद्भवत्कथवाक्यादिभिरपि परमेश्वरस्य भो-
गसिद्धेश्च । अव्यक्तस्वरूपं कारणोपाधिशबलं वैशवा-
नरश्च समष्टिजीवो व्यष्टिसमष्ट्यभेदात्त जीवान्तराणा-
मपि संग्रहः, (१) किं "च सुषुप्तस्थानएकौभूतः प्रज्ञानघन-
एवानन्दमयो ऽत्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ" इति
माण्डूक्यादौ स्पष्टमेव प्राज्ञस्येश्वरस्य भोगः श्रूयते, न
चात्रं प्राज्ञशब्देन जीव एवोक्तः सुषुप्तस्थान इति सु-
षुप्तावस्थाकथनादिति वाच्यम् । अंशावस्थानामंशिन्यु-
पपत्तेर्लक्षणानौचित्यात्, श्रुतिषु जीवांनां सुषुप्तावस्था-
या प्राज्ञे विलीनत्वादेव प्राज्ञत्ववचनात्, भिद्येते ना-

मरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यतइति श्रौतदृष्टान्तात् । प्रा-
 क्षयशब्दस्य ज्ञानिनिहृष्टस्य प्रकृष्टाऽन्नत्वम् तथा साक्षा-
 त्पुष्पावस्था तु जीववाचकत्वव्यवस्थापनं तु मोहमू-
 लकत्वाद् उपेक्षणीयं हृष्टेयोऽप्यपहारित्वात्, मुष्पाव-
 स्थायामेवायं पुरुषः “प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बा-
 ह्यं किं च न वेद नान्तरमि”तिश्रुत्या स्त्रीपुष्पदृष्टा-
 न्तेन प्राज्ञजीवयोर्भेदस्यापि कथनाच्चेति । माण्डूक्या-
 दौ च तुरीयाख्यात्यन्तलयावस्थापर्यन्तमवस्थाचतुष्टयं
 परमात्मन्यंशांशभेदेनोपासनार्थमुक्तम् । पुष्पसूक्ता-
 दिषु चतुष्पात्त्वेन परमेश्वरस्यैवोपासनादर्शनात् अत
 ‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा’तस्य वाचकः प्रणवः “तज्जपस्तद-
 र्थभावनमि”ति योगसूत्रपुरुषसूक्तैकवाक्यतया माण्डू-
 क्यादावपि परमात्मपरत्वमवधार्यते तेन तेषु जीव-
 परत्वस्वमाऽवस्थाश्रवणमात्रेण न कार्यं इतिप्रसङ्गा-
 न्माण्डूक्यादेर्जीवपरत्वं निराकृतमिति द्रष्टव्यम् । न-
 नु ऋतं पिबन्तावित्यत्रात्मशब्दाप्रयोगाद्बुद्धिजीवावेवार्थौ
 स्यातां, तथा हि पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे “द्वा सुपर्णा सयु-
 जा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पि-
 प्पलं खाद्वत्यनश्नन्नन्यो आभिचाकशीती”ति ह्रूपात्-
 दीयाऋग्व्याख्या तथा तयोरन्यः पिप्पलं खादतीति
 सत्त्वं अनश्नन्नन्यो ऽभिपश्यति ज्ञः तदेतत्सत्त्वं येन
 स्वप्नं पश्यति अथ यो ऽयं शागीर उपद्रष्टा स चेतज्ञः
 तावेतौ सत्त्वचेतज्ञाविति तत्र सत्त्वाख्यायाः बुद्धेर्भी-
 गो ह्रूपादिविषयगतसुखदुःखाभ्यवहरणं ताभ्यां पुष्टि

यथा दुग्धमाधुर्यादीनां शर्करामाधुर्यादिभिः पुष्टिः
स एव चाविकारे सुखादिशून्ये च पुरुषे प्रतिषिध्यते न
तु बुद्धिगतमुखदुःखयोः प्रतिबिम्बगतमभ्यवहरणं भो-
गविशेष इतिबोध्यम् । तथा च पैङ्गिरहस्यैकवाक्यतया
ऋतं पिबन्तावित्यत्रापि सत्त्वक्षेत्रज्ञावेव विवेकार्यम-
र्यावास्तामित्याशङ्क्याह ।

विशेषणाच्च ।

यदुक्तं तत्र विशेषणात् पिबन्ताविति विशेषव-
चनादित्यर्थः, तत्र ह्यङ्गस्य भोक्तृत्वमन्यस्याभोक्तृत्वमु-
क्तम् अत्र च द्वयोरेव भोक्तृत्वमिति कथमेकवाच्यता-
स्यादिति । चकारश्च चराचरग्रहणादिति हेत्वपेक्षया
सूत्रवक्ष्यपर्यवसिते द्वितीयहेतौ गुहां प्रविष्टावात्मानौ
हीत्यत्र योजनीयः, किं च ऋतं पिबन्तावित्यस्या-
व्यवधानेनैवोत्तरवाक्ये जीवब्रह्मणी एव विशिष्य शू-
येते यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमिति प-
रमात्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनोषिण इति च
जीव इति ईजानानां यतमानानामतस्मावेव
पिबन्ताविति पूर्ववाक्ये ग्राह्यौ, अत एव च पै-
ङ्गिरहस्यसमानापि वा सुपर्णा सयुजेत्यादि मुगड-
कश्रुतिर्न सत्त्वक्षेत्रज्ञपरा मुगडके ऽप्यव्यवहितोत्त-
रवाक्ये जीवेश्वरयोरेव प्रतिपादनात्समाने वृक्षे पु-
रुषो निमग्नो ऽनीशया शोचति सुह्यमानः जुष्टं
यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशो-

१८८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽव्युत्पत्त्ये [सू० १२।१३

क इत्यनेन तस्मात्प्रैङ्गिरहस्यविवेकपरतया सांख्यानं
मूलकाठकमुण्डके ब्रह्ममीमांसकानां मूलमिति वि-
वेक्तव्यम् । न पुररेकवाक्यता ऽत्र कार्य्येति । इदा-
नीं ब्रह्मणा आत्मान्तरशून्यत्वाशनाद्यतीतत्वादिगुणा-
नवधारयितुं तदा वेदकवाक्यमपि ब्रह्मपरत्वेनावधा-
रयति ।

अन्तर उपपत्तेः ।

काशवपञ्चमाध्याये “यदेव साक्षादपरोक्षाद्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे”ति प्रश्नस्य
प्रत्युत्तरम् “एष त आत्मा सर्वान्तरो यो ऽशनापिपासे
शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति”साक्षादपरोक्षादिति वि-
शेषणयोरगौणमलाक्षणिकं चेत्यर्थः, तत्र संशयः, कि-
मयं सर्वान्तरः पूर्ववाक्योक्तसर्वान्तरो जीव एव, वाक्य-
द्वयस्य रूपसाम्यात्, उत्तरवाक्ये विवेकपरत्वेन वाश-
नाद्यतीतत्वोपपत्तेरत एवापौनरुक्त्यसम्भवाच्च, किं च
परमात्मनो अशनाद्यतीतत्वस्य सर्वथापपत्तेरिति, त-
त्रायं निर्णयः, अन्तरो ऽत्र परमात्मैव उपपत्तेः, न हि य-
देवेत्यवधारणं जीवेषूपपद्यते परमात्मापेक्षया जीवा-
नामप्यमुख्यत्र ह्यत्वात्, “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर-
र” इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु जीवानामन्तरात्मान्तरसिद्धेश्च,
अत एव जीवपरे पूर्ववाक्ये यदित्येवास्ति न तु यदेवेति
तत्र च प्राणेन प्राणितौत्यादिजीवलिङ्गमप्यस्ति ब्रह्मा-
ग्नि तु यदेवेत्युपपद्यते ब्रह्मणो ऽन्तरात्मान्तरस्यासिद्धेः

“न चास्य काञ्चिज्जनिता न वा धिय” इति श्रुतेःचेति ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

इतो ऽप्यत्र वाक्ये ऽन्तरः परमात्मैव स्थाना-
दिव्यपदेशात्स्थानमाधारः व्यपदेशौचित्यात् इत्यर्थः
पूर्ववाक्ये हि आधाराणां घ्राणेन्द्रियादीनां नाद्यन्ता-
नां तत्पूर्ववाक्योपस्थितानामन्तरस्थतया एक आत्मा
प्राक्तः “एष त आत्मा सर्वान्तर” इत्यादिना सर्वशब्दस्य
बुद्धिम्यवाचित्वात्तद्नन्तरं वान्यो ऽप्यात्मा सर्वान्तर
उच्यते, अतः पूर्वीपस्थिततयात्र तस्याप्यात्मनो ऽयमन्त-
र इति गम्यते । पूर्ववाक्यादेवोधारक्रमेण व्यपदेशौ-
चित्यादिति ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ।

सुखेषु विशिष्टमुत्तमं सुखं विशिष्टं तथा च यो
ऽशनापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येतीत्यनेन
दुःखनिष्ठविह्वपपारिभाषिकस्योत्तमसुखस्याभावात्, इ-
त्यर्थः अत्राशनाद्यतीतत्वस्य परमेश्वरगुणस्य प्रशं-
सार्थं सुखशब्दः सूत्रे गौणः प्रयुक्त इति मन्तव्यम् ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ।

श्रुता उनिषदः सामग्र्येण यैस्ते श्रुतोपनिषत्का
स्तेषां या गतिः प्रव्रज्या संन्यास इति यावत्, तस्या
ऽत्र वाक्यशेषे ऽभिधानाच्च परमात्मैव ग्राह्यो न जीव
इत्यर्थः, तच्च प्रव्रज्यावाक्यं एतं चैवमात्मानं विदित्वा

१६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १४।१।१६।१७

ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणाया
अथ भित्ताचर्यं चरन्ति तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं नि-
र्विद्यं बाल्येन तिष्ठासेदित्यादि न ह्यत्र विवक्षितं पारि-
व्राज्यं जीवमात्रज्ञानाद्भवति (*श्रुतसर्वोपनिषत्कस्यवे-
दान्तपारगस्यैवात्र ब्राह्मणशब्दार्थत्वात्, अन्यथा*) औप-
निषदपरब्रह्माज्ञाने पाण्डित्यनिर्वेदासम्भवात्, पाण्डि-
त्यस्यासमाप्तेः तथा स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्ते-
नेदृश एवेति यथोक्तप्रब्रज्यायां निरतिशयत्ववचनं नो-
पपद्येत औपनिषदपुरुषस्यैवाज्ञानेनैतादृशादधिकब्रा-
ह्मणापत्तेरितिभावः (*अस्याः श्रुतेश्चार्थः स ब्राह्मणः
केनाचारेण वर्तेतेति प्रश्नः । उत्तरं येनेति येन केन
तेन प्रकारेण वर्तेत सर्वथापि ईदृश एव अधिको वा
न्यूनो वा न केनापि प्रकारेण भवतीति*) तस्मात्पूर्वो
त्तरसम्बन्धोर्ध्वं सर्वान्तरावात्मानौ जीवेश्वराधारा-
राधेयभावेनैवात्कीर्तौ न पुनरेक एवात्मा पौनरुक्त्याप-
त्तेः, उत्तरवाक्यस्य विवेकपरत्वेन तु सर्वान्तरत्वस्य
संकोचापत्तेः, पूर्ववाक्योक्तजीवत्तगादिति बोध्यम् ।
नन्वेवमन्तरस्याप्यन्तरात्मान्तरकल्पने तस्याप्यन्तरा-
त्मान्तरं प्रसज्येतेत्याशङ्कामपाकरोति ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ।

(*अनवस्थापत्यैवे*) श्वरस्यान्तरन्य आत्मा न सि-
ध्यति । येदेवेत्यवधारणासंभवाच्चेत्यर्थः श्रुतिबला-

(१) अर्थं पाठः २ पु० न० ।

(२) अर्थं पा० २ पु० ना० ।

(३) येदेवेति वाक्योक्तस्य इति १ पु० पा० ।

त्वीश्वरः कल्पते यदि ह्यनवस्थाभयात्प्राणाणिको न
सेष्यति तदा देहेन्द्रियाणामन्तरो जीवो ऽपि प्रथम-
वाक्यान्न सिद्धोति भावः, अथवैवं व्याख्येयं, ननु प्रा-
णादीनान्मन्तरस्य जीवस्यान्तरो ऽग्न्यः सिद्धति वो
अत्रार्थो भवतु तत्राह अनवस्थितेरित्यादिसूत्रं कस्या-
पि सिद्धजीवस्य स्वातिरिक्ताखिलजीवानामन्तरव-
स्थानामम्भवात्, यदेवेत्यवधारणासम्भवाच्चेत्यर्थः । स-
र्वान्तरत्वश्रुत्या सर्वान्तर्यामित्वं लब्धमिति सर्वान्त-
र्यामित्वादिगुणानवधारयितुं वाक्यविशेषं ब्रह्मपर-
त्वेनावधारयति ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्व्यप- देशात् ।

काण्वमाध्यंदिनयोः पञ्चमे अध्याये “यः पृथिव्यां
अन्तरो ऽयं पृथिवी न वेद् यस्य पृथिवी शरीरः यः
पृथिवीमन्तरोपमश्रुत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत”
इत्यादि श्रूयते, तत्र संशयः, किमत्रान्तर्यामी प्रधा-
नादिः, किं वा हिरण्यगर्भादिः, कश्चित्सिद्धजीवः, किं
वा परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः, परमात्मैवात्रान्तर्यामी
अधिदैवाधिभूताध्यात्मसु निर्दिष्टः, देवं विराजमधि-
कृत्य वर्तते यद्वस्तु पृथिव्याद्यधिष्ठातृचेतनपर्यन्तं त-
दधिदैवं स्थावरजङ्गमादिहृषं भूतमधिकृत्य वर्तते
यद्वस्तु चेतनपर्यन्तं तदधिभूतम् आत्मानमुपासकम-
धिकृत्य वर्तते यच्चक्षुरादिजीवान्तं तदध्यात्ममित्यर्थः

१६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽद्ये [सू. १६।२०

कुतः, एतत् तत्राह तद्धर्मव्यपदेशादिति परमात्मनो
ये धर्माः यं पृथिव्यादीन् वेद एष त आत्मा अमृतः
अदृष्टो द्रष्टेत्यादिरूपस्तेषां व्यपदेशादित्यर्थः, किं
च अत्रान्तः शब्दो राजादीनां च व्यावर्तनाय
श्रुत्युक्तः ते हि राजदेवादयो नियम्यस्य शरी-
रचित्तादीन्द्रियं नियमयन्त एव चेतनं नियमयन्ति
परमेश्वरस्तु सर्गादिकाले शुद्धं चेतनजातमेव प्र-
कृतिं संयोगाय प्रेरयति अतो नियम्यसोपाधि-
प्रेरणं विनैव स्वेच्छया प्रेरणामन्तर्यामित्वं परमेश्व-
रस्यासाधारणं धर्मान्तरमध्यस्मिन्वाक्ये व्यपदिष्टमि-
ति मन्तव्यं, देवानां च यत्किंचित्प्रकृतिपुरुषप्रेरकत्व-
स्वीकारो ऽपि न सर्वान्तर्यामित्वमिति ।

न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् ।

स्मृतिषु स्पष्टं प्रपञ्चितमिति, स्मार्त्तं प्रधा-
नादिजडवर्गः तदत्र नान्तर्यामी येतद्धर्मा न भवन्ति
यमनद्रष्टृत्वादयस्तेषामत्राभिलापादित्यर्थः, शारीर-
स्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु अदृष्टादिद्वारा नियन्तृत्वसंभवात्
यं पृथिवी न वेदेत्यादिवाक्यानां विविक्तस्वरूपदर्शत-
परत्वेनोपपत्तेरित्यत्राह ।

**शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैवम-
धीयते ।**

नेत्यनुवर्त्तते शारीरो जीवो ऽपि नान्तर्यामित्वे-

नोक्तः हि यस्मात्प्रमाणप्रकरणा उभये काण्वा मा-
 ध्यंदिनाश्च जीवाङ्गदेनैनमन्तर्यामिणं पठन्ति “ यो
 विज्ञाने तिष्ठन्त्य” “आत्मनि तिष्ठन्ति”ति अत्र ह्यपौ-
 नरुक्त्या चान्तरशब्दो भिन्नवाचीति अन्तर्यामिवा-
 क्यमीश्वरसाधने तस्यात्मत्वे च बलवत्प्रमाणमिति
 मन्तव्यम्, इयं चान्तर्याम्यवस्था न प्रवेशादिनास्ती
 यद्यपि ब्रह्मणो ऽधिष्ठानावस्थावदेव नित्या, ई-
 श्वरप्रेरणां विना प्रलये साम्यरूपगुणपरिणामानु-
 पपत्तेः, ‘तथा पि प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्ये’त्यादिवा-
 क्येषु प्रवेशकार्यस्य सृष्ट्यादिकारणीभूतस्य चोभस्यानि-
 त्यतयैवान्तर्यामित्वमपि कादाचित्कं क्वचित् व्यव-
 द्धियते ततोऽतिरिक्तत्वेन चावस्थान्तरं विश्वाधार-
 तामात्रं गुणत्रयापेक्षया तुरीयमिति नित्यमिति चो-
 च्यतइति बोध्यम्, अदृश्यत्वादिगुणानन्तर्यामिणो
 ऽवधारयितुं वाक्यान्तरं तत्रातिपादकं ब्रह्मपरत्वेना-
 वधारयति ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तः ।

मुण्डके श्रूयते “अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते
 यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणि-
 पादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुमूर्ध्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं
 परिपश्यन्ति धीराः” इति अत्रापि प्रधानशारीरपर-
 मात्मसु संशये, अयं निर्णायः, अदृश्यत्वादिगुणको ऽवा-
 न्दर्याम्येव, कुतः “यः सर्वज्ञः सर्वविदि”त्यादिना ऽव्य-

१६४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २१।२२

वधानेन परमात्मधर्मवचनादित्यर्थः, अथ वा “अपाणि-
पादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः
स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्यं पुरुषं
महान्तिमि”ति श्रुत्यन्तरे परमेश्वरधर्मत्वेन सिद्धा-
नामपाणिपादत्वादौनामत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वा-
दित्यर्थः ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

चशब्दः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिहेतुं समुच्चिनोति इ-
तरो जीवः प्रधानादिश्च नावाट्टयत्वादिगुणाकः कुतो
विशेषणाद्भेदव्यपदेशाच्चोत्तरवाक्येनेति शेषः, तत्र “दि-
व्यो ह्यमुक्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यतः अप्राणो
ह्यमनाः शुभ्रो ऽक्षरात्परतः पर” इत्युत्तरवाक्ये ऽम-
नस्त्वान्तं विशेषणं जीवप्रधानादिभ्यां व्यावर्तकम् अ-
क्षरात्परतः पर इति च प्रधानादेर्जीवाच्च भेदव्यपदेशः
अस्यार्थः अक्षरं प्रधानं तस्मात्परतो जीवादपि यः
पर उत्तमस्तत्प्रेरकत्वात्स दिव्यः पुरुष इति । न चा-
स्यैव पुरुषस्य पूर्वमक्षरत्वमुक्तमतस्तस्यैवाक्षरात्परतः
परत्वं कथं स्यादिति वाच्यं, त्रयाणामेवाक्षरत्वात्
परिणामिनित्यह्वाक्षरापेक्षया कूटस्थनित्यस्याक्षर-
स्य जीवस्य परमत्वं तदपेक्षयापि लयशून्याक्षर-
स्य ब्रह्मणः परमत्वमुक्तमिति दूरात्सुदूरे तदि-
हान्तिकेव पश्यत्स्वैव निहितं गुहायामिति च
वाक्यशेषि जीवाद्भेदव्यपदेशः पश्यत्सु जीवेष्वित्यर्थः

तथा “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति जुष्टं यदा पश्यन्त्व-
न्यमौशमि”त्यागामिवाक्चान्तरेष्वपि जीवाद्देव्यपदेशो
ऽस्ति । जीवस्यादृश्यत्वगुणकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह ।

रूपोपन्यासाच्च ।

“एतन्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी “अग्नि-
र्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विष्टताश्च-
वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी
क्षीप सर्वभूतान्तरात्मे” त्युत्तरवाक्ये समष्टिजीवस्य
विराजो रूपोपन्यासादपि जीवो नादृश्यत्वादिगुणकः
उक्तरूपस्य दृश्यमानत्वादित्यर्थः, न चेदं रूपं परमात्म-
न एव निर्दिष्टं कथं न भवतीति वाच्यम्, अदृश्यत्वप्र-
करणात्परमात्मकार्यमध्ये पाठाच्च, आद्यन्तयोः प-
रमात्मकार्याणामेव वचनात् । उत्तराधिकरणविषय-
प्रभृतिवाक्येषु च प्रकरणावशात्परमात्मन ईदृशरूप-
कथनं परमात्मनो ऽन्तर्यामिविधया शक्तिशक्तिमदभे-
देन कारणविधया कार्यकारणभेदेन वोपासनार्थमेव
न तु साक्षात्तथा च वक्ष्यति सुवकारः ‘अहंपैवदेव
हि तत्प्रधानत्वादिति’ आधुनिकास्तु इदं रूपं प्रकर-
णान् एवाभ्युपगम्यानेन रूपोपन्यासेन परमात्मन ए-
वादृश्यत्वादिगुणकत्वं साधयन्ति, तत्र अस्य रूपस्य
विराजो जीवसाधारण्येन ब्रह्मलिङ्गत्वासम्भवादिति ।
इदानीमात्मयागरूपमत्यभ्यर्हितं ब्रह्मोपासनाविशेष-

१६६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २३।२४

भवधारयितुं वैश्वानराख्यविभूतिपरं वाक्यमवधारयति वैश्वानराधिकरणेन । ननु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति विभूतिसामान्याधिकरणात्प्रागाकाशादिविभूत्यधिकरणावर्गमध्यएवेदमधिकरणां युक्तमिति सत्यं, तथापि जैमिन्यादिभिर्वैश्वानरस्य विभूतित्वमनभ्युपगम्य साक्षाद्ब्रह्मत्वाभ्युपगमादस्याधिकरणस्य पादान्ते निपातो मन्तव्यः ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

छान्दोग्यपञ्चमे प्रपाठके “को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्पत्त्यध्यषितमेव नो ब्रह्मीति” चोपक्रम्य तत्रतिवचने शिव्यैरुपास्यमानतां दुल्लोकसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणान्वैश्वानरमूर्द्धत्वादिकं चोपदिश्य दुल्लोकादीनामेकैकस्थोपासनं च जयिफलतया विनिन्द्य समग्रोपासनायाः फलं उपासनाप्रकारं चाह ता इहोवाचै खलु यथं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसो ऽत्र मन्य “यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमन्ति तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य सूक्ष्मं सुतेजा सच्चुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा सन्देहो बह्वक्षो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो ऽन्वाहार्यं पचन आस्यमाहवनीयस्तदग्नत्तं प्रथममागच्छेत्तदीमीयं

स यां प्रथमाज्जतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणायं स्वाहे-
 त्यादिना । पृथगिवेति दुलोकादिषट्कसङ्घातरूपमे-
 कमेवात्मानं पृथगिवान्योन्यं भिन्नमिव विद्वांसो मूढा
 ययमर्थात्सल्पमेवात्र मन्येत्यर्थः यस्त्वेतमिति ए-
 वं वक्ष्यमाणप्रकारेण यः प्रादेशमात्रं प्रदीपकलिका-
 कारं हृदिस्यं लिङ्गशरीरात्मकं स्वात्मानमेवांशंशय-
 भेदेन अधिष्ठेयाधिष्ठातृभेदेन वा वैश्वानरमभिविमा-
 नपूर्णमुपास्ते स देहपातानन्तरं वैश्वानरतां प्राप्य स-
 र्वभोक्ता भवति । उपासनाप्रकारमाह तस्य हृवेत्यादि-
 ना सुतेजआदयः पूर्वोक्तादुलोकादयः षट् सुतेजा-
 दुलोकः विश्वरूपः सूर्यः पृथग्वर्त्मा वायुः स एव वै-
 श्वानरस्यात्मा प्राणः बहुल आकाशः स एव संदेहो
 देहमध्यं नाभिः रयिर्जलं तदेव बस्तिर्नाभेरधोदेशः हृ-
 दयादिकं वाग्निरूपं हृदयाद्यवच्छिन्नाग्निरूपमिति
 अत्र संशयः, किमयं वैश्वानरो जाठराग्निरुताग्निसा-
 मान्यं, किं वा तद्देवता, अथ वा जीव, आहोस्त्रित्यर-
 मात्मेति । तत्रायं निर्णयः परमात्मैवात्र वैश्वानरश-
 ब्दोक्तः, कुतः साधारणशब्दविशेषात्, सर्ववेदान्तसाधा-
 रणात् आत्मब्रह्मादिहृपाच्छब्दविशेषात् जीवदेवता-
 दिव्यादृत्तशब्दादित्यर्थः, “को न आत्मा किं ब्रह्मे” इत्येवं-
 हृपैर्हि शब्दैः परमात्मैव जीवनामान्यावेन सर्ववेदा-
 न्तेषु श्रूयते “एष त आत्मा एष म आत्मे” त्यादिष्विति
 न च हृपोपदेशो देवादौनां लिङ्गतया ऽत्र गमको भ-
 षति केवललिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्वात्, ब्रह्मशब्दश्च

१६८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽव्युत्पत्त्याख्ये [सू० २५।२६

परमात्मन्येव मुख्यः परं जैमिनिर्मुख्यत्वादिति । श-
ब्दं प्रमाणमुक्त्वा तदनुयाहकं च्युतिमूलकमनुमानं
प्रमाणमाह ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ।

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ चितिः
सूर्यश्चक्षुर्द्विभः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम इत्यादि-
परमेश्वरप्रकरणस्यवाक्यैः स्मर्यमाणं रूपं श्रुतावप्य-
वगम्यमानं रूपिणः परमेश्वरत्वे ऽनुमानं लिङ्गं भव-
तीत्यर्थः इतिशब्दो हेत्वर्थकः ।

शब्दादिभ्यो ऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति
चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्
पुरुषमपि चैनमधीयते ।

ननु वैश्वानरो न परमात्मा भवितुं युक्तः, कुतः
शब्दादिभ्यः वैश्वानरशब्दात्प्रादेशपरिमितत्वाच्च चरा-
द्यवयवत्वात् गार्हपत्याद्यग्नित्रयहृत्पत्वाच्च तथाऽन्तः
प्रतिष्ठानाच्च, उतर एव वेदिरित्यादिना ऽव श्रुत्यन्तरे
च पुरुषे ऽन्तः प्रतिष्ठितं वेत्यादिना शरीरान्तः स्थित-
त्वावगमाच्चेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशात् जीवाग्न्या-
द्यपरित्यागेन जीवाग्न्यादिरूपिपरमात्मदृष्ट्युपदेशात्
मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिष्विवेत्यर्थः । अ-
संभवादिति अन्वयात् ब्रह्मशब्दवैश्वानरशब्दयोर्द्वयो-

रसंभवात्, प्रादेशमावत्वाभिविमानत्वयोरीश्वरे ऽसं-
भवादित्यर्थः, न केवलमेतच्छाखोक्तधर्माणामेव प्रसि-
द्धवैश्वानरे ऽसंभवः अपि तु शाखान्तरोक्तस्य पुरुषत्व-
स्यापीत्याह पुरुषमपीत्यादिना, अपि च एके वाजास-
नेयिन एनं वैश्वानरं पुरुषं चेतनं पठन्ति यथा“स ए-
षो ऽग्निवैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैशवा-
नरं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति”परमेश्व-
रस्य तु पुरुषोत्तमत्वं सुप्रसिद्धमिति अत्र पुरुषविधं
जीवविधमित्यर्थः पुरुषविधमपि चैनमधीयतइति सू-
त्रपाठे त्वयमर्थः । नन्वसंभवाद्गिर्मा भवतु वैश्वानरः
जाठरोपाधिना जीवस्तु स्यात्तत्राह पुरुषविधमित्यादि
जीवस्तु पुरुष एव न पुरुषविधः तस्यैव मुख्यपुरुषत्वा-
दिति ।

अत एव न देवताभूतं च ।

अत एव यथायोग्यं सूत्रतयोक्तहेतुसम्बन्धादेवा-
ग्निदेवतातेजोभूतं च नात्र वैश्वानर इत्यर्थः, पूर्व-
सूत्रे जीवानिराकरणपक्षे चात्र चशब्दो ऽनुक्तजीव-
समुच्चयार्थो बोध्यः अत्रेदमवधेयम् । उर एव वे-
दिरिति मूर्ध्नि च सुतेजा इति मनो ऽन्वाहार्य्यपक्षन
इति श्रवणात्, जीवं वैश्वानरं ध्यायेदिति योगि-
यान्नावत्क्यादिवचनाच्च तथा ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणायानसमायुक्तः पचाभ्यन्तं चतुर्विधमिति ॥

गीतादिभ्यश्च न केवलं जाठराग्निर्न वा केवल-
जीवो नापि केवला देवता नापि लिङ्गदेहमात्रं यत्र
परमेश्वरोपासने ऽवच्छेदकं किं तु लिङ्गशरीरप्राणा-
जीवदेवतावर्गैः संहतं यत्समस्तदेहव्यापकं लिङ्गदेहा-
श्रयहृत्तं तेजः प्राधान्यात्तेजः पञ्चभूतात्मकं सूक्ष्म-
शरीरं तदेवास्यामुपासायां परमात्मनो विशेषण-
मिति मनुपराशरय्यासादिभिस्तथोपदेशान्मतव्यम् ।
तस्यैव तेजसो जाठरादिषु ग्यूनाधिकभावेन वृत्ति-
लाभः हृदि च प्रादेशमात्रं प्रदौपकलिकाकारेण
चेतनतया ऽभिव्यक्तिरित्यादयो ऽनन्ता विशेषा उपा-
सावाक्येभ्यो ऽवगन्तव्याः बहिश्चेदं तेजः समष्टिज्यो-
तिर्मण्डलरूपेण सर्वदेवमयं विराजो हृदयाकाशे भु-
वर्लोकख्ये तिष्ठति व्यष्टिशरीरान्तर्हृदि च तस्यैवांशः
स्फुलिङ्ग इव तिष्ठति अंशांशभावेन चानयोरभेदः
तत्कालचक्रं निहितं गुहायामित्यादिभोक्षधर्मादिभ्यः
इतिसंक्षेपः तथा चोक्तम् ।

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ।

समत्वेच्छेषसत्त्वानां भगवानात्ममाययेति ॥

ज्योतिस्तरणाभिधानादित्यधिकरणेन चास्याधि-
करणस्य न पौनरुक्त्यं गुणभेदनिहृणार्थं श्रुतिभेदयो-
र्मीर्मांसितत्वादिति ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः

पूर्वमग्निप्रधानजीवादिमयसूक्ष्मसङ्घातरूपी पर-
मेश्वरो ऽत्र वैश्वानरशब्दार्थं इत्युक्तं जैमिनिस्त्वाचा-
र्य्यः साक्षादेव यथोक्तोपाधिं विनैव केवलपरमेश्वरे
ऽपि शब्दाद्यविरोधं अन्तः प्रतिष्ठानाविरोधं च मन्यते
वक्ष्ये हेतुभिरित्यर्थः । जैमिन्युक्ते ऽविरोधे मुनित्र-
योक्तौ हेतुत्रयमाह सूत्रत्रयेण ।

अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथ्यः ।

कार्यैः कारणाभिव्यज्यते लिङ्गरूपेण तथा च
वैश्वानराख्यमुख्यकार्येण परमात्मनो ऽभिव्यक्त्या
तस्य नामगुणादीनां परमात्मन्यविरोध इत्याश्रमरथ्य
आचार्य्यो मन्यते ज्योतिः कार्य्ययोरौषध्यशब्दयोर्दर्श-
नश्रवणाभ्यां सूक्ष्मस्य शारीरज्योतिषो दर्शनश्रवणगु-
णायोः श्रुतौ प्रतिपादनात्, “तदेतद्दृष्टं श्रुतं चेत्युपा-
सीते”त्यत्रेत्यर्थः ।

अनुस्मृतेर्बादरिः ।

वैश्वानरे परमेश्वरस्यानुचिन्तनीयत्वेन वैश्वान-
नरधर्माः परमेश्वरस्योपलक्षका इत्यतो न विरोध
इति बादरिराचार्य्यो मन्यतइत्यर्थः ।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्श-
यति ।

२० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽष्टतास्ये [सू०२१।३०।३१।३२

संपत्तैरविरोध इति स्वयं जैमिनिराचार्यी
मन्यते हि यस्मात्तथा दर्शयति श्रुत्यन्तरमित्यर्थः यथा
समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्धृथिवीप-
र्यन्तान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सर्वदेवान-
नध्यात्मं मूर्द्धप्रभृतिचिबुकान्तेषु देहावयवेषु संपाद-
यत्यादेशसंपत्तिं वैश्वानरस्य दर्शयति“प्रादेशमात्रमिव
हवै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एनान्
वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति
सहोवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाच एष वा अतिष्ठा वैश्वान-
नर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वैश्वानर इति
नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वै-
श्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच बहुलो
वैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाच एष वै प्रति-
ष्ठा वैश्वानर इति” मुख्यं मुखे भवं चिबुकमित्यध-
रफलकमुच्यते तथा च प्रादेशपरिमितस्थाने संपा-
दनेनेश्वरस्य प्रादेशमात्रान्तस्थत्वादिकमविरुद्धमिति
ननु तथा ऽपि जैमिनिमते वैश्वानरस्य प्रादेशमात्र-
त्वादिकमुपपन्नं न परमेश्वरस्येति तत्राह ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ।

“यो देवो ऽग्नौ यो ऽसु यो विश्वं भुवनमाविवेशे-
ति” श्वेताश्वतराद्याः शाखिन एव प्रकरणानं परमा-
त्मानमस्मिन् वैश्वानरे स्थितमामनन्ति च तथा च वै-
श्वानराख्याग्निनिष्ठतया वैश्वानरशब्दादयः परमा-
त्मनीति भावः, दृष्टं च मानुषादिशरीरस्थतया जीवेषु

मानुषशब्दादिकं श्रुतिस्मृत्योरिति । अत एव मनौ
एनमेके वदन्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमित्युक्तम् ।
व्याममताञ्चास्य जैमिनिमतस्यायं विशेषो उपास्यकु-
क्षावग्नेः प्रवेश इति ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञानानाम्-
ताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

आकाशाधिकरणमारभ्य पादद्वयेन सर्वान्तर्या-
मिणो ब्रह्मणः सर्वरूपत्वाख्यं सर्वाधिष्ठातृत्वमुपास-
नार्थमवधारितं तथा ऽत्तृत्वान्तर्यामित्वादिकमपि इदा-
नी तृतीयपादेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वमवधारयति “ए-
वं हि यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा सर्वस्यायतनं महत् । सू-
क्ष्मात्मूक्ष्मातरं नित्यं तत्त्वमेव तद्दि”त्येवंविधवाक्य-
शतोक्तौ ब्रह्मज्ञानप्रकारः प्रतिपादितः स्यादिति ।

दुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ।

मुण्डके श्रूयते “यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमो-
तन्मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानम-
व्याधाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति” । अत्रायतनं
किं प्रधानं, किं वा जीव, उत परमात्मा वेति, संशये
ऽयं निर्णयः ब्रह्मेवात्वं दुभ्वाद्यायतनं द्यौश्च भूश्च द्युभु-
वौ तदादीनां सर्वेषामायतनं कुतः स्वशब्दात् ब्रह्म-
णो ऽसाधारणात् शब्दात् “स्वस्ति वः पाराय तमसः
परस्तांश्चिरञ्चं ब्रह्म निष्कलं तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिः

२०४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १।२

सर्वद्वैतत्परं ब्रह्म धाम परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य-
मित्यादिवाक्यशेषेष्वित्यर्थः । नन्वियं मुण्डकश्रुतिरदृ-
श्यत्वाधिकरणे ब्रह्मपरत्वेनावधारिता तत्कथमियं
श्रुतिरस्याधिकरणस्य विषय इति चेन्न । महावाक्या-
र्थनिर्णये ऽपि सर्वाधारत्वबोधकावान्तरवाक्ये संश-
यसंभवादिति हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ।

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति-
देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे ऽव्यये
सर्वेणकीभवन्तीति वाक्यशेषे मुक्तौरात्मभिरुपगम्यत्वव-
चनाच्चेत्यर्थः । न हि मुक्तैरुपगम्यत्वं प्रधानस्य सम्भवति
प्रधानप्राप्तावपि पुनरावृत्तिस्मरणात्, नापि जीवस्य
गम्यगन्तृभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः, उदाहृतश्रुतेर-
यमर्थः विदुषो मोक्षकाले सर्वे एते परे ब्रह्मण्येकी-
भवन्त्यत्यन्तमविभागं गच्छन्ति के तद्ब्रह्माकाङ्क्षाया-
माह पञ्चदश जीवस्य कलाः शक्तिरूपा अंशाः दशेन्द्रि-
यतन्मात्ररूपाः स्वकारणानिगताः सत्यस्तद्वारा आ-
न्त्यन्तिकप्रलये ब्रह्मण्येकीभवन्ति तथा देवाश्चक्षुरा-
द्यवच्छिन्नाः सूर्याद्यंशाः प्रतिदेवतासु स्वस्वांशिषु
सूर्यादिषु गताः सन्तस्तद्वारा प्रलये ब्रह्मण्येकीभ-
वन्ति तथा विज्ञानमयो बुद्ध्यवच्छिन्न आत्मा जीवो
ऽपि कर्माणि गतः सत्कर्मतन्त्रः सन् कर्मद्वारा ब्र-
ह्मण्येकीभवति ब्रह्मणि कर्मैकीभावात्, जीव. एकी-

भवतीति यावत्, कर्मनिमित्तकाविर्भावतिरोभावा-
भ्यामेव च जीवस्य कर्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरेषुक्तं य-
था “यत्रास्य पुरुषस्य ऋतस्याग्निं-वागप्येती”त्याद्य-
नन्तरं क्वायं तदा पुरुषो भवतीति पुत्रे सति गुरु-
शिष्यौ रहस्यममुमर्थमान्त्रयांचक्राते तं च श्रुतिराह
“तौ ह यदूचतुः कर्म हवै तदूचतुरिति” । अत्र च
सूत्रे चकारो वक्ष्यमाणसूत्रादनुषञ्जनीयः पूर्वसूत्रे
हेत्वन्तरस्योक्तत्वादितिबोध्यम् ।

नानुमानमतच्छब्दात् ।

अनुमानं तु न दुभवाद्यायतनम् अत्रोक्तं कुत
अतच्छब्दात्प्रधानवाचकशब्दाभावादस्मिन्प्रकरणद्व-
त्यर्थः ।

प्राणभृच्च ।

जीवो ऽपि न तथा अतच्छब्दात् जीवनिर्णायक-
शब्दाभावादित्यर्थः ।

भेदव्यपदेशात् ।

भेदव्यपदेशादपि न प्रधानजीवौ दुभवाद्यायतनं
तमसः परस्मादिति तमःशब्दोक्तादचेतनात्प्रधानाहे-
दव्यपदेशः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमौशमिति पश्यत्स्व-
हैव निहितं गुहायामिति च पश्यद्भ्यो जीवेभ्यो भेद-
व्यपदेश इत्यर्थः ।

प्रकरणात् ।

२०६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३।४।५।६।७।८

ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामित्यादिवाक्योपक्रम-
भादिभ्यो ब्रह्मण एव प्रकरणावधारणाच्चेत्यर्थः ।

स्थित्यदनाभ्यां च ।

स्थितिश्चादनं च स्थित्यदने ताभ्यामपि प्रधानजी-
वौ न दुग्भ्वाद्यायतनमित्यर्थः, तत्र “स वै एतत्परमं
ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रमित्यादिः” प्र-
धानप्राणभृतीरुभयोरेव दुग्भ्वाद्यायतने स्थितिव्यप-
देशः ।

प्रधानं पुरुषश्चैव लीयते परमात्मनोति ।

विष्णुपुराणादिषु पुंप्रकृत्योरुभयोरपि परमात्म-
नि स्थितिस्मरणेन तदेकवाक्यतां परित्यज्य विश्वशब्द-
स्य केवलकार्यपरत्वेन संकोचानर्हत्वात्, “तयोरन्यः
पिप्पलं खादत्तीति च जीवमात्रस्यादनव्यपदेशः, तथा
च स्थितिश्रवणात्, पुंप्रकृत्योः प्रतिषेधः स्वस्मिन्मुख्य-
स्थित्यसंभवात् अदनश्रवणाच्च केवलजीवस्य प्रतिषेधः
दुग्भ्वाद्यायतनस्यानश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीत्यनेन
प्रकृतादनप्रतिषेधादिति भावः ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ।

। छान्दोग्यसप्तमे पपाठके । “एष तु वा अतिव-
दति यः सत्येनातिवदतीति” सत्येनातिवदनं प्रस्तुय
तत्कारणपरं परा विज्ञानादिसुखान्ता तत्त्वतो ज्ञे-
त्युक्तम्, तत्र सुखतत्त्वनिर्हणणे श्रूयते “सुखं भगवो वि-

जिज्ञासस्वइति यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति
भूमैव सुखं भूमात्वे च विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञासस्व” इति “यत्र नान्यत्पश्यति ना-
न्यत्क्रुणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” अथ “यत्रा-
न्यत्पश्यत्यन्यत्क्रुणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै
भूमा तदमृतं अथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः
कस्मिन् प्रतिष्ठित इति खे महिम्नि यदि वा
न महिम्नीत्यादि तस्मै मृदितकषायाय तमसः
पारं दर्शयति भगवन् सनत्कुमार ” इत्यन्तम्, अत्र
यो वै भूमा तत्सुखमिति कार्यकारणभिदादुक्तं ना-
ल्पे सुखमस्तीत्युत्तरवाक्ये भेदावगमात्, तथा वा-
ल्पप्राप्त्या सुखं न भवति किं तु भूम्नः प्राप्त्यैव सु-
खं भवति “एष ह्येवानन्दयातीति” श्रुतेः, अतो भूमैव
जिज्ञास्य इत्यर्थः, सुखं चेदं जीवन्मुक्तस्य संतोषाख्यधौ-
ष्ट्यविशेष एव, दुःखाभावो वा, यदा वै सुखं लभते
अथ करोतीति पूर्ववाक्यात् तत्र च लाभः फलत्वेन
निश्चयः तस्यैवोपायकृतिकारणत्वादिति, तथा च भूम-
प्राप्तिजमेव प्रकृतं सुखं अल्पप्राप्तेः क्षयित्वसातिशय-
त्वादिना दुःखहेतुत्वादिति युक्तं, भूमौ लक्षणमाह य-
त्वेत्यादिना यत्रेति विषयसप्तम्याः पञ्चम्यर्थे पर्यव-
सानाद्यतो ऽन्यत्र पश्यति स भूमैत्यर्थः, स एवाधस्तादि-
त्यादिना स एवेदं सर्वमित्यन्तेनोत्तरवाक्येन भूम-
प्रतिपादनादिति, अत्रायं संशयः, किमयं भूमा जीवः,
परमेश्वरो वा ‘बहोलीपो भू. च बहोरिति’ सूत्रेण व्यु-

त्यादितस्य भावकृतेमनिच्प्रत्ययान्ततया बहुत्वार्थकस्य भूमशब्दस्य जीवेऽपि संभवाज्जीवस्य परमब्रह्मत्वात् भूमशब्दस्य च भाववाचकस्य धर्मधर्म्यभेदेन जीवब्रह्मणोः प्रयोगोऽपि समानः अथ वा सुखरूपतावचनात् सत्त्वप्रधाना प्रकृतिरेवास्तु भूमशब्दार्थः, सुषुप्त्यादौ हि प्रकृतौ लीनो जन्तुर्नान्यत्पश्यतीति, अथ वा अलौकिकः सुखविशेष एव भूमा, यथाश्रुतशब्दानुरोधादिति, तत्रादौ सुखप्रधानपरत्वं निरस्यन् ब्रह्मपरत्वमवधारयति, भूमात्र ब्रह्मैव, न सुखं, नापि प्रधानं कुतः संप्रसादादध्युपदेशात् संप्रसादात्सत्त्ववृत्तिरूपात्सुखादधिकस्यात्मनश्चेतनस्योपदेशादुत्तरवाक्येन आत्मैवाधस्तादित्यादिना न हि केवलसुखस्यात्मत्वमुपपद्यतइत्यर्थः एतेन प्रधानमपि निरस्तम्। तमसः-पारमितिवाक्यशेषे भूमि तमआस्थप्रकृतेः पारत्वोपदेशाच्चेति, तस्मात् सुखश्रवणेऽपि न सुखं नापि प्रधानं ग्राह्यमिति भावः, इदानीं जीवपरत्वमपाकरोति ।

धर्मोपपत्तेश्च ।

“सं भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति खे महिम्नि यदि वा न महिम्नीत्यादिनोक्तः स्वप्रतिष्ठितत्वादयोऽपि धर्माः ब्रह्मण्येवाज्जस्येनोपपद्यन्ते न जीवादौ “सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह”इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु ।

(*प्रधानं पुरुषश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ।

विष्णुशक्त्या महावृद्धे वृत्तौ संश्रयधर्मिणौ ॥

इत्यादिऋत्यैकवाक्यतया^१) जीवादीनां परप्रति-
ष्ठितत्वाद्यवगमात्, अतो धर्मापपत्तेरपि ब्रह्मैव भूमे-
त्यर्थः । अन्ये तु अनेनाधिकरणेन प्राणस्यैव भूमत्वं
निरस्यते संप्रसादात्पूर्ववाक्योक्तात् प्राणादधिकस्यो-
पदेशादित्यर्थ इत्याहुः । तन्न । प्राणस्य सुखरूपता-
यो एवासम्भवेन संश्रयासंभवात् अस्मिन्प्रकरणे प्रा-
णाधिक्योपदेशाभावाच्च । संप्रसादशब्दो हि श्रुतौ
जीवे सुषुप्त्याख्यतदवस्थायां च दृश्यते य एष संप्र-
सादो ऽस्माच्छरीरात्मसुत्थायेत्यत्र स वा एष एत-
स्मिन्संप्रसाद इत्यत्र च तत्र जीवे संप्रसादस्योपाधि-
कतया धर्मधर्म्यभेदेनौपचारिकः प्रयोगः सुषुप्ताव-
स्थायां च प्रतिक्षणं सत्त्वदृष्ट्या संप्रसीदति चित्तम-
स्यामिति व्युत्पत्त्या संप्रसादशब्दप्रयोगः प्रसाद-
प्राप्तोः पर्यायतया च सुखएव संप्रसादशब्दो मुख्यः
सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु प्रसिद्ध एव
संप्रसादशब्द इति । प्राणे च संप्रसादशब्दो न क्वापि
प्राप्यमानो दृश्यतइत्यनुचितं संप्रसादशब्दस्य प्रा-
णार्थत्वोपवर्णनम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ।

बृहदारण्यकपञ्चमाध्याये श्रूयते “कस्मिन्नु खलवा-

(१) विष्णुपु० अ० २ अ० ७ श्लो० १७ ।

(२) अर्थ पाठः १ प्रसक्तं ना० ।

२१० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू०१०११

काश ओतश्च पीतश्चेति सहोवाच “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमनगिव”त्यादि । तत्र प्रधानब्रह्मजीवाः संदिग्धाः त्रयाणामेवाक्षरात्परतः परः एतदेवाक्षरं ब्रह्म ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वक्षरशब्दप्रयोगात् योगाच्च स्थूलादिगुणानां च प्रधानादिषु तुल्यत्वादिति । प्रणवे तु शङ्का नास्ति तत्र द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनामप्रसक्त्या तत्प्रतिषेधानौचित्यात् वर्णसामान्यवाचिनो अक्षरशब्दस्य प्रणवरूपविशेष्यवाचितायाः ॐ मित्यादिविशेषणं विना क्वाप्यदर्शनाच्चेति, तदायं निर्णयः, अक्षरमत्र ब्रह्मैव कुतः अम्बरान्तधृतेः आकाशान्तधारणात् सर्वाधारत्वेनावधृतमाकाशं प्रकृत्य हि कस्मिन् खल्वाकाशे ओतश्च पीतश्चेति प्रश्ने उदाहृतवाक्यं प्रवृत्तं तच्चाकाशान्तविश्वधारणं परमात्मनो ऽन्यत्र न संभवतीत्यर्थः ननु प्रधानस्याप्याकाशान्तजगद्धारकत्वमस्ति अखिलकार्याधारत्वादित्याशङ्क्याह ।

सा च प्रशासनात् ।

सा च धृतिः प्रशासनपूर्विकैव श्रूयते “एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत”

इति वाक्यशेषादित्यर्थः, अचेतनस्य च प्रधानस्य प्रशासनं मुख्यं न सम्भवति प्रशासनं हि नियोग इच्छा-विशेषस्त्वमिदं कुर्वित्यादिह्यप इति, ननु वेदान्तसिद्धान्ते इच्छाद्वयो ऽप्यचेतनधर्मा एव भवतु वा सर्गाद्युत्पन्नो जीवविशेष एवाचरस्तस्य सूर्यादिनियोक्तृत्वस्य श्रवणादित्याशङ्गाह ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।

परमात्मनो ये ऽन्ये भावाः पदार्थाः पुंप्रकृत्यादयः तेभ्यः सर्वेभ्य एव व्यावृत्तेः व्यावृत्तिश्रवणाच्चेत्यर्थः यथा “एतद्वै तदक्षरं गार्ग्यस्थूलमनापवङ्गस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमो ऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमगोत्वमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममायमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किं च न तदश्नाति कश्चनेति” प्रकृत्य “तद्वा एदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृत्याद्यनन्तरं नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टृत्यादि उपसंज्ञियते अतातम इत्यादिना प्रधानादिभ्यो जडेभ्यः कारणकार्यरूपेभ्यो ऽक्षरस्य व्यावृत्तिः श्रूयते अनशनेन जीवव्यावृत्तिरिति । न चेश्वरो ऽप्यत्तौत्युक्तं तत्कथं न तदश्नाति किं चनेत्युपपद्यतामिति चेत् न, “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य” इति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया जीवतुल्यस्य अभिमानगर्भमुख्यभोगस्यैवावापि प्रतिषेधत्वादिति । नन्विदं व्यावृत्तिर्जीवे ऽपि विवेकत उपपद्यतइति । मैव, विविक्तात्मन्येव भोगात्, अचक्षुष्कत्वादीनां जीवे

२१२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १२।१३

ऽसंभवाच्च, अत्र हि बहुब्रीहिसमासेन चक्षुरादिमनो-
न्तकरणशून्यत्वमेवावगम्यते न तु तद्विन्नत्वम्, अस-
ङ्गशब्दसाहचर्यात् कप्रत्ययवैयर्थ्याच्च, तच्च करणशू-
न्यत्वं विविक्तजीवानामपि नास्ति करणकृतोपका-
रस्य सुखदुःखप्रतिबिम्बस्याश्रयतया तत्त्वामित्वात्
अतएव पातञ्जले बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोक्तृभावयोग्यता
लक्षणस्य स्वस्वामिभावहृपसंबन्धस्यानादित्वमेवाभ्यु-
पगम्यतइति पुरुषे सुखादिप्रतिबिम्बस्य तुच्छत्वानि-
त्यत्वाभ्यामेव च भोगः कल्पित इत्युच्यते न पुन
स्तथाविधो ऽपि बुद्धिकृत उपकारः पुरुषे नास्तीत्या-
शयेनेति नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टित्यनेन च सुतरां जी-
वान्तसर्वभावव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ।

प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने “एतद्वै सत्यकाम परमपरं
च ब्रह्म यदोकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरम-
न्वेतीति प्रक्रम्य यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवा-
क्षरेण परं पुरुषमभिधायीतेति श्रूयते अत्र संशयः
किमत्राभिध्येयं परं ब्रह्म, उतापरं हिरण्यगर्भाख्यमि-
ति उभयोरेवात्र प्रक्रान्तत्वात्, (*वक्ष्यमाणस्य ब्रह्म-
लोकगतिरूपफलस्य कार्यब्रह्मोपासनायामेवौचित्या-
त्, ^{१)} हिरण्यगर्भस्यापीतरकार्योपेक्षया परत्वसंभवा-
च्चेति । तत्रार्थं निर्णयः अस्मिन्नपि वाक्ये स परमा-

तमेव ग्राह्यः ईक्षतिकर्तृव्यपदेशादित्यर्थः वाक्यशेषे हि
 “स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत”
 इतीक्षणकर्मतया प्रकृतस्याभिध्येयस्य व्यपदेशो दृश्यते
 अभिधानस्य समानविषयकसाक्षात्कारफलकत्वौचि-
 त्यात् तच्चेक्षतिकर्म हिरण्यगर्भो न संभवति तस्य
 समस्तजीवमयतया जीवघनत्वेन ततः परादावर-
 णवर्गात् परत्वानुपपत्तेः । नन्वेवं परब्रह्माभिधानप-
 रत्वे कथं तेजसि संपन्नः स सामभिहृन्नीयते ब्रह्म-
 लोकमिति वाक्यशेषोक्तं ब्रह्मलोकफलमुपपद्येतेति
 कषायसत्त्वे क्रमसुक्तिफलसंभवादित्येवं के चनेदम-
 धिकरणं व्याचक्षते । तन्न । अस्याधिकरणस्योक्तवा-
 क्यविषयत्वानौचित्यात्, तथा हि उदाहृतवाक्यस्यां
 त्रिमात्रप्रणावेनोक्तामुपासनामुत्तरस्मिन् षष्ठे पञ्चे वाक्यं
 तिस्रो मात्रास्येत्युक्त्यः प्रयुक्ता इत्यनेन विनिन्द्य तुरी
 याख्यस्य मात्रस्य परब्रह्मण उपासनां तत्रैव प्रश्ने
 वक्ष्यति नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकमतो ऽवधा-
 र्यते पञ्चमप्रश्नो परब्रह्मोपासनां न विदधातीति
 किं च यदभिधायति तत्साक्षात्करोतीति सामान्यत
 एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमतः पञ्चमप्रश्ने कार्यब्र-
 ह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनमेव फलमुक्तं तस्मात्
 षष्ठप्रश्नवाक्यमेवास्याधिकरणस्य विषयः षष्ठप्रश्नस्यैव
 सशब्दस्य सूत्रे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च तद्यथा ष-
 ष्ठप्रश्नः श्रूयते “इहैवान्तः शरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेताः
 षोडशकलाः प्रभवन्तीति” तत्र संशयः, किमयं पुरुषो

२१४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १४ ।

जीवः, किं वा परमात्मैति, तत्रायं निर्णयः, सशब्देनो-
क्तः पुरुषः परमात्मैव, कुतः ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्
स ईक्षांचक्रइतिवाक्यशेषे सशब्देन परामृष्टस्य यथो-
क्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनादौक्षणकर्मणां वा प्रा-
णादीनां कथनादित्यर्थः न हीदं प्राणादिषोडशक-
लासृष्ट्यर्थं तेषामीक्षणं जीवस्य सम्भवति ईक्षायाः
करणादीनां तदानीमभावात् षोडशकलाश्च प्राणः
श्रद्धापञ्चभूतैर्द्रियमनोऽन्नवीर्यतपोमन्त्रकर्मलोफना-
मानीति तत्रैवोक्ताः अस्मिंश्च व्याख्याने सशब्दोऽपि
सफल इति बोध्यम् ।

दहर उत्तरेभ्यः ।

छान्दोग्याष्टमप्रपाठके श्रूयते “यदिदमस्मिन् ब्र-
ह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-
स्तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति
(*तं चेद् ब्रुयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वे-
श्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तद्व विद्यते यदन्वे-
ष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् यावान्वा
अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अ-
स्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च
वायुश्च सूर्याचन्द्रमसा उभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्ये-
हास्ति यच्च नास्ति सर्वं तद्व समाहितमिति^{१)} तत्र
संशयः, योऽयं ब्रह्मपुरे शरीरेऽन्तर्हृदरे स्वल्पे हृदय-

पुण्डरीकरूपे वेश्मनि स्वल्पः आकाशः स किं भूता-
काशादिरुत परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः दहराकाशः
परमात्मैव, कुतः उतरेभ्यः उतरवाक्येभ्यः) इत्यनेनैवा-
काशवाक्यानां विचारितत्वात् पौनरुक्त्यं तद्विप्रकर्षा-
नौचित्यं चास्याधिकरणस्येति वाच्यम्, तत्र भूताका-
शाख्यविभूतिरूपेण ब्रह्मावधृतम्, अत्र चाकाशाग्रशेषेण ...
विश्वाधारतया च ब्रह्मावधार्यमित्यपौनरुक्त्यात्, आ-
काशशब्दश्चात्र ब्रह्मणि रूपकमात्रमन्यथा यावा-
न्वा ऽयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदय आकाश इति
भेदतन्त्रस्य दृष्टान्तत्वस्यानुपपत्तेरिति अत एव सूत्रे
दहर इत्येवोक्तं न त्वाकाश इति एतेन विप्रकर्षो
ऽप्युचितः पूर्वपादद्वये ब्रह्म सर्वान्तर्यामितया सर्वरू-
पत्वेन विचारितम्, अस्मिंश्च पादे सर्वाधिष्ठानत्वेनेति
विशेषेण विप्रकर्षस्यापेक्षणात् अत्र यद्यपि दहरस्यस्यै-
वान्वेष्यत्वमुक्तं न तु दहरस्य तथा ऽपि तद्यत इहा-
त्मानमननुविद्य ब्रजनत्येतांश्च सत्यान्कामानिति
वाक्यशेषे द्वयोरेव ज्ञेयत्वावगमादात्मन एव विशेष्य-
तयोपास्यत्वमुपासाद्वये गौरवादिति उतरेभ्य इ-
त्युक्तं विदृशोति ।

**गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लि-
ङ्गं च ।**

(१) इत्यर्थः उतरवाक्यानि च उतरवाक्याभ्यां, स्वयं वक्ष्यति न चाकाशसंज्ञिज्ञादिति
२ पु० पा० ।

२१६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दताल्ये [सू०१५।१६

गतेः शब्दाच्चेति पूर्वदृष्टार्थः “इमाः सर्वाः प्रजा अहर-
हर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यन्ततेन हि प्रत्यु-
टा इति गतिवाक्यं ब्रह्मलोकमिति च ब्रह्मणः शब्दः
ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इत्यर्थात्, आभ्यां गतिशब्दा-
भ्यां परमात्मैव दहराकाशो न भूताकाशादिरिति
ननु गतिवाक्यं ब्रह्मलोकशब्दहृदयावच्छिन्ने भूताकाशे
ऽप्युपपद्यत इत्यत आह तथा हि दृष्टं लिङ्गं चेति श्रुत्य-
न्तरे हि “सता सोम्य तदा संपन्नो भवती”त्यादौ ब्रह्म-
ण्येव गमनं दृष्टं न विन्दन्तीत्यादि च ब्रह्मण एव लिङ्गं
हृदयस्थभूताकाशस्य सर्ववैद्यत्वादित्यर्थः, ननु ब्रह्मलो-
कशब्दस्य सत्यलोकस्यैव वाचकतया हिरण्यगर्भ एवा-
व ग्रहणयोग्य इति चेन्न, अहरहर्गमनादिलिङ्गैर्ब्रह्मण
एवात्र ब्रह्मलोकशब्दार्थत्वात्, लोकशब्देन स्थानवा-
चिना कर्मधारयसमासादिति ।

धृतेश्च महिम्नो ऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ।

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एव दहरः “अथ य आ-
त्मा स-सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायै” त्युत्तर-
वाक्यादित्यर्थः, ननु जीवस्याप्यदृष्टद्वारा धरकत्वम-
स्त्येवेत्याशङ्क्यामाह महिम्न इत्यादि अस्य धार-
णरूपमहिम्नः प्रभावस्य अस्मिन् ब्रह्मण्येव श्रुत्यन्तरे
उपलब्धेः “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्या
चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत” इति नन्वेवमपि समस्तदेव-

तामयः सिद्धो विराट्जीव एव तथा स्तुतस्यापि हृ-
दयस्यत्वादिभ्य इत्याशङ्कयामाह ।

प्रसिद्धेश्च ।

स्मृत्यादिषु प्रसिद्धेरपि हृदयपुण्डरीके ब्रह्मैवो-
पास्यतया ग्राह्यं यथा स्मृतिः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्वाहूटानि मायया ॥

तमेव शरत्तं गच्छ सर्वभावेन भारतेत्याद्येति ।

इतरपरामर्शात्स इति चेन्ना संभवात् ।

ननु वाक्यशेषे "अथ य एष संप्रसादो ऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्यद्यते एष आत्मेति होवाचे"त्यत्र संप्रसादाख्यस्येत-
रस्य जीवस्य परामर्शी दृश्यते य एष इत्यनेन त-
स्मात्स एव पूर्वं दृहरशब्दार्थ इति चेन्न, असंभवात् । एष
आत्मा अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः स-
त्यसंकल्प इत्यादीनां पूर्ववाक्योक्तगुणानामाञ्जस्येन
हिरण्यगर्भादिष्वसंभवादित्यर्थः ।

उतराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ।

ननु स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादे-

२१८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १७।१८।१९।२०।

वास्य पितरः समुतिष्ठन्तीत्याद्युत्तरवाक्यात् जीवे ऽपि सत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वादयः संभवन्तीति चेन्न । यत उत्तरवाक्ये आविर्भूतस्वरूपः स्वेन दृश्याभिनिष्पन्नो जीव एवोक्तः अतो न सत्यसंकल्पत्वादिकं जीवे संभवति स्वरूपानाविर्भावदशायां संकल्पादि-ब्रिघातादित्यर्थः परामर्षमुपपादयति ।

अन्यार्थश्च परामर्षः ।

जीवपरामर्षस्तु परमात्मप्रतिपादनार्थो न तु जीवस्मैव प्रतिपादनार्थ इत्यर्थः तथा चायं य एषेत्यादिश्रुतेरर्थः यः संप्रसादः धर्मधर्मिणोरभेदात्मसन्नः पूर्वोक्तो विद्वान् एष परं ज्योतिः परं ब्रह्मोपसंपद्य स्वेनासंसारिरूपेण निष्पन्नो भवति एष परं ज्योतिः स्वरूप आत्मेति यद्वि यच्च गत्वा वैकारिकं रूपभेदं जहाति तत्तस्यात्मा भवति स्यावरजङ्गमानामिव पृथिवीति श्रुतेराशयः । एतेन माण्डूक्यादिश्रुत्यन्तरं ऽपि परमात्मप्रकरणे जीवपरामर्षः परमात्मप्रतिपादनार्थ एव न पुनरखण्डताप्रतिपादनार्थ इत्याचार्यैरुक्तप्रायं वेदितव्यम् । ये च जीवब्रह्मणोरखण्डतामभ्युपगच्छन्ति तेषामन्यार्थत्ववचनमयुक्तं स्यादिति मन्तव्यम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।

स इत्यनुवर्तते दहरइत्यनेनाल्पत्वश्रवणात् स जीव एव दहर इति चेत् तदुक्तं तत्रोक्तं निचाय्यत्वा-

देवं व्योमवच्छेत्यनेन सूत्रावयवेनेत्यर्थः (*अन्तर्यामि-
विद्यया ह्यल्पतयैव हृदये परमात्मा व्यज्यत इति^१) ।

अनुकृतेस्तस्य च ।

तस्मै जीवस्यानुकरणाच्च परमात्मन्यल्पश्रुतिरु-
पपद्यते जीवे लिङ्गानुकरणादिवेत्यर्थः दहरस्यांगु-
ष्ठपरिमितलिङ्गशरीरपरिच्छिन्नजीवानुकारौ हि त-
दधिष्ठाता परमात्मापि भवति तदन्तर्यामित्वात्तु
अनुकारित्वं च मुखप्रतिबिम्बमुखयोरिव शक्तिश-
क्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानव्यापारकत्वं तथा च श-
क्तिरल्पत्वं शक्तिमत्युपचर्यते इति भावः, न केवल-
मत्रैव परमात्मा अल्परूपः श्रूयते किं तु स्मृत्यादा-
वपीत्याह ।

अपि च स्मर्यते ।

परमात्माल्प इति स्मर्यते अपि भगवद्गीतादौ क्विं
पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य इत्या-
दिवेत्यर्थः ।

शब्दादेव प्रमितः ।

किं बहुना परमात्मा श्यल्प इति शब्दादेव श्रुत्य-
तरादेव प्रमितः स्पष्टमवगतः *अथ वा परमात्मा
शब्दादेव प्रकर्षेण मितोऽत्यल्पः^२) अणोरणीयान् म-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

२२० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २१२३२४२५२६

हतो महीयानित्यादिनेत्यर्थः तस्मादल्पश्रुतिर्न पर-
मात्मत्वबाधिकेति सिद्धम्, केचित्तु अनुकृतेरित्यादि-
सूत्रैरधिकरणान्तरं तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति
विषयवाक्यं पददर्शयन्तः कल्पयन्ति तत्तु अधिकरणा-
न्तरेषु सर्वत्र दृष्टस्य प्रथमान्तविशेष्यपदस्यात्रादर्शना-
दुपेक्षितमस्माभिः, इदमिदानीं चिन्त्यते यदिदं हृद-
यस्य पुण्डरीकाकारमांसपिण्डे अन्तर्द्वाराख्यब्रह्मोपा-
सनं विहितं श्रुत्या स वा एष आत्मा हृदीत्यन्तया
तत्र किं ममुष्याणामेवाधिकार उत देवादीनाम-
पीति । नन्वयं विद्याधिकारिविचारः सर्ववेदान्तप्रत्ययं
चोदनाद्यविशेषादित्यादिविद्यापाद एवोचित इति
सत्यं तथापि हाहोपासाप्रसङ्गेनात्राधिकारिविचार
इति मन्तव्यम्, तत्रादौ जैमिनिमतमाह ।

हृदयपंचया तु मनुष्याधिकारत्वात्

हृदि तु यदुक्तमुपासनां तन्मनुष्यानधिकारिणो-
ऽपेक्ष्यैव बोध्यं कुतः मनुष्याधिकारत्वाद्दृढयस्य हृद-
यपुण्डरीकं हि मनुष्यानधिष्ठत्य लक्ष्मीकृत्यैवास्ति न
तु स्थूलशरीरशून्यान्देवादीनित्यर्थः, यद्यप्यत्र सूत्रे
उपासनशब्दो नास्ति नाप्युपासना पूर्वं प्रकान्ता त-
थापि मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिरित्यागा-
मिसूत्रस्वरसाल्लभ्यते स्वमत माह ।

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ।

बादरायणस्त्वाचार्यस्तदुपर्यपि मनुष्यांपरि दे-
वादिष्वपि हार्दोपासनं मन्यते कुतः संभवात्, तेषा-
मपि स्वयं लीलया निर्मितेषु प्रतिनियतस्थूलशरी-
रेषु हृदयपुण्डरीकादिसंभवादित्यर्थः, इन्द्रादीनामपि
सहस्राक्षादिशरीरश्रवणात् विद्याग्रहणार्थं प्रजापतौ
ब्रह्मचर्यश्रवणाच्चेतिभावः । ननूपनयनाद्यभावात्कथं
तेषां विद्यायामधिकार इति चेन्न, देवानामपि वा-
मनादिरूपब्राह्मणशरीरेषूपनयनश्रवणात् स्वयं प्र-
स्फुरद्देवतयोपनयनकृतोपकारानपेक्षणाच्च । वेदा-
तश्रवणं विनैव स्मृत्यादिनोत्पन्नज्ञानानां विदुरादिभू-
द्राणामपि विद्याधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, अथैवं
तेषां यागादिष्वप्यधिकारः स्यात् । स्यादेव प्र-
यागादौ ब्रह्मादीनां यागादिश्रवणात् तेषां क-
र्मानधिकारश्च देवादिलोके स्वयागादौ च बोध्यो
न तु भारतवर्षे खोत्कृष्टदेवतायागे च अर्थित्वश-
क्तत्वापर्युदस्तत्वादिभ्य इति, तथा तेषां देवादिशरी-
रैर्नास्तिकर्माधिकारो ब्राह्मणादिशरीराणां तत्तत्कर्मा-
ङ्गत्वात् न तु सहस्राक्षादिरूपलीलाविग्रहेण ब्राह्मण-
रूपेणापीत्यादयो विशेषा बोध्याः, यत्तु तेषां कर्म लोक-
संग्रहार्थमेवेति तन्न, तेषां प्रायश्चितादिरूपकाम्यकर्मणाः
फलश्रवणात्, लोकसंग्रहार्थमपि तु क्वादचित्कं कर्म ते-
षां नापलपाम इति (*किं चलोकमंग्रहस्यापि स्वतो
ऽपुरुषार्थत्वेन पापानुत्पाद एव पर्यवसानं तथा चोक्तं
श्रीकृष्णेन संकरस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्र-

२२२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानात्मतास्ये [सू० २७

जा इति^(१)) तन्मादस्तिदेवादीनामपि हार्दविद्यायां प्र-
कृततायामधिकारः ।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानंकप्र- तिपत्तेर्द्देशनात् ।

ननु देवादीनामपि हृदयपुण्डरीकाङ्गीकारे
परिच्छिन्नविग्रहत्वादिप्रकृतनानादेशीययागादिकर्म-
स्वधिष्ठानस्य विरोध इति चेन्न, अनेकप्रतिपत्तेर्द्देशनात्
एकत्र स्थितानामपि योगिशरीराणां व्यवहितविप्रकृ-
ष्टनानादेशीयपदार्थेष्वनेकेषु प्रतिपत्तेरुपलम्भात्, कि-
मु वक्तव्यं देवतावर्गेषु तच्च ज्ञानं योगजधर्मप्रत्यासत्त्या
वा चित्तविभुत्वेन वेत्यन्यदेतत् विभुत्वपक्षे तु तमःप्र-
तिबन्धवशादस्सदादिचित्तानां परिच्छिन्नावृत्तिरित्या-
दुक्तं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र । तथा न शरीरास्थाना-
मपि देवानां मनसा सर्वत्रैकदाधिष्ठानमुपपन्नं तथा
चोक्तम् ।

प्राह्लादौ तां स्थितिं विष्णुर्देवः क्षीरोदकोटरे ।

विवेद सर्वगतया धिया परमकान्तयेति ॥

इत्यमेव च शुकादीनां सर्वभावो मोक्षधर्मादौ
शुक्रः सर्वगतो ऽभवदित्यादावुक्तः ईश्वरवच्चित्तद्वारा
परिच्छिन्नस्थूलशरीरिणामपि सर्वान्तर्यामितया स-

वभावादिति मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु अनेकप्रति-
पत्तेर्दर्शनात् स्वेच्छया अनेकदेहलाभस्य योगिषु
दर्शनादित्यर्थः तथा च सूक्ष्मदेहेन सर्वकर्माधि-
ष्ठात्त्वं लीलाविग्रहैश्च प्रतिनियतैश्चतुर्मुखचतुर्भुज-
विनयनादिहृष्यैर्हृदयपुण्डरीकादिषूपसनं संभवत्ये-
वेति भावः अत एव देवानां सूक्ष्मस्थूलदेहाभ्यां द्वि-
जन्म श्रूयते पुराणादाविति ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्य- क्षानुमानाभ्याम् ।

ननु माभूत्कर्मणि विरोधः शब्दे तु स्यात् तथा
पि विग्रहवत्वे सति देवा अपि जन्ममरणवन्तः स्युः
तथा च नित्यस्यार्थस्य नित्येनेन्द्रादिशब्देन संबन्धोऽपि
नित्य इत्यभ्युपगमत्यागे सति यद्वैदिकशब्दे प्रामाण्यं
तस्य विरोधः शरीरस्यानित्यत्वे हि सर्गभेदेन नाना-
प्रकारता शरीराणां स्यात्ततश्चेन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादि-
श्रुतीनां सर्गभेदेनाप्राभाषणं स्यात्किं च वैदिकशब्दानां
पौरुषेयसंकेतसापेक्षतापत्तिः संकेतस्य, ततश्चाग-
न्तुकात्वेन दोषजन्यत्वशङ्का संभवतीति चेन्न, अतः प्रे-
यान् शब्दादेव देवादौनां शरीरोत्पत्तेर्वेदानां च
प्रतिसर्गमेकत्वाच्च वेदाख्याच्छब्दादेव देवशरीरादि-
व्यक्तौनामुत्पत्तौ प्रमाणमाह प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति
श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः सेयं भूरिति व्याहरन् भूमिम-
सृजतेत्यादिश्रुतेः ।

२२४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽह्ये[सू० २८।२६।३०

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥
इत्यादिस्मृतेश्चेति ।

अत एव च नित्यत्वम् ।

अत एव जगत्कारणत्वादेव वेदात्मके शब्दस्य
नित्यत्वमभ्युपगम्यत इत्यर्थः, नन्वधीयमानानां वेदानां
पुनः पुनरुत्पत्तिप्रलयदर्शनात्कथं तेषां नित्यत्वमि-
तीमामाशङ्कापरिपहरति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्य- विरोधदर्शनात्स्मृतेश्च ।

आवृत्तौ क्रियमाणायां वेदाख्यशब्दानां पुनः पु-
नरुत्पत्तावपि न विवक्षितनित्यत्वस्य विरोधो भवति
कुतः समाननामरूपत्वात् व्यक्तिभेदे ऽपि समानना-
मरूपतया प्रतिसर्गं प्रवाहात् नाम ऋग्यजुरादिह्यपं
चानुपूर्वीविशेषादिति अयं भावः यदीदानींतनका-
व्यादिवहेदाः केनापि कदा ऽप्यपूर्वानुपूर्वादिभीरच्य-
न्ते तदा ऽर्थज्ञानपूर्वकतया ऽन्योन्याश्रयाप्रामाण्यशङ्का-
दयो दोषाः स्युः अतो वेदाः केनापि हिरण्यगर्भादिना
न रच्यन्ते किं तु अन्तर्यामिसंकल्पादबुद्धिपूर्वमवगत-
स्वाप्नपदार्थवत्प्रतिभामात्रात्मर्गादौ हिरण्यगर्भादौ रनु-
भूयन्ते वेदा इत्युपेयं तथा चेश्वरस्य सदा सर्वज्ञतया स-
मानानुपूर्वीनिर्माणमुपपद्यते एवं चैकह्यप्रवाहाविच्छे-

दरूपं नित्यत्वमविरुद्धमिति अतश्च श्वासप्रश्वासवत्पु-
रुषबुद्ध्याजन्यत्वेन वेदेषु नाप्रामाण्यशङ्का ऽपि स्यादिति ।
प्रतिसर्गं समाननामरूपत्वे प्रमाणमाह दर्शनात्स्मृते
श्चेति । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं सुमुचुर्वै
शरणमहं प्रपदा” इत्यादिश्रुतेः ।

अनादिनिघना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः पृष्ठतयः ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेत्यर्थः समाननामरूपप्रवाहानु-
च्छेद एव नित्यत्वं वेदानामितरशास्त्रव्यावृत्तमिति-
भावः, न पुनराकाशादिवन्नित्यत्वमभ्युपगन्तुं शक्यते
उत्पत्तिप्रलयप्रत्ययादितरवाक्यवत् । न च सूक्ष्मरूपे
णावस्थितस्याभिव्यञ्जकोत्पत्त्यादिभिस्तद्गमः कल्पनी
यः लौकिकवाक्ये ऽपि तथा सुवचत्वात् कथं वा सू-
क्ष्मरूपेणावस्थानं केवलवेदस्यैवोच्यते समस्तकार्याणा-
मेव सूक्ष्मरूपेण नित्यताया अभ्युपगतत्वादिति । अथ
वर्तमानावस्थयैव सदा सत्त्वं घटादिभ्यः शब्दस्य विशे-
ष इति चेन्न, घटादेरपिसदा वर्तमानता प्रसङ्गाद-
ङ्गादीनामभिव्यञ्जकत्वसंभवात् वर्तमानत्वाभिव्यक्तयो-
र्भेदाभावाच्च, न ह्यैयमभिव्यक्तिः प्रत्यक्षतामात्रं
शब्दघटाद्युत्पत्तावपि प्रत्यक्षतादर्शनात् प्रत्यक्षयो-
ग्यता च वर्तमानतातिरिक्ता न शक्यते वक्तुमिति ।
दहरविद्याप्रसङ्गेन विद्यान्तरेष्वपि देवादीनामधि-
कारो ऽस्ति न वेति विचार्यं तत्रादौ परमतमाह ।

२२६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽहताख्ये [सू० ४१।२२।३३

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ।

दहरविद्यायां परमात्मन एवोपास्यतया देवा-
दीनामध्यधिकारो ऽस्तु तथा ऽपि न मध्वादिविद्यासु
तेषामधिकारः मधुविद्या हि काण्वचतुर्थाध्याये “अथ
वा आदित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वि”त्यादिनोक्ता आ-
दित्यादिषु मधुदृष्टिहूपा न च तस्यामादित्यादीना-
मधिकारः संभवति उपास्यासंभवात् उपास्योपासक-
भावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः ।

ज्योतिषि भावाच्च ।

उपासाफले ज्योतिषि सूर्यमण्डलादिहूपे सू-
र्यादीनां पूर्वमेव भावात्सत्त्वात् उपास्यदेवतारूपत्व-
प्राप्तिहूपस्य फलस्य सिद्धतया तदर्थं स्वोपासनावैफ-
ल्यादिति जैमिनिर्मन्यते । अपरे त्वेवमिदं सूत्रं व्या-
चक्षते अचेतनत्वात्तु परमार्थतः सर्वविदरास्वेव देवा-
नामनधिकार इति मुख्यं स्वमतमाह जैमिनिः ज्यो-
तिषि भावाच्चेति । आदित्याद्युपासनाव्याक्येष्वचेतने
ज्योतिषसूत्र एव भावात् उपासनात् चेतनत्वेनोपास-
ना विधानादिति यावत् “वाचं धेनुमुपासीतेति”
वाक्यवत् तस्मादादित्यादीनामचेतनतया न विद्या-
धिकार इति ।

भावं तु बादरायणो ऽस्ति हि ।

बादरायणास्त्वाचर्यो मध्वादिविद्यास्वपिं देवा-
दाधिकारस्य भावं वदति हि यस्मादादित्यादिरूपी
प्रकृतपरमात्मैवादित्यादीनामुपास्यो ऽस्ति “य आदि-
त्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो ऽयमादित्यो न वेद यस्या-
दित्यः शरौरभि”त्यादिश्रुतेः ।

ये ऽप्यन्यदेवताभक्ता जयन्ते ऽत्र द्वयान्विताः ।

ते ऽपि मामेष कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकम् ॥

इत्यादिस्मृतेश्च तथा च परमात्मामेवादित्य-
रूपं स्वसंज्ञमादित्यादिदेवता मधुविद्ययोपासिष्यत
इति नासंभवः एवं विदगन्तरेष्वपि बोध्यम् । न चैव-
मपि मधुविद्यायां परमात्मोपासनेति कथमवधृत-
मिति चेत् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादेरयमात्मा
ब्रह्म सर्वानुभूरित्यन्ताद्वाक्यशेषादित्यवेहि । जैमिने-
रधिकारप्रतिषेधस्तु छान्दोग्यीषट्तीयप्रपाठकस्यमधु-
विद्यादिपरः तस्यां तत्तद्देवताभावफलश्रवणेन ब्रह्म-
लिङ्गाभावेन ब्रह्मोपासनापरत्वकल्पनानौचित्यात्
अन्यथा देवतामात्रोपासनोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति बोध्यम्
• पूर्वसूत्रस्य द्वितीयव्याख्यानस्वीकारो यैः क्रियते, तै-
र्देवतानामचेतनत्वे ऽप्येवमिदं सूत्रं योजनीयं चे-
तनदेवताया भावं सत्तां बादरायणो वदति अस्ति हि
तत् “योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदि”-
त्यादिश्रुतिरित्यर्थः, जैमिनेरचेतनदेवतावादस्तु ज्यो-
तिर्मण्डलाभिप्रायेण बोध्यः । ननु यदि देवादीनामुप-

२२८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तरे [सू० ३४

नयनाद्यभावे ऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो ऽप्रतिषेधात् । तदा शूद्रस्यापि तत्राधिकारः स्यात् शूद्रो यज्ञे ऽनवक्तृम्न इतिवद्ब्रह्मविद्यायामनवक्तृम्न इत्यश्रवणात्, किं च अहहारे त्वा शूद्रेति ब्रह्मविद्याशिष्यस्य शूद्रत्वेन संबोधनादपि शूद्रस्य तत्राधिकारो लभ्यते इत्याशङ्कं शूद्रसंबोधनोपपादनमुखेनापाकरोति ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा द्रवणात् सूच्यते हि ।

छान्दोग्यचतुर्थे संवर्गविद्यायां जानश्रुतिं शिष्यं गोरथहिरण्यादिदक्षिणामादाय विद्याग्रहणायोपस्थितं शूद्रशब्देन रैको गुरुः परामृषति अहहारेत्वा शूद्रत्वैव सङ्गोभिरस्त्विति अस्वार्थं अरे शूद्र शूद्राचारत्वां अहहाराधिगस्तु किं च स त्वया आनीतो रथादिर्ह गोभिर्विशिष्टस्तवैवास्तु नानेन मम प्रयोजनमिति अत्र संशयः किमत्रशूद्रशब्द उपचरितः उत मुख्य इति यदि मुख्यस्तदा तस्यैव पञ्चादुपदेष्टव्यत्वात् शूद्रस्याप्यधिकारः स्याद्विद्यायामित्येतदर्थमत्र निर्णयः क्रियते शूद्रशब्दो ऽत्र शूद्रजातिपरो न भवति किं तु शूद्रकार्यकारित्वादुपचरित इति । सूत्रयोजना त्वेवं कार्या हि शब्दो ऽत्रावधारणे या शूद्राधिकारशङ्का कृता सा नास्ति कुतः यस्यात् अस्याधिकारिणो जानश्रुतेः स्वस्यानादरश्रवणात् या शुक् शोक उत्पन्नः

स एव रैक्तेन सूच्यते अर्थाच्छूद्रशब्देन शूद्रस्यैव माना-
वमानयोर्हर्षविषादौ जायेते न ब्राह्मणस्य समदृष्टे-
रिति अनादरश्रवणं च कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वा-
नमिव रैक्कमात्येति हंसवाक्यात् । अयमर्थः जानश्रु-
तेः राज्ञः प्रासादोपरिस्थितमेकहंसः आह अयं राजा
बह्वन्नदाता अस्य प्रासादोपरि मेहनादिना नञ्च्यसीति
तत्र स प्रत्याह कम्बरमित्यादि अरे एनं कं निक्कष्टं उ-
अपि एतदीदृशमात्य सन्तं उक्कष्टं सयुग्वानं रैक्कमिव
स एवैतादृश संभावनायोग्यो नायमल्पपुण्य इत्यर्थः
सयुजा शकटेन सह वर्तत इति सयुग्वा । शोके प्र-
माणात् तदा द्रवणात् तदा अनादरश्रवणेक्षण एव
ब्रह्मचर्यादिनैरपेक्ष्येण रैक्कमभिद्रवणाद्विद्याग्रहणा-
र्थमित्यर्थः, यदि हि जानश्रुतिर्विशुद्धचित्तः स्यात् तदा
ब्रह्मचर्यादिना गुरुमाराध्य विद्यां प्रार्थयेत् न तु गो-
रथादिधनमात्रेण द्रुतमेवेति रैक्कस्याभिप्रायः ननु
शूद्रशब्दस्य सुख्यार्थः । कथं त्याज्य इति तत्राह ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ।

उत्तरत्र संवर्गविद्याशेषे चैत्ररथेन क्षत्रियेण स-
मभिव्याहारात्लिङ्गाज्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगमादित्य-
र्थः चैत्ररथेनेति विशेषणे तृतीया चैत्ररथेन समभि-

२३० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽस्मृताख्ये [सू०३५।३६।३७।३८

व्याहृतस्यास्येत्यर्थः उत्तरत्र हि अथ ह शौनकां च
कापेयमभिप्रतारिणं च काचसेनिमितिजानश्रुतेः
समभिव्याहारो ऽस्ति तत्र बहुदृष्ट्वाचार्य्यवचनात् शौ-
नकाभिप्रतारिणोरन्यतरश्चैत्रयः क्षत्रिय इत्यनुमेयम्
ननु लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्वान्नैतदुक्तं तत्राह ।

संस्कारपरामर्षात्तदभावाभिलापाच्च

श्रुत्यन्तरे तं ह्योपनिष्य इत्यादिना ब्रह्मविद्याशि-
ष्यस्य संस्कारपरामर्षाच्च न शूद्रशब्दो ऽत्र मुख्यः । सं-
स्कारो ऽपि शूद्रस्य स्यादित्याशङ्गाह ।

तदभावाभिलापादिति न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न
च संस्कारमर्हतीत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः । इतश्च
विद्वानसंस्कारयोस्तभयोरिवानधिकारी शूद्रः ।

तदभावानिधारणे च प्रवृत्तेः ।

श्रुत्यन्तरे च शिष्यस्य शूद्रत्वाभाववधारणे सत्ये-
वोपदेशार्थं गुरोः प्रवृत्तिदर्शनाच्चेत्यर्थः यथा “नैतद-
ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर उपत्वा
नेष्ये न सत्यादगा” इति श्रुतौ जात्रालस्य सत्यवचनेन
शूद्रत्वाभाववधारणानन्तरमेवोपनयनार्थं गौतमस्य
प्रवृत्तिरिति । इतश्च

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ।

वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य तदर्थस्य च यज्ञविद्यादेः
शूद्रे प्रतिषेधश्रुतेः तत्र च एतत् प्रमथानं यत् शूद्रस्य-

स्माच्छूद्रस्य समीपे नाध्वेतव्यमिति श्रवणाप्रतिषेधः श्रवणाप्रतिषेधादेवाध्ययनप्रतिषेधो ऽपि सिद्धः श्रवणं विना अध्ययनानुपपत्तेस्तयोश्च प्रतिषेधात्तदर्थस्य यज्ञस्य विद्यायाश्च प्रतिषेधो ऽप्यर्थाक्षिसः अन्यथा वेदश्रवणाप्रतिषेधस्यादृष्टार्थकतापत्तेः स्मृतेश्चेति । न शूद्राय मतिं दद्यात् द्विजातीनामिज्याध्ययनदानमित्यादि-स्मृतेष्वच शूद्राणामनधिकार इत्यर्थः, येषां तु पूर्वसंस्कारवशाद्द्विदुरपभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न मोक्षाख्यफलप्रतिबन्धो ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् ब्राह्मणशरीरस्य साक्षान्मोक्षं प्रत्यकारणात्वाच्च । अपि च

श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः इत्यादि-वाक्येभ्य इतिहासपुराणेषु चातुर्वर्ण्याधिकाराद्देदजन्यब्रह्मविद्यायामेव शूद्रस्याधिकारो ऽत्राचार्येण प्रतिषिद्धः अन्यथा ।

सर्वे वर्णाः स्त्रियः सर्वाः कृत्वा पापानि भस्मसात् ।
ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ॥

इति गारुडादिवाक्यैः साधारण्येन ब्रह्मविद्याप्रतिपादनं नोपपद्येत अतो विदुरादीनां पुरुःशादेर्ब्रह्मज्ञानमैहिकाध्ययनसाध्यमपि स्वीकर्तुं शक्यते वेदश्रवणाप्रतिषेधस्तु शूद्राणां मन्दबुद्धितया विपरीतार्थबाधदोषाशङ्कया तदर्थयज्ञादनुष्ठानानधिकारितया ऽदृष्टार्थकतया वेति मतव्यम् । अवसितः प्रासङ्गिको

२३२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३६।४०
 अधिकारिविचारः इदानीमवशिष्टो ब्रह्मवाक्ये विचारः
 पुनः प्रवर्तते ।

प्राणः कम्पनात् ।

ननु यत्र प्राणादुपाधिना तत्तद्रूपेण ब्रह्मोपा-
 सनं विवक्षितं तादृशवाक्येषु प्राणादिशब्दा जीवे
 मनुष्यादिशब्दवन्निरूढलक्षणया ब्रह्मण्युपपदान्ते ये-
 शु च प्राणस्य प्राण इत्यादिवाक्येषु तथा विवक्षा
 नास्ति तथाविधवाक्येषु प्राणादिशब्दाः कथं ब्रह्मण्यु-
 पपदेरन्वित्येतामाशङ्कामपाकरोति सूत्रचयेण ब्रह्म
 प्राणः प्राणशब्दवाच्यं भवति कम्पकत्वगुणयोगादि-
 त्यर्थः ब्रह्म हि सर्वजगद्विकारपरम्पराभिः प्रतिक्ष-
 णं चालयतीति प्राणतुल्यता प्राण उच्यते इति
 अयं च प्राणशब्दो रूपको मुखं चन्द्र इति वत् । क-
 म्पनादित्येव सूत्रं क्वचिद्वर्तते स च पाठो लेखकपु-
 माद एवेत्यनुमीयते साङ्गानिर्देशानौचित्यात् उत्तरसू-
 त्रयोः साध्यनिर्देशेन अत्रापि तदौचित्याच्च, तस्मिन्नपि च
 पाठे ऽयमेवार्थः, यद्वा तस्मिन् पाठे सूत्रमिदं शूद्रान-
 धिकारै हेतुतया पूर्वाधिकरणशेषत्वेन व्याख्येयं शू-
 द्रस्य श्रवणादिप्रतिषेधे युक्तिमप्याह कम्पनात् त्वं बल-
 विसृत्त्वाऽपि शूद्राणामेकाग्रतासाध्यब्रह्मविद्यादावन-
 धिकार इत्यर्थः । पूर्ववदाशङ्कामाह ।

ज्योतिर्दर्शनात् ।

“तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिरि”त्येवंविधवाक्येषु
ब्रह्म ज्योतिः शब्दवाच्यं भवति दर्शनात् ब्रह्मणो ज्ञान-
स्वरूपतया प्रकाशत्वगुणयोगादित्यर्थः ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ।

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदयं आकाशः
आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता परमे व्योमन् प्रति-
ष्ठितेत्येवंविधवाक्यजातेषु ब्रह्म आकाशशब्दवाच्यं भ-
वति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् उभयोरेवाकाशब्रह्म-
णोः सर्वेषु पदार्थेषु अन्तरत्वव्यपदेशात् आकाशवत्स-
र्वगतश्च नित्य इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः, तथा च सर्वानु-
गतत्वरूपविभूत्वगुणयोगेनाकाशशब्देन ब्रह्मोच्यत
इति भावः, आदिशब्देन नित्यत्वासङ्गत्वसूक्ष्मत्वादयो
गुणा ग्राह्याः अनया दिशा प्रजापतीन्द्राग्न्यादिशब्दा
अपि ब्रह्मणि व्याख्येयाः । केचित्तु अनेन सूत्रत्रयेण प्रा-
णस्तथानुगमादित्यादाविव विषयवाक्यानि प्रदर्श्या-
धिकरणत्वयं रचयन्ति तन्मदम्, पूर्वीक्तप्राणाद्यधिकर-
णैरेव गतार्थत्वात् तत्सहपाठौचित्याच्च । तथा कम्पन-
दर्शनादीनां वाख्यादिसाधाररख्येन ब्रह्मपरताया अ-
साधकत्वाच्चेति दिक् । तदेवं ब्रह्मवाक्यानि पादत्रयेण
विचारितानि तत्रेदमाशङ्क्य कथं प्रत्यधिकरणं जीव-
ब्रह्मणोर्भेदउक्त उपपद्यतां यतः प्रतिवेदान्तं सुषुप्ता-
दुत्क्रान्तौ मोक्षे च तयोरेकतैव श्रयते यथा ब्रह्मदा-

२३४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽव्युत्क्रान्त्या [सू० ४१।४२
 रण्यकषष्ठे ज्योतिर्ब्राह्मणस्य सुषुप्तिप्रकरणे “सलिल
 एकी द्रष्टा ऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः समाडिति” ।
 उत्क्रान्तिप्रकरणे च एकीभवति न विजानातीत्याहु-
 रिति तदनन्तरं च कामयमानस्य पुनरावृत्तिमुक्त्वाह
 अथाकामयमानो यो ऽकामो निकामप्राप्तकामचात्म-
 कामेन तस्य प्राण उत्क्रामति ब्रह्मैव स न ब्रह्माप्ये-
 तीति अत्र सुषुप्त्युत्क्रान्तिमोक्षेष्वकतैवावगम्यत इति
 एवं वेदान्तारेष्वप्युदाहार्यम् । तानि च सुषुप्त्यादाव-
 भेदवाक्यानि शक्तिशक्तिमदभेदपरत्वेन नोपपद्यन्ते ता-
 दृशाऽभेदस्य जाग्रदादिसाधारण्येन सुषुप्त्यादिविशेष-
 वचनषैयर्थ्यादिति तत्कथं प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मणोर्भे-
 द उक्त इत्याशङ्कं सर्वावाक्यान्ते ऽपाकरोति ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।

व्यपदेशादिति छेदेनानुवर्त्यते सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो-
 रवस्थयोरपि अर्थात् जीवाङ्गेदेनैव ब्रह्मज्ञेयमित्यर्थः,
 कुतः व्यपदेशात्तदाप्यन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्य श्रु-
 त्यैव व्यपदेशादित्यर्थः, यथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यीय-
 प्रकरणे सुषुप्त्यधिकारे तद्यथा “प्रियया स्त्रिया संप-
 रिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरमेवमेवायं पु-
 रुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद
 नान्तरमिति” उत्क्रान्त्यधिकारे च तद्यथा अतः सु-
 समाहितसुप्तसर्जयद्यावादेवमेवायं शारीर आत्मा

प्राज्ञेनात्मना अन्वाकृष्ट उत्सर्जयद्यातीति अनयोर्वा-
 क्ययोः सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च जीवब्रह्मणोःस्फुटं रूपभेद
 उच्यते इति अत्र चोत्क्रान्ति शब्दो जीवस्य देहत्याग-
 मात्रपरतया मोक्षादीनामपि ग्राहकः मोक्षावस्थायाम-
 अपि “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति” श्रुतौ साम्या-
 न्तर्गतस्य भेदव्यपदेशात् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माण्येतीत्युक्त-
 वाद्येष्वयस्य भेदतन्त्रत्वाच्च ब्रह्मैव सन्निति च त्यक्त-
 देहाद्यभिमान इति प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति दार्ढ्यः, अ-
 पौनरुक्त्याय विशेषणपदस्यैव गौणतौचित्यादिति ।
 प्रलयावस्थायां च “यत्रयन्त्यभिसंविशन्ती”त्यादिश्रुतौ
 कोषखड्गयोरिव प्रवेष्टव्यप्रवष्टोर्भेदो ऽवगम्यत इति
 नन्वेवमपि सुषुप्ताविकीभावस्तुरीये च ब्रह्मचिन्मात्रा-
 वशेषो माण्डूक्यादिसकलश्रुत्यन्तरेभ्यः सेत्स्यतीति चेत्
 उदाहृतयोर्बृहदारण्यकवाक्ययोरविभागपरत्वस्याग-
 त्वा वक्तव्यतया तदेकवाक्यत्वेनेतरश्रुतेरपि तत्परत्व-
 मवधार्यते तथा हि सुषुप्तौ तावत्स्त्रीपुरुषयोरिव मि-
 थुनीभूय सुञ्जतोः स्पष्टविभागाभावेन जीवेश्वरयोर-
 विभागलक्षणा एकीभावः श्रुत्योच्यते सुषुप्तौ जीवस्य
 भागश्रवणेन चित्तवृत्ति संबन्धतः सूक्ष्मविभागस्यैव स-
 न्त्वात् तुरीये तु चित्तस्यात्यन्तं विलयेन जीवस्याप्यत्य-
 न्तविलयादौश्वरोपाधेश्च नित्यवृत्तिमती ऽपि व्यापा-
 राभावेन प्रसुप्तत्वात् ब्रह्मचैतन्ये च सर्वविषयावभा-
 सनलक्षणव्यापारस्य तुरीयाख्यमहाप्रलयावस्थायाम-
 प्यप्रच्यंवा ब्रह्मचिन्मात्रावशेषतां श्रुत्योच्यते सुषुप्ततुरी-

२३६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४२।४३

ययोरयमवान्तरः सूक्ष्मभेदश्च शिष्यैर्न विस्मरणीयः, त-
देतत्त्वयमाचार्यो वक्ष्यत्यविभागो वचनादिति सूत्रेण
अस्माभिरपि पञ्चसूत्र्यां जीवब्रह्मणोरविभागलक्षण ए-
वाभेदो नाखण्डत्वमिति विस्तरेण प्रतिपादितम्, एते-
न सुषुप्तिप्रलयमोक्षेष्वपि जीवब्रह्मणोराचार्य्येण भेदव-
चनादनौपाधिकः स्वाभाविक एव तयोर्भेद आचा-
र्य्यसिद्धान्तो ऽवधार्य्यते भेदस्यौपाधिकत्वे सत्युपाधि-
विलयदशायां भेदप्रतिपादानुपपत्तेः, न हि घट-
विलये तदौपाधिक आकाशे भेदो वक्तुं केनापि शक्यते
युज्यते वा भेदस्यापारमार्थिकत्वे सति तदानीमन-
नुभूयमानभेदस्यानुवादानुपपत्तेः अभेदस्यैव प्रतिपा-
दनाहंत्वादिति तस्मादेतत्सूत्राज्जीवब्रह्माखण्डतावा-
दो ऽपसिद्धान्त एवाधुनिकानामिति ज्ञातव्यम् । आ-
धुनिकास्तु अत्राधिकरणे बृहदारण्यकस्य ज्योतिर्ब्रा-
ह्मणस्य जीवपरत्वशङ्कायां ब्रह्मपरत्वमवधार्य्यते सुषु-
प्त्युत्क्रान्त्योर्जीवाहंतेन ब्रह्मणो व्यपदेशाद्वेतोरित्याहुः
तत्र ज्योतिर्ब्राह्मणे जीवस्यैव महाप्रकरणत्वात् सु-
षुप्त्युत्क्रान्तिप्रकारकथनप्रसङ्गेनैव प्राज्ञस्य कीर्तनात्
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माथ्येतीत्याद्यवान्तरवाक्यशेषरथैव ग-
न्तव्यब्रह्मप्रकरणत्वात् तत्र च सुषुप्त्युत्क्रान्त्यश्व-
णादिति ।

प्रत्यादिशब्देभ्यश्च ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरपि भेदेनैव ब्रह्म प्रतिपत्तव्य-

मित्यन्वयः पत्यादिशब्दाश्च एष भूताधिपतिरेष
भूतपालः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः परे ऽव्यये
सर्वं एकौभवन्ति य आत्मानमन्तरोमपयतीत्या-
द्याः शतशः न ह्यत्यन्तमभेदेन पतित्वादिक् संभवति
स्वस्वामिभावैकीभावयमनादेर्भेदतन्त्रत्वान्न च सुषु-
प्त्युत्क्रान्त्योरभेदे ऽपि जाग्रदादावौपाधिकभेदेन पति-
त्वादिक् संभवतीति वाच्यम्, औपाधिकभेदेन पतित्वा-
देरप्यौपाधिकत्वात् पतित्वादीनां कल्पितत्वा-
पत्तेः तच्च सत्यामुपपत्तौ न युक्तमिति । आधुनिकास्तु
अनेन सूत्रेण पत्यादिशब्दवतीषु श्रुतिषु ब्रह्मपरता
निर्णायकतया पृथगधिकरणां रचयन्तः सूत्रं चकार-
शून्यं पठन्ति तथा च पत्यादिकं ब्रह्मश्रुतिभ्य इत्यर्थ-
माहुस्तन्त्र, स्पष्टशब्दे सति संशयस्यैवाभावात् तदभावे
च हेत्वसिद्धिरिति ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते

विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये प्रथेमाध्या-

यस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तदेवं पादत्रयेण जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः
शास्त्रयोनित्वं प्रतिपादितं ब्रह्मपरत्वेन संदिह्यमा-
नानां वाक्यानां ब्रह्मपरत्वावधारणेन तद्वतत्वोक्ता ब्र-
ह्मगुणाश्चानन्दमयत्वान्तर्यामित्वादय उपासनोपयो-
गिनो ऽवधृताः तथा तत्तु समन्वयादित्यनेनोक्तो जग-
द्ब्रह्मणोरन्योन्यसमन्वयश्चाकाशस्तल्लिङ्गादित्याद्यधिकः

२३८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १

रग्नौः प्रसाधितः प्रसङ्गाच्च ब्रह्मविद्याधिकार्यादयो ऽपि
विचारिताः ॥ इदानीं ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकार-
त्वे श्रुतिविरोधस्य परिहारमुखेन जगज्जन्मादिका-
रणत्वनिर्वाहिकां ब्रह्मणः शक्तिं प्रधानादिमवधार-
यति चतुर्थपादेन ।

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते ईर्षयति च

ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिकं कथं श्रुत्यर्थः स्या-
त् यत् एकेषां शास्त्रिणां श्वेताश्वतरादीनामानुमानिकं
प्रधानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वेन श्रूयते अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा इ-
त्यादिषु । नन्वेवमुभयोरेव कपालद्वयवद्विश्वोपादानत्व-
मस्तिवति मैवम्, स्वातन्त्र्येणोभयोः कारणत्वे सति ब्र-
ह्मणो विकारिन्कपत्तेरिति पूर्वपक्षदलार्थः तमिमं पूर्व-
पक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोरेव कारणत्वेन समाध-
त्ते न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति वक्ष्यमाणवाक्ये
शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं य-
न्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये स्रष्टृत्वेन ग्रहणात्
न तु स्वतन्त्रकारणस्य कस्यचिदित्यर्थः, एतदुक्तं भव-
ति नाजावाक्ये स्वातन्त्र्येण प्रधानस्य कारणत्वं प्रोक्तं
येन विरोधः स्यात् किं तु यथा अजाख्यकागीय-
शरीरस्य तज्जीवशक्तिविधया सजातीयबहुप्रजाका-

रणत्वं तथैव प्रधानस्यापि ब्रह्मशक्तिविधया कारण-
त्वमुक्तं वक्ष्यमाणदृष्टान्तानुसारात् रूपकरूपयोर-
स्मिन्नप्यंशे साम्यस्य विवक्षितत्वात् तथा वाजादिवा-
क्यैः शरीरवच्छक्तिविधया प्रधानादीनामुपादानत्वा-
दिकं बोध्यते तद्दिना निर्विकारस्य ब्रह्मण उपदान-
त्वानुपपत्तेः ब्रह्मवाक्यैश्च शरीरवच्छक्तिमद्विधया
शक्तिद्वारा ब्रह्मणो ऽधिष्ठानकारणत्वं प्रतिपाद्यत इति
श्रुतीनामविरोध इति । ननु भवेदेवं यद्यजानिहूपित-
प्रधानशक्तिकत्वेनात्र ब्रह्मोक्तं स्यात् न तत्रैवमत्राशरी-
रित्वेन ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वे अन्यभोगत्वहेयत्वश्च-
नानौचित्यात्, न च अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते
जहत्येनां भुक्तभोगामजो ऽन्य इत्युत्तरार्द्धे अजाधिष्ठा-
तब्रह्म कथितमिति वाच्यम्, उत्तरार्धे ज्ञानजीवयोरेव
प्रतिपादनात् न तु ब्रह्मणः जहत्येनां भुक्तभोगामजो
ऽन्य इति भोगत्यागस्य जीवलिङ्गत्वात्, तत्कथमजाया
ब्रह्मशरीरदृष्टान्तता ऽवधृतेत्याशङ्क्यामाह दर्शय-
ति चेति चो हेतौ दर्शयति चेति चो हेतौ दर्शयति
द्वयार्थाद्ब्रह्मशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य श्रुतिः यस्तन्तुनाभ
इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः देव एकः समाष्ट-
णोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम् ।

अस्मान्माथी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो

सायया सन्निरुद्धः ।

एतच्छ्रेयं नित्यमेवात्मसंख्यं नातः परं

बोद्धितव्यं हि किञ्चित् ।

२४० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्ताख्ये [सू० २

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं

विविधं ब्रह्ममेतत् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्याद्भायिनं तु महेश्वरमित्यादिवाक्यशेषैरित्यर्थः अत्र तत्तुनाभट्टष्टान्तादिभिस्तत्तुनाभशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य लब्धमिति, नचैवं प्रधानस्यानुमानिकत्वं कथमुच्यते श्रुत्यापि तत्कारणता सिद्धेरिति वाच्यम्, स्मृतिषु प्रधान्येन विशिष्य च प्रतिपादनतः स्मार्तानुमानिकादिवचनाद्ब्रह्मण्यौपनिषदत्वं वचनवदिति । इदानीं तस्य प्रधानाख्यशक्तेः स्वरूपं दर्शयन्नपि शरीरवदेव परमात्मनः प्रधानं न स्वतन्त्रमित्याह ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।

तदानुमानिकं प्रधानं जडप्रपञ्चस्य सूक्ष्मं तु सूक्ष्मतामात्रविशेषवज्जडमेवाभ्युपन्तव्यम्, कुतः, अर्हत्वात् योग्यत्वात्कार्यसहूपस्यैव कारणस्यौचित्यादित्यर्थः, सृजमानां सहपा इति श्रुतेः इति भावः, तथा च स्थलप्रपञ्चस्य देहादेश्चेतनाधिष्ठानेनैव कार्यकारित्वदर्शनात् कारणस्य सूक्ष्मस्यापि जडत्वाद्यविशेषिण चेतनाधिष्ठितत्वमनुमीयते न स्वातन्त्र्यं परेच्छाननुविधायित्वह्यपमित्यर्थः, अथ वेदं सूत्रमेवं व्याख्येयम्, ननु प्रधानाङ्गीकारे प्रलयकालीनस्य ब्रह्मचिन्मात्राहैतस्य क्षतिरित्याशङ्कामपाकरोति सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् तु-

शब्दः शङ्काभिनिवृत्त्यर्थः तत्प्रधानसमुद्रविलीनसैध-
वत्सूक्ष्ममर्हत्वात्, अप्रत्यक्षत्वाद्युपपत्तये तथौचित्या-
दित्यर्थः, तथा च विलीनावस्थसैधवेन समुद्रस्यैव सा-
म्यावस्थाहूपेण प्रधानादिनापि ब्रह्मणो न द्वैतं किं
त्वैक्यमेव समुद्रसैधयोरिवेति भावः, व्युत्पादितं चेदं
विस्तारतस्तत्तु समन्वयादित्यधिकरणयो विस्तारधिष्यते
च तदन्यत्वाधिकरण इति, ननु प्रलयाद्वैतानुरोधेन
प्रधानाप्रलाप एव कथं न क्रियते मुख्याद्वैतपरिग्रह-
स्यैवौचित्यादित्याशङ्कायामाह ।

तदधीनत्वादर्थवत् ।

सृष्ट्यादीनां प्रधानाधीनत्वात् प्रधानमर्थवत्
प्रयोजनवदित्यर्थः । न हि शक्तिं विना केवलादेक-
स्मादसङ्गचिन्मात्राद्ब्रह्मणो ऽविकारिणो वैचित्र्यासं-
ख्यविश्वनिर्माणं कादाचित्कं संभवति अतः प्रकृति-
पुरुषादिरूपा ब्रह्मशक्तिरिष्टेति । अत एव विष्णुपुराणे

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो ह्युपपद्यते ।

इत्याशङ्कायां प्रत्युत्तरम् ॥

शक्तयःसर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतो ऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥

इति अस्याथमर्थः । यतः सर्वभावानां शक्तयः सर्व-
पदार्थेषु प्रकृतिपुरुषादिषु स्वस्वकार्यजननसामर्थ्यानि

अचिन्त्यानि योगिप्रत्यक्षाणि च यथायोग्यं तिष्ठन्ति अ-
तस्ताः पूर्वोक्ताः सर्गाद्याः ब्रह्मणो भावशक्तयः ब्रह्मो-
पकरणभूताखिलपदार्थानां सामर्थ्यानि न तु केवल-
ब्रह्मण इति, ननु ब्रह्माद्वैतवाक्यानामाञ्जस्येनोपप-
त्त्यर्थं भवतु प्रपञ्चो विवर्तस्याविद्यानिमित्तताभ्युपग-
मेनाविद्यया द्वैतज्ञानितादवस्थ्यात् न चाविद्यापि प्र-
लये नासीत्किं तु केवलादेव ब्रह्मणो विवर्त इत्येवाभ्यु-
पगन्तव्यमिति वाच्यम्, एवं चेन्मुक्तस्यापि पुनर्विवर्त-
रूपसंसारप्रसङ्गात् चिन्मात्रस्य ब्रह्मणो नित्यत्वात् अथ
बन्धमोक्षादिकमपि कल्पितमेव परमार्थतस्तदपि ना-
स्तीत्येवश्रुतिमहावाक्यार्थी यथा कथंचिदादि व्यवस्था-
प्यते तदा बन्धमोक्षादिकं किमपि नास्तीति वेदान्तै-
रुच्यते इत्यापातज्ञानादेव मोक्षार्थं ब्रह्मसाक्षात्कारा-
याज्ञानां श्रवणादिकं याज्ञवल्क्यादीनां विद्वत्संन्या-
सादिकं च न स्यात् फलनिश्चयाभावात् बहुवित्तव्य-
यायाससाध्ये हि कर्मणि फलनिश्चयादेव लोकानां
प्रवृत्तिरुत्पद्यते, न च भवन्मते महति संन्यासादिक-
र्मणि मोक्षाख्यफलनिश्चयः संभवति मोक्षावधारणं
मोक्षशोखाद्वेदान्तादेव भवति नेतरस्मात् स च वे-
दान्तो न मोक्षादिपरो भवतोच्यते मोक्षाद्यभावपर-
त्वाभ्युपगमादिति ननु प्रलये ऽप्यविद्यां व्यावहारि-
कौमभ्युपगम्यतथा व्यावहारिको बन्धमोक्षादिरभ्यु-
पेयो न च तेन पारमार्थिकाद्वैतज्ञतिरिति चेत्प्रधा-
नेऽपीदं तुल्यं प्रधाने ऽर्थाक्रयाकारित्वरूपव्यावहारि-

कसत्त्वस्यैवास्माकमिष्टत्वात्, ननु नित्यस्य प्रधानस्य कथमपारमार्थिकत्वं स्यात् उच्यते अपारमार्थिकत्वं यद्यनित्यत्वं, यदि वा स्वतः सिद्धत्वाभावो, यदि वा सदभिव्यक्त्यभावो, यदि वा सर्वकालेष्वभावो, यदि वा ऽन्यत् तत्सर्वं प्रधानतत्कार्ययोर्नित्यानित्ययोः समानं प्रधानस्य परिणामिनित्यत्वे ऽपि घटस्य नित्यत्वाभावात् स्वतः सिद्धत्वाभावादीनां च सर्वाचेतनसाधारणत्वात् प्रधानादीनां रूपान्तरेण मध्ये ऽपि रूपान्तरैरतीतानागतैः सदैवाभावाच्च, न चात्यन्तविनाशित्वमेव व्यावहारिकसत्त्वमिति वाच्यम्, अत्यन्तविशेषणवैयर्थ्यात् पञ्चसूच्यां प्रदर्शितवाक्यैः परिणामित्वस्यैव व्यावहारिकसत्तात्वेन लक्षितत्वाच्चेति व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वं चानित्येष्वपि भवता त्यक्तमिति यथा च प्रधाननित्यत्वे ऽपि ब्रह्मचिन्मात्राद्वैतं तथा व्याख्यातं तत्तु समन्वयादित्यत्रेति त्यज्यतां सकलश्रुतिसमूहसुसारिषु प्रधानवादिषु ग्रहेषु सूत्राणां कष्टव्याख्यानं त्यज्यतां च प्रधानचेतनपतिगुणेशः क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एकः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिषु कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादिसकलस्मृतिषु च प्रधानप्रकृत्यादिशब्देषु रुच्यर्थं चेहोपलक्षणादिभिः शिष्यव्यामोहनमिति दिक्, श्रुतीनां शरीरवच्छक्तिविधया अज्ञासृष्ट्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

च शब्दो दर्शयति चेत्युक्तहेतुसमुच्चयार्थः अस्मिन्प्रकरणे प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन च प्रोक्तं न चाकार्य्याज्ञेयानुपास्यस्य प्रतिपादनं श्रुतिषु स्वपरं भवति 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति' न्यायात् किं त्वन्यशेषमेव तद्भूतार्थानां क्रियाथेन समाम्नाय इति न्यायात् तथा च ज्ञेयत्वेनोक्तस्य परमात्मनो जगत्कारणत्वेन प्रकृतस्य तदुपपत्तये प्रधानं कारणत्वशरीरवच्छक्तिविधयेवोच्यते न स्वातन्त्र्येणोत्पन्नवधार्य्यत इत्यर्थः । ननु एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसखं नातः परं वेदितव्यं हि किं चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् इत्यनेनास्मिन्प्रकरणे प्रधानस्य भोग्यशब्दवाच्यस्य ज्ञेयत्वं श्रुतिर्वदतीत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्

यदुक्तं तत्र प्राज्ञ ईश्वर एव ह्यत्र ज्ञेयतयोपदिश्य-तं तत्त्वेतच्छब्देन भोक्तादित्यं परामृष्य तस्य ज्ञेयत्वमुच्यते कुतः प्रकरणाद्ब्रह्मणः प्रकरणित्वेन तस्यैवैतच्छब्देन परामर्षस्य युक्तत्वादित्यर्थः । भोक्तादित्यं तु मत्त्वेत्यनेनेवान्वेति भोक्तेत्यस्य विभक्तिव्यत्येन भोक्तारमित्यर्थः प्रेरिता देवतावर्गः ।

चयाणामपि चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।

किं चैवं सति ब्रह्मवक्ष्याणां भोक्तृभोग्यप्रेरक-
 देवानामपि वाक्योपक्रमे प्रश्नः प्रतिवचनाख्य उपन्यास-
 स्य प्रसज्येयातां न त्वेवं दृश्यते “किं कारणं ब्रह्म कुतः
 स्मज्जाता” इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात्
 यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्य-
 धितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण एवोपन्यासद-
 र्शनाच्चेत्यर्थः, यच्च ‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देशा-
 त्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गूढामि’तिपूर्वाहंश्लोकिनादौ शक्ति-
 दर्शनमुक्तं तच्छक्तिमतोऽधिष्ठातृत्वदर्शनीपयोगितयेति
 मन्तव्यं स्वतन्त्रज्ञेयत्वे शक्तित्ववचनानुपपत्तेरिति ।
 दृष्टान्ताच्च प्रधानं न स्वतन्त्रं किं तु शरीररूपकवि-
 न्यस्तमेवेत्याह ।

महद्वच्च ।

यथा महत्तत्त्वमन्तःकरणाविशेषः आत्मनः चे-
 ष्टाश्रयलक्षणशरीरमेव सच्चक्षुरादिभिः संयुज्य स्वका-
 र्यजनने क्षमं भवति न स्वतन्त्रमिति सर्वैरभ्युपगम्यते
 तथैव प्रधानमप्यचेतनत्वाविशेषादुचितमित्यर्थः, ननु
 महत्तत्त्वे किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते ।

इन्द्रियेभ्यः पराक्षर्यां ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा मंहान्परः ।

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥

इत्याद्याः श्रुतयः स्मृत्यनुमितेश्च । न चात्र वाक्ये

२४६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० ७।८
 आत्मशब्दश्चवणवन्महच्छब्दो जीवार्थक एवास्त्विति
 वाच्यम्, अचेतनस्यात्मपरत्वानुपपत्तेः पुरुषशब्देनैवा-
 त्मनो ऽग्रे निर्देक्ष्यमाणत्वाच्च तथा अचेतनवर्गमध्ये
 पाठेन महतो ऽप्यचेतनत्वौचित्यात् घटस्यात्मा पिण्ड
 इतिवत्कारणे ऽप्यात्मशब्दोपपत्तेः महच्छब्दस्य स्मृ-
 तिषु महत्तत्त्वे ह्युत्पत्त्याच्च स्मृतिषु व्यवहारस्यापि श्रु-
 तिमूलकतया तासु स्वतन्त्रसङ्केतकल्पनाया बाधकं
 विना ऽन्याय्यत्वाच्च अस्यां च श्रुताववान्तरभेदेन बुद्धि-
 महतोर्भेद उक्तो महच्छब्दस्य चित्तवाचितयेति न स्व-
 स्य स्वपरत्वानुपपत्तिः तथा चोक्तं यदाहुर्वासुदेवाख्यं
 चित्तं तन्महदात्मकमिति प्रायशश्च स्मृतिषु चित्तबु-
 द्धी एकौकृत्य बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते, ननु “अस्य
 महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्” इत्यादिबहुश्रुतिषु म-
 हच्छब्द आत्मन्यप्युच्यत इति चेत् सत्यं महत्तत्त्वो-
 पाधिनैव चात्मन्यपि मानुषादिशब्दवन्महच्छब्दप्रयो-
 गस्यौचित्यात् आत्मनः स्वतो विशुद्धचिन्मात्रत्वेना
 विशिष्टतया महत्त्वाल्यत्वादिविभागायोगादिति ।
 परशेषतया प्रधानकारणतोप्रतिपादने श्रौतदृष्टा-
 न्तमाह ।

चमसवदविशेषात् ।

यथा “ऽर्वाग्विलश्चमस उर्ध्वं बुध्न” इत्यस्मिन्मन्त्रे चम-
 सो यागशरीरत्वेनैव प्रतिपादितो न स्वातन्त्र्येण तथा

प्रधानमपि जगत्कारणब्रह्मशरीरत्वेनैवात्र प्रतिपा-
दितं न स्वातन्त्र्येण कुतः अविशेषात् परप्रकरणे
स्वातन्त्र्येण प्रतिपादनस्यानर्थकत्वाविशेषादित्यर्थः
औपनिषद्मेव दृष्टान्तान्तरमाह ।

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधौयते एके ।

तुशब्दः पुनरर्थे ज्योतिरूपक्रमात्तेज आद्या ते-
जोब्रह्मरूपा शक्तिः पुनस्तथाचेतनशरीरविधयैव सृष्टौ
हेतुः हि यस्मात् एके कौथुमा अधौयते “तत्तेज
ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय तदपो ऽसृजते”त्यादि अत्रे-
क्षितचेतनस्य शरीरविधयैव तेज आदीनां स्रष्टृत्वं
पठ्यते इत्यर्थः अतस्तद्दृष्टान्तेनाजास्रष्टृत्वमपि चे-
तनब्रह्मशरीरविधयैव ग्राह्यमिति, न चाजाख्यप्र-
धानाभिमानिदेवताशरीरविधयाजायाः सकलस्रष्टृ-
त्वं संभवति देवानां बुद्ध्यापाधिकतया बुद्धिपूर्वकमह-
त्तत्त्वस्रष्टावकारणात्वादिति । आधुनिकास्तु आनुमानि-
कमप्येकेषामित्यारभ्य सर्वाणि सूत्राणि सांख्ययो-
गसिद्धानां प्रधानमहदादिपदार्थानां स्वरूपप्रतिषे-
धपरतया यथो कथं चिद्वाच्यते तत्तु श्रुतिस्मृ-
तिग्यायादिविरोधादुपेक्षणीयं सुमुक्षुभिः यच्च ते-
षामजाशब्दस्य भूतत्रयपरतया व्याख्यानं तदपि
द्वैयम् अशक्यः सो ऽन्यथा द्रष्टुं ज्ञायमानः कुमा-

२४८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतास्ये [सू०६१०।११

रकाः विकारजननीमायामष्टरूपामजां ध्रुवामि-
तितुलिकोपनिषदादौ प्रधान एवाजात्ववचनात्
मायां तु प्रकृतं विद्यादित्याद्यव्यवहितवाक्यशेषतो
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति वाक्योपक्रमतश्चा-
जामेकामित्यादिवाक्ये ऽप्यजाशब्दस्य मूलकारण-
वाचित्वावधारणाच्च तथानादिसृष्ट्युपपादकतया
अजाशब्दे यौगिकार्थस्यापि प्रकृते विवक्षितत्वाच्चे-
ति । ननु कथमुच्यते ऽनादिरीश्वरशक्तिरजावाक्ये
निर्दिष्टेति तस्याः लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वासंभवात्
प्रकृतौ रूपाद्यभावादित्याशङ्कामपाकरोति ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः।

चशब्दः पुनरर्थे ह्यपादिवचनाविरोधः पुनरत्र म-
ध्वादिविदयायामिव कल्पनयोपदेशादित्यर्थः यथा हि
आदित्यस्यामधुनो ऽपि मधुत्वं वाचञ्चाधेनोरपि धे-
नुत्वं भोग्यप्रदत्वादिगुणलाभार्थं ह्यपकल्पनयोपदिश्यते
श्रुतिभिः असौ वा आदित्यो देवमधु वाचं धेनुमुपासी-
तेत्यादिभिः तथैव प्रधानशब्दवाच्यानां सत्त्वादिगु-
णानां नीहृपाणामपि लोहितादिहृपाणि रागप्रका-
शावरणहृपतालाभार्थं ह्यपकल्पनयोपदिष्टानीति वि-
रोधान्तरं प्रतिषेधति ।

**न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावा-
दतिरेकाच्च ।**

विरोध इति च्छेदेनानुवर्तते अथ वां पूर्वसूत्रे
निषेधार्थकपृथक्पदमेव वा शब्दः तथा च अजा-
वाक्ये एकत्वसंख्याग्रहणादौ विरोधः प्रसज्यते सोऽपि
नेत्यर्थः अत्र हेतुस्त्वतिविस्तरभयात्पृथक्पूर्वैर्वच्यते
नन्वजामेकामित्येकत्वस्य कुतो विरोधः प्रसक्त इति
तत्राह नानाभावादिति काण्वादिशाखान्तरे “यस्मिन्
पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेवमन्य आ-
त्मानं विद्वान् ब्रह्मासृतोऽसृतमित्या”दिना ब्रह्मशक्ते-
र्नानात्वावगमादित्यर्थः, अत्र हि पञ्च पञ्चजना इत्या-
दिना शक्तिविशेषाणां प्रलयकालानीनामेव ग्रहणं
वाच्यं कार्यशक्तिपरत्वे तासामनन्तत्वेन पञ्चपञ्चे-
त्याकाशश्चेति विशेषवचनाभामञ्जस्यात्तत्कथमुच्यते
एकामजां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति । ननु
सांख्योक्तिं पञ्चविंशतितत्त्वपरतया अत्र वाक्ये मुख्य-
कार्यमाद्यावान्तरभेदेनैकस्या एवाजायाश्चतुर्विंश-
तिसंख्योपपादनौयेति शङ्कायां दूषणान्तरमाह अति-
रेकाच्चेति पञ्चविंशत्यतिरिक्तस्याकाशस्य शक्तिमध्ये
पाठाच्चेत्यर्थः । पूर्वसूत्रेण प्रतिज्ञाते विरोधाभावे हे-
तुमाह ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् ।

यद्यप्यत्र सूत्रे हेतुतावाचकः शब्दो नास्ति त-
थापि धासस्ते मलिः राजकुलं भागा इत्यादाविव

१५० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽऽमृतारण्ये [मू० १२:१३

हेतुता लभ्यते तृतीयसूत्रपर्यालोचनयेति बोध्यम् ।
तथा चार्थं सूत्रार्थः यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्युदा-
हृतवाक्ये प्राणादयः पञ्चैव पुरुषभेदेन व्यक्तिभेदात्
पञ्चपञ्चेति वीप्सयोक्ताः ते च कार्यभूता एव शक्तय
इति । तथा च तेषां नानात्वेऽपि न मूलशक्तेरजाया
एकत्वं विरुध्यत इति तृतीयसूत्रेण वक्ष्यति । हेतु-
माह वाक्यशेषादिति । “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुश्च
क्षुरत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरि”
ति अव्यवहितवाक्यशेषात्ततोक्ताः षष्ठ्यन्तप्राणादिश-
ब्दार्था एव प्राणादयः पञ्च प्रतिपुरुषव्यक्तिभेदेन वीप्सया
पूर्ववाक्यप्रयुक्ता इत्यर्थः, अत्र वाक्ये प्राणस्य प्राणमि-
त्यादिवचनात्पूर्ववाक्ये ऽपि शक्तिमति ब्रह्मणि प्रति-
ष्ठितत्वं प्राणादेर्लभ्यते शेषस्य प्राणादिशब्दपञ्चकस्य
प्रेरकस्य प्रेरकतामात्रार्थकत्वात् केनेषितोपनिषदि
केनेषितं पतति प्रेषितं मन अत्यादिप्रश्नस्यात्रैव श्रोत्र-
स्य श्रोत्रं मनसो मनोयदित्यादिप्रत्युत्तरदर्शनात्प्राणः
कम्पनादित्यादिगतसूत्रेभ्यश्चेति । ननु भवत्येवं मा-
ध्यंदिनशाखायां काखे तु चतुर्णामेव प्राणचक्षुःश्रो-
त्रमनसां च वाक्यशेषे पाठात् पञ्चत्वानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्य काखेऽपि ज्योतिषां पञ्चत्वसुपपादयति ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ।

एकेषां काखानामन्ने ऽसति ज्योतिषा पञ्चसं-

स्या पूरणीया “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरि”ति पूर्वसु-
 क्तत्वादित्यर्थः, माध्यंदिने तु पञ्चसंख्यायाः प्राणादिवा-
 क्येनैव पूरणादत्र ज्योतिर्वाक्यस्य सत्वसाम्येऽपि तदाऽऽ-
 काङ्क्षेति भावः एतेन यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति वा-
 क्यस्य कार्य्यशक्तिपरतया प्रधानातिरिक्तस्याकाशस्य श-
 क्तिमध्यपाठेऽपि न प्रधानमात्रस्य मूलशक्तेरेकत्ववि-
 रोध इत्यप्युक्तप्रायं वेदितव्यम् । ननु तथापि एकशब्द-
 स्याद्वितीयार्थकतया प्रधानमात्रशक्तित्वविरोध एव
 विष्णुपुराणादिषु जीवकालयोरपि शक्तित्वाद्गमादि-
 ति तत्राह ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ।

आकाशादिषु संकल्पकार्येषु कारणत्वेन मूलप्र-
 कृतित्वेनैव हेतुना यथा व्यपदिष्टस्याजामेकामिति-
 वाक्यस्य प्रयोगादित्यर्थः, सृजमानाया उपादानकार-
 रणास्यैवाजाया एकत्वमुक्तं जीवकालौ च नाकाशा-
 दुपादानमतो नोपादानशक्तेरेकत्वविरोध इति भा-
 वः । ननु तथापि अजाख्यप्रकृतेः सत्त्वादिगुणत्वयहूप-
 तयैकत्वसंख्याविरोध इति चेन्न, एकस्मिन्नीश्वरस्य
 सत्त्वे अपरेषां गुणानां प्रलयेनैकत्वोपपत्तेः तदुक्तं
 मोक्षधर्मे तदैका प्रकृतिर्भवेदिति अथ वा सर्गभेदेन
 पुरुषभेदेन च भेदाभाव एवाजायाः एकत्वमिह वि-

२५२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १४।१५।१६
 वक्षितमजाश्रुतिस्वरसात्“इन्द्रो मायाभिः पुरुहप ई-
 यत”इति श्रुत्यविरोधाय चेति ब्रह्मणो ऽद्वितीया मूल-
 प्रकृतिरजाशक्तिरिति प्रसाधितम्, इदानीं यदुक्तं य-
 स्मिन् पञ्च पञ्चजना इतिवाक्यस्य कार्यपरत्वे पञ्चप-
 ञ्चेत्याकाश इति च विशेषवचनप्रयुक्तमितरेषामपि
 ब्रह्मादिरूपकार्याणां ब्रह्मशक्तित्वात् ब्रह्मप्रतिष्ठित-
 त्वाच्चेति तत्समाधीयते ।

समाकर्षात् ।

मुख्याभ्यां प्राणादिपञ्चकाकाशाभ्यामितरका-
 र्याणामप्युपलक्षणातया समाकर्षात् ग्रहणादुक्तार्था-
 पत्तिरित्यर्थः कथं समाकर्षणं तत्राह ।

जगद्वाचित्वात् ।

पठ्यन्तानां वाक्यशेषस्यप्राणादिशब्दानामुपल-
 क्षकतया जगद्वाचित्वात् समस्तकार्यवाचित्वादित्यर्थः
 एतेन परमात्मनःकार्यशक्तयो ऽपि मीमांसीता
 इति मन्तव्यम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्त द्वाख्यातम् ।

ननु यदुक्तमजावाक्ये ब्रह्मशक्तिविधया प्रधानप्र-
 तिपादनं यच्चोक्तं प्राणस्य प्राण इति वाक्यं ब्रह्मश-
 क्तितया प्राणादिप्रतिपादनं तदुभयमपि न कुतो जी-
 वमुख्यप्राणलिङ्गात् । अयमर्थः भवेदेवं यद्यजाप्राण-

वाक्ययोर्व्रह्मप्रकरणस्यत्वं सिद्धोत् तदेव तु न अजा-
वाक्यवति श्वेताश्वतरे जीवलिङ्गं हि दृश्यते रुद्र यत्ते
दक्षिणं सुखं तेन मां पाहि नित्यमित्यादिवाक्यशेषेषु
नन्वेवंविधवाक्येभ्य एव रुद्रः परमेश्वर एव भव-
त्विति चेन्न, ईश्वरवादिभिः श्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतियश्च
ब्रह्मादिदेवतात्रयादतिरिक्ततयैश्वराभ्युपगमात् एवं
प्राणवाक्यस्याप्यव्यवधानेनादौ प्राणलिङ्गं दृश्यते “त-
द्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हीपासते ऽस्मत्तमि”त्यादिवा
प्राणस्य चायुष्टं श्रुत्यन्तरे दृष्टं प्राणो हि भूताना-
मायुस्तस्मात्सर्वायुषसुच्यत इति । तस्मादजाख्या प्र-
कृतिः सर्गाद्युत्पन्नस्य महापुरुषस्यैव शक्तिः न परमे-
श्वरस्य तस्याश्च कर्मवशादेवाद्या प्रवृत्तिर्नाधिष्ठाता-
रमपेक्षते अतः स्वतन्त्रैव प्रकृतिः सृष्ट्यादिकारणं
एवं प्राणादयो ऽपि मुख्यप्राणस्यैव शक्तिरिति, न च
प्राणस्य प्राणत्वं कथं मुख्यप्राणे स्यादिति वाच्यम्, प्रा-
णस्येत्यर्थः संभवात् प्राणशब्दस्य प्राणवाचकतायाः
श्रुत्यन्तरे दृष्टत्वादिति तदित्यं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह
इति चेत् तद्याख्यातमिति । तल्लिङ्गद्वयं ब्रह्मण्यपि
व्याख्यातमपपादितं प्रथमपादे उपासात्रैविध्यादांश्रि-
तत्वादित् तद्योगादिति सूत्रार्थेनेत्यर्थः अयं भावः
श्वेताश्वतरे परमात्मैव महाप्रकरणी ऽयो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । क्षरं
प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एक इ-
त्यादिवाक्येभ्यो ब्रह्मरुद्राद्यतिरिक्तस्तस्मात्तदन्तर्यामि-

२५४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १८
 ण एव प्रकरणित्वात् अतो अजाप्रकरणे यज्जौलि-
 ङ्गमस्ति तत्प्रकरणानुरोधेन शक्तिशक्तिमदभेदेनोपा-
 सनार्थं ब्रह्मण्येव बोध्यमनेन जीवेनाऽनुप्रविश्येति
 श्रुत्या ब्रह्मणो जीवहृत्पित्वसिद्धेः स एव जीवः सुख-
 दुःखभोक्तृत्यादिषु स्फुटं तथा वचनाच्च अन्यथा हि
 प्रकृतहान्यप्रकृतप्राक्रये प्रसज्येयातामिति एवं प्राण-
 वाक्चे ऽपि यन्मुख्यप्राणलिङ्गमस्ति तदपि प्रकरणानु-
 रोधेन प्राणशक्तिद्वारा ब्रह्मण्येव बोध्यम् ।

नृप मूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।

सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

इत्यादिवाक्येषु ब्रह्मणः प्राणादिहृत्पित्वमि-
 द्वेरिति ॥ अस्मिन्मूत्रे पूर्वपक्षनिराकरणमुखेनैव
 जीवस्यापि ब्रह्मशक्तित्वमुक्तमतो न शक्तिमीमासा
 न्यूनतेति ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्या-
 नाभ्यामपि चैवमेके ।

जैमिनिस्त्वाचार्य उपासनार्थं न मन्यते किं तु
 परममृत्तत्वेन स्वतो दुष्प्रतिपाद्यतया (*क्रमेण ब्र-
 ह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थं शाखाचन्द्रन्यायतो^१) जीवसु-
 ख्यप्राणादिशक्तिरूपेणादौ सर्वान्तर्यामिब्रह्मप्रतिपाद-
 यितुं ब्रह्मप्रकरणेषु जीवमुख्यप्राणादिकमिति प्रतिपा-

दात इति मन्यते कुतः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रश्नप्रत्युत्तराभ्यां ब्रह्मणः प्रकरणित्वादित्यर्थः अपिचेत्यादि अपि च एके शाखिनः काण्वादयः एवं अन्यार्थमेवातिस्पष्टं जीवादिकं ब्रह्मप्रकरणे पठन्ति(*यथा काण्वे चतुर्थे सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तो ऽभूद्य एष विज्ञानमयस्तदैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानभादायेत्यादिना जीवतदवस्थादिपठनं तत्स्वापाधारब्रह्मप्रतिपादनार्थमिति^१) *स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यस्तं न पश्यत्यकृत्स्नो हि स इति द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्ते च अथात आदेशो नेतिनेतीति^२) । अपि चैवमेक इत्यत्र हेतुमाह ।

वाक्यान्वयात् ।

विधिनिषेधरूपपूर्वापरत्राक्यैकवाक्यतया काण्वादिष्वन्यार्थत्वावधारणमित्यर्थः । (*शब्दोभावाच्च नोपासापरत्वमितिभावः^३) ।

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमित्याश्रमरथः ।

आश्रमरथरूपाचार्यो यथोक्तं लिङ्गद्वयं जीवप्राणयोरिव ब्रह्मणो ऽपि साधारण्यमेव मन्यते कुतः प्रतिज्ञया ब्रह्मणि लिङ्गद्वयस्य सिद्धत्वात् अजावाक्यस्यादौ तावत् य एको वर्णी बहुधां शक्तियोगाद्-

(१) अर्थपा० २ पु० ना० ।

(२) अर्थपा० २ पु० ना० ।

(३) अर्थपा० २ पु० ना० ।

२५६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाम्बुताख्ये [सू० १६।२०।२१

र्णाननेकान्निहितान्नो दधाति विचैति चान्ते विप्रवमा-
दौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु । तदेवाग्नि-
स्तदादित्यस्तदुचन्द्रमाः । तदेव शुक्रन्दू ब्रह्म तदाप
स्तत्प्रजापतिरिति प्रतिज्ञया कार्यकारणाभेदेन सर्वे
जीवादिधर्माः पञ्चमुखत्वादयो ऽपि ब्रह्मणि सिद्धाः
प्राणवाक्चक्षुश्च शेषे "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति
किं चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नात्रैव प-
श्यती"ति प्रतिज्ञया सर्वस्यात्मनि कारणे च ब्रह्मणि
सर्वे प्राणादिधर्माः परमायुष्टादयो ऽपि सिद्धा इत्यर्थः
व्यासमताच्चास्य मतस्यायं विशेषो यद्यामाचार्यैः
शक्तिशक्तिमदभेदोपासनापरत्वेन लिङ्गद्वयमुपपादितं
ब्रह्मणि आश्रय्याचार्यैः (*स्तुपासनां विनापि) कार्य-
कारणाभेदेन कार्यधर्म इति लिङ्गद्वयमुपपादितमिति ।

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौ- डुलोमिः ।

श्रीडुलामिस्त्वाचार्यो मन्यते परमात्मन्यपि जी-
वमुख्यप्राणयोरिङ्गमुपपद्यते उत्क्रमणारम्भकाले जी-
वप्राणयोरेवं भावात् परमात्मभावात् यथा मैथुन-
काले स्त्रीपुंसोरेकौभाव इत्यर्थः, तथा च मरणकाले
परमात्माविभागादन्यदापि तदभेदव्यवहारेण जीव-
प्राणधर्मौ ब्रह्मण्युच्येते लोके तथा व्यवहारादिति भावः

“अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यति मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि”त्यादि-श्रुतयश्च जीवप्राणयोर्ब्रह्मणि संपत्त्याख्यमैक्यं बोधयन्ति ।

अवस्थितेरिति काशकृतस्नः ।

काशकृतस्नस्वाचार्यो मन्यते प्रलयकाले जीवादीनां सर्वेषामेव ब्रह्मण्यवस्थितेर्विलयादत्यन्तमेकौभावेनान्यदापि तदभेदस्यैव पारमार्थिकत्वं (*जीवब्रह्मविभागस्य नैमित्तिकत्वेन स्वाभाविकाविभागापेक्षया वाचारम्भणमात्रत्वात्^१) अतो यथोक्तलिङ्गद्वयं ब्रह्मण्युपपद्यत इति औडुलौमिमताच्चास्यायं विशेषो यदौडुलोमिना स्त्रीपुरुषयोरिव मिथुनीभावरूपं मरणप्रारम्भकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितं काशकृतस्नेन च नदीसमुद्रयोरिवैकतरस्याख्यन्तविलयतः प्रलयकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितमिति यथा च सुषुप्तिमरणप्रारम्भयोरीषत् ज्ञानं प्रलयव्यावृत्तं तिष्ठति जीवानामीश्वरे संसृष्टानां तथा वक्ष्यामो जीवावस्थाप्रकरणे श्रुतीचात्र भवतः“त्रिषु धामसु यद्भोग्यमि”ति“हृदयस्त्राग्रं प्रद्योतते तेनैव निष्क्रामती”ति च तस्माद्युक्त उभयोर्मतभेद इति । एते च मतभेदाः सर्व एवाविरुद्धाः श्रुतिसिद्धाश्च भवन्ति प्रकृतपूर्वपक्ष-

(१) अर्थे पा० २ पु० ना० ।

२५८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दताख्ये [सू० २२। २३

समाधानाय केवलं सुनिभिः पृथक्पृथगुपन्यस्ता
इति बोध्यम् । इदमिदानीं विचार्यते यदिदमानुमा-
निकं प्रधानमीश्वरः (*शक्तिविधया^१) विश्वस्रष्टृप्रोक्तं किं
मेतदेव राक्षो मन्त्रिवज्जीवस्यान्तःकरणवच्च परमा-
त्मनः संकल्पाद्याधारभूता स्वभावाख्या प्रकृतिरन्तरङ्ग-
शक्तिः अथवेदं शरीरस्थानीया बहिः शक्तिरेव ए-
तदधिष्ठानार्थं शक्त्यतरमस्तीश्वरस्य किं वाशक्त्यन्तर-
नैरपेक्षेणैव नैथाधिकानामिव स्वत एवेश्वरो प्रधानपु-
रुषादिक्रमधितिष्ठतीति^२) तत्राद्यं पक्षं सिद्धान्तयति ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।

अस्यावधवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति ॥

प्रतिज्ञायास्तन्तुनाम इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः
देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययमिति
दृष्टान्तस्य च वाक्यशेषस्थितोरनुपरं धार्थमाञ्जस्यनोपप-
त्यर्थमित्यर्थः प्रकृतित ईश्वरोपाधेरत्यन्तभेदे तथेश्वरस्य
निरुपाधित्वे च हि तयोः पौडा स्यादिति विष्णुपु-
राण्णदौ त्वपरिणामित्वरूपवैधर्ष्येश्वरोपाधिः प्र-
धानादतिरिक्त एवाक्तः अत्र तु समानतन्त्रपातञ्ज-
लसिद्धान्तत्वादानन्दादयः प्रधानस्यत्यागामिसूत्राच्च
ईश्वरोपाधिः प्रधाने प्रवेश एव सूत्रकाराभिप्रेतो जड-

(१) अर्थं पा० २ प० ना० तन्त्रेणैतत्प प० पा० ।

(२) वैश्वरोपाधिभूतं प्रधानमाधितिष्ठतीति २ प० पा० ।

व्यसाधर्म्येणेत्यवगम्यत इति यद्यपि स्वभावस्तु प्रव-
 र्तते कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादि-
 प्रयोगात् प्रकृतिशब्दस्य स्वभावकारणोभयवार्त्तित्वं
 तथाप्यत्र प्रकृतिः स्वभाव एव बोध्यः 'आनुमानिक-
 मध्येकेषामि'त्यादिना सूत्रेणैव परमात्मशेषतया लग-
 त्कारणत्वस्य प्रधाने सिद्धत्वेन (*पुनस्तत्प्रतिपादनवै-
 यर्थ्यात्^१) तथा आकाशस्त्वह्निङ्गादित्यादिसूत्रवदिदं सूत्रं
 न प्रकृत्याख्यशक्तिरूपेण ब्रह्ममौमांसकमपि भवति सर्वत्र
 प्रसिद्धोपदेशादिति सामान्यसूत्रेणैव गतार्थत्वात्
 (*तथा सति पूर्वपादत्रय एवैतदधिकरणौचित्याश्र-
 ति^२) । तथा साक्षाद्ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वमपि नास्य
 सूत्रस्यार्थः अस्मिन्पादे शक्तेरेव प्रकृतत्वात् 'जगत्प्राप्त्य-
 यतः' 'तत्तु समन्वयात्' 'तदधीनत्वादर्थवत्' इत्यादि-
 सूत्रैरेवाधिष्ठानकारणत्वस्य ब्रह्मणि लब्धत्वाच्च ॥
 स्वतः प्रकृतत्वस्य तु निर्विकारश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्
 ननु विकाराणां विवर्तत्वे नायं दोषः परिहर्तव्य इति
 चेन्न (*यत आत्मकृतेः परिणामादित्यागामिसूत्रा-
 देवात्रापि दर्शने औपाधिकपरिणाम एव सिद्धान्तः
 विवर्तप्रतिज्ञायां सूत्राभावाच्च किं च^३) विकारांशुपग-
 मदशायामेव प्रकृतेरेवविकारित्वं नात्मन इति स-
 कलश्रुतिस्मृतिष्ववगम्यत इति तथा च गौता ।

(१) अथं पा० २ पु० ना० ।

(२) अथं पा० २ पु० ना० ।

(३) अथं पा० २ पु० ना० ।

२६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २४

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

इति स्वीयो भावः पदार्थ उपाधिरित्यर्थः, (*उपा-
ध्युपाधिमतीश्वानादिः स्वस्वामिभाव इति यदिचाव
सूत्रे ब्रह्मणः साक्षात्प्रकृतित्वमेवार्थं दृश्यते तर्ह्यत्र प्र-
कृतित्वमधिष्ठानकारणत्वं यदि वा मूलविकारित्व-
मेवात्र प्रकृतित्वं तर्हि आकाशादिरूपं तावद्ब्रह्मणः
प्रकृतिरूपत्वमेवात्रार्थो ऽस्तु शक्तिशक्तिमदभेदात् तदुक्तं
विष्णुपुराणादिषु स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तहृषी जगच्च
स इत्यादिभिरिति दिक्) ईश्वरस्य उपाधिहृषी प्र-
कृतिरस्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह ।

अभिधोपदेशाच्च ।

अभिध्या संकल्पः तदुपदेशादपि परमात्मनः
स्वभावः सिद्धयति ईश्वरस्य निरुपाधित्वे ब्रह्म-
स्वामित्यादिसंकल्पोपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः आह च त-
न्मात्रमित्यादिसूत्रेषु ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्वरूपताया वक्ष्य-
माणत्वादिति भावः । ननु यदिदमानुमानिकं प्र-
धानमौश्वरोपाधिरपीत्युच्यते किमिदं जीवस्येव वि-
कारभावापन्नं शुद्धसत्त्वाख्यं सदीश्वरस्योपाधिर्भवति
किं वा साक्षादेवेति संशये निर्णयमाह ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्य रूपतायावक्ष्यमाणत्वादिति १ पु० पा० ।

[३] यथा पातञ्जलानामिति २ पु० पा० ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ।

तदनुमानिकं न केवलं प्रकृतिः अपि तु साक्षा-
दपि विकारभावानापन्नमेव नित्यशुद्धसत्त्वांशिन ई-
श्वरस्य प्रकृतिर्भवति कुत उभयाम्नानात् उत्तरसूत्रेण
वक्ष्यमाणयोरुभयोः कारणकार्यभावापन्नयोः कृति-
परिणामयोस्तत्त्वाम्नानादित्यर्थः । उभयाम्नानमेवाह ।

आत्मकृतेः परिणामात् ।

“तदात्मानं स्वयमकुरुते”ति श्रुत्या स्वकृतित एवेश्व-
रस्य सर्वपरिणामावगमादित्यर्थः तथा चेश्वरस्य कार्यो-
पाधित्वे तत्कृतितः समस्तपरिणामो नोपपद्येत स्वो-
पाधेः पूर्वं स्वकृतभावेन उपाधिहूपपरिणामस्य स्व-
कृतिजन्यत्वासंभवात् । अत ईश्वरोपाधिर्नित्य एवेति
तस्यैवानुमानिकस्यापरं विशेषमाह ।

योनिश्च हि गीयते ।

तदानुमानिकमीश्वरस्य योनिरपि जीवास्थ-
गर्भाधानस्थानमपि अंशभेदेन भवति हि यस्मात्
तथा गीयते “यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक” इत्या-
दिश्रुतिभिः ।

समयोनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥

२६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यतोष्ये [सू० २५२६२७२८

इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः । (*अजाप्रकारणस्यत्वात्
 योनियोनिमितिबीप्सा अंशभेदेन बहुत्वमभिप्रेत्येति
 बोध्यम् महद्ब्रह्मेति महतो ब्रह्मेत्यर्थस्तत्कारणत्वात्^१)
 तदयं सिद्धान्तः प्रकृतिर्नित्यशुद्धकेवलसत्वाशेन नित्य-
 ज्ञानेच्छादिमतीश्वरोपाधिः सैव च प्रकृतिर्मलि-
 त्कसत्त्वविशेषरूपैरंशान्तरैरजस्तमःसंभिन्नैः पुरुषसं-
 योगेन मङ्गतत्वरूपतः परिणता सती जीवो य उ-
 पाधिर्भवति “कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरी-
 श्वर” इतिश्रुतेः (*ततो ऽपि निकृष्टैरंशान्तरैःसर्वम-
 न्यहिकारजातमुत्पादयतीति^२) विभाग इति ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ।

एतेन प्रधानप्राणादीनां ब्रह्मशक्तित्वप्रतिपादने-
 नान्ये ऽप्यानुमानिकाः कालादृष्टादयो ब्रह्मशक्तितया
 व्याख्याता वेदितव्याः न तु स्वतन्त्रं किमप्यन्यदस्ति अ-
 तो न तत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिभिरपि ब्रह्मका-
 रणतावाक्यानां विरोध इत्यर्थः, तत्र कालादिकार-
 णवर्गेश्वरशक्तिताप्रतिपादकश्रुतिर्यथा श्वेताश्वतरे
 “कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि यानिः पुरु-
 ष” इति चिन्त्यमिति कालादीनि प्रकृत्य^३ “यः कारणानि
 निखलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक”

(१) अथ पा० २ प० ना० ।

[२] सत्त्वाद्यथावच्छेदनात् २ पु० पा० ।

(३) अथ पा० २ पु० मा० ।

इति कालात्मयुक्तानि कालादीन्यात्मान्तानौत्थर्यः ते-
 प्रां चाधिष्ठेयत्ववचनाच्छक्तित्वं सिद्धं प्रलये च भू-
 तादीनां परमा मूर्द्ध्मावस्था सत्त्वादिशब्दवाच्येति म-
 न्तव्यं तथा“तेनेशितं कर्मविवर्त्तते ह पृथ्व्याप्यतेजो ऽनि-
 लखानि नित्यम् । एतस्यैवाणिम्न एतावान् न्यग्रोधस्ति-
 ठति रथात् रथयोगान्पथः सृजत”इत्यादि श्रुतयो ऽपि
 कर्माणुजीवादिक्कारणतायामुदाहार्यशक्तित्वेन सं-
 माधेयाः विवर्त्तते विकरोतीत्यर्थः । अथ वेदं मूत्र-
 मेवं व्याख्येयमेतेन पादचतुष्टयकृतब्रह्मवाक्यव्या-
 ख्यामेनान्ये ऽपि सर्वे वेदान्ता व्याख्याता वेदितव्या
 एभिरेव तर्कैस्तेषामपि निर्णेतुं शक्यत्वादित्यर्थः व्या-
 ख्याता इत्यस्य द्विः पाठो ऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः ।

जगज्जन्मादिहेतुत्वे हाराणीश्वरशक्तयः ।

आचेपोद्धारमुखतः पादे ऽत्र प्रतिपादिताः ॥

इति श्रीविज्ञानयतिविरचिते विज्ञानमृताख्य-

ऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चाध्यायः ।

२६४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽस्मृताख्ये [सू० १

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादेन ब्रह्मकारणतायां
श्रुतिविरोधः परिहृतस्त्वन्मुखिन ष्टपादुपयोगिन्यो
ब्रह्मशक्तयश्च विचारिताः इदानीं तत्र स्मृतिविरोधः
परिह्रियते ।

**स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चे-
न्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ।**

नन्वीश्वरकारणतायाः श्रुत्यर्थत्वे सति ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिमन्वादिस्मृतीनां ईश्वरप्रतिषेधेन्यास्त-
र्कसंबलितायाः स्वतन्त्रप्रधानकारणतावादिन्याश्च
कपिलस्मृतेरप्रामाण्यं प्रसज्येत न च श्रुतिविरोधेन
स्मृतेरप्रामाण्यमेवास्तु श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव
बलीयसीति न्यायादिति वाच्यं (*“यन्मनुरवदत्तत्सर्वं
भेषज”मिति श्रुत्या मनुविरोधस्यान्याय्यत्वात्?) ।

सांख्यं योगं पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिमात्राण्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इत्यादिभ्यो योगियाज्ञवल्क्यादिवाक्येभ्यः सां-
ख्यविरोधस्यापि वेदेष्वन्याय्यत्वाच्च आधुनिकैरल्प-
प्रज्ञैः कपिलादिस्मृत्यनुसारेणैवातिगहनवेदानां मी-
मांस्यत्वौचित्याच्च । तथाचीकं भारते ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्यल्यश्रुताद्देदो मामयं प्रह्वरिष्यतीति ॥

तस्मादतिप्रामाणिकमनुसांख्यस्मृतिविरोधेन ई-
क्षतेर्नाशब्दमित्यादितर्काणामाभासीकृतत्वाद्देदान्ता-
नामौश्वरकारणतापरत्वं नावधारयितुं शक्यत
इति तमिसं पूर्वपक्षं गूढाभिसंधिः प्रतिबन्दिमुखेन
समाधत्ते नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति ।
यदुक्तं तन्न, कपिलमन्वादिस्मृतेरीश्वरप्रतिषेधपराया
अनुरोधे सेश्वरायाः पातञ्जलपाराशरादिस्मृतेर्निर-
वकाशत्वप्रसङ्गादित्यर्थः, तथा च तुल्यबलस्मृत्य-
न्तरविरोधेन कुपिठतयो कपिलस्मृत्या वैयासिक-
स्तर्कगणो नाभासीकर्तुं शक्यते प्रत्युत स्मृत्यन्तरानु-
ग्रहेण श्रौतत्वेन व्यासोक्ततर्काणामेव बलवत्त्वम्, अतो
यथोक्ततर्कैरीश्वरपरत्वेनावधारिता श्रुतिः स्मृतिं वा-
धिष्यति इति भावः । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमत्तिर्विनि-
श्चितैरिति भगवद्वाक्यास्तु कपिलस्मृतिवद्वयोक्ततर्कग-
णोऽप्यतिप्रामाणिक एवेत्यपि मन्तव्यम् । इतश्चेश्वर-
प्रतिषेधांशे कपिलस्मृते (*मूलानामनुपलब्धेः अप-
त्यक्षत्वात्^१) दुर्बलत्वमित्याह ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ।

सेष्टरादितरेषां चेश्वरनिषेधकानां शास्त्रिणां

(१) अयं पाठः १ पु० ना० ।

२६६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २

कपिलस्मृतिमूलानामनुपलब्धेः अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः
तथा च प्रत्यक्षश्रुत्यनुग्रहेण पराशरादिस्मृतौनां ब्र-
ह्ममीमांसातर्काणां च कपिलस्मृतेरंशतो विषयाप-
हारयोग्यतास्तीति भावः, नन्वेवं कपिलस्मृतेः किम-
प्रामाण्यमेव तथा चोदाहृतवाक्यविरोधः, न, सावका-
शत्वात् पश्चान्निराकर्तव्यकुमीमांसकानामीश्वरप्रति-
षेधस्याभ्युपगमवादेन कपिलस्मृत्युपपत्तेः ईश्वरप्र-
तिषेधकृतञ्चो अपि पारक्या एव तुष्यतु दुर्जन इतिन्या-
येन प्रौढ्या सांख्यैरनद्यन्त इति किमर्थं पुनः कुमताभ्यु-
पगमवादः सांख्ये कृतः उच्यते यदि कश्चित् कुमी-
मांसक आपाततो वेदान्तानां कार्यब्रह्मपरत्वदर्शना-
न्नित्यं ब्रह्म नाभ्युपगच्छति नाभ्युपगच्छति च ब्रह्म-
विद्यायाः कार्यब्रह्मलोकातिरिक्तं फलं तदा तस्ये-
श्वरमनभ्युपगच्छतो ऽपि कपिलोक्तविवेकस्थातेरेव
मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुमिति, मनौ तु “आसी-
दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमित्यादिवाक्येनेदंशब्दोक्तस्य
जगतः स्वाप्रज्ञातत्वादिकमेवोच्यते न तु ईश्वराख्य-
स्तदज्ञातापि निषिध्यते यतो द्वादशाध्याये ब्रह्मवि-
ष्णुहसादीन्प्रकृत्य प्रशासितारसर्वेषामणीयांसमणो-
रपि इत्यादिना नित्येश्वरः प्रोक्त इति, नन्वेवं सां-
ख्यज्ञानमात्रस्यापि मोक्षे हेतुत्वे “तमेव विदित्वा ऽति-
न्दत्युमेती”त्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न, तथावि-
धवाक्यानां प्रकृतसाधनपरत्वात् अन्यथा “ईश्वरप्र-
शिधानाहे”त्यादिना . पतञ्जल्यादुक्तविकल्पस्यानु-

पपत्तेरिति । इदं च पूर्वसूत्रस्थादाद्यप्रसङ्गशब्दा-
ल्लभ्यते सांख्यस्मृतैर्यथोक्तावकाशाभावे हि पूर्वपक्षे प्र-
सङ्गशब्दो व्यर्थः स्यादादि चाभ्युपगमवादेन वौडादि-
मतानुवादपरता कपिलस्य नोच्येत तदा ।

पञ्चविंशो ऽभिमन्येत नान्यो ऽस्ति परतो मम ।
अन्योन्यत्वान्तरात्मा ऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥
षड्विंशो ऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणो ऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बध्यमानो ऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥
चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥

इति मोक्षधर्मे^(१)सांख्यानां नित्येश्वरोपदेशो नो-
पपद्यते नोपपद्येत च ।

एवं षड्विंशकं प्राहुः शरीरमिह मानवाः ।
सांख्यसंख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥

इतिमाख्यादिषु^(२)कपिलस्यापि षड्विंशान्तर्गतेश्व-
राभ्युपगमवचनमिति (#एतेन परमार्थवादाभ्युपगम-
वादाभ्यां शेषवरनिरीश्वरविभागप्रसिद्धिः सांख्यानां
व्योख्याता अथ वा कापिलैकदेशस्य अप्रामाण्यमस्तु
अत एव कौर्मै ।

(१) पृ० ११८ श्लो ७२ ।

[२] पृ० ४ श्लो २८ ।

२६८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्वैतार्थे [सू० २

यं न पश्यन्ति योगीन्द्रा सांख्या अपिमहेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म सततं शरणं ब्रजेति ब्रह्मणो नारायणोपदिष्टमस्ति नन्वेतावता विवक्षितेष्वंशातरेष्वपि सांख्याप्रामाण्यमिति^(१) आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण प्रधानांशे ऽपि सांख्यस्याप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यानेन सूत्रेण महदादीनामपि श्रुतिष्वनुपलब्धा महदाद्यंशे ऽपि सांख्याप्रामाण्यं व्याचक्षते तच्च प्रधानस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरन्यायसिद्धतायाः स्थानेस्थाने प्रदर्शितत्वात् तथा महत्तत्त्वे ऽपि महत्तत्त्वेति सूत्रे श्रुतेः प्रदर्शितत्वात्, किं च प्रधानादिचतुर्विंशतितत्त्वान्येव श्रुतिभिर्ब्रह्मसूत्रैश्चोक्तानीति गीतायां स्मर्यते ।

षट्षिभिर्ब्रह्मधा गीतं कन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतद्यौवं समासेन सविकारमुदाहृतमिति ॥

अतो ब्रह्मसूत्रे प्रधानादिनिराकरणमपसिद्धान्तत्वाद्दोषेक्षणीयं सूत्रपदैः सूत्रात्मकैरधिक इत्यर्थः इदानीं चतुर्विंशतितत्त्वेष्वेव यथायोग्यं श्रुतयः प्रदर्श्यन्ते प्रज्ञोपनिषदि च सुप्रस्यवस्थां प्रकृत्य^(१)“एवं ह वै तत्सर्वंपरे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चा

(१) अथ पा० २ पु० नां ।

पञ्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च-
वायुमात्राचाकाशश्चाकाशमात्राचेत्यनन्तरं विषयैः
सह दशेन्द्रियाण्युक्त्वाह मनश्च मन्तव्यं च
बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहं कर्तव्यं च चित्तं च
चेतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं चेति । अत्र
प्रकृतिं विहाय त्रयोविंशतितत्वानि सांख्यसिद्धान्त्यु-
क्तानि महत्त्वस्यैव च बुद्धिचित्तरूपेण विभागो बोध्यः
अस्माच्च वाक्यादवान्तरविभागे वेदान्तिनामप्यन्तःक-
रणचतुष्टयमेव बोद्धव्यं गर्भोपनिषदि च अष्टौ प्रकृ-
तयः षोडश विकाराः शरीर इत्यनेन चतुर्विंशति-
तत्वानि शरीरे सन्तीत्युक्तं मैत्रेयोपनिषदि च प्रकृ-
तेर्गुणत्रयं तद्वैषम्यात्सृष्टिः पुरुषाणां चिन्मात्रत्वं चोक्तं
यथा “तमो वा इदमेकमासत तत्परेस्थात् तत्परेणे-
रितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं
विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्वस्य रूपं तत्त्वत्त्वमेवेरितं
रसः संप्राप्तवत् तन्सांशो ऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषं
चेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसाय लिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रो-
क्ताः अग्न्यास्तनवो ब्रह्म रुद्रो विष्णुरिति अथ योह
खलु वास्य राजसो अंशो ऽसौ वाव समीपं ब्रह्मा-
ऽथ योह खलु वास्य तमो ऽशो ऽसौ वाव सयो ऽयं
रुद्रः अथ योह खलु वास्य सात्त्विको ऽशो ऽसौ वा
व सयो ऽयं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतो अ-
ष्टधा एकादशधा द्वादशधा ऽपरिमितधा वोद्भूतः
उद्भूतत्वाद्भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्व-

२७० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २

भूव 'इत्यसावात्मा ऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्चेति" चुलिको-
पनिषदि च सांख्योक्तानां तत्वानां संख्या वेदान्तोक्ता
द्वैताविरोधेनैवोक्ता यथा विकारजननी मायामष्टह-
पामजां ध्रुवामित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य-
ध्यायते ध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।

— सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितां पुरा ॥
गौरनादवती सा तु जनित्री भूतभाविनी ।
असिता ऽसितरक्ता च सर्वकामदुषा विभोः ।
पिबन्ते नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः ॥
एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्देन वशानुगः ।
ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्सुक्ते ऽसौ प्रथमं प्रभुः ॥
सर्वसाधारणी दोग्धी सृज्यमाना सुपञ्चभिः ।
पश्यन्त्यस्यां महात्मानं यद्वर्णं पिप्पलाशनम् ॥
उदासीनं ध्रुवं हंसं ज्ञातकाध्वर्यवो हि ये ।
इत्याद्यनन्तरमाह ।

तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशं तथा परे ।
पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वाणः शिरो विदुः ॥
चतुर्विंशतिसंख्याकमव्यक्तं व्यक्तदर्शनम् ।
अद्वैतं द्वैतमित्येतत्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्तो ज्ञानवक्षुषः ।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥
यस्मिन्सर्वमिदं प्रीतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् ।
यस्मिन्नेव लयं याति बुद्धुदाः सागरे पयेत्यादि ॥
अत्र ईश्वरोपाधिर्जीवोपाधितो भेदविवक्षया तौ का-

लमादाय वा सप्तविंशत्वं बोध्यं तदेवं सांख्योक्तार्थानां सर्वश्रुतिषु परिदृश्यमानानामदर्शनमज्ञाननिबन्धनमेवेति प्रतीमः, ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ।

एतेनाव्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन मूलभूतशाखात्पुलःध्या च योगः पातञ्जलशास्त्रं (*प्रपञ्चस्येश्वराऽकारणकत्वमात्रांशे श्रुतिविरुद्धे) प्रकृतिस्वातन्त्र्यमात्रांशे प्रयुक्तः प्रत्याख्यात इत्यर्थः निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीमां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति योगमूत्रेण च परमेश्वरस्यापि प्रकृतिप्रवृत्तौ प्रतिबन्धनिवर्तकत्वमात्रं प्रोक्तं च श्रुतिविरुद्धं "तम एवेदमग्र आसीत्तत्परेशोरितं विषमत्वं प्रयाती"त्युक्तश्रुत्यादिषु परमेश्वरस्य प्रकृतिप्रेरकत्वसिद्धेः वैषम्यनैर्घृण्यादिकं त्वग्रे सूत्रकार एव निराकरिष्यतीति (*योगा ह्येश्वरस्य जगन्निमित्तत्वं प्रकृतित्वेनाभ्युपगच्छन्ति ईश्वरोपाधिः सत्त्वविशेषस्य पूर्वसर्गीयतत्संकल्पवशात् सर्गादौ स्वतन्त्रप्रकृतित उत्पत्त्यङ्गीकारात् प्रकृतेरीश्वरोपाधितायास्तैरप्यनङ्गीकारात् तदिदं वेदान्तविरुद्धं "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"त्यादिश्रुतिभिरौश्वरस्य ज्ञानाद्युत्पत्त्यर्थं करणनिरपेक्षस्य प्राकृति-

(१) अर्थं पा० १ पु० ना० ।

(१) अर्थं पा० २ पु० ना० ।

२७२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० ३

कनित्यज्ञानाद्यवगमात् अतएव तदौपाधिकस्य ज-
गदुपादानत्वस्य निषेधो ऽपि तथेति अत्राप्यभ्युपगमवा-
देन योगाप्रामाण्यप्रसङ्गः परिहर्तव्यः अयं योगानां
भावः यदि कश्चिन्मन्येत कुमीमांसकः प्रकृतेः परि-
णामस्वाभाव्येन ज्ञानेच्छादीनां करणजन्यत्वनिश्च-
येन च नित्यानि ज्ञानेच्छादीनि न सम्भवन्ति "तमसै-
वेदमावृतमासीदि"त्यादिश्रुतिविरुद्धं च ज्ञानादिनित्य-
त्वमिति तदपि भवत्वनित्यज्ञानादिभानेवेष्वरो नि-
त्यः, भवतु च पुरुषार्थप्रयुक्तैव कर्मनिमित्तसर्गादौ प-
रमेश्वरोपाधिसत्त्वरूपेण प्रकृतेः परिणतिः ततश्च
प्रकृतेरेवोपादानत्वं नेश्वरस्य तथापि अस्मदभिप्रे-
तेऽविकारख्यातीश्वरप्रणिधाने सम्भवत एव प्रत्युत
विवेकी ऽनुकूलमेव तन्मतमिति तन्मतमालम्ब्यवा-
स्माभिर्योगो युक्तः प्रतिपादयितुमिति इदं त्ववधेयं
वेदान्ते ऽपि शुद्धचिन्मात्रस्य ब्रह्मणः परिणामित्वाभा-
वाद्ब्रह्मोपाधेरिव जगदुपादानत्वं योगे तु ईश्वरोपाधेः
कार्यतया न निमित्तत्वं न वोपादानत्वमिति विशेषः

.सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः ।

तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान् हरिः ।

इत्यादिवाक्यानि च केवलचिन्मात्रब्रह्मविषय-
कानि स्वतः परिणामप्रतिषेधकान्येवेति बोध्यम्
ईश्वरोपाधेरपि च प्रकृतेरस्माभिः स्वतो ऽपरिणा-
मित्वं सत्त्वादिगुणाद्यद्वारा विपरिणामशब्दाभ्युपग-

म्यते अन्यथा नित्यज्ञानेच्छाद्यसंभवात्^{१)} इदानीं सांख्ययोगयोरभ्युपगमवादस्य मूलभूतं कुमीमांस-
कानामीश्वरे तदुपादानतायां च बाधकं वेदान्तेषु
कुतर्कजातमपाकरोति पादसमाप्तिं यावत् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ।

ननु न सांख्ययोगयोः प्रत्याख्यानं संभवति चेत-
नकारणत्वस्य तर्कविरुद्धत्वात् कुतः विलक्षणत्वादस्य
अस्य जगतो ऽचेतनस्य चेतनब्रह्मविलक्षणत्वादित्यर्थः
सजातीयं ह्युपादानं दृष्टं लोके घटादीनां चेच्छाक-
त्यादिह्युपादानधर्मा बाधिता अतो बाधितमर्थं वेदो
ऽपि न बोधयतीतिन्यायेन वेदान्तानां ब्रह्मोपादा-
नतायां तात्पर्यं न संभवतीत्याशयः विलक्षणत्वे श्रु-
तिमपि प्रमाणमाह तथात्वं च शब्दादिति “विज्ञानं
चात्रिज्ञानं”चेत्यादिश्रुत्या कियतां सृज्यानां चेतन
विलक्षणत्वं सिद्धतीत्यर्थः । ननु सर्वेषामेव सृज्यानां
चेतनत्वमपि श्रुयते “मृदब्रवीत् आपो ऽब्रुवन् तत्तेज
ऐक्षत ते ह प्राणा वाच मूचुस्त्वन्न उज्ञायेये”त्यादिना
तथा च न विलक्षणमित्याशङ्क्याह ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषा- नुगतिभ्याम् ।

यद्योक्तश्रुतिषु मृदाद्यभिमानिनीनां देवतानामेष

२७४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तार्या [सू० ४।५।६।७

चेतनानां वदनादिव्यपदेशो न मृदानां कुतः वि-
शेषानुगतित्वां विज्ञानं चेत्यादिना विकारेषु चेतना-
चेतनरूपविशेषश्रवणात् तथा अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं
प्राविशदित्यादिना भूतेन्द्रियादौ देवताचेतनानाम-
नुगतेः प्रवेशस्य श्रवणाच्च वाग्भूत्वेति भवन्नं च प्रवेशे-
नाधिभागः “तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चा भवदि” ति श्रुत्य-
नुसारात् च प्रवेशो न भेदं विना संभवतीति भावः ।
सूत्रद्वयेन पर्यवसिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

दृश्यते तु ।

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः कारणविलक्षणमपि
कार्यं दृश्यते यथा चेतनाज्जीवादचेतना श्मश्रुश्रवा-
सादयः चेतनाच्चोर्णनाभादेर्जडास्तन्त्वादयः पदार्था
इति न च तत्रापि प्राणोर्णनाभदेहोपाधिकमेवोपा-
दानत्वं चेतनस्येति वाच्यम्, अस्माभिरर्थोपाधिक्या एव
ब्रह्मोपादानतायाः प्रसाध्यत्वेन तावताप्यस्मदभीष्ट-
सिद्धेः । नन्वेवं कार्यस्य कारणविलक्षणत्वाभ्युपगमे
सत्यसन्नभावो ऽपि सतो जगतः कारणं सम्भवतीति
कथं कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रुत्युक्ता सम्भवानुप-
पत्तिरित्याशङ्कां समाधत्ते ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ।

असत्कारणं स्यादिति चेन्न, असतः प्रतिषेधमा-
त्रत्वात् अभावमात्रत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तिर्हि न

ज्ञापि हृष्टा चेतनाच्चाचेतनीत्यत्तिर्द्ध्यत इत्युक्तमतो
नासतः कारणत्वं कल्पनार्हमिति पूर्वपक्षौ पुनः
प्रत्यवतिष्ठते ।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ।

ननु एवं सति सत्कारणमप्यसमञ्जसं यथा ह्य-
भावाद्भावीत्यत्तिर्न सम्भवति तथा सतः सदुत्पत्तिरपि
कुतः अपीतौ प्रलये ऽपि तद्वत्प्रसङ्गात् कारणसत्त्वे
कारणवत् कार्याणां वर्तमानत्वप्रसङ्गात्कारणसत्त्वे
कार्यविलम्बासम्भवादित्यर्थः हृष्टान्ताभावसाम्याच्चेति
भावः । सिद्धान्तमाह ।

न तु हृष्टान्तभावात् ।

यदुक्तं तत्तु न कुतः हृष्टान्तभावात्सतः सदुत्पत्तौ
सहृष्टादेर्दृष्टान्तस्य सत्त्वादित्यर्थः । उक्तं च प्रसङ्गप्रति-
बन्दिमुखेन समाधत्ते ।

स्वपक्षदोषाच्च ।

असत्कारणतावादिमते ऽप्यसतः कारणत्वेन
कार्यस्याध्ययकाले सत्त्वप्रसङ्गाच्च नोक्तप्रसङ्गो ऽस्मा-
सूझाव्य इत्यर्थः । तथा च सहासदा कारणं सह
कार्यन्तरमवश्यमपेक्षत इत्युभाभ्यामभ्युपेयम् अतो
नापीतौ कार्यप्रसङ्ग इति भावः । न चैवमपि क्षि-
त्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यादीश्वरप्रतिषे-
धकस्तर्को ऽस्तीत्याशङ्कायामाह ।

(१) अथैकियाकारित्वस्यैव सत्त्वादित्यर्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

२७६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तार्ये [सू० ८।१।१०।११।१२

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेय- मितिचेदेवमप्यनिर्माक्षप्रसङ्गः ।

किं च तर्काप्रतिष्ठानादपि केवलतर्केण विलक्षणवा-
दिना वेदान्तार्थो ऽन्यथयितुं न शक्यते केवलतर्का-
णामप्रतिष्ठितत्वात् निर्मूलत्वेन श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात्
ननु तर्कबलेन वेदान्ततात्पर्यमेवान्यथानुमेयमितिचे-
न्न, एवं सति यथाश्रुतशब्दमर्थ्यादां परित्यज्य स्वतन्त्र-
तर्कबलेनार्थान्तरकल्पने सत्यनिर्माक्ष एव स्यादित्यर्थः
तर्काणामानन्त्येनार्थनिर्णयासंभवाच्छ्रुत्यर्थानुष्ठानासं-
भवेन कस्यापि सुक्तिर्न स्यादिति (*जैमिनिमतं प्रवि-
ष्टेच्चाधुनोपलभ्यमानेषु दुर्मीमांसकेषूपन्यस्तं बाधकं
नास्तिकेष्वप्यतिदिशति^१) ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः।

(*शिष्टैर्म परिगृह्यन्त इति शिष्टापरिग्रहाः^२) ए-
तेन दुर्मीमांसकानां तर्काप्रतिष्ठादोषेण शिष्टापरि-
ग्रहा बौद्धादयो ऽपि स्वस्वमतव्यवस्थापनेषु व्याख्याता
प्रत्याख्याता वेदितव्या इत्यर्थः । ननु मा भवतु स्व-
तन्त्रतर्केण वेदान्तानां ब्रह्मकारणतापरत्वे विरोधो
दुर्बलत्वात् वेदान्तानुसारितर्केण तु विरोधः स्यादे-
वेति तथाविधतर्कविरोधमपि परिहरति ।

(१) अर्थ पा० २ पु० ना० ।

(२) अर्थ पा० २ पु० ना० !

भोत्क्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ।

(#ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणश्रुत्यर्थत्वे बहुस्यां प्रजायेय रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीव-भावश्चवशेन^१) सुखदुःखभोक्तृजीवरूपतापत्त्या जीव-श्वरयोर्भोगाभोगविभागस्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहच्य-नन्नन्नयो ऽभिचाकशीतौत्यादिश्रुत्युक्तो नोपपद्येतेति चेत् लोकवत्स्यात् लोकवदयं विभागः स्यादित्यर्थः यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्वात्मत्वे सत्यपि गर्भवासादिभोगः पुत्रस्यैव न पितुरित्येवं विभाग उपपद्यते तथैव परमेश्वरजीवयोरपि स्यादिति एवं समुद्रमत्स्यपृथिव्यौषध्यादयो ऽपि दृष्टान्ता बोध्याः तर्हि किमस्मदादिवदेवेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न, स्रष्टाववा-न्तरविशेषादीश्वरो हि स्वांशस्वशरीरांशतुल्यौ जी-वतदुपाधौ स्वान्तर्गतौ धर्मादिसहितौ साक्षादेव पश्यन्परतन्त्रः स्वलीलया संयोगविशेषं ब्रह्मादीना-मपि दुर्विभाव्यं कुर्वत् कुम्भकार इव घटमस्माभिरिव च मुद्राविशेषं जीवान्निर्मिमीते इतरे तु ब्रह्माद्या अस्वतन्त्रा ईश्वरदत्तकामादिप्रेरिता दारुयन्त्वत्तान-नधिष्ठाय तस्मिन्नेव सृजति सति स्वतन्त्राः सृजन्ती-

(१) अर्थं पा० २ पु० ना० ।

(२) ननु प्रकृतेः कार्याकारता वेदान्तेष्वप्यनुमता तथाच ब्रह्मणी जगत्प्रकृतत्वे तस्यैव जीवान् प्रति कारणत्वेन अर्थं पा० १ पु० दृश्यते ।

२७८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १३
 ति सृष्टैर्लज्यन्त इति महान् विशेष इति (*अत्राभि-
 मानपूर्वकसुखादिसाक्षात्काररूपो यो मुख्यभोगः पा-
 तञ्जलोक्तः स ईश्वरे प्रसङ्गितः सुखमादानुभवस्ये-
 श्वरे प्रसाधितत्वादिति यत्तु ।

एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।

ससर्जोन्वावचानाद्यः स्वपात्रात्मप्रसिद्धये ॥

एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।

एकधा दशधा ऽऽत्मानं विभजन्तु स ते गुणान् ।

गुणैर्गुणान्संभुजान् आत्मप्रद्योतितैर्विभुः ॥

मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ।

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्स निमित्तानि देहभृत् ॥

तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भवमतीह सुखेतरम् ।

इत्येवं विधवाक्यैर्जगदीश्वरस्यैव दृःखभोगादि-

कमुक्तं तत अंशरूपेणैव न साक्षादिति मात्रा अंशः
 एकं दश चेन्द्रियाणि गुणान्विषयान् गुणैरिन्द्रियैरित्य-
 र्थः(१) ननु न दृष्टान्तसाम्यं लोके हि पितर्य्यविभक्ता
 एव पुत्रजौदाः सन्ति कर्मादिवशात् पितृतो ऽभिव्य-
 क्तमात्रा भवन्ति न पुनः पितैव साक्षात्पुत्रो भवति
 “आत्मा वै जायते पुत्र” इत्यादिवाक्यानि तु लोक-
 व्यवहारानुसाराण्यभिव्यक्तिमात्रपराणि ईश्वरसृष्टौ तु
 नैवं वक्तुं शक्यते प्रलये ब्रह्मातिरिक्ताभावस्य श्रुति-

सिद्धत्वादितित्याशङ्कां दृष्टान्तसाध्योपपादनेनापा-
करोति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ।

तस्य भोक्तुः (*सोपकरणस्य^१) प्रकृतब्रह्मानन्यत्व
कारणे ब्रह्मणि नदीनां समुद्र इवाविभाग इति यावत्
स एव मन्तव्यो न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्रह्मत्वं प्रलयादाव
भावो वा कुत एतदवगम्यते आरम्भणशब्दादिभ्यः आ-
रम्भणश्रुत्यादिभ्य इत्यर्थः आरम्भणश्रुतिस्त्वावत् तं
विद्याकर्मणौ समन्वारभते पूर्वप्रज्ञातइति अस्यां श्रुतौ
पूर्वसिर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भकत्वश्रवणात्
प्रलये ऽपि ब्रह्मभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिद्धति ब्रह्मणः
कर्माद्यसंभवात् प्रलये जीवविनाशे न तं पूर्वप्रज्ञा स-
मन्वारभत इत्यस्यानुपपत्तिः तच्च प्रलये जीवावस्थानं
ब्रह्माविभागेनैव संभवति स्वतन्त्रावस्थाने “सदेवसोम्ये-
दमग्र आसीदि”त्याद्यद्वैतश्रुतीनामादिशब्दगृहीताना-
मनुपपत्तेरिति अतो न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्य-
मिति भावः आदिशब्दग्राह्याश्च श्रुत्यादयः तत्र श्रुतय-
स्ताव “तसदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमवादितीयं सति
संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो
वा सिंही वा वृको वा यद्यङ्गवन्ति तदाभवन्ति-
न्तौ”त्याद्याः शतशः स्मृतयस्य ।

२८० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १४

द्वितितलपरमाणवोऽनिलान्ते ।
पुनरपि यान्ति यथैकतां धरिच्या ॥
सुरपशुमनुजादयस्तथाऽन्ते ।
गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्याद्याः युक्तयश्च कृतहान्यकृताभ्यागमाद्या
इति एतैः प्रमाणैः कारणं ब्रह्मणि जीवानामविभा-
गेनावस्थानं सिद्धति ततश्च सर्गकाले जीवा पितुरिव
पुत्राः विभक्ता भवन्ति यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्व एवात्मानो व्युच्चर-
न्तीत्यादिश्रुतेः “आत्मा वै जायते पुत्र” इत्यादिश्रुति-
वदेवेति साधूक्तं लोकवदिति यथा च प्रलये सूक्ष्म-
रूपेण ब्रह्मचिन्मात्रे विलीय जीवादीनामवस्थाने ऽपि
नाहैतहानिस्तथोक्तं समन्वयसूत्रे आधुनिकास्तु इदं
सूत्रमेवं व्याचक्षते लोकवदिति पूर्वसूत्रे यत्समाधानं
कृतं तदापाततः परमार्थसमाधानं त्वनेन सूत्रेण क्रि-
यते अस्य च सूत्रम्यायमर्थः ईश्वरस्य भोक्तृत्वं य-
ज्जीवतापत्या प्रसञ्जितं तत्र यत्सदनन्यत्वं ब्रह्मणो
ऽनन्यत्वं सदैवाहित्तीयत्वं द्वितीये सत्येव भोग्यभोगा-
दिकं संभवति न त्वाकाशवदखण्डचिन्मात्रे सजाती-
यविजातीयस्वगतभेदशून्ये जीवेश्वरादिभाव शून्य
इति अनन्यत्वे प्रमाणमाह आरम्भणशब्दादिभ्य इति
“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं नेह
नानास्ति किंचन” त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मातिरिक्तानां भो-

गादीनामभावसिद्धेरिति तन्न, (*तथा हि प्रपञ्चस्या-
त्यन्तमभावे यत् प्रमाणमारम्भणशब्दादिकं तत् सन्न वा
आद्ये बाधो अन्त्ये हेत्वसिद्धिः तस्मात्सदसत्वविकल्प-
पराहृतैरारम्भणशब्दादिभिः प्रमाणैः प्रपञ्चस्यात्यन्त-
मभावो न सूत्रकारेणानुन्मत्तेन साधयितुं युज्यते य-
दि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्तां स्वीकृत्य ब्रह्मणि स-
मानसत्तया द्वैताभावः सूत्रार्थो वगर्थते तदापसिद्धा-
न्तोऽस्माकमपि लयशून्यत्वरूपसत्ताया प्रलये ब्रह्मण्येव
सत्वात् किं तु प्रकृतसूत्रम्यार्थः सोऽपि न घटते
तदन्यत्वे हेत्वन्तरतया^{१)} भावे चोपलब्धेः

सत्वाच्चावरस्येत्यादिभिरव्यवहितमूत्रैः प्रलये
सर्वकार्याणां सूक्ष्मरूपेण सत्वस्यैव प्रतिपाद्यत्वात्
वाचारम्भणादिवाक्यैरपि विकारमात्रस्यैव मिथ्या-
त्वलाभाच्च न तु सूक्ष्मस्य प्रकृतिपुरुषादेर्ब्रह्मणोऽ-
पीति । किं च भवद्भिरपि प्रलये अविद्याभ्युपगमे न
विजातीयभेदोऽभ्युपगत एव आचार्यैश्च कर्मानादि-
त्वं वक्ष्यते तत्कथम् (*सदेव सौम्येत्यादिवाक्यैर्ब्रह्माति-
रिक्तस्य प्रतिषेधः इति^{१)} अतोऽनन्यत्वशब्दस्याविभाग
एवार्थो न तु ब्रह्मातिरिक्तस्यात्यन्तमभाव इति अपि च
भोगस्य मिथ्यात्वेऽपि मिथ्याभोगस्यैव जीवे प्रतीय-
मानस्य व्यवहारदशायामेवेश्वरे हा सुपर्णावाक्येन
प्रतिषेधः क्रियते प्रलयरूपपरमार्थपरत्वे जीवस्यापि

(१) अर्थं पाठः २ पु० ना० ।

(१) अर्थं पा० २ पु० ना० ।

२८२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १४
भोगाभावेन जीवो भुङ्क्ते परमेश्वरो न भुङ्क्ते इतिवच-
नासामञ्जस्यात् न च मिथ्याजीवस्य मिथ्याभोगो न तु
पारमार्थिकस्येति विभागः श्रुत्यर्थः स्यादिति वाच्यम्,
जीवस्य मिथ्यात्वे मोक्षादानुपपत्तेः, अतो विकारमि-
थ्यात्वेनापि भोगाभोगविभागवाक्यं नोपपादयितुं
शक्यत इति । किं चास्य सूत्रस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वे
वाचारम्भणशब्दादिभ्य इत्येवाचार्यैः स्पष्टो हेतुरुच्येत
न त्वारम्भणशब्दादिभ्य इति । अस्मदुपदर्शितवाक्यस्यै-
वारम्भणवाक्यत्वावगमान्न हि वाचेत्युपयुक्तांशं विहा-
यानुपयुक्तस्य विपरीतार्थप्रत्यायकस्य केवलस्यार-
म्भणशब्दस्य प्रयोगो युज्यत इति हेत्वन्तरपरत्वे
चास्य सूत्रस्य समुच्चयबोधकचकारशब्दाद्यभावेन न्यून-
तापि स्यादिति रज्जुसर्पव्यावृत्तमस्माभिरपि विका-
रभावस्यानृतत्वमिष्यत एव अतो न वाचारम्भणवा-
क्यानुपपत्तिः तर्हि किं विकारमिथ्यात्वमाचार्यैर्न सू-
त्रितमेव कथं न सूत्रितम् असद्यपदेशादिति चेन्न, धर्मा-
न्तरेण वाक्यशेषादित्यागामिसूत्रेण स्पष्टं वक्ष्यमाण-
त्वात् तथापि ब्रह्माद्वैतस्यासूत्रगात्सूत्रकारस्य न्यून-
ता स्यादिति चेन्न, तथान्यप्रतिषेधात् सर्वाभिदादन्यत्रेम
इत्यादिसूत्रैः सूत्रणीयत्वात् (*अनेनापि सूत्रेण प्रलया-
द्वैतस्योक्तत्वाच्चेति) “यच्चोक्तं नेह नानास्ति किं च न
एकधैवानुदृष्टव्यमेतदप्रमेयं भुवं नान्यदतो ऽस्ति द्वि-
त्येवंविधवाक्यशतेभ्यः कारणमपि सूक्ष्मं ब्रह्मातिरिक्तं

नास्तीति तत्र ओमिति ब्रूमः (*लयशून्यत्वरूपपार-
मार्थिकसत्ताया ब्रह्मभिन्नेष्वभावात्^१) । शक्तिशक्ति-
मदभेदस्य नित्यत्वाच्च । प्रलये च तथाविधवाक्यैर्विभा-
गाख्यविकारिभावमिथ्यात्वबोधकश्रुतिस्मृत्येकवाक्य-
तया ऽविभागलक्षणाद्वैतमात्रस्य प्रतिपादनात् ।

(*एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा । .

पश्यैता दुष्ट मध्येव विशन्त्यो महिभूतयः ॥

ततः समस्ता स्ता देव्यो ब्रह्माणी प्रसुखा लयम् ।

तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेति ॥

स्मृतिवत्^२) तथा च स्पष्टाश्रुतिर्न तु तद्वितीय-

मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति सूत्रं च अविभागो वच-
नादिति अन्यच्च न्यायादिकं पञ्चसूच्यां स्थानस्थाने
प्रदर्शितमस्माभिः^३ । दृष्टृत्वरूपफलोपधानस्य जीवेष्व-
नित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेन नान्यदतो ऽस्ति द्र-
ष्टृत्यादिवाक्यं जीवब्रह्मणोः स्वरूपभेदे ऽप्युपपन्नमि-
त्याद्यपि प्रागेव प्रपञ्चितं बाह्यल्यभयात्तु नैह पुनः
प्रपञ्च्यत इति । एतेन ।

जगन्भोक्तात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तदर्शनम् ।

एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥

[१] अर्थं पा० २ पु० ना० ।

[२] अर्थं पा० २ पु० ना० ।

[३] दृष्टं चेतादशमवैतं ततः समस्तासादेव्यो ब्रह्माणी प्रसुखालयम् । तस्या देव्या-
स्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेत्यादी अर्थं पा० १ पु० ना० ।

२८४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानुभवाख्ये [सू० १५।१६

तत्र निस्तत्वयोस्त्येतत्पृथगेव निदर्शनमित्यादी
न्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि इतश्च लोकवदेव ब्र-
ह्माविभक्तं सज्जीवजातं प्रलये तिष्ठति ।

भावे चोपलब्धेः ।

भावः सत्ता उपलब्धिरभिव्यक्तिः सत एव हि
कमरणाव्यापारादभिव्यक्तिर्भवति यथा पाषाणान्तर्ग-
तप्रतिमायाः नासतः शशशृङ्गादेरदर्शनात् प्रागस-
त्त्वाविशेषेण तन्तुम्यो ऽपि घटोत्पादप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः
अथ कारणगता कार्यविशेषजनिका शक्तिः कल्प-
नीयेति चेत्तर्हि शक्तिरूपनाममात्रभेदेन सूक्ष्मकार्यं
सिद्धमेवेति अत एव श्रुतिः कथमसतः सज्जायेत स्मृ-
तिश्च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्या-
दिरित्यर्थः “सदेवसोम्येदमग्र आसीद्” इति । न केवलं
(*कर्माद्युपकरणैः^१) सह जीवा एव प्रलये तिष्ठन्ति
अपि तु कार्यजातं सर्वमेवेत्याह ।

सत्त्वाच्चावरस्य ।

अवरस्य चेतनाचेतनरूपकार्यजातस्य “सदेवसो-
म्येदमग्र आसीत् अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभा-
लयसेऽत्रैव किल तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तमसै-
वेदमावृतमासीद्” इत्यादिश्रुतिभिः प्रलये सत्त्वसिद्धेरि-
त्यर्थः न चेदमासीदित्यस्य एतदधिष्ठानकारणमे-
तदभिन्नं वासीदित्यर्थ इति वाच्यम्, लक्षणाया अ-

न्याय्यत्वात् कार्यकारणाभेदस्याविभागमात्ररूपत्वा-
च्च, अन्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यत्तु पूर्वसूत्रे निराकृता
आधुनिका आहुः एताभ्यां सूत्राभ्यामुच्यमाना प्रलये
कार्यसत्तामात्ररूपा न तु कारणे मूर्च्छतया ऽवस्था-
नर्माति तदसत्, तथा सति एताभ्यां सूत्राभ्यां कार-
णसत्तामात्रस्य सिद्ध्यापत्त्या तदन्यत्वस्यासिद्ध्यापत्तेः,
“तम एवेदमग्रआसीत्ततमः परे स्यादि”त्यादिश्रुतिषु ।

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतोऽन्यत् प्रलये तु यत् ।

तस्मात् प्राकृतसंज्ञोभमुच्यते प्रेति सम्बर ॥

इत्यादि स्मृतिषु च प्रलये ऽपि कार्यकारणयोरा-
धाराधेयभावेन स्वरूपभेदसिद्धेः, तथा च देह-
लीनमूर्च्छपटवत्कार्याणामव्यक्तावस्थारूपेणावस्थानं
सिद्धमिति ।

**असद्वापदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरे-
ण वाक्यशेषात् ।**

ननु प्रलये कार्याणाम सत्त्वं कुतः असद्वापदेशात्
“असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते”ति चेन्न, ध-
र्मान्तरेण व्यक्तावस्थाया असद्वापदेशात्, न स्वहृपतः कु-
तः वाक्यशेषात् तत्सदासीत्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादि-
रूपादित्यर्थः । (*तथा च योगभाष्ये व्यासवाक्यं तदे-
त्त्रैलोक्यव्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादि-
ति) इतश्च व्यक्ताख्यविकाररूपेणैव कार्याणामसत्त्वम्

युक्तेः शब्दान्तराच्च ।

अवरं कार्यं विकाररूपेणैवासात् कुतः “न यत्पुरस्तात्तत्र च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्मि”त्यादि शास्त्रस्य साहचर्यादियुक्तेः शब्दान्तराच्च “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथं मृष्यते यत्तु दृष्टिपथं प्राप्य तन्मायेव सुतुच्छकमित्यादिरूपादित्यर्थः, (*विकारजातं हि मध्ये पूर्वपूर्वरूपैरेव प्रतिक्षणमसदिति शास्त्रन्यायाभ्यां सिद्धमतो मध्यसाहचर्येण मध्यदृष्टेः तेन चादावपि व्यक्तत्वाख्यरूपभेदेनैवासादित्यनुमीयते घटो ऽतीतो घटोऽनागतो घटो वर्तमान इत्यवस्थात्रयानुपमप्रत्ययान्यथानुपपत्तियुक्तेश्च तथा शब्दान्तराच्च तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिरूपात् व्याकृतंरूपेणैव कार्यमसदित्यर्थः!) । इदं च सूत्रं सत्त्वे हेतुतथापि योजनीयं यथायुक्तेः ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

इति सांख्योक्तयुक्तेः “तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणोरितं विषमत्वं प्रयाति” ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतवर्थमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपशब्दान्तरान्चावरस्य सत्त्वं
सिद्धमित्यर्थः । ननु कारणावस्थायामपि चेत् कार्य-
मस्ति तदोपलभ्येत तत्राह ।

पटवच्च ।

तच्च कार्याणां सत्त्वमसत्त्वं वा पटदृष्टान्ते-
नापि मन्तव्यं यथा सूक्ष्मातरः पटो जले विली-
याव्यक्तहूपेण तिष्ठन्नोपलभ्यते ऽसन्निति च व्यक्लि-
यते तथैवानागताद्यवस्थायां सकलकार्याणीत्यर्थः

यथा च प्राणादि ।

यथा वा प्राणेन्द्रियादिः शरीरविगमे लो-
कान्तरं गच्छन्नापि स्वव्यञ्जकस्थूलशरीराभावा-
न्नोपलभ्यते तथैव कार्याणीत्यर्थः, नन्वेवं कार्यं
चेत्सदा तिष्ठति तदा कारणव्यापारेणाभिव्यक्तिः
क्रियत इति कथमुपपद्यताम् अभिव्यक्तेरपि कार्य-
तया नित्यत्वादिति चेन्न, सर्वकार्याणां सदसत्त्वा-
भ्युपगमात् तथा च व्यक्तावस्थाख्याभिव्यक्तिरप्यसन्त्यु-
त्पद्यते । न चैतावता सत्कार्यवादहानिः सूक्ष्माव-
स्थाया एव असत्ताहपत्वात् अभावानभ्युपगमादिति
तदेतदुक्तं पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैः एकान्तानभ्युपग-
मात् तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाश-
प्रतिषेधादिति कापिलमूत्रे चोक्तं सदसद्वाधाबाधाभ्या-

२८८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १९।२०।२१
मिति ध्वंसप्रागभावौ च कार्य्यस्य सूक्ष्मावस्थे एवेति
अथेवमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिऋल्पनेऽनवस्थेतिचेत् न सां-
ख्यसूत्रेण बीजाङ्कुरवदस्या अनवस्थाया अदोषत्ववचनात्
अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तस्यापि धर्म इत्याद्यनवस्थाभिर्द्धर्म-
धर्मिभावो ऽपि न सिध्येत्, अथ वा अभिव्यक्तिः प्राग-
सत्येवोत्पद्यत इत्यभ्युपेयं न च तावता सत्कार्यसि-
द्धान्तक्षतिः सत एवाभिव्यक्तिरित्येव नियमात् अभि-
व्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यनभ्युपगमात् अनवस्थापत्तेः तथा च
सांख्यसूत्रान्तरम् उत्पत्तिवद्वा ऽदोष इति । न चैवं
घटादिरेव प्रागसद्गत्यद्यताम् असदुत्पादस्याभिव्यक्ता-
वावग्यऋत्वादिति वाच्यम्, प्रागसत्त्वाविशेषेण शशशृ-
ङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । उपादानव्यवस्थाद्यनुपपत्तेश्च ।
तदनुपपत्तिद्वयपरिहाराय च भावरूपा घटादेरनाग-
तावस्थैव लाघवात् कल्प्यते अपूर्वप्रागभावकल्पने
गौरवात् । अभावस्य क्वाप्यसिद्धत्वात् । एवं च सति
घटादेरनागतावस्थैवाभिव्यक्तिः प्रागभावस्थलाभिषि-
क्ता तस्या उत्पत्तावतिप्रसङ्गनिरासिको संभवति अतो
ऽभिव्यक्तेः प्रागसत्ता न कल्प्येति सर्वसमञ्जसं तद्वेवं
तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतितो ऽप्यनभिव्यक्ततयै-
व प्रपञ्चसत्ता प्राक्सिद्धेति । तदेवं भोगाभोगविभागे
सम्यग्गुणपादिते पुनस्तर्कान्तरेण विरोधं शङ्कते ।

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदो-
षप्रसक्तिः । .

ननु वेदान्तानां ब्रह्मकारणात्तापरत्वं न युक्तं यतः
स्वहिताकरणं स्वाहितकरणं च दोषो ब्रह्मणि जग-
त्कारणत्वे प्रसज्यते कुतः इतरव्यपदेशात् ब्रह्मणा-
इतरजीवकूपताव्यपदेशात् “अनेन जीवेनात्मना ऽनु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि
स एव इह प्रविष्ट अयमात्मा ब्रह्मे”त्यादिश्रुतिभ्यः
तथा च ब्रह्मणो निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिवेदा-
न्तसिद्धनिर्दोषत्वहानिः स्यादित्यर्थः, ननु पूर्वपूर्वत्व-
धिकरणे प्रभेदव्यपदेशाच्चाग्य इत्यादिसूत्रपरम्प-
राभिलोकवदित्यन्ताभिर्जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रतिपादि-
तः तत्कार्यं पुनरितरव्यपदेश उच्यत इति चेन्न, प-
रप्रसञ्जितदोषानुवादमात्रत्वादस्य सूत्रस्य परेषां च
भेदसिद्धेः प्रागस्याः शङ्कायाः संभवादिति समाधत्ते ।

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ।

तुशब्दः परीक्षेतरताव्यवच्छेदार्थः ब्रह्म नेतरः
किं तु इतरस्वाज्जीवादधिकं कुतः तयोरन्योन्यं
भेदश्रुतेः “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहच्यनश्नन्नन्यो ऽभि-
चाकशी”तीत्यादिवाक्यशतेष्वित्यर्थः, औपाधिकभेद-
वादिमते त्वौपाधिकमात्रभेदेनेदं सूत्रं सर्वथैवानुपपन्नम्
उपाधिभेदे ऽप्यात्मन एकत्वात् सर्वज्ञस्य स्वहिताक-
रणदोषतादवस्थ्यात्, न च वक्तव्यं परमार्थत आत्म-
नो हिताहितादिकं नास्त्येव स्वस्वदुःखादौनामन्तः

२६० . ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० २२

करणाधर्मत्वात् विकारत्वेनानृतत्वाच्च अतो न स्वहि-
ताकरणादि दोष इति । उपाधिनिष्ठयोरेव व्याव-
हारिकयोः सुखदुःखयोर्भोग्यत्वेन जीवहिताहितयो-
रीश्वरे प्रसञ्जनसंभवात्, किं चैवं सति स्वहिताद्य-
भावादित्येव वक्तुं युज्यते किमित्यर्थान्तरमुच्यते
अनेनसूत्रेण औपाधिके भेदो ऽस्तीति, औपाधिकभे-
दस्य प्रकृतदोषपरिहारानुपयोगित्वात् (*अपि चास्तु
जीवोपाधीनामेव हितादिकं न तु जीवानां तथापि
स्वोपाधेर्हिताकरणमपि दोषः प्रसज्यत एव अ-
थोपाधिविशिष्ट उपाधिगतप्रतिबिम्बो वा जीवाख्यो
हितादिमानुत उभावपि ईश्वराङ्गिन्नावेवेति चेन्न,
एवमब्दभेदेन चेतनबहुत्वस्यैवापत्तेरिति^१) किं च प-
रमार्थदशायां भवद्विरीश्वरस्य स्रष्टृत्वमपि नाम्युपग-
म्यते तत्कथं परमार्थमवलम्ब्येश्वरस्रष्टृत्वोपपादनपर-
मिदं सूत्रमुपपाद्यतामित्यास्तां मृतमारणनिर्बन्धो ऽस्मा-
कमिति दिक् । अभेदव्यपदेशवाक्यानि च पञ्चसूत्र्या-
मस्माभिर्व्याख्यातानि आचार्यैस्त्वविभागो वचनादंशो
नानाव्यपदेशात् आत्मेतित्वुपयन्ति ग्राहयन्ति चेत्या-
दिसंलैर्व्याख्यास्यन्ते अनेनजीवेनेति वाक्यं च ना-
भेदबोधकं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वाहूट
इत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया अत्रस्येव जीवचेतनस्य
ब्रह्मप्रवेशकरणात्मात्रप्रतिपादकत्वादिति । ननु
भेदवाक्यमेवाभेदवाक्येन बाधितं युक्तम् आत्मैको ला-

घवादित्याशङ्क्य ब्रह्मणो जीवत्वे ऽनुपपत्तिमंप्याह ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ।

यथा हि ब्रह्मणः पाषणादिरूपत्वं नोपपद्यते जडाजडत्वादिवैधर्म्यात् एवं जीवरूपत्वमपि नोपपद्यते सर्वज्ञत्वाच्चत्वसंसारासंसारादिवैधर्म्यादित्यर्थः अवच्छेदभेदादिकल्पनया यथा कथं चिद्विरोधभङ्गनाभासस्तु अश्मादिरूपत्वे ऽपि समानः (*अथ वा अयमर्थः अर्थप्रकाशनाभावरूपं जडत्वं प्रलयसुषुप्त्यादौ जीवेष्वपि अश्मादिवदस्ति “न बाह्यं किं च न वेदानान्तरमि”त्यादिसुषुप्त्यादिप्रकरणस्थश्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्म तु सदा सर्वावभासकमतो ऽश्मादितुल्ये जडे जीवे तद्विलक्षणब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति^(१)) तथा च यथा ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिवाक्यसत्त्वे ऽपि ब्रह्मणो विश्वैकदेशाश्मादिरूपता^२ नेष्यते तथाविधवाक्यजातं च कार्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपद्यते तथैव एकपदोपात्तचेतनब्रह्मणो विश्वैकदेशान्तरजीवरूपतापि नेष्टव्या तथाविधवाक्यजातं च जीवांशे ऽपि पितापुत्रादिवत्कार्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपादनीयमन्यथा अर्जजातीयन्यायप्रसङ्गात्, एवं च सति तदेकवाक्यतया अन्ये ऽपीतरव्यपदेशा उपपादनीया इति भावः । इदानीं वेदान्तानां ब्रह्मकार-

(१) अर्थं पा० २ पु० ना० ।

(२) जडरूपता नेष्यत इति २ पु० पा० ।

२६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २३।२।४।२५
 णतापरत्वे तर्काप्रतिष्ठानदोषेण निराकृतानपि लौ-
 किकान् बाधकतर्कान् पुनः स्थूणानिरवननन्याये-
 नापाकरोति पादसमाप्तिं यावत् ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ।

ननु ब्रह्मकारणत्वं न सम्भवति लोके उपसंहा-
 रदर्शनात् कुलालादीनां हि घटादिनिर्माणे स्वबा-
 ह्यानेकसाधनानां मृद्गण्डादीनामुपसंहारो मह्यं दृ-
 श्यते ब्रह्मणस्त्वद्वितीयतया स्वबाह्यकारणान्तरोप-
 संहारो न सम्भवतीति कथं तस्य कारणत्वं स्यादिति
 चेन्न, क्षीरवद्धि हि यस्मात् क्षीरवदेवाद्वितीयं ब्रह्म
 बाह्यसाधननिरपेक्षमतःसाधनोपसंहारेणैव कारणं
 भवतीत्यर्थः यथानुगतजलतेजोवाय्वाकाशास्तेषां सं-
 योगविशेषांश्च स्वकार्यार्थं क्षीरेणोपसंक्रियन्ते यथा
 वा तैर्न क्षीरस्य द्वैतं तथा स्वानुगतपुंप्रकृतिगुणादिव
 ब्रह्मणा ऽप्युपसंक्रियन्ते तथैव च तैर्ब्रह्मणोन द्वैतं बाह्या-
 भावस्यैवाद्वितीयशब्दार्थत्वादिति सजातीयं चेतनमपि
 दृष्टान्तमाह ।

देवादिवदपि लोके ।

यथा देवाश्चतुर्मुखादयः अद्वितीया एव स्वाङ्ग-
 षादिभ्यो दक्षादिद्वेषेण परिणमन्ते तथैव ब्रह्मेत्यर्थः
 अपि लोक इति लोके ऽप्यूर्णनाभादयो ऽद्वितीया एव
 बाह्यनैरपेक्षे करणतन्वादिद्वेषेण परिणमन्त इत्यर्थः

अपिशब्दः समुच्चयार्थः सर्वपञ्चाद्योजनीयः देवादिवच्च लोके चेति पर्यवसितोर्थः । ननु निरवयवस्य न क्षीरादिवत्परिणामः संभवतीति शङ्कते ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दकोपो वा ।

ननु ब्रह्म चेत् परिणामेत तदा तत् किं अंशभेदानवच्छिन्नं उताशावच्छिन्नं परिणामते आद्ये एकस्मिन्नेव कार्य्यं कृत्स्नतः परिणामप्रसक्त्या समकालीनानन्तकार्य्यानुपपत्तिः अग्नये त्वंशाङ्गिकारात् “निष्कलं निष्क्रियं शान्तिमि”त्यादिश्रुतेर्व्याकोप इत्यर्थः । समाधत्ते ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः श्रुतिसत्त्वादयं तर्कविरोधो न दोषाय तर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात्कुतः पुनः श्रुतौ तर्कविरोधो न भवतीति तत्राह शब्दमूलत्वादिति वेदानां सर्वप्रमाणमूर्धन्यत्वादित्यर्थः । युक्तिविरोधमपि व्यभिचारेण परिहरति ।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ।

यस्मान्निरवयवे जीवे ऽप्येवं स्वप्नावस्थायां विचित्राः परिणामाः रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिश्रुत्युक्ता अनुभूयन्त इत्यर्थः तत्र यथा अंशभेदं विना ऽपि न कृत्स्नप्रसक्तिरनेककार्य्याणामेकदा दर्शनात्तथैव ब्रह्मण्यपि स्यादिति भावः ।

२६४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २६।२।७।२।२९।३०

स्वपक्षदीपाच्च ।

किं चायं कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः प्रधानादिकार-
णतावादिपक्षे ऽपि समानः प्रधानाभावादीनां निर-
वयवत्वादिदोषः । ननु श्रुत्यर्थत्वे ऽप्यस्यार्थस्य युक्तिविरु-
द्धत्वान्मननानुपपत्तिः स्वप्ने चात्मनि विचित्रवासना-
परिच्छिन्नमनोहृषैरवच्छेदभेदैरेव परिणामिनित्य-
चिगुणात्मकप्रधानस्याभावादेश्चानन्तव्यक्तिकतया प-
रिणामानन्त्यं घटत इत्याशङ्कायां मूलसिद्धान्तमाह ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ।

वस्तुतो निरवयवत्वे ऽप्यंशभेदसभवान्न कृत्स्न-
प्रसक्तिः यतः परा देवता सर्वशक्त्युपेता अतस्त्वेव प्र-
कृतिपुरुषादौः शक्तिभिरवच्छिन्ना भागाः परदेवताया
अंशा आकाशपरमात्मादीनामिव गुहादिगादिभि-
रिति । श्रुत्या चारम्भकावयवा एव प्रतिषिद्ध्यन्ते न
पुनः शक्तिरूपा अंशः, ब्रह्मणाः सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमा-
णमाह तद्दर्शनादिति ते ध्यानयोगानुगता अपश्य-
न्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां प्रधानचेतज्ञपतिर्गुणेशः
य कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्याधिति-
ष्ठत्येकं इत्यादिना सर्वशक्तिमत्वग्रवणादित्यर्थः, तथा ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चेतज्ञाख्या तथा परा ।

अविद्या कमेतज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः

सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वरात्मा

इत्यादिस्मरणाच्चेत्यपिबोध्यम् । ननु संभवतु ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वाद्दशभेदेन विविधकार्योपादानत्वं तथापि तासां करणात्वाभावाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न सम्भवति करणात्वमेव कथं न स्यादिति चेत् “न-तस्य कार्यं करणं च विद्यत” इत्यादिश्रुतिभिः करणप्रतिषेधात्स्वाभाविको ज्ञानबलक्रियेत्यनेन ज्ञाने-च्छाकृतीनां नित्यत्वश्रवणाच्चेति गृहाण, न चैवं म-नसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति य इति विष्णु-पुराणादिवाक्येषु करणप्रतिपादानुपपत्तिरिति वा-च्यम्, तथाविधवाक्यानां विष्णवादिदेवतापरत्वेन ब्रह्मपरत्वाभावात् मनसः करणात्वाविवक्षणाद्वा जी-वमनोहारेः परस्मृत्वादिभावपरत्वादिति एवं च स-तौश्वरस्य कथं स्रष्टृत्वं स्यात् कर्तृत्वस्य लोके क-रणध्याप्यत्वावधारणादित्याशङ्क्यापाकरोति ।

विकरणात्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ।

करणशून्यत्वोन्न ब्रह्म जगत्कर्त्तृति चेत् तत्र उक्तं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति तथा चोक्ता व्याप्तिर-प्रयोजिका कर्त्तुः करणावत्वनियमे जन्यकृतिमत्त्वं चा-त्वोपाधिः कृत्युत्पत्तावेव करणस्य कारणात्वेनापेक्षणात् न तु नित्यकृतिमत्त्वे ऽपि कृत्यादिनित्यत्वप्रतिपाद-नायैव ब्रह्मणः कार्यकरणप्रतिषेधादिति भावः । पुनः शङ्कते ।

२६६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानास्यताख्ये [सू० ३।३।३।३३

न प्रयोजनवत्वात् ।

ब्रह्म न स्रष्टृ लोके स्रष्टुः प्रयोजनवददर्शनात्
ब्रह्मणश्च पूर्णकामत्वात्प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः समाधत्ते ।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।

यथा लोकानामानन्दविशेषजन्येषु क्रीडाविहारिष्वनपेक्ष्यैव प्रयोजनं केवललीलाहूपा चेष्टा भवति चेष्टावैजात्याच्चेष्टसाधनताज्ञानस्यानन्दविशेषस्य च चेष्टाकारणत्वे व्यभिचाराभावात् तथैव परमेश्वरव्यापारस्यापि लीलाकैवल्यं लीलामात्रत्वमित्यर्थः तथा च विष्णुपुराणम् ।

व्यक्तं विष्णुस्तथा ऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च ।
क्रीडतो बालकस्यैव चेष्टा तस्य निशामय^(१) ॥

लीला क्रीडा व्यापारविशेष आनन्दविशेषजन्यः प्रवासप्रवासवदायासदुःखाद्यहेतुरिति । यदि च लौकिकक्रीडादावपि सूक्ष्मं किं चित्फलं कल्पते तथापीश्वरस्य व्यापारे न प्रयोजनापेक्षा चेष्टायां चरमकारणस्य कृतेर्नित्यत्वात् चेष्टात्वं च कृतिसाक्षाज्जन्यक्रियात्वमतश्चेश्वरस्येन्द्रियाश्रयत्वज्ञानमेव शरीरं नास्ति न तु चेष्टाश्रयरूपमपि ।

नृपसृर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यन्यत्र या क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजोतानि तानि सर्वाणि तद्गुणः ॥

इत्यादिवाक्येभ्य इतिस्मर्तव्यं पातञ्जलभाष्ये च व्यामदेवैर्भूतानुग्रह एवेश्वरस्य प्रयोजनमुक्तं सुखदुःखाभावयोरिव विशुद्धत्वसत्वानां भक्तानुग्रहस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वं फलवत्त्वेन कल्पनीयमिति तदाशयः । नन्वेवमप्रोश्वरस्य स्रष्टृत्वे रागद्वेषाद्यापत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ।

नापीश्वरस्य सुखिदुःखिस्रष्टृत्वेन वैषम्यनैष्काः कृण्ये प्रसज्यते कुतः सापेक्षत्वाद्दर्शयति मद्भ्रममहकारि सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः “पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेन” इति ननु एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतेरिष्टानिष्टहेतुकर्मकारयितृत्वेन वैषम्यनैर्घृण्यतादवस्थामिति चेन्न, तत्रापि कर्मान्तरस्य निमित्तत्वात् बीजाङ्कुरवदनाद्यनवस्यायाः प्रकृते प्रामाणिकत्वनादौषत्वात्, नन्वेवमीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वे स्वातन्त्र्यहानिरिति चेन्न, स्वकार्यतया स्वशक्तितया च कर्मणः स्वातन्त्र्याविघातकत्वात्स्वतन्त्रस्यापि राज्ञः सेवापराधापेक्षया फलदातृत्वदर्शनाच्च । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिवाक्येभ्यः कर्मणासीश्वरसेवादिद्वयतायासिद्धेः, नन्वीश्वरस्य प्रवृत्तिर्नित्येत्युक्तं तत्र कथं कर्मापेक्षेति

२६८. ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० ३४३५
 चेन्न, नित्यया प्रवृत्त्या फले जन्मयितव्ये सहकारित्वेनैव
 कर्मापेक्षाया उक्तत्वात् न त्वात्मलाभ इति । वस्तुतस्तु
 सापेक्षत्वशब्देनातोपासाकर्मसापेक्षता प्रोक्ता सा च
 भक्तवशतैव परमकृष्णामयीति न वैषम्यादिशङ्केति ।
 तथाहि ईश्वरः साक्षाद्द्विरण्यगर्भमेव तत्कामानुहर्षं
 भक्तवशतास्वाभाव्यात्सृजति ।

(*जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।

चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिकेति ॥

विष्णुपुण्यादिभ्यः^(१)हिरण्यगर्भस्य चास्मदादेरिव
 दुःखादिकं नास्त्येव ऐश्वर्य्यं नान्तरीयकदुःखलेशस्तु
 पूर्वभवे स्वयं स्वीकृतः अन्यास्तु दुःखिनो जीवान् हि-
 रण्यगर्भ एव साक्षात्स्वभोगाय सृजति ईश्वरस्तु भ-
 क्तियन्त्रितः संस्तौनुगृहभावं करोति ।

समो ऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्यो ऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

इत्यादिऽमृतिभ्यः अतो वैषम्यनैर्घृण्यादिकं हि-
 रण्यगर्भस्येव न परमेश्वरस्यापि भक्तवशतानुगुण
 एवेश्वरस्य दोष इति सर्वसमञ्जसम् ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्

नन्वीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वं न संभवति यतः
 सर्गादौ कर्मैव नास्ति कुतो ऽविभागात् “सदेव-
 मोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिना ब्र-

ह्यणि कर्मादीनामविभागस्य प्रलयस्य श्रवणादिति चेन्न, अनादित्वात् अविभागश्रवणादनादित्वस्यैव सिद्धेः नाभावस्येत्यर्थः यदि सूक्ष्मरूपेण यत्र तिष्ठति तदेव तत्राविभक्तमेकतापन्नं लीनमित्युच्यते यथा समुद्रे सैधवखण्डः न तु अभावरूपतां प्राप्नोति पाक्षेन दुग्धप्रक्षिप्तजलक्षये सति दुग्धजलयोरविभागव्यवहारस्य लोकेषु दर्शनात् लीङ्श्लेषण इत्यनुशासनाच्च तथाचाविभागलयादिशब्दव्युत्पत्त्यैव प्रलयेऽपि सूक्ष्मं कर्मादिकमस्तीत्यवधार्यत इति अनादित्वं चात्र स्वसजातीयानधिकरणकालवृत्तिप्रोगभावाप्रतियोगित्वं बोध्यं तच्च कर्मप्रकृत्यादिसाधारणं घटादिभ्यश्च व्यावृत्तं घटजातीयानधिकरणे प्रलये घटप्रागभाववृत्तेरिति । किं च ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ।

कर्मादीनामनादित्वं युक्त्या ऽप्युपपद्यते अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमादिप्रसङ्गेनानिर्माचाद्यापत्तेः तथा उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतिभ्यः “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वपक्षा च तमसा गूढमग्र इत्यादिभ्य इत्यर्थः ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ।

यथा वैश्वस्यनैर्घृणयनिराकरणार्थमीश्वरापेक्षणीयं कर्म प्रलम्बे उपपादितम् एवमन्येषामपि विद्याविद्या-

३०० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३६।३७
 भोगवासनादीनां जीवधर्माणामीश्वरेणापेक्षणीया-
 नां प्रलये संभवाच्च न वैषम्यनैर्धृगय इत्यर्थः । इति-
 श्रीब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञाना-
 मृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पूर्वपादेन ब्रह्मकारणतायां तर्कविरोधः परिहृतः
 इदानीमनीश्वराणां स्वतन्त्रप्रधानागवादिकारण-
 वादिनां बौद्धप्रभेदानां मतानि ब्रह्मकारणतापरिप-
 ख्यतया अत्र पादे निराक्रियन्ते ते च तर्कमात्रेण प्र-
 त्यक्षतिष्ठमानास्तर्कमात्रेणैव प्रत्याख्येयाः जगदाहुर-
 नीश्वरमित्यादिवाक्यैरनीश्वरवादस्य नास्तिकपक्षत-
 या तत्र श्रुतिविरोधस्य प्रदर्शयितुमशक्यत्वादिति सां-
 ख्यादयस्त्वास्तिकाः नात्र प्रतिवादिनः तैर्बौद्धगता-
 भ्युपगमवादत एव स्वस्वप्रतिज्ञातानां वेदान्तार्थैक-
 देशानां प्रतिपादनादिति मन्तव्यम् । तथा पादान्ते
 केवलतर्करीश्वरसाधनं च निरसनोद्यमचिन्त्याः खलु
 ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदित्यादिवाक्यप्रतिषिद्ध-
 त्वात् अशक्यत्वं विपर्यासशङ्का चात्रप्रतिषेधे बीज-
 मिति तत्रादौ प्रधानस्वातन्त्र्यं स्वभाववादिबौद्धानां
 दूषयति ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ।

च शब्दस्त्वर्थे पराभिमतप्रधानस्य स्वतन्त्रजग-
 त्कारणस्यानुमानं तु न संभवति कुतः रचनाभ्युपपत्तेः

प्रतिनियतदेशकालसंस्थानादिव्यवस्थितं विश्वनिर्मा-
णां रचना तस्याः केवलादचेतनादनुपपत्तिरित्यर्थः सृ-
तादूर्णनाभदेहात्तन्तूत्यत्तेरदर्शनादिति भावः ।

प्रवृत्तेश्च ।

प्रवृत्तेः रचनानुकूलस्य प्रधानव्यापारस्याप्यनु-
पपत्तेः लोके चेतनाधिष्ठानादेव प्रयत्नरूपादचेतनश-
रीरादेः क्रियोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः ।

पयो ऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ।

ननु यथा पयः क्षीरं स्वयमेव प्रतिनियतावस्थे दधि
रचयति ब्रह्मविष्टञ्चार्थं च स्वयमेव स्रवति यथा च
ऋम्बु प्रतिनियतावस्थं करकादिकं रचयति निम्नदेशं
च स्वयमेव गच्छति एवं प्रधानमपि स्यादिति चेत्
तत्रापौश्वराङ्गीकारं विना रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिरेव
तथा च प्रक्षसमत्वान्न तयोर्दृष्टान्ततेत्यर्थः इदानीं
ब्रह्मकारणात्वे परैरुक्तानि दूषणानि. उपसंहारदर्शना-
न्नेत्यादीनि परेषां मते एव भवन्ति बलवत्तरश्रुतिप्रा-
माण्यानभ्युपगमेन लौकिकतर्काविरोधादेव स्वतन्त्रस्य
तर्कस्य स्वविद्वयसाधकत्वासम्भवादित्याह सूत्रैः ।

व्यतिरेकानवस्थितेषु चानपेक्षत्वात् ।

तत्रापि प्रधानव्यतिरेकेण कारणान्तरंस्थानवस्थि-
तेरनभ्युपगमाच्च अनेक कारणानपेक्षतया प्रधा-
नस्य कर्तृत्वात्तानुपपत्तिः लोके बाह्यानेककारणोपसं-

३०२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तार्यासू० १।२. ३।४।५।६

हारेणैव मृदादीनां घटादिकारणत्वोपलम्भादित्यर्थः
ननु क्षीरवदिति भवदुक्तदृष्टान्तसत्त्वान्नैष दोष इति
चेन्न, तर्हि अस्मन्मतदूषणोपन्यासानौचित्यात्, क्षीरे-
णापि बाह्यादृष्टादिसहकार्युपसंहाराच्च । ननु चेतने
ष्वेव सहकार्यपेक्षा स्वतो ऽविकारित्वात् न त्वचेत-
नकारणेष्वप्ययं नियमः गोभिरुपभुक्तानां तृणादीनां
स्वयमेव दुग्धादिहूपेण परिणामसंभवात् विकारि-
स्वाभाव्यात् एवं क्षीरादीनामपीत्याशङ्कामपाकरोति ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ।

यदुक्तं तृणादिवक्ष्यादिति तत्र दृष्टान्तासिद्धेः
कुतः अन्यत्राभावात् घेनूदरादिभ्यो ऽन्यत्र बलीवर्दाद्यु-
दरे तृणादीनां दुग्धादिकारणत्वाभावादित्यर्थः, तथा
च तृणादिष्वपि घेनूदरस्याग्न्यादिहूपबाह्याननाक-
रणापेक्षेति दृष्टान्तासिद्धिः, नन्वस्माभिः प्रधानस्य बा-
ह्याः सहकारिशक्तिभेदा अनेका ऽभ्युपगन्तव्या इति
न व्यतिरेकानवस्थितिस्तत्राह ।

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ।

प्रधानव्यतिरिक्तकारणाभ्युपगमे ऽपि प्रधानका-
रणातया न संभवति कुतः अर्थाभावात् *भवद्भिरस्मा-
सूपन्यस्ताः) व्ययोजनाभावात् अचेतनस्य स्वप्रयोजना-
संभवादित्यर्थः ।

पुरुषाश्मवच्चेत्तथापि ।

पुरुषाणां भोक्तृणामस्मादिवहनादौ यथोष्ट्रादेः परार्थैव प्रवृत्तिर्भवति तथैव पुरुषार्थे प्रधानस्यापि प्रवृत्तिः स्यादिति चेत्तथापि प्रकृतेः प्रवृत्तिरनुपपन्ना दृष्टान्ते परार्थतावत् स्वार्थताया अपि दर्शनात् अव-
हनननिमित्तकताडनादिजग्यदुःखनिवृत्तेरेवोष्ट्राद्यर्थ-
त्वादित्यर्थः । (#यदि च नद्यादीनामिव केवलपरार्थैव प्रवृत्तिरिष्यते तदाऽस्मात् प्रवृत्त्यनुपपत्त्युपन्यासो नो-
चित इतिभावः!) किं च ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ।

सत्त्वादिगुणत्वयमभ्युपगम्यापि तेषामङ्गाङ्गीभाव-
एव महदादिह्यपविकारे कारणं वक्तव्यं तच्चाङ्गा-
गित्वं यदि स्वत एव भवेत् सर्वदा सर्वकार्यप्रसङ्गः
परतश्चेत् सिद्धस्तर्हि तत्कर्त्ता परमेश्वर इति अतो
ऽङ्गित्वानुपपत्त्यापि स्वतन्त्र प्रधानवादे न संभवती-
त्यर्थः । ननु परतःपक्षे कालविशेष एव परो वक्तव्य
इत्याशङ्काह ।

अन्यथानुमितौ च क्षशक्तिवियोगात्

अन्यथानुमितौ कालविशेषादिभ्य एवाङ्गित्वा-
दिकं भवतीत्यनुमितावपि क्षशक्तिह्यसहकारिकार-

३०४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानुसृत्याख्ये [सू०७, ८ ६।१०

णाभावात्प्रधानकारणत्वमसंभवीत्यर्थः जगत्तिर्ज्ञानि-
च्छाकृत्यादिः एतेषां हि कार्यभावे कारणत्वेन लक्ष-
णानां वियोगे केवलस्योपादानस्य कार्यकारित्वं त-
र्कविरुद्धमेवेति भावः ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ।

(*असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्र-
ह्मेति चेद्देह सन्तमेनं ततो विदुरित्यादिश्रुतिभिर्निरी-
श्वरवादस्य निन्दितत्वादपि स्वतन्त्रप्रधानवादी ऽस-
मञ्जस इत्यर्थः यद्वा स यस्तान्पुरुषान्निरुद्धं प्रत्युद्धा-
त्यक्रामत्तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न वि-
वक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तदिह न मेने शा-
कल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातेति श्रुत्या परमेश्वरप्रति-
षेधाद्धेतोरसमञ्जसमनर्थ उक्त इत्यर्थः एवमेव^{१)} जगदा-
ङ्गरनीश्वरमपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकमिति
गौतादिवाक्यैश्चासुरत्वादिना निरीश्वरस्वभाववादस्य
प्रतिषिद्धत्वात् त्याज्यत्ववचनादपि तन्मतमसमञ्जसं-
मनुत्तममिति । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यादपौर्ण-
मतमसमञ्जसमिति दोषो ऽपि समान इति दृष्टान्तेनाह

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ।

वाशब्दो ऽत्राप्यर्थे परिमण्डलः सर्वतो मण्डला-
कारः परमणुः अयमर्थः यथा ऋषवादल्पपरिमाणा-

द्व्यणुकादेर्महतां च्यणुकादीनामुत्पत्तिर्वैद्विप्रमेदानां स्वतन्त्राणुकारणवादिनामसमञ्जसा यथा वा परिमण्डलात्परमाणोस्तदपेक्षया दीर्घस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिस्तेषामसमञ्जसा कारणगुणविपरीतस्य कार्यगुणस्य तर्कविरुद्धत्वात् तथैव स्वतन्त्रप्रधानवादिनामपि वादो ऽसमञ्जसो व्यक्ताव्यक्तपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्ववैधर्म्यात्कार्यकारणयोरित्यर्थः यथा च कार्यकारणयोर्जडब्रह्मणोर्विरुद्धगुणकतया ब्रह्मपरिणामस्तर्कविरुद्ध इति चेन्नास्माकमपि ब्रह्मोपादानतायां तर्कविरोधो न दूषणमिति श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्रोक्तं परेषां तु केवलतर्केण प्रत्यवतिष्ठमाणानां तर्कविरोधः स्यादेव दूषणमिति तथैव श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगच्छतो न्यायवैशेषिकयोः सांख्ये च यथोक्तकार्यकारणभाववादिमत्वे ऽपि नोक्तदूषणावकाशः “एतस्य वै सोभ्येषो ऽणिस्त एतावान्यग्रोधस्तिष्ठति” (अथस्तनुनाभ इवतन्तुभिःप्रधानजैरित्यादिश्रुत्यनुसारित्वादिति मन्तव्यम्, अणूनां च सत्त्वादिशब्दैः शास्त्रे प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपेणेश्वरशक्तिविधयैव कारणत्वमिति न न्यायवैशेषिकयोर्वेदान्तविरोधाशङ्केति अनेन सूत्रेण दृष्टान्तमुद्रया स्वतन्त्राणुवादे ऽपि बौद्धानां वैलक्षण्यदोषः समान इत्युक्तम् । दृष्टान्तविधयोत्थापितं स्वतन्त्राणुकारणतावादं तर्कान्तरविरोधेनापि प्रतिषेधति ।

उभयथापि न कर्मात्स्तदभावः ।

उभयथापि प्रयत्नादभिघातादेश्च सर्गादौ परमाणूनां कर्म न संभवति ईश्वरानङ्गीकारेण प्रयत्नाभावात् अनवस्थ्यात्तच्च अभिघाताद्यसंभवात् अतस्तदभावः (*स्वतन्त्रपरिमण्डलाभावः^१) परमाणु स्वातन्त्र्याभाव इत्यर्थः । आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण वेदान्तिनां स्वपक्षस्थापनमिदं च सूत्रमारभ्य सूत्रजातैर्न्यायवैशेषिकमतनिराकरणमिति वर्णयन्ति *सूत्रद्वयं चेत्यं व्याचक्षते यथाङ्गस्वपरिमण्डलाभ्यां स्वविलक्षणयोर्महद्वैर्घयोक्त्यन्तिः परैरिष्यते तथैव ब्रह्मचिन्मात्वात्पि स्वविलक्षणजगदुत्पत्तिरस्त्वित्यादिसूत्रार्थः प्रयत्नादभिघाताच्च लोकसिद्धकारणद्वयात् परमाणूनामाद्यं कर्म न संभवति प्रयत्नहेतुमनःसंयोगाद्यभावात् अनवस्थया चाभिघातासंभवात् अतस्तदभावो अणुकारणत्वाभाव इति द्वितीयसूत्रार्थ इति तदमत्, समवायिकारणवैलक्षण्ये ऽपि कार्याणां तद्वैजात्यासिद्धेः न्यायवैशेषिकयोर्नित्यप्रयत्नाङ्गीकाराच्च^२) तद्वैयम्, सूत्रकारिणाणुवादिनं प्रत्युच्यमानानां दोषाणां वेदान्तिमते ऽपि तुल्यत्वाच्च, अथ श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाङ्गीकारणतायां तर्कविरोधो न दूषणमिति चेत् एतस्यैवाणिम् एतावान्यग्रोभस्तिष्ठति कालस्वभावो निय-

(१) अर्थ पा० १ पु० ना० ।

(२) अर्थ पा० १ पु० न० ।

तिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति यः कारणा-
नि निखिलानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः अणो-
मीवाविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः सृता । ताभिः
सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्वनुपवंशं द्रव्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां
शक्तिविधया अणुकारणाताया अपि सिद्धत्वेन तन्मा-
ते ऽपि तर्को विरोधस्याद्रूषणत्वादितिसमानम् विना-
शिन्यो ऽनाशिन्यः दशार्द्धानां यवभूतानां ताभिर्हेतु-
भिः सार्द्धं संहिताभिरिदं सर्वं ब्रह्माण्डादिकं क्रमेण
भवतीत्यर्थः किं च स्वपक्षः पूर्वपाद एव व्यवस्थापित
अतो दृश्यते त्वितिहेतुना पौनरुक्त्यापत्तिः तथा वा
शब्दार्थानुपपत्तिः परपक्षनिराकरणमध्ये स्वपक्षव्यव-
स्थापनासामञ्जस्यं चेति । अत्रैव मते कारणेष्वणुषु
कार्यस्य समवाया ऽभ्युपगम्यते न वेति विकल्प द्वि-
तीयं पक्षं समुदाय उभयहेतुके पीत्यादिसूत्रैर्निराक-
रिष्यति आद्यपक्षस्त्वादौ निराक्रियते ।

**समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-
वस्थितेः ।**

इतश्च तदभावो यदि कार्य्याणामणुषु समवायो
ऽभ्युपगम्यते तदा नैयायिकवैशिषिकेषु भवद्भिरुपन्य-
स्तया समवायपरम्परया ऽनवस्था तस्यां भवत्सपि-
साम्यापत्तेरित्यर्थः । किं च ।

नित्यमेव च भावात् ।

३०८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १३।१४।१५।१६।१७

अणूनां नित्यमेव सत्त्वाच्च तत्त्वातन्व्यासंभवः सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु स्वमते न समवायो ऽस्ति न वेति चेत्काकदन्तान्वेषणावत् एतदन्वेषणो प्रयोजनाभावः अस्तु वा सांख्यानुसारेण स्वरूपसबन्ध एवात्र समवायस्थलाभिषिक्तः समवाये तस्यावश्यकत्वादिति अणुनित्यत्वमप्ययुक्तमित्याह ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ।

परमाणूनां रूपरसादिमत्त्वेन हेतुना घटादिव-
न्नित्यत्वविपर्ययो युक्तः लोके तथा व्याप्तिदर्शनादित्यर्थः
तथा च कारणानित्यत्वे कार्यस्य प्रवाहरूपेणाना-
दित्वं नोचितमिति अस्माकं श्रुतिबलात्परमाणूनां
रूपादिशून्यत्वेन न ह्यथोक्तानुमानं संभवतीति भावः
ननु रूपादिमत्त्वमेव परमाणूनां न स्वीकार्यं तत्राह ।

उभयथा च दोषात् ।

रूपादिमत्त्वे यथोक्तदोषान्नीरूपादित्वे च कार्य-
स्यापि नीरूपादिताप्रसङ्गात्कार्यगतरूपादिनियाम-
कतयैव परैः परमाणुषु रूपाद्यनुमानादित्यर्थः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ।

स्वतन्त्रस्वभाववादी ऽयुपगमवादत्वात्सांख्यैः स्व-
शास्त्रेषु यथा कथंचिदपेक्षणीयः अणुस्वातन्त्र्यं च
कुत्रायास्तिकशास्त्रेषु न परिगृह्यत इत्यतस्तत्रात्यन्त-
मेवानपेक्षा मन्तव्या मोक्षादावित्यर्थः अतो यथा क-

शंचित्तर्कविरोध परिहारे ऽपि शिष्टापरिग्रहोतन्मत-
मुपेक्षणीयमेवेति । नन्वेवं मास्तु समवायो मास्तु च
परमाणुनित्यत्वं क्षणिकवादस्तु स्यात्पुञ्जात्पुञ्जोत्प-
त्त्यैव धारावाहिकरूपेण सृष्टिनित्यत्वसम्भवादिति
तत्राह ।

समुदाय उभयहेतुके ऽपितदप्राप्तिः ।

एवमेके बौद्धा मन्यन्ते नास्त्यवयवी नाप्यात्मा
स्थिरः किं तु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरमेदेना-
नात्मात्मविभागो ऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति स
च पुञ्जात्मकः समुदायो नेश्वरहेतुकः किं तु उभयहे-
तुकः तत्र चतुर्विधाणुहेतुको बाह्यो घटादिः रूपाविज्ञा-
नवेदनासंज्ञासंस्कारहेतुकश्च पञ्चस्कन्धाख्य आन्तर
आत्माख्य इति, रूपं करचरणादिमत्संस्थानं विज्ञानं
ज्ञानमेव वेदना दुःखं संज्ञा देवदत्तादि संस्कारो वा-
सना एतेषां राशिरेवात्मेति तेषां सिद्धान्तः तत्रेदं
दूषणमुच्यते उभयहेतुकसमुदायमते ऽपि तदप्राप्तिः
तस्य परस्परमेलनरूपसमुदायस्याप्राप्तिरसिद्धिः मे-
लनकर्तृचेतनानङ्गीकारात् लोके चेतनस्यैव तत्त्वा-
दिमेलकत्वदर्शनादित्यर्थः ।

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नो
त्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ।

प्रत्ययः कारणं नन्वग्लाहीनां संयोगाख्यः ससु-

३१० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्मृताख्ये [सू० १८।१६, २०।२१
 दायो ऽन्योन्यकारणकत्वोदन्योन्यसाहाय्यादेव भवि-
 ष्यतीति चेन्न, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् उपादानता-
 मात्रे ऽण्वादीनां प्रयोजकत्वात्, नतु कर्तृत्वे ऽपि ते
 प्रामचेतनत्वेन कर्तृत्वासम्भवात् कर्ता च कार्य्यमात्रे
 कारणमित्यर्थः । न -वा ऽण्वादीनां समुदायीभाव
 रूपपुञ्जतायामपि हेतुत्वं सम्भवतीत्याह ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।

कार्य्यसह भृतमेवोपादानकारणं पटादौ दृश्यते
 न च क्षणिकवादिनां तत्सम्भवति उत्तरस्य कार्य्यस्य
 समुदायीभावादेरुत्पत्तिकाले पूर्वस्य कारणस्य समु-
 दाय्यादेर्विनाशादित्यर्थः । अथैवमसत्यत्युपादाने का-
 र्य्यीत्यत्तिरस्तु नानुपपद्य प्रादुर्भावादिति तत्राह ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगप- द्यमन्यथा ।

असत्येव हेतौ फलोत्पत्त्यङ्गीकारे सति उभयहे-
 तुकत्वप्रतिज्ञाया उपरोधो बाधः अन्यथा यदि सत्येव
 कारणेकत्वर्य्योत्पत्तिरुच्यते तदा क्षणिकवादिनां कार-
 णकार्य्ययोर्यौगपद्यमेव स्यात् न पूर्वोर्वापद्यं तथा च
 कार्य्यकारणव्यवस्था नोपपद्येत नियामकाभावादि-
 त्यर्थः, ननु उपादानस्यापि पूर्वसत्त्वैवाभ्युपगन्तव्येति
 सहभावाभावे ऽपि न क्षतिरिति चेन्न, निमित्तकार-

णोपादानयोरविशेषापत्तेरिति । असत्कारणपक्षे दू-
षणान्तरमाह ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधाप्रा- प्तिरविच्छेदात् ।

कारणसत्वे ऽपि कार्योत्पत्त्यङ्गीकारे भवद्भ्यु-
पगतयोः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधयोरप्राप्तिरसि-
द्धिः स्यात्कृत अविच्छेदात् असतः कारणात्कार्यो-
पपत्त्या सदैव कार्योत्पादेन कार्यपरम्पराया विच्छे-
दासंभवादित्यर्थः एवं हि तेषामभ्युपगमः वक्ष्यमाण-
त्वयादन्यत्सर्वं बुद्धिबोधं क्षणिकं च चयं च प्रतिसं-
ख्याननिरोधो अप्रतिसंख्याननिरोधः आकाशं चेति ए-
तत्त्वयमपि वस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यं तच्च प्रतिसं-
ख्याननिरोधो बुद्धिपूर्वकः आत्यन्तिकः प्रलयः स च
विदुषां तद्विपरीतश्चाप्रतिसंख्याननिरोधः प्राकृतप्रल-
यादिः स चाविदुषां आकाशस्त्वावरणाभावमात्र-
मिति तत्र कार्योणामविच्छेदे सति निरोध द्वयं नो-
पपद्यतेति । नन्वेवंयथोक्तनिरोधावपि नाङ्गीकार्यो-
वन्माभिरिति तवाह ।

उभयथाच दोषात् ।

निरोधद्वयानङ्गीकारे च मरणभयाद्बुद्धिगान्
शिष्यान् प्रति भवतां मोक्षार्थकोपदेशस्य वैयर्थ्यदो-
षापत्तेः मरणमोक्षरूपयोर्यथोक्तनिरोधयोरनङ्गीका-

३१२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतास्ये [सू० २२।२३।२४।२५।२६।२७

रात्तदङ्गीकारे चासंभवस्योक्तत्वात् इति । किं च ।

आकाशे चाविशेषात् ।

न केवलं निरोधयोरेवासिद्धिरपि त्वाकाशे ऽप्य-
सिद्धिः स्यात् कुतः अविशेषात् कार्याविच्छेदरूपस्य
हेतोरविशेषादित्यर्थः आकस्मिककार्यैः सर्वदा स-
र्वत्रावस्थाप्रसङ्गादिति भावः । इतश्च नासद्रूपे कारणे
कार्यमुत्पद्यते ।

अनुसृतेषु ।

कार्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थि-
रतया ऽप्यसति कारणे कार्यस्यासिद्धिः अत्यन्तोच्छेदे
स एवायमिति प्रत्ययासंभवादित्यर्थः अन्त्याभिश्च प्र-
लयभोक्तादीनामभावरूपत्वं नाभ्युपगम्यते नाशः का-
रणलय इत्यादिसांख्यसूत्रादिभिः कारणरूपेणावस्था-
नस्यैव नाशशब्दार्थत्ववचनादिति ।

नासतो ऽदृष्टत्वात् ।

इतश्च अत्यन्ताभावरूपादसतः कार्योत्पत्तिर्न
संभवति शशशृङ्गादिभ्यः कार्योद्दर्शनादित्यर्थः ।

उदासीनामपि चैवं सिद्धिः ।

किं च एवं सत्यभावाद्भावोत्पत्तौ कृष्यादिकर्म
कुर्वतामपि तत्फलसिद्धिः स्यात् अभावस्य सर्वत्र स-

त्रिक सुलभत्वादित्यर्थः । यदपि बौद्धैः सर्वमेवास-
दुच्यते तदपि नेत्याह ।

नाभाव उपलब्धिः ।

अभावमात्रमत्यन्ततुच्छं जगन्न भवति उपलब्धिः ।
भावत्वे शशशृङ्गादिवदनुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः (*भू-
मस्थले चास्मन्मते प्रकारतत्सवन्धी मनःपरिणामभू-
तावनिर्वचनीयतया नाभावरूपौ ननु भवन्मते कथं
घटाभावस्योपलब्धिरिति चेन्न, अस्माभिरधिकरणाद्य-
तिरिक्तस्याभावस्यैवानङ्गीकाराद्देशेषिकादिभिस्तु प्र-
तियोग्यधिकरणरूपसदुपरागिणौवाभावस्य ज्ञानमिष्य-
ते न केवलस्य बौद्धानां तु प्रतियोग्यादौनामप्यभाव-
रूपत्वात् नाभावोपलब्धिर्घटते केवलाभावप्रतीतेरद-
र्शनादिति भावः ।) यदिचोपलब्ध्यर्थक्रियाकारित्वादि-
सत्त्वे ऽप्यसत्त्वमुच्यते तदा परिभाषामात्रत्वेन तादृश-
मसत्त्वं भवतु शशशृङ्गादिवैलक्षण्यस्यैवास्माभिरिष्ट-
त्वात्तावतैवैश्वर्य्यधर्माधर्मापासनावन्धमोक्षादिव्यव-
स्थोपपत्तेरिति । अनुस्मृतेऽन्तेत्यादिना क्षणिकशून्य-
त्वादौ निरस्येदानीं विज्ञानवादं निरस्यति ब्रह्मसा-
धककार्यकारणभावोपपत्तये ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ।

सर्वं कार्य्यं कारणं च स्वप्नवद्विज्ञानमात्रं न भवति ।

कृतः वैधर्म्यात् अर्धक्रियाकारित्वाप्राधितत्वादित्य
 णवैधर्म्यादित्यर्थः न च स्वप्ने ऽप्यर्थक्रियास्तीति वा-
 च्यं, तस्या जागरे बाधात्, न च प्रसन्नस्यापि श्रुत्या
 बाधो ऽस्तिवति वाच्यं, श्रुतौ प्रञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्वा-
 प्रतिपादनस्योक्तत्वात् तत्सुसमग्रयादित्यादिसूत्रेषु
 कार्यकारणभावादिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् श्रव-
 णोत्तरं मननादीनां विधेयत्वासम्भवाच्च न हि तुच्छ-
 तां प्रतिपाद्य तत्र विधिरुचित इति अधिकं तत्रत-
 द्बोक्तं लौकिकप्रमाणेन सहाविरोधसंभवे श्रुत्या
 तद्बाधतानीचिल्याच्चेति एतेन वेदान्तेषु प्रपञ्चस्या-
 त्यन्ततुच्छत्ववादोऽप्रामाणिक इति मन्तव्यम् चा-
 चार्यैः स्वप्रतुल्यतायाः प्रतिषेधात्, ननु तर्कमा-
 त्वावष्टम्भेणोत्तिष्ठतामेव मतं तर्केण निराक्रियते न
 पुनरत्र शास्त्रार्थो ऽवधार्यते तथा सति प्रधा-
 नाखादीनामपि पूर्वसूत्रैर्निषेधापत्तेरिति चेन्न, ध-
 र्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थाविरोधिनां बौद्धमतानां नि-
 शेषोन्मूलनस्याभिप्रेतत्वात्प्रधानाखादीनां च स्व-
 रूपतः सूत्रकारेण वक्तव्यतया शिष्टपरिग्रहीततया
 धर्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थोपयोगितया च स्वातन्त्र्या-
 निरासमात्राभिप्रायावधारणात् (#धाता यथा ध-
 र्मकल्पयत् कविर्मनीषी परिभू स्वयंभूर्गवात्पृथग-
 ऽर्थान् व्यदधात्शाश्वतीभ्यः समास्य इत्यादिश्रुतिभि-
 र्प्रपञ्चस्य स्वप्रव्वाहत्तयावार्थसिद्धेच्चेति) यत्र शास्त्रे

विकाराणां स्वप्रदृष्टान्तप्रदर्शनं तद्देराग्वार्थस्वभाव-
पुरत्वादिपरं न पुनर्वाञ्छविषयामावपरम् अन्यथा ।

तस्यादसदभिधानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।

किं त्वामपि समाधत्स्व मनो मङ्गावभावितः ॥

इत्यादिवाक्येषु प्रपञ्चस्य स्वप्नतुल्यत्वज्ञानोत्तरं
परमेश्वरे मनः समाधानस्य विधानानुपपत्तेः समा-
धानस्यापि स्वप्नवदवस्तुत्वावगमादिति बोध्यम् । य-
दपि तेषां मतं विना ऽप्यर्थभेदं ज्ञानवैचित्र्यं वास-
नावैचित्र्यादेव भवतीति तदपि नेत्याह ।

न भावो ऽनुपलब्धः ।

भावो वासना सापि न संभवति उपलब्धिं धिने-
त्यर्थः न च पूर्वपूर्वोपलब्ध्या उत्तरोत्तरवासनेति अ-
नादिरेव प्रवाहो ऽस्त्विति वाच्यम्, अप्रामाणिकाऽज-
वस्थाप्रसङ्गात्कर्माद्यनवस्था तु बीजाङ्कुरवत् श्रुत्यादि-
प्रमाणासिद्धेवेति भावः ।

क्षणिकत्वाच्च ।

सर्ववस्तूनां क्षणिकत्वाद्वासनानामाशये
न संभवति वासनाश्रयत्वेन कल्पिताना-
नानां प्रवृत्तिविज्ञानवदेव क्षणिकत्वेन
वासनत्वादित्यर्थः । (अन वास्यानां वि-
नियामकाभावाद्भवददृष्टितार्तितिरिक्तं
धिध्यानसत्ताह ।

११६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३०. ३१।३२।३.

सर्वथा ऽनुपपत्तेश्च ।

किं च यथायथा वैनाशिकसमयः परीक्ष्यते तथा
तथा सिक्कताकूपवद्विदीर्य्यत एव अतः सर्वथा ऽनु-
पपत्तेर्वैनाशिकमतमसमञ्जमित्यर्थः सा च परीक्षा-
परम्परा न्यायदर्शनादिष्वनुसन्धेया अत्र तु श्रवणशः-
चे तर्कबाहुल्यानौचित्येन दिङ्मात्रं प्रदर्शितमि-
ति भावः ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ।

अपरे तु वेदवाङ्मोहा दिगम्बरा एकस्मिन्नेव पदार्थे
भावाभावौ मन्यन्ते तन्मतं निराक्रियते वेदान्तोक्तस्य
सत्कार्यवादस्य ब्रह्मकारणतोपयोगिनः सिद्धांशं ।
तत्रैवं ते कल्पयन्ति सामान्यतः सदसतौ हावेव
पदार्थौ आकाशादयो धर्मिणाः एकत्वादयश्च धर्मा
अनयोरेव विशेषाः तत्र सर्वेष्वेव पदार्थेषु सप्तभङ्गी-
न्यायेन सदसत्त्वमनिर्वचनीयत्वं चास्ति तद्यथा सर्व
वस्तुव्यवस्थितमेव स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यात्
स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्यादस्ति वा नास्ति
वा वक्तव्यः स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः
नास्तिचावक्तव्यश्चेति सर्वत्रैव स्याच्छून्यं
तथा च अस्तौति भवतीत्यादिरर्थः ।
च्यते न एकस्मिन् वस्तुनि यथोक्तभा-
मपि कुतः असम्भवात्प्रकारभेदं वि-

सहावस्थानसंस्थानासंभवात्प्रकारभेदाभ्युपगमे वाक्का-
न्मतप्रवेशेन सर्वैव व्यवस्थास्ति कथमव्यवस्थितं जग-
दभ्युपगम्यते भवन्निरित्यर्थः ।

एवं चाऽऽत्माकातस्न्यम् ।

यथा चैकत्र सदसत्त्वादिक्कमसम्भवति एवमेव दि-
गम्बराणामात्मकातस्न्यमात्मपरिच्छिन्नत्वमप्यसम्भ-
वीत्यर्थः ते हि मन्यन्ते संसारदशायां परिच्छिन्न
आत्मा मोक्षावस्थायां विभुर्भवतीति तदेतद्विरोधा-
सम्भवतीति । ननु विभुत्वाविभुत्वयोः कालभेदाद-
ोधः स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

न च पथ्यायादप्यविरोधो विकार-
ादिभ्यः ।

न च पथ्यायात्कामात्कालभेदे वाप्यविरोधः सं-
भवी कुतः, विकारादिभ्यः आत्मनो विकारित्वसावय-
त्वादिभिर्मोक्षस्थानित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

आवस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद-

स्य मोक्षावस्थपरिमाणस्यावस्थितिर-
क्षेः स्वसिद्धान्तमात्राभिनिवेशेनेष्यते

ज्ञानतो ऽज्ञानतो वापि यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
तत्सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया ॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यश्च (*तथा च न्यायस्य पूर्वपक्ष
सूत्रम्, ईश्वरः कारणां पुरुषकर्माफल्यदर्शनादिति स
हि कर्त्तृत्यादिजीवप्रकरणास्थश्रुतिश्च^(१)) कार्याणां पु-
रुषार्थप्रयुक्ततया रथो गच्छतीत्यादिव ज्ञौगत्वेनाप्यु-
पपद्यत इति । तत्र गुणप्रधानरूपेणोभयोरेव कर्तृत्वं
सिद्धान्तयितुं जीवस्यापि कर्तृत्वं सिद्धान्तयति कर्त्ता
शास्त्रार्थवत्वात्, जीवो ऽपि स्वव्यापारे कर्त्ता भवति
कुतः शास्त्रार्थवत्वात् विधिप्रतिषेधशास्त्रावैथर्याये-
त्यर्थः । जीवकर्मविना ऽपि ब्रह्मणः कर्तृत्वे विधीनां
ह्यननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं स्यात् । तथा ब्रह्मणो वैष-
म्याद्यापत्तिश्चेति भावः । स्वर्गादिकर्तृत्वं नादृष्टद्वारा
जीवस्य बोध्यम् । अत एव ऐहिककर्माभावस्थले प्राक्तनं
कर्म कलयं, पुरुषव्यापारे ऽपि फलानिष्पत्तिरौपकरा-
ख्यकर्त्तृन्तराननुग्रहात् कर्मवैगुण्यादिभ्यो वेति मन्त-
व्यम् । अन्यथा हि स हि कर्त्तृत्यादिश्रुतौ गौणत्वम-
प्यन्याथं स्यात्, ज्ञानतो ऽज्ञानतो वापीत्यादिवाक्यानि
च प्रकृतं स्वातन्त्र्यलक्षणामेव कर्तृत्वं प्रतिषेधन्ति, न
तु पारतन्त्र्येण कर्तृत्वमपि त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमि-
त्यादिस्मृतेः । तथा च न्यायस्य सिद्धान्तसूत्रं न पुरुष-
कर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति तत्कारित्वाद्देहेतुरिति
च अहेतुरिति पुरुषकर्मनैष्फल्यं हेतुर्न भवतीत्यर्थः । ई-

३५२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाभावात्तास्ये [सू० ३४।३५
 श्वरस्य सर्वकर्तृत्वं चात्मकृतेः परिणामादित्यनेनो-
 क्तम्, अत उभयोरेव जीवेश्वरयोः कर्तृत्वं विशेषस्तिव-
 यान् जीवोऽदृष्टहारैव महदादिषु संयोगमात्रात् कर्त्ता
 ईश्वरस्तु साक्षात्कर्तृयैः सर्वकर्त्तैः । इतश्च जीवः कर्त्ता ।

विहारोपदेशात् ।

विहारः क्रीडा स्वेच्छया चेष्टनं तस्योपदेशात्
 यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः
 समुत्तिष्ठन्तीत्यादिरूपादित्यर्थः । यैस्तु स्वाप्नी रथादि-
 सृष्टिरत्र विहारशब्देन व्याख्यायते तैरपि स्वाप्नीसृष्टि-
 रदृष्टहारैव जीवकर्तृका वाच्या तच्च जाग्रत्सृष्टावपि
 समानमिति विशेषवचनं न युक्तं, न च स्वाप्नसृष्टौ
 जीवमात्रकर्तृकत्वादिशेष इति वाच्यम्, अपसिद्धागता-
 त्सर्वकर्मत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वसिद्धेरिति ।
 इतश्च जीवःकर्त्ता ।

उपादानात् ।

“तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति
 प्राणान् गृहीत्वे”ति च श्रुतिभ्यां मिहात् जीवस्य सु-
 षुप्तौ स्वेच्छया करणवर्गगृहणाच्चेत्यर्थः । यद्यपि जी-
 वानां करणगोचरः साक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचरा-
 हतिर्न सम्भवति तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्नि-
 मीलनादिहारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यम् । किं च

“चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षीःसूर्योऽजायते”त्यादिभ्यः
 अतस्कर्तुः ऽपि करणवदेवास्तु इति चेन्न, ब्रह्म करण-
 वन्न भवति कुतः, भोगादिप्रसङ्गात् जीववत्सुखदुःखादि-
 भोगस्य रागद्वेषादेश्च प्रसङ्गादित्यर्थः करणानां त्रिगु-
 णात्मकत्वेन दुःखादिस्वाभाव्यादित्याशयः अस्माकं
 तु केवलप्रकृतिसत्त्वस्यैवेश्वरोपाधित्वाङ्गीकारादौश्व-
 रस्य दुःखाद्यभावः नित्यानन्दस्तु श्रुतिप्रामाण्यादि-
 च्छादिवत्केवलप्रकृतेर्धर्म इत्युक्तं प्राक् प्रकृतेश्च क-
 र्त्तृत्वमेव न करणत्वम् आत्मनो ऽकर्त्तृत्वेन कर्त्तृन्तरा-
 संभवाज्जीवकोटाविच्छादिवत्कर्त्तृत्वमपि बुद्धेरिव क-
 रणत्वं तु मनश्चादौनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं
 न तु मनश्चादौनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं विष-
 यसमर्पकत्वेनेति वक्ष्यामः । न तस्य कार्यं करणं
 च विद्यते कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरौश्वर
 इति श्रुतिविरोधात्तु चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिश्रु-
 तीनां हिरण्यगर्भहृषेण ब्रह्मोपासनायां तात्पर्यं पा-
 तञ्जले च सत्त्वस्य वाभ्युपगमवाद् (*उपाधितामात्र-
 वाद्) इतिभावः ।

अन्तवत्वमसर्वज्ञता वा ।

किं च करणाधीनज्ञानादिकत्वे सतीश्वरस्य
 अदेवान्तवत्वं विनाशित्वं प्राकृतप्रलये विलय

३२० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तार्या [सू. ४१।४२।४३।४४।४५

इति यावत् तथा ऽसर्वज्ञत्वं च स्या (*त्करणजन्यतया
ज्ञानेच्छाकृतीनाम् नित्यत्वप्रसङ्गात् क्रियायाः का-
रणविशेषो हि करणमिति^१) तथा च नित्यो नित्यानां
चितनश्चेतनानां नैवाह स्तस्य न निशा नित्यस्य परमा-
त्मनः उपचारातथाप्येतत्तस्येशस्य द्विजोच्यत इत्यादि
श्रुतिस्मृतयः यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतयश्च पी-
छोरन्नित्यर्थः वाशब्दो ऽत्र समुच्चये । इतश्च ब्रह्मणः
करणं नास्ति ।

उत्पत्त्यसंभवात् ।

ब्रह्मणः करणानां कर्त्तृभावेनोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ।
ननु स्वयमेव परं ब्रह्म स्वहृत्करणनिर्मातृ स्यादि-
त्याशङ्कामपाकरोति ।

न च कर्त्तुः करणम् ।

न हि कर्त्तुः सकाशात्स्वकरणमुत्पत्तुमर्हतीत्यर्थः
करणोत्पत्तेः प्राक्करणाख्यसहकार्यभावेन कर्त्तृत्वासं-
भवादित्यर्थः ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ।

वाशब्दश्चार्थे यदि च विज्ञानादिर्भाविज्ञानेच्छाकृत्या
दिनित्यत्व एव सति च्छृष्टादावौश्वरस्य करणं म-
आदिकमुच्यते तैरेव ब्रह्मणा विश्वनिर्माणात्-
तादृशकरणस्य प्रतिषेधो न क्रियते मनआदीनम्

यज्ञानादौ करणत्वस्यैवास्माभिरनभ्युपगमादित्यर्थः ।

विप्रतिषेधाच्च ।

“न तस्य कार्यं करणं च विद्यत” इत्यादिश्रुति-
भिर्ब्रह्मणः करणप्रतिषेधाच्च ब्रह्म न करणवदित्यर्थः
इति ब्रह्ममौमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञा-
नामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्ययस्य द्वितीयः पादः

यथोक्तब्रह्मणि स्मृतिन्याययोर्विरोधः प्रथमपा-
देन परिहृतः । द्वितीयपादेन च निरीश्वरा नास्तिक-
वादा निराकृताः । तथा केवलानुमानिक ईश्वरवा-
दश्चान्तर्धकरणो निराकृतः । इदानीं जन्माद्यस्य यत
इति यद्ब्रह्मणः आकाशादिसकलप्रपञ्चजन्मादिका-
रणत्वं लक्षणमुखेनोक्तं सामान्यतश्च परीक्षितं तद-
तिविशेषतः परीक्षणायं तत्प्रसङ्गेनैव जीवस्य गौण्य-
त्यन्तिप्रतिपादनाय ब्रह्ममुख्यशक्तेर्जीवस्य नित्यत्वांश-
त्वचिन्मात्रस्वरूपत्वादिकं विस्तारतो विचोरणीयं य-
त्तदर्थं तृतीयः पादः आरभ्यते ।

न वियदश्रुतेः ।

ननु जन्माद्यस्य यत इति यत्प्रतिज्ञातं तन्मोप-
दाते कुतः, वियदश्रुतेः वियति अश्रुते अर्थाज्जन्मा-
दीनामित्यर्थः छान्दोग्ये तेजश्चादीनामिवाकाशस्य हि
जन्मादि न श्रूयत इति भावः । अत्र सिद्धान्त माह ।

अस्ति तु ।

३२२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्मताख्ये [सू० १।२।३।४

यद्यपि ह्यन्दोग्ये नास्ति तथापि तैत्तिरीयकादिषु श्रुतिरस्ति विश्वज्जन्मादिबोधिनी “एतस्मादात्मन आकाशः संभूत” इत्यादिरित्यर्थः तदेकवाक्यतया च ह्यन्दोग्यीयसृष्टावपि वियत्सृष्टिः पूरणीया (*अथ वा जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनस्यैव श्रुतिष्वभिप्रेततया सृष्टौ तात्पर्याभावेन तन्न्यूनतायामपि न क्षतिरिति भावः!) । पुनः पूर्वपक्षौ सूत्रचतुष्टयेन स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।

गौण्यसंभवात् ।

सत्यं श्रुतिरस्ति तथापि सा गौणी कुतो ऽसंभवात्, निरवयवस्य नभसः प्रकृतिपुरुषवदेव समवाय्य-समवायिकारणयोरसंभवात् अत एव वियतो विनाशश्रुतिरपि गौणीत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोरिवाकाशे ऽप्यभिव्यक्तिरेव कार्यगुण इति बोध्यं न तु युक्तिप्रबल्यादस्यैव सूत्रस्य सिद्धान्तत्वं कथं नेष्यत इति चेन्न, एतेन मातरिषुवा व्याख्यात इत्यागाम्यतिदेशमूद्धानुपपत्तेः वायुत्पत्तेरगौणत्वादिति । ननु श्रुतिबलाद्युक्तिबोधिनीया तत्राह ।

शब्दाच्च ।

“वायुस्यान्तरिक्षं चैतदमृतं आकाशवत्सर्वगतञ्च नित्यं” इत्यादिश्रुतेश्चाकाशजन्मादिश्रुतिर्गौणीत्यर्थः तथा

निरंशत्वाद्भिभुत्वाच्च तथा नश्वरभावतः ।

ब्रह्म व्योम्नोर्न भेदो ऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणो ऽधिकम् ॥

ब्रह्मादिरुच्यतेऽति । नन्वेवं “एतस्मादात्मन आकाशःसंभूतःआकाशाद्वायुरित्यादितैतिरीयकश्रुतावेकस्यैव संभवशब्दस्य वाखादिषु मुख्यत्वे वियति च गौणत्वे युगपद् वृत्तिद्वयविरोधः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ।

यथैकस्मिन्नेव वाक्ये एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य तपो ऽन्तर्हिरण्यगर्भादिषु गौणत्वं परमात्मनि च मुख्यत्वं तथैव संभवादिशब्दस्यापि स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मशब्दे व्यक्तिभेदान्न युगपत् वृत्तिद्वयविरोध इति चेत् संभवशब्दस्यापि वाखादिष्वनुषङ्गेन व्यक्तिभेदः समान इति भावः । ननु आकाशस्य नित्यत्वे “सदेव सोम्येदमग्र-आसीदेकमेवाद्वितीयमि”त्यादिप्रतिज्ञाया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च संकोचः स्यादाकाशेन हेतुप्रसङ्गादित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ।

यथोक्तप्रतिज्ञयोर्हानिर्नास्ति कुतः शब्देभ्यो ऽव्यतिरेकावगमात् अव्यतिरेकस्यानतिरेकस्यैवाविभागाख्यस्य श्रुतिभ्यो ऽवगमात् न तु प्रलये गगनादीनामभावस्येत्यर्थः, तथा सतीदंशब्दवैयर्थ्यात्स-

दसतोः केनापि प्रकारेणाभेदानुपपत्त्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सुतरामनुपपत्तेः इतो ऽपि उक्तप्रतिज्ञे भवद्भिरप्यविभागलक्षणाद्वैतपरे एवाभ्युपगन्तव्ये न पुनरखण्डाद्वैतपरे यथा मधुमधुहृतो निस्लिष्टन्ति नानाखयानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्त इत्यादिद्वंद्वान्तप्रदर्शनैनाविभागलक्षणाद्वैत एव श्रुतेस्तात्पर्यावधारणात् तथा 'ऽस्य पुरुषस्य प्रयतोः वाङ्मनसि संपद्यत' इत्यादिश्रुतावपि संमिश्रणवाचकात्संपत्तिशब्दात् अविभागस्यैवावगमात् एवं न तु तद्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतयो ऽप्यविभागलक्षणाव्यतिरेके प्रमाणाणि, अत एव सूत्रकारो वक्ष्यत्यविभागो वचनादिति, तथा सांख्यशास्त्रे ऽप्यविभागावेव प्रलयसर्गकालयोर्विश्वस्योक्तौ यथा कारणाकार्यविभागादविभागाद्वैश्वर्यस्येति (*अन्यथा चाविद्याद्रष्टादीनां प्रलये सत्ताभ्युपगमो ऽपि भवतां नोपपद्येत तैरेवाखण्डताप्रच्यवादिति^१) एवं च सत्याकाशस्य नित्यत्वे पि प्रकृतिपुरुषयोरिव ब्रह्मण्यविभागेनैकत्वप्रतिज्ञा (*तथा दुःग्धज्ञानेन दुःग्धघटनिःक्षिप्तजलविन्दुज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मप्रलीनमवपदार्थज्ञानं चोपपद्यतइति^२) (*तथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा चोपपन्ना करणे कार्यस्याविभागेन दुग्धज्ञाना-

(१) अर्थ पा० १ पु० ना० ।

(२) अर्थ पा० १ पु० ना० ।

तदनुगतजलज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानादिभ-
क्ताकार्यावस्था तु न ब्रह्मज्ञानेन ज्ञातुं शक्यत इत्या-
शयादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपन्नमिति श्रुत्या विकार-
स्यासत्यत्वमुक्तं सत्यं वास्तवं नित्यमिति पर्यायः
अविभागलक्षणाभेदस्यैव चानादितया अविनाशित-
या च वास्तवस्य त्वविभागस्य चाल्पकालस्थायितया
मध्ये वाचारम्भणमात्रत्वं यदेव हि यदपेक्षया स्थिरं
भवति तदपेक्षया सत्यं भवति यथा देहाद्यपेक्षया
प्राणाः “प्राणा वै सत्यमि”ति श्रुतेः, तथा चाविभाग
एव सत्य इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपन्ने-
ति । अनेनैव पूर्वपक्षसूत्रेण सर्वाः प्रलयाद्वैतश्रुतयो व्या-
ख्याता वेदितव्या इति^{१)} इदानीं चतुःसूच्युक्ते पूर्वपक्षे
सिद्धान्तमाह ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्

यदुक्तमाकाशस्थोत्पत्तिरसंभवात् गौणीति तत्त-
दा स्याद्यदि प्रकृतिगुणात्मकस्य सूक्ष्माकाशस्थोत्पत्तिः
श्रुत्योच्येत पार्थिवादिपरमाणोरिव निरवयवत्वेन प-
रमसूक्ष्माकाशस्य कार्यत्वासंभवात् नत्वेवं किं तु
यावद्विकारं विकारपर्यन्तमेव वियदादीनां विभागः
सृष्टिः श्रुतिषूच्यते न तु ब्रह्म प्रलीनपरमसूक्ष्मपर्यन्त-
मपि तेषां ब्रह्मण्यन्तर्भूततया ब्रह्मरूपेणैव कथनाल्लो-

३२६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ७

कवल्लोकव्यवहारानुमारेणेत्यर्थः यथा लोके दार्वादौ पूर्वस्थितादेव सूक्ष्माग्न्यादेर्निर्मथ्यनादिना ऽभिव्यज्यमानानां विकाराणामेवोत्पत्तिर्व्यवक्रियते तथैव प्रकृत्येकदेशात्सूक्ष्माकाशादभिव्यक्तस्य शब्दादिक्षमस्य कार्याकाशस्यैवोत्पत्तिः श्रुतिषु व्यवक्रियते न तु सूक्ष्माकाशस्य दारुगतसूक्ष्माग्नेरिविति । ननु सावयवत्वेनाग्निरुत्पत्तुमर्हति न त्वाकाशं निरवयवत्वेनावयवसंयोगाख्यकारणाभावादिति चेन्न (*अहंकारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य चावयवत्वात् सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति चेन्न^१) नियामकाभावाद्देहादीनां पाञ्चभौतिकत्वाच्च (*केवलविजातीयस्यैवारम्भकत्वानभ्युपगमात् केवलजलादिभ्यो घटाद्यनुत्पत्तेरिति एतेनाकाशात्तदनुगतवाय्वंशाच्च वा जलादिभ्यो घटाद्युत्पत्तिरित्येवं क्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरवगन्तव्येति^२) ननु तथा ऽपि पूर्वावस्थितस्यैवाकाशस्य (*स्वकार्यजननाय प्रतिबन्धनिर्वात्तः सहकारिसंपत्तिर्वा कल्प्यतां^३) (*सहकारिमात्रत्वमेव शब्दाद्युत्पादने कल्प्यतामिति^४) आकाशान्तरकल्पने गौरवादितिमैवं ।

शब्दस्पर्शविहीनं च रूपदिभिरसंयुतं ।

त्रिगुणान्तज्जगद्योनिरनादिप्रभावष्यथम् ॥

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) अं० पा० १ पु० ना० ।

(३) अयं पा० २ पु० ना० ।

(४) अयं पा० १ पु० ना० ।

इत्यादिवाक्यैर्न्यायवैशेषिकाग्रभ्युपगतेभ्यः शब्दा-
दिलिङ्गकत्वेन व्यक्ताख्येभ्यः आकाशादिभूतेभ्यो
ऽतिरेकेणाप्यव्यक्ताख्यानामणूनामाकास्यश्च सिद्धेः ।
अपि चैवं सति अवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्गः अव-
यवानामेव जलद्याहरणादिकार्यजननाय स्वसं-
योगविशेषस्यैव सहकारित्वकल्पनौचित्यात् अव-
यविकल्पने गौरवात्, अथैकत्वस्थूलत्वादिप्रत्ययानु-
रोधेनावयवी पृथक् सिद्धतीति चैत्समानमाकाशे
ऽपि (#घटाकाशगुहाकाशादीनां नानात्वोत्पत्तिप्रल-
यानां प्रत्यक्षप्रत्ययस्य पितृवैरित्वाभावात् तथा
श्रुतिस्मृतिभ्यो ऽपि^१) आकाशं प्रतिमर्गसुत्पादविना-
शशालितया नानात्वेनाऽवगम्यते तथा प्रकृतिगुणा-
पेक्षया स्थूलत्वेन चेति प्रामाण्यं च प्रत्यक्षशब्दयोरुभ-
योरेव समानभास्तिकानां प्रत्यक्षविरोधस्तु कारणव्यु-
त्पादनेन निराकृत इति तस्मात्पृथिव्या इवाकाश-
स्यापि कारणसत्त्वेन प्रमाणसत्त्वेन वावयविरूपेणोत्प-
त्तिः समानेति । नन्वेवमात्मनो ऽपि यावद्विकारं का-
कार्य्यत्वं स्यादिति चेन्न, आत्मनोविकारित्वप्रतिषेधात्
आत्मचैतन्यस्थानित्यत्वात्, प्रकृतेः कार्य्यत्वं तूत्तरसूत्रे-
ण निराकरिष्यति तदेवं पृथिव्यादिवदेवाकाशो ऽपि
नित्यानित्योभयरूप इति सिद्धं न्यायवैशेषिकाभ्यां
चालिङ्गमव्यक्तं नाम्युपगम्यते नित्येष्वेवाण्वादिषु ग-
न्धादिलिङ्गाभ्युपगमात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यादिति

३२८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० ८।६

न्यायसूत्राच्च अतस्ताभ्यां नित्य एवाकाशे शब्दमभ्यु-
पगम्यकाशसृष्टानित्यत्वं पृथिव्यादिवत् नेष्यत इति-
असाधारण्येन वाखाकाशरयोमृतत्ववचनं च कार्याव-
स्थामादायैवापेक्षिकं देवादीनाममृतत्ववचनवर्दित
सर्वं समञ्जसम् ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ।

एतेन वियदुत्पत्तिव्याख्यानेन वायुरप्युत्पन्नतया
व्याख्यातः छान्दोग्ये वायुत्पत्तेरश्रवणे ऽपि तैत्तिरीयके
तच्छ्रवणात् आकाशाद्वायुरिति । असम्भवाशङ्का तु
वायुत्पत्तौ नास्त्येव सावयवत्वे विवादाभावात् अ-
मृतत्वश्रुतिश्चापेक्षिकीत्युक्तम् । इतराकाशवन्नित्यत्व-
श्रुतिर्नास्त्येव तत्सत्त्वे चाकाशवदेव व्यक्ताभेदेना-
विरोधो बोध्यः वायुत्पत्तिश्चाकाशक्रमेणेत्यप्यनेनैव-
सूत्रेण सिद्धमिति । ननु नित्यत्वेन श्रुतस्याप्याकाश-
स्योत्पत्तिवाक्यादुत्पत्तिस्वीकारे प्रधानस्याप्युत्पत्तिरस्तु
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिवाक्येभ्य इत्याशङ्क्याह ।

असंभवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः ।

सदेव सोभ्येदमग्र आसौदित्यादिश्रुतिषु त-
प्तायः पिण्डवदीक्षितब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत्
सत् तस्य सतो ऽव्यक्तस्य परमसूक्ष्माकाशादिरूपगु-
णावयात्मकस्य प्रधानस्य तु संभव उत्पत्तिर्नास्ति कुतः
अनुपपत्तेः, तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासंभवा-

त्कारणकल्पने वा ऽनवस्थानादित्यर्थः अत एव पुरु-
षस्यैव प्रधानस्याप्युत्पत्तिर्गौणीत्युक्तं कौर्मै संयोगल-
क्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजानयोरिति । महदादिविकार-
रूपेणानित्यत्वं च प्रधानस्यापीष्यत एव “क्षरं प्रधा-
नममृतताक्षरं हर” इति श्रुतेः । आधुनिकास्त्विदं सूत्रं
ब्रह्मण उत्पत्तिं प्रतिषेधतीत्याहुः तन्न, ब्रह्मण उत्पत्तिः
श्रुत्यभावेनाप्रसक्तत्वात् आत्मनित्यत्वप्रतिपादनैवैव
सुतरां ब्रह्मनित्यत्वस्य सेत्स्यमानत्वाच्च । छान्दोग्या-
नुक्ते विद्यद्वायुसृष्टी पुरयित्वा छान्दोग्यसृष्टावन्यं वि-
शेषमाह ।

तेजोऽतस्तथाह्राह ।

यद्यपि छान्दोग्ये सदाख्याब्रह्मणस्तेजः सृष्टिः सा-
क्षादेव श्रूयते तथापि अतो वायोस्तेजः संभवतीति
ज्ञेयं कुतः, तथा हि तैत्तिरीयश्रुतिराह वायोरग्निरि-
तीत्यर्थः छान्दोग्यश्रुतिश्च (*न क्रमपरा ब्रह्मप्रति-
पादनमात्रपरत्वादितिभावः^१) ।

'आपः ।

अतस्तथात्याहेत्यनुवर्तते तथा च यद्यपि श्रु-
त्यन्तरे “आप एवेद्मग्र आसुरिति” जलस्यैव प्र-
थमं सृष्टिः श्रूयते तथापि अतस्तेजस एव आपो
जायन्त इति बोध्यं कुतः तथाह्राह तैत्तिरीयश्रु-

(१) आकाशवायुशरकालेनोपपादनौघेति भावः इत्यधिकम् १ पृ० ।

३३० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १०।१।१।१
तिरग्नेराप इत्यर्थः उक्तश्रुतौ च पृथिव्यादिव्यपे-
क्षयैवाग्नेशब्द उपपादनीय इति भावः एतेनाप एव
मसर्जादौ तामु बीजमवामृजदितिमन्वादिष्प्रतिष्व-
प्यादावित्यादिशब्दः पृथिव्याद्यपेक्षयैव बोध्यः ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ।

अतस्तथाह्याहेत्यनुवर्तते अतो जलात्पृथिवी जा-
यते तथा ह्याह सैव श्रुतिः“अद्भ्यः पृथिवीति” । ननु
छान्दोग्ये“ता आप ऐक्षत बभूवुः स्याम प्रजायेमहि ता
अन्नमसजन्ते”त्यनेन जलाद्बीजियवादिह्यपस्थान्स्थो-
त्यत्तिरुक्ता तदेकवाक्यतया च तैत्तिरीयके ऽपि पृथि-
वीशब्दो ऽन्न पर एवोचितः सामान्यशब्दस्य विशेषप-
रत्वे लक्षणाद्यभावादित्याशङ्क्याह अधिकाररूपशब्दा-
न्तरेभ्य इति सर्वश्रुतिषु जलात्पृथिव्येव बोध्या छा-
न्दोग्ये अन्नशब्दस्य पृथिवीलक्षकत्वात् कुतः महाभू-
ताधिकारात् तथा छान्दोग्ये“यत्कृष्णं तदन्नस्येति”
सामान्यपृथिवीह्यपस्य कथनात् अन्नरूपस्य शुक्लादेरपि
दर्शनात् तथा“तद्यदपां सर आसीत्तत्समहन्यत मा पृ-
थिव्यभवद्दि”ति श्रुत्यन्तराच्चेत्यर्थः । एवं तैत्तिरीयक-
श्रुतिमवलम्ब्य ब्रह्मणः सकाशात् क्रमेण पञ्चभूतोत्प-
त्तिरवधारिता । तत्रायं संशयः किं परमेश्वर आ-
काशमेव स्वयं सृजति वाखादींस्तु परत एव पि-
तामहइव पुत्रद्वारा पौत्रं किं वा वाखादीनपि स्वयं

सृजति यथा कुलालः स्वयं कपालं सृष्ट्वा तेनैव कपालेन स्वयं षटमपि सृजति आकाशादि देवानां च करचरणादिवदीश्वराधिष्ठिततदा स्रष्टृत्वोपपत्तेः कर्षणादिकर्मसु गोहलिकाद्युभयकर्तृकत्वदर्शनादिति तत्रोत्तरं पक्षं सिद्धान्तयति ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्संः ।

स प्रकृतः परमेश्वरस्तत्तद्रूपेणावस्थितः सर्वं सृजति कुतः तदभिध्यानरूपात्तल्लिङ्गात् छान्दाग्यादौ सिद्धं देवतैश्चत इत्याहमिमास्त्रिस्तो देवता अग्नेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिरूपं यदीश्वरस्याभिधानं तदेव हि परेश्वरस्य स्वतः सर्व-स्रष्टृत्वे लिङ्गं, यदि ह्याकाशादयो देवाः स्वातन्त्र्येणैव स्वस्वकार्यस्रष्टारः स्युरीश्वरस्तु हेतुकर्तृमात्र-स्तर्हि न ब्रह्माण्डादिसृष्टये तत्तद्देवतान्तर्यामी भूत्वा स्वयं सृष्ट्यामीति परमेश्वरस्य संकल्पः स्यात् अपि तु सर्जयिष्यामीत्येव स्यात् अतो ऽवगम्यते देवादीनामग्न्यप्रदादिवदेव पारतन्त्र्याहारवादिस्मृष्टावपि पर-मेश्वरशेषतैव न स्यात् गोर्गमनादिषु गोपालवशता-वदिति । अत्र तत्तेज ऐश्वर्येत्याद्यभिधानं परमेश्व-रस्य स्रष्टृत्वे लिङ्गमिति केचित्, तत्र तादृशाभिधा-नानां तैजसाद्याभिमानिदेवतास्यपि संभवात् “अ-भिमानिव्यपदेशस्तु विशेषाद्गुणतिश्या”मिति सूत्रेणैव

३३२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानावृताख्ये [सू० १३।१४

तादृशवाक्शेषभिमानियपदेशस्योक्तत्वाच्च । न च प्रक-
रणात्तत्तेज ऐक्षतेत्यादिष्वपि परमेश्वर एवाभिध्या-
तेति वाच्यं, प्रकरणात्तेजसादिशब्दस्य बलवत्त्वादिति ।
वस्तुतस्तु सृजतीति क्रियापदाध्याहारं विनैवेदं सूत्र-
मित्यं व्याख्येयं, जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञातत्वा-
द्ब्रह्मणो भूतजन्महेतुत्वं प्रतिपादानेन सूत्रेणान्तर्या-
मित्वादिभिः स्थितिहेतुत्वमाह तदपि ध्यानादित्या-
दिना । तथा चायमर्थः तद्यथोक्तमाकाशादिभूतपञ्चकं
स एव परमेश्वर एव अन्तर्यामिरूपेण प्रविश्य श-
क्तिशक्तिमन्त्यायेन देहदेहिबदविभागेन कार्यकारणा-
विभागेन च स्थितः कुतः ।

प्रवेशाभिध्यानरूपादीश्वराभेदलिङ्गादिति ।

अतः सिद्धं सर्वान्तयामः सर्वाधारश्च सन्स एव
सर्वं धारयतीति तदेवं भूतपञ्चकसृष्टिस्थितिहेतुत्वं
ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तत्प्रलयहेतुत्वं प्रतिपादयति ।

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च ।

क्रमणं क्रमो गमनं ब्रह्मण्यप्यय इति यावत्स
च प्रलयो विपर्ययेण जन्मनो वैपरीत्येन भवति कुतः
अतः शब्दात् ।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यासु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते वायौ ज्योतिः प्रलीयते ॥

वायुः प्रलीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते ।

इत्यादि स्मृत्यनुमितश्रुतेरित्यर्थः । युक्तिमप्या-
ह उपपद्यते चेति उपपद्यते चार्थवैपरीत्येन क्रमः
सृष्ट्यादौ कारणोऽथेव कार्य्याणां लयदर्शनादित्य-
र्थः । ब्रह्मणि पञ्चभूतजन्मादिहेतुत्वं विचारितम्
इदानीं अन्तःकरणजन्मादिहेतुत्वं विचारणीयं
तत्र संशयः किं सांख्यानामिव भूतसृष्टेः पूर्व-
मेव बुद्ध्यहङ्कारसृष्टिरुत भूतसृष्टेः पञ्चादिति तत्र
सिद्धान्तमाह ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण त- ल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ।

सदाकाशयोरन्तरा मध्ये विज्ञानमनसी जन्मा-
दिप्रतिभवतः शङ्कानिराकरणासुखेनैवात्र हेतुं वक्ष्य-
ति विज्ञानं महदाख्याबुद्धिर्निश्चयात्मकवृत्तिमती भ-
नश्च संकल्पादिवृत्तिमत् अनयोरेव चित्ताहंकारयो-
र्निवेशः एकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रभेदेन प्राणा-
दिवच्चतुर्धा विभागात् अन्तःकरणस्यैकत्वं च पञ्चवृ-
त्तिमनोवदितिसूत्रात्त्वक्ष्यते तत्रैव चेदं विचारयि-
ष्यामः । सांख्ययोगयोश्च महतो ऽहंकारः अहंकारा-
न्मन इति कार्य्यकारणभावो वृत्त्यभिप्रायेणैकस्मिन्ने-
वान्तःकरणे प्रोक्तः धर्मभेदे हि पातञ्जलभाष्ये व्यास-
वाक्यं विरुध्येत यथा क्लेशकर्मविपाकाशया मनसि वर्त-
मानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति तत्र बुद्धिधर्माणां भो-

३३४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू०१५]

गादीनां मनोधर्मत्वोक्तेरिति । अत्र शङ्कते ननु क्रमे-
णाकाशाद्यनन्तरमेव ते उत्पद्यन्ते कुतः तल्लिङ्गात्-
त्तेजो ऽसृजतेति तेजः सृष्टानन्तरमेव तत्तेज ऐश्व-
र्यं बहुस्यामित्येवंरूपस्यान्तःकरणव्यापारस्य श्रवणात्
एवं भूतान्तरे ऽपि भूतसृष्टानन्तरमेव तदीक्षणस्य
श्रवणादित्यर्थः । समाधत्ते न अविशेषादिति अन्तरो-
त्पत्तावपि लिङ्गानामविशेषात् अविशिष्टत्वात् ए-
तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायु-
ज्यांतिरापञ्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतौ
पाठक्रमस्यान्तरोत्पत्तिलिङ्गस्य सत्त्वादित्यर्थः । मनः
शब्देनावान्तःकरणसामान्यमेवोक्तं विशेषान्तराव-
चनेन गोबलीवर्हन्त्यायानवकाशात्, नन्वेवं लिङ्गयो-
रविशेषादन्तरैवान्तःकरणोत्पत्तिरिति कथमवधार्य-
मितिचेत् अन्तरोत्पत्तौ यथोक्तलिङ्गद्वयस्यैवोपपत्तेः
पूर्वोत्पन्नस्यान्तःकरणस्य पश्चाद्दृत्तिसम्भवात् पश्चादु-
त्पत्तौ च पाठक्रमाऽनुपपत्तेरिति अथ वा अन्तःक-
रणस्य पूर्वोत्पन्नत्वे ऽपौक्षणोपपत्त्यविशेषाल्लक्षणं लि-
ङ्गमित्यर्थः किं च बाधकश्रुत्यभावेन स्मृत्या तद-
नुमितश्रुत्या चान्तरेवान्तःकरणस्य जन्मादिकम-
वधारणीयं, न चाकाशादिसृष्टिश्रुतिर्बाधिका भवति
श्रुतिषु कुत्रापि समग्रसृष्टकथनात् उपासनादि-
परत्वेन श्रुतेः सृष्टौ तत्क्रमे वा तात्पर्याभावाच्च श्रु-
तौ तु सर्गप्रलयप्रक्रियायाः स्वपरत्वेन क्रमपरत्वेन
च प्रकृते स्मृतेरेव बलवत्त्वादिति । यत्र व स्मृत्यांरेवा-

न्योग्यविरोधः सृष्टावंगतो दृश्यते तत्र कल्पभेदेन वि-
 रोधः परिहर्तव्य इति तस्मात्सिद्धं सदाकाशयोर्मध्ये
 ऽन्तःकरणासृष्टिरिति उत्तरपादे चापरेषां प्राणोन्द्रिय-
 सुक्ष्मभूतानामपि सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पत्तिं
 वक्ष्यति अतः श्रुतिस्मृतयोः सृष्टिप्रक्रिया ऽविरुद्धैव
 मन्तव्या येतु सूत्राणामुज्ज्वलं परित्यज्य स्मृतिविकृतां
 सृष्टिप्रक्रियां श्रौतत्वेन परिकल्प्य सर्वा मन्वादिस्मृ-
 तिसप्रमाणीकुर्वन्ति तैरिदं महाभारतवाक्यं न श्रुतम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥

विभेद्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ।

नन्वेवं सदाकाशयोर्मध्ये ऽन्तःकरणासृष्टाङ्गी-
 कारे “ऽन्नमयं हि सोम्य मन” इत्यादिश्रुतिविरोध-
 स्तथा विराड्देहाद्विरण्यगर्भस्य करणोत्पत्तिबोधकम-
 न्वादिविरोधश्च यथा विराड्देहाधिकारे मनौ ।

उद्धवर्हीत्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं ।

मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥

इत्यादि तामिमामाशङ्कामपाकरोति ।

**चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्वाप-
 देशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ।**

चराचरं शरीरमाश्रित्यास्यान्तःकरणजन्मादे-
 र्व्यपदेशस्तु भाक्तो गौणः स्यात् । कथं तद्भावभावि-
 त्वात् तेषां चराचरशरीराणां भावैर्धर्मैर्बुद्धिं ज्ञासादि-

३३६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्तराख्ये [सू० १६]

ह्रपैर्भावित्र्वाहर्मित्वाद्ब्रह्मिज्ञासादिमत्वादिन्त्यर्थः । तदे-
तत् श्रुत्या स्वयमेवोक्तं यथा एवं सोम्य ते षोडशा-
नां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत् सान्नेनोपसमा-
हिताप्रज्वालीत्तयैर्ह्र वेदाननुभवस्यन्मयं हि सो-
म्य मन इत्यादि अत्र हि मनस एका कलावशिष्टा
साह्यन्नेन प्राज्वालीदित्येवोक्तं न ह्यन्मिति अतो-
ऽन्निमित्तकट्ट्याख्यविकारादन्मयं मन इत्युक्तम्
एवमेव "आपो मयः प्राणस्तेजोमयौ वागि"त्यादिश्रु-
तेरप्यर्थोऽवधारणीयः यच्चोक्तं मनुवाक्यं तत्रापि
उह्वहेत्यनेन धात्वर्थमर्यादया संवर्द्धितवानित्येवा-
वगम्यत इति यदि च विण्डुदेहादेव हि हिरण्यगर्भ-
बुद्ध्यादीनासृष्टिर्मन्वभिप्रेता स्यात् तदा ।

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिमृक्षया ।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥

इत्यादिक्रमेण प्रञ्चभूतसृष्ट्यन्तरमित्येषा सृ-
ष्टिरादित इति वाक्यशेषो विरुध्येत आदितः सर्गा-
दावित्यर्थः अतो मनावादि सृष्टिरेवमुख्या विण्डुदेहे
करणसृष्टिस्तु प्रवृद्ध्याभिव्यक्तिमात्रेण गौणीति विवे-
क्तव्यम् । एवमन्येष्वपि पुराणेतिहासादिषु द्विधा श्रु-
यमाणा प्राणकरणसृष्टिविवेक्तव्या इदं त्ववधेयम्
अन्तःकरणपरिमाणस्याचार्य्येणानुक्तत्वादभ्यर्हितेन
योगशास्त्रेणोक्तं व्यामदेवैश्च पातञ्जलभाष्येऽनुभवं
विभुपरिमाणमेवास्माभिरप्यभुपगन्तव्यम् अणवश्चे-

आगामिसूत्रेण च तन्मात्राणामेवोत्पत्तेर्वक्ष्यमाण-
 भात् एवं च सति नित्यानित्योभयरूपमेव आकाश-
 मपि भवति तत्र कारणाकाशवन्नित्यं विभुस-
 न. घटमाकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं । द्वाभ्यां
 अन्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने इत्यादिस्मृतेः, ई-
 शोपाधिदृष्टान्तेन सामान्यत आत्मपाधित्वावच्छेदेनैव
 लाघवाद्बिभुत्वकल्पनौचित्याच्च, तदेव च गुणान्तरसं-
 भेदेन दधिवत्कार्यं मनोरूपेणापि परिणमत इति
 मनस्यैव केवलकार्यत्वे यावदात्मभावित्वाच्च न दोषः
 पुंस्त्वादिषत्वस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगादित्यागामिसूत्रद्व-
 यानुपपत्तेः केवलनित्यत्वे चैतन्माज्जायते प्राणो मन
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति तच्च कार्यं मनोऽदृ-
 ष्टादिवशादनियतपरिमाणं भवतीति मनसो विभुस-
 ध्यमाणपरिमाणानि शास्त्रेषु अवगम्यमानान्युपपद्यन्ते ।
 इदानीं जीवस्याप्यन्तराल एवान्तःकरणहारकाभिव्य-
 क्तिरूपा गौण्युत्पत्तिः परमेश्वरांशरूपेण विचार्या त-
 दर्थं पादसमाप्तिपर्यन्तं जीवप्रक्रिया तत्रादौ जीवस्य
 उत्पत्तिं निराकरोति अंशत्वोपपत्तये वक्ष्यमाणसो-
 क्षोपपत्तये च ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ।

अत्रात्मशब्दो न परमात्मपरः अंशत्वस्य वक्ष्य-
 माणात्वात् (*नेन पर इतिवक्ष्यमाणसूत्राच्च तथा च

३३८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाभ्युत्थाने [सू० १०।१८
 अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्येति श्रूयमाणः) आत्मा
 जीवो नोत्पद्यते कुतः अश्रुतेः जीवोत्पत्तेरश्रवणात्
 अनेन जीवेनात्मना ऽऽनुप्रविश्येत्यादिश्रुतिषु जीवानां
 पूर्वसिद्धताया एवायगमात्, ननु छान्दोग्ये जीवस्य सि-
 द्धवन्निर्देशे ऽपि यथाऽऽ“ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्प-
 रन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वं एत आत्मनो व्युत्प-
 रन्ति वक्षीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूता” इत्यादिषु जी-
 वोत्पत्तिः श्रूयते इत्याशङ्क्याह नित्यत्वाच्च ताव्य इति
 ताव्यः श्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वाच्च जीवापेतं वाव
 किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते इत्यादिरूपाम्य इ-
 त्यर्थः च शब्दात् श्रुत्युक्तबन्धमोक्षाद्यनुपपत्त्यादयो
 याज्ञा उक्ता चोत्पत्तिरौपाधिकी अभिव्यक्त्या गौरी-
 वेति भावः ।

श्री ५त एव ।

अत एव नित्यत्वादेव जीवो ऽज्ञः पूर्वानुभूत-
 स्मर्त्ता भवति अनित्यत्वे हि पूर्वाननुभूतं स्तन-
 पानेष्टसाधनत्वादिकं ज्ञातमात्रः स्मर्त्ता न शक्नोति
 जन्मनः पूर्वमसत्त्वात् ततश्च स्तनपानादिप्रवृत्त्यनुप-
 पत्तिरतो ऽज्ञत्वानुपपत्तिरतो ज्ञत्वानुपपत्त्या ऽऽध्यात्मा
 नित्यः सिद्धतीत्यर्थः । यद्यपि संस्कारस्मृत्यादीनां
 चित्तधर्मत्वमेव तथापि य एव चित्तनो ऽनुभावा-
 न्मवुत्तिष्ठित्तद्वारा यस्य विषयस्य द्रष्टा भवति स एव

स्मृतिद्वारा ऽपि तस्य द्रष्टा भवति नान्य इति नियमो ऽस्त्येवेति भावः । इदानीं पितापुत्रवदंशांशिभाष्यो-
पपादकं ब्रह्मसङ्घपत्वं प्रतिपादयितुं जीवस्य विभुत्व-
कर्तृत्वादयो ऽशेषविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते एवं ब्रह्माभि-
न्नास्य जीवस्य नित्यत्वे ऽपि ब्रह्मांशत्वेन पितापुत्रवद्दे-
तुहेतुमज्ञावसंभवाज्जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञा से-
त्स्यति तथांशाश्रयभेदेनाप्यात्मैक्यं सेत्स्यति सेत्स्यति च
ब्रह्मात्मत्वम् आत्मेति तूपयन्ति चेत्यनेन वक्ष्यमाणं
सेत्स्यति च साम्येनाप्युपासिति तत्रादौ जीवस्याणुत्वं
निराकर्तृत्वं तत्र च सूत्रत्रयात्मकमहावाक्येन जी-
वाणुत्वं शङ्कते ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ।

ताभ्य इत्यनुवर्तते नाणुरिति च साध्यं तृतीय-
सूत्रे वक्ष्यति सूत्रद्वैष्यं दुर्बोधता स्यात् इत्याशयेन पृ-
थक्सूत्रद्वयेनात्रादी हेतुद्वयनिर्वचनमिति बाध्यं तथा
चायमर्थः नापुरुषो जीव इति यावत्स अणुः कुतः
उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्यः उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभ्य इ-
त्यर्थः न हि विभोरुक्तमणं गमनमागमनं वा संभव-
तीति भावः “स यदा अस्माच्छरीरादुत्क्रान्तिं सच्चै-
वैतैः सर्वैरुत्क्रामती”त्यादिरुत्क्रान्तिश्रुतिः “ये चैके वा
ऽस्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती”त्या-
दिर्गतश्रुतिः “तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय धर्म-

३४० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतास्थे [सू० १६।२०।२१

ण"इत्यादिरागतिश्रुतिरिति नित्यत्वव्यवस्थापनात्तु
निरवयवत्वेन न मध्यमपरिमाणसंभव इत्याशयः हे-
त्वन्तरमाह ।

स्वात्मना चीत्तरयोः ।

ताभ्य इत्यत्राप्यनुवर्तते इतश्च जीवो ऽणुः स्वात्म-
नोत्तरयोश्च ताभ्यः श्रुतिभ्य इत्यन्वयः अयमर्थः स्वात्मना
स्वस्यात्मना सदास्थेन विभुना विशिष्टयोः संबन्धयोः
उत्तरयोर्गत्यागत्योः प्रतिपादिकाः श्रुतयः "सति स-
ति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह" इत्याद्याः "सत
आगत्य न विदुः सतआगच्छामह" इत्याद्याश्च न
हीदं ब्रह्मणि गमनागमनं विभुत्वे सति जीवस्य सं-
भवति हयोर्विभुनो संयोगविभागासम्भवान्न चान्तः
करणद्वारा भविष्यति अन्तःकरणे प्रमाणाभावाद्-
न्यद्वारकत्वकल्पने गौरवाच्चेति ।

नाणुरतश्चुतेरिति चेन्नेतराधि- क्षात् ।

न नाणुरिति साध्यं पूर्वसूत्राभागां व्याख्यातं शेषा-
र्षश्चायं ननु जीवो ऽणुर्न भवति अतश्चुतेः अणु-
श्रुतेः "अस्थूलमनखण्डस्वमिति आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्य" इति च श्रुतेरिति चेन्न, इतराधिकारात्
तादृशश्रुतीनां परमात्माधिकारस्यत्वादिति इतश्च
विभुत्वश्रुतयः परमात्मपरा एव न जीवपरा इत्याह ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ।

स्वस्य जीवस्याणुत्ववाचकशब्दात् एषो ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यादिह्रुपात्तथा स्वस्य उन्मानात् अणुद्रव्यपरिमितत्वान्चेत्यर्थः । बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः । ननु जीवस्याणुत्वे सति जलावगाहादौ सर्वदेहावच्छेदेन शैत्योपलब्धिर्न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

अविरोधश्चन्दनवत् ।

यथा हि चन्दनविन्दुः शरीरैकदेशसंबन्धो ऽपि शरीरव्यापिनमाह्लादं करोति तथैव देहैकदेशस्थो ऽपि जीवः शरीरव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति नास्त्यत्र विरोध इत्यर्थः ।

अवस्थितिविशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भृदि हि ।

नन्ववस्थितौ जीवचन्दनयोर्विशेष्यं विशेषो वर्त्तते चन्दनं हि प्रत्यक्षत एव ललाटाद्येकदेशे दृश्यत इत्यगत्या तत्र युक्तिविरुद्धमपि कल्प्यते आत्मा त्वतीन्द्रिय इत्यवस्थाने प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषाज्जीवे युक्तिविरोधेन विभुत्वमेवोचितमिति चेन्न, आत्मनी ऽपि स्थानविशेषस्य श्रुतित एव भवन्निरभ्युपगमात् तत्रैकदे-

३४२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २२।२।३।२०।२१]

शमात्रेण श्रुतिं पठति हृदि हीति हृदि ह्येष आत्मा
स वा एष आत्मा हृदीत्यादिर्हि श्रुतिर्वर्त्तत इत्यर्थः
ननु तथापि विषमो दृष्टान्तः चन्दनस्य सावयवत्वे-
नावयवद्वारा सकलदेहसंबन्धः संभवेत् आत्मा च नि-
रवयव इति शङ्कायां दृष्टान्तान्तरमाह ।

गुणाद्वा लोकावत् ।

अविरोध इत्यनुवर्तते यथा प्रदीपादिरूप आ-
लोको गैहैकदेशस्थो ऽपि प्रकाशाख्येन रूपगुणेन
गैहं व्याप्नोति तथैव शरीरैकदेशस्थो ऽणुर्जीवो ऽपि
ज्ञानगुणेन देहं व्यापिष्यति नास्त्यत्र विरोध इत्यर्थः
इनु गुणानामाश्रयगमनं विना देशान्तरव्यापनं क्वा-
पि न दृष्टं स्वतो ऽक्रियत्वादिति तत्राह ।

व्यतिरेको गन्धवत् ।

यथा गन्धस्य क्लेवलगुणस्यापि चम्पकादिभ्यो
व्यतिरेकः दूरदेशगमनार्थं विभाग एवं दीपाद्यालोक-
स्य चैतन्यस्य च स्यादित्यर्थः अनुभवबलाद् गुणा-
नामपि क्रिया स्यादिति भावः ।

तथा च दर्शयति ।

तथा च स्मृतिरपि अनन्तारश्मयस्तस्य दीपवद्यः
स्थितो हृदीत्याद्या एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना सर्व-
तगा यथेत्याद्या चैकदेशस्थितस्य चैतन्दगुणेन देह-

दर्शयतीत्यर्थः तन्मादणुर्जीव इति सिद्धं तदे-
वमात्माणुत्वे प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

पृथगुपदेशात् ।

जीवादणुरुपाधिभूतः पृथक् कुतः उपदेशात्स
चानन्त्याय कल्पते सवाएष महानज आत्मा योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वो-
पदेशादित्यर्थः एवं नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं
सनातन इत्यादिस्मृतयो ऽप्यात्मसामान्यस्यैव वि-
भुत्वे प्रमाणानि बोध्यानि । नन्वेवमुक्तान्त्यादयो ऽणु-
त्वोन्मानहृदयप्रवेशादयश्च श्रुतिस्मृतिषूच्यमानाः क-
थमुपपद्येरंस्तत्राह ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्वापदेशः प्रा- ञ्चवत् ।

उपाधिभूतादणुगुणसारत्वात्तु अणुगुणव्यपदेशो
लोके यथा प्राञ्च इत्यन्वयः अयमर्थः जीवोपाधिबु-
द्धिरणुः कार्य्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः तस्य चो-
पाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारमात्रगुणक एव
जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च स्वतो निर्गुणत्वात्
अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादि-
व्यपदेशो न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या
व्यपदिश्यते विभुत्वश्रुतिविरोधात् ।

३४४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाख्यायां [सू० २८।२६

पुमान्सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः

कुतः कासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम् ॥

इत्यादिस्मृतिविरोधान्चेति अयं च विभागः
श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः “यथा कस्मिन्नहउत्क्रान्तो भ-
विष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीतिस
प्राणमसृजतेति तथा बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्यारा-
ग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्टः बालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्तग्राय
कल्पत इति अत्राद्यार्धेन बुद्धिसंपर्काज्जीवस्य परिच्छि-
न्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद्द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य
स्वत आनन्त्यं प्रोक्तं तत्रच स्वत आनन्त्यमौपाधि-
कपरिच्छेदोपगममात्रम् । अथ वा उपाधिशुद्ध्या तस्य
परिच्छिन्नविकारविगमे सत्युपाधिर्नैव सह विभुत्वा-
भिव्यक्तिः न पुनः साधनसाध्यं दिग्म्बराणामिव म-तव्यं
सावयवत्वादिना विनाशित्वप्रसङ्गादिति प्राज्ञवदि-
ति यथा प्राज्ञ ईश्वरे माया परमाख्याद्युपाधिगुण-
सारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः सो ऽकामयत अणो-
रणीयान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राधिषत् प्राज्ञेनान्वाहूढ-
उत्सृज्य यातीत्यादिः तद्वदित्यर्थः तदेतज्जीवस्य ग-
मनादेरौपाधिकत्वम् ।

घटसंहतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

वृत्ति श्रुत्या गतिश्रुतिरप्युपाधियोगाद्वाकाशव-

दिति सांख्यमूत्रेण च स्पष्टमुक्तमत्र सूत्रे तद्गुणसार-
न्ववचनाज्जीवस्य कर्तृत्वादिप्रमुखः संसारो ऽप्यौपा-
धिक इत्यायातम् । नन्वेवं यदि बुद्धिगुणा एव जी-
वस्य गुणाः न तु स्वतः सुखदुःखधर्माधर्मादिमत्त्वं
तदा प्रलयादौ बुद्धेर्विनाशे सत्यात्मनो मोक्षापत्ति-
स्तथा च प्राकृतप्रलयानन्तरं पुनः सृष्टिर्न स्यात् मु-
क्तस्य च पुनरुपाध्युत्पत्त्या संसाराभ्युपगमे ऽनिर्मा-
क्षापत्तिरित्याशङ्कामपाकरोति ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्त- द्दर्शनात् ।

नोक्तदोषः कुतः, तस्य पृथक्शब्देनोक्तस्योपाधे-
र्यावदात्मभावित्वात्, उपाधेरन्तःकरणस्य यावदा-
त्मावस्थित्यवस्थानात् निवृत्त्यादिति यावत्, तद्दर्शनात्
यावदात्मभावित्वश्रवणात्, कर्माणि विज्ञानमयश्च
आत्मा परे व्यये सर्व एकी भवन्ति कतम आत्माऽयो
ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिष्वित्यर्थः, (#विज्ञान-
मयो बुद्ध्याधीनाखिलव्यवहारः यतो वा यदात्मभावि-
त्वमर्थाच्छ्रुत्योक्तम्, अदृष्टानाश्रयत्वेनामादेरनन्तत्वात्)
विज्ञानशब्दश्च बुद्ध्याख्यकरणावाच्यपि भवति विज्ञान-
मयो मनोमयः प्राणमय इत्यादौ मनषादिभिः
सह पाठात्, उक्तवाक्यबोध्यं विज्ञानशब्दो न चैतन्य-

३४६ 'ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्वैताख्ये [सू० ३०।३१
 वाची, न वा कादाचित्कसंबन्धेन विज्ञानमयत्वं विष-
 द्धितं परमात्मव्यावृत्त्यसंभवादिति मोक्षधर्मादिस्मृ-
 त्यनुमितश्रुतिव्यस्य बुद्धेर्नित्यत्वमवसेयं, यथा मोक्षधर्मे
 बुद्धिपुरुषौ प्रकृत्य ।

सृजते च गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।

• पृथग्भूतौ प्रकृत्यैतौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥

इति प्रलयमोक्षोदौ च ज्ञानादिहेतुः संयोग-
 विशेष एव नश्यति न तु संयोगसामान्यमतः सर्वदा
 संप्रयोग उक्तः । नन्वेवमन्तः करणस्य नित्यत्वे ऽनिर्मा-
 क्षः स्यादिति चेन्न, कर्मादिरूपनिमित्तकारणाणि द-
 ग्ध्वीजदवस्थितादन्तःकरणत्वं मारासंभवेन मोक्ष-
 सम्भवात्, अन्तःकरणस्य च सत्त्वादिगुणान्तःपातिन
 इतरगुणवत्प्रलये विलयान्न तेन ब्रह्मणो ऽद्वैतं तथा
 ह्युक्तं प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य इति सूत्रेणेति
 बोध्यम् । नन्वेवमन्तःकरणस्य नित्यत्वे अन्तराविज्ञा-
 नमनसी इत्यादिमूढोक्तं बुद्धिजन्मानुपपन्नं तथा "एत-
 स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यादिश्रुतयः
 प्रकृतेर्महान् महतो ऽहङ्कार इत्यादिस्मृतिर्यथानुपप-
 न्ना इत्याशङ्कामपाकरोति ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्ति-
 योगात् ।

(१) महा० भी० पृ० २४ ७ श्लो० २२ ।

(१) खखामिमावोऽपि इति १ पु० पा० ।

यावदात्मभाव्येवान्तःकरणं पुंस्त्वादीनामुपस्थे
न्द्रियादीनामिवास्यान्तःकरणस्य सतो विद्यमानस्यै-
वाभिव्यक्तैर्योगात् युक्तत्वादित्यर्थः । पुंस्त्वादिवदित्यनेन
घटादिवैलक्षण्यमुक्तं घटादीनां ह्यतीतानागतावस्थया
प्रलये सत्वम्, अन्तःकरणस्य तु वर्तमानावस्थयैव
सत्त्वं, यथा चक्षुरादिभिः मह बाल्ये ऽपि उपस्थेन्द्रियं
तिष्ठति किं त्वनभिव्यक्ततया कार्य्यकारं न भवति, त-
देव तु यौवने अन्नादिना दृश्याख्यविकारं गच्छदभि-
क्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नोति एवमेवान्तःकरणं प्रलये
त्रिभुरूपेण विद्यमानमप्यनभिव्यक्तं कार्य्यक्षमं न भ-
वति सर्गादौ तु गुणान्तरोपष्टम्बेन आकाशवदंशतः
परिणामविशेषं गच्छदभिव्यक्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नो-
ति घटादिकं तु नैवम्, अत एव जीवादपि वैलक्ष-
ण्यम् । जीवस्य अंशतो ऽपि दृष्ट्यादिविकाराभावेनैता-
दृशाभिव्यक्तिरूपोत्पत्त्यभावात् अतो जीवोत्पत्तिर्गौणी
नान्तःकरणस्येति विभागः । नन्वेतादृश्यत्पत्तिर्दृष्टिल-
क्षणा प्रकृतेरपि संभवतीति कथमसंभवस्तु मत इति
सूत्रेण प्रकृत्युत्पत्तिर्निराकृतेति चेन्न, सदाख्यात्सूक्ष्मरू-
पेणैव प्रकृतितद्गुणानामुत्पत्तेश्चैव सूत्रेण निराकृतत्वात्
सूक्ष्मान्तःकरणस्य च प्रकृतिगुणमध्ये प्रवेशाज्जन्मप्रति-
षिद्धमेव तेन सूत्रेणोति मन्तव्यम् । कार्य्योपाधिरयं जीव
इत्यादिश्रुतिस्तु जीवोपाधेरन्तःकरणास्य कार्य्यकार-
णोभयरूपत्वादुपपद्यते जीवेषु कार्य्योपस्थान्पाधिधर्मा-
णामेवदर्शनाच्च (*प्रतिबिम्बनन्तु कार्य्यमात्रोपाधित्वव्य-

३४८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३२१
वहारः) धर्माधर्माद्यवस्थानार्थं त्वव्यवहार्यो बीजव-
त्कारणोपाधिरिष्यत एव, अन्यथा प्रलये जीवस्य ध-
र्माधर्मवासनानामाश्रयासंभवात् । न च प्रकृतिरेव
तदाश्रयो ऽस्तु किं नित्यान्तःकरणस्वीकारेणेति वा-
च्यम् । अन्तःकरणादिसूक्ष्मावस्थाहृपसत्त्वादिगुणोभ्यो
ऽतिरिक्तायाः प्रकृतेरनभ्युपगमाच्च । अतो बीजाहुर-
वज्जीवोपाधिर्नित्यकार्योभयरूप इति । नन्वात्मनो
ऽन्तःकरणमेव कथं स्वीक्रियते तत्राह ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वा ऽऽन्यथा ।

अन्यथा ऽन्ततःकारणानङ्गीकारे स्वत एवात्मनः
अर्थाकाररूपार्थग्रहणाभ्युपगमे नित्योपलब्धिप्रसङ्गः
विभोः सदा सर्वसम्बन्धात् । तदनभ्युपगमे च नित्या-
नुपलब्धिप्रसङ्गः । अथोच्यते आत्मनो विषयस्य वा
ऽन्यतरस्य आकारजननशक्तिप्रतिबन्धान्नोपलब्धि नि-
त्यता न वा ऽनुपलब्धिनित्यता प्रतिबन्धापगमे ज्ञा-
नोत्पत्तेरिति । एवमपि आत्मविषयात्मत इति नियमः
कल्प्यः स्यात् नियमनं नियमः शक्तेः प्रतिबन्ध इत्य-
र्थः । तथा च प्रतिबन्धककल्पनापेक्षया कारणकल्पनैव
लघीयसीति भावः । यद्यपि पुरुषस्य ज्ञानं नित्यं त-
थापि चेतने प्रतिबिम्बरूपेण विषयाकारताहृपे वि-

प्रयसंबन्धे बुद्धेः करणत्वम् ।

गृहीतानीन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तन्मै विश्वात्मने नमः ॥

इतिस्मृतेरिति बोध्यम् । एवं ज्ञानाख्यभोगानित्य-
त्वार्थं सुखदुःखानि, विविधरूपपरिणामाश्च च धर्मा-
धर्मादिकमपि जीवस्यापेक्षितं तदाधारतयाऽप्य-
न्तःकरणं कल्पनीयमित्यपि बोध्यम्, एवं तावद-
न्तःकरणे युक्तिरुक्ता श्रुतिश्चोच्यते “अन्यत्र मना-
अभ्रुवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृ-
णोति कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञा अश्रद्धा
धृतिरधृतिः क्रीडीर्भीरिरित्येतत्सर्वं मन एवे”ति । त-
च्चान्तःकरणं स्वसाक्षिणि स्नामिनि केवलचिद्रूपे
स्वसंसारसंक्रामकत्वेन स्फाटिके जपावदुपाधिरित्यु-
च्यते । तथा च कौर्मं ।

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फाटिको जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः ॥

यथा स्वप्रभया भाति केवलः स्फाटिको पलः ।

उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते ॥

इति इदानीं जीवः कर्त्ता भवति न वा क-
र्त्तत्वे ऽपि तत्कर्त्तृत्वं चैतन्यवत्त्वधर्म एव, उतौपा-
धिकं ब्राह्मणत्वादिवत् औपाधिककर्त्तृत्वे ऽपि त-
त्किं स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण वेति कर्त्तृत्वगोचरो

३५० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० ३३

विचारः क्रियते । कर्तृत्वं चात्र कार्यजनककृत्याश्रयत्वम् । ननु ब्रह्मविचारः प्रतिज्ञातः किमर्थं जीवस्यातिविशेषः परीक्ष्यत इति चेन्न, वक्ष्यमाणब्रह्मांशत्वोपपादनाय ब्रह्मसारूप्यस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् सर्वकर्त्रीश्वराभ्युपगमे जीवस्याऽकर्तृतापत्त्या विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यदोषस्य परिहर्तव्यत्वाच्च । किं च सकलशक्त्यादिविशिष्टब्रह्मविचार एवाभिप्रेतः प्रतिज्ञासूत्रस्य शक्तिद्वारेण हि ब्रह्मण ऐश्वर्यादिकं चेतनाचेतनशक्तीनामन्योन्यसुत्कर्षापकर्षाभ्यां तारतम्येनीपासनाभेदाच्च विवेचयितुं शक्यन्ते अतः शक्तीनामप्यशेषविशेषो विचार्य इति ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात् ।

अत्रायं संशयः “अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि यः स्थितस्तस्मिन्निदात्मयो निःशब्दः कान्तः वा वशी सर्वविद्य” इत्यादिश्रुतिषु परमात्मन एव कर्तृत्वं श्रूयते जीवेन सहप्रवेशश्च जीवस्य भोगसंपादनार्थं तथा स हि कर्त्तव्यादिश्रुती च जीवस्य कर्तृत्वं श्रूयते तत्किं परमेश्वर एव कर्त्ता किं वा जीव एव आहोस्विदुभावेवेति । तत्रायं पूर्वपक्षः कर्तृत्वं कर्मतत्फलादिषु ब्रह्मण एव जीवकृत्यभावेन दैवमात्रादपि कार्यसिद्धेः ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्वै- श्रविपर्ययः ।

“मनसा संकल्पयति वाचा ऽभिलषति क-
र्मणा चोपपादयति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि
तनुते ऽपिचे”त्यादिषु शब्देनैव क्रियायां कर्तृत्व-
व्यपदेशाच्च । न चेज्जीवः कर्त्ता किं त्वीश्वरस्य क-
रणमेव सः तदा संकल्पत इत्यादिह्रपो निर्द्वैशस्य वि-
पर्यय एव स्यात् युज्यतेत्यर्थः । एवं जीवस्यापि कर्त्तृत्वं
मीमांसितम् । इदानीं तस्य कर्तृत्वस्यौपाधिकत्वं
प्रतिपादयितुं चैतन्यवन्नित्यं न भवतीत्यवधारयति
सूत्रवयेण ।

उपलब्धिवदनियमः ।

तस्य च कर्त्तृत्वस्योपलब्धिवन्नियमो नित्यता ना-
स्ति यथा जीवस्याग्न्यौष्ण्यवच्चैतन्यं नियतं यावद् द्र-
व्यभावि नैवं कर्त्तृत्वं भवतीत्यर्थः । नमु ज्ञानमप्या-
त्मनो न नियतं सुषुप्त्यादावभावादिति चेन्न, तदापि
ज्ञानस्य सत्त्वात् कूटस्यासङ्गस्यात्मनः करणस्वापेन
वासनाविरहेण च तद्धारकविषयाकारत्वाभावादेव
तदानीं विषयास्फुरणात् बुद्धित्वत्याख्यस्य तदानीम-
भावेनैवास्फुरणात्, यथाग्नेरौष्ण्य सत्त्वे ऽपि तृणादि-
दाह्यासंबन्धाद्दाह इति असङ्गत्वं चात्मनः सद्यत्तत्र
पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्या-

३५४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानात्मताख्ये [सू० ३६।३७।३८]

दिश्यते । न चात्मनि लेपाख्य एव संयोगः प्रतिषि-
ध्यत इत्युक्तं, सत्यं, तथापि संयोगमात्रं न ज्ञाननि-
यामकं प्रतिबिम्बस्यैव तन्नियामकत्वस्योक्तत्वात्, त-
थापि तदानीं चैतन्यमस्तीत्यत्र किं प्रमाणाभिति चेत्
“नोद्द्रष्टृष्टे विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्” ।
नतु तद्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ज्ञस्वो वा यदिवामहान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्यरुषं सर्वजन्तुषु ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः न तु तद्वितीयमस्ति संबद्ध-
मित्यर्थः । तथा लाघवतर्कानुगृहीतमनुमानमपि चै-
तन्यनित्यत्वे प्रमाणां बोध्यम्, अधिकं तु आभास
एव वेत्यत्र वक्ष्यामः । ननु सुषुप्ते चैतन्यवदक-
र्तृव्यवहारदशायामप्यनभिच्यक्तं कर्तृत्वं स्यात्, “न
वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेर्लाघवतर्कस्य
च साम्यादित्याशङ्गाह ।

शक्तिविपर्ययात् ।

अमवातजडीकृतस्य गमनादिशक्तिविपर्ययात्
सामर्थ्यस्थाप्यभावात्सामर्थ्यसत्त्वे हि कदाचिदभिच्य-
क्तिरपि स्यात् इच्छादीनां साधनान्तराणां विद्यमान-
त्वात्, अतो ऽवगम्यते चिच्छक्तिरिव कर्तृत्वशक्तिर्न
नियतेति (*ननु कर्मेन्द्रियाणां कृतिलक्षणा वृत्तिरेवा-
त्मकृतिव्याञ्जकैतिवाच्यम्, अत आमवातस्यकरणवृ-

च्यनुत्पत्त्या आत्मकृत्यनभिव्यक्तिः स्यादिति मैवम्, कर्तृ-
द्वये कल्पनागौरवात् ज्ञानज्ञेयभावानुरोधेन तु ज्ञा-
नस्य द्वैविध्यं कल्प्यते वृत्तीनां स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरो-
धादिति^१) नवक्तुरित्यादिश्रुतिस्तु योग्यतापरेति भावः
(*वक्तृत्वादिद्विग्यता च चिद्रूपतयैव सांनिध्यमात्रेण
वागिन्द्रियप्रेरकतादीनामेव चित्ते वक्तृतादिरूप-
त्वात्किं च^१) ।

समाध्यभावाच्च ।

आत्मनो नित्यकर्तृत्वे समाधेर्व्यापारोपरमस्या-
भावप्रसङ्गाच्च न नियम इत्यर्थः । ज्ञानोपरमो हि वि-
षयासंबन्धादेवोपपद्यते कर्तृत्वोपरमस्तु विषयसंबन्ध-
काले ऽपि दृश्यमानो न कर्तृस्वभावत्वे सत्युपपद्यत
इति भावः । अभिव्यञ्जकान्तरकल्पने च तस्यैव स्वतः
कर्तृत्वमुचितम् अहंकर्तेत्यादिप्रत्ययानां चाहं गौर इ-
त्यादिभ्रमान्तःपातितया कर्तृत्वाभावबोधकश्रुतिस्मृ-
तिभ्यां बाधिततया च न स्वविषयव्यवस्थापनक्षम-
तेति तस्मान्न जीवः कर्तृस्वभावः । यदर्थं जीवस्य क-
र्तृत्वमनित्यमिति व्यवस्थापितम् । तदिदानीं प्रति-
पादयति सिद्धे चैवं जीवस्य कर्तृस्वभावत्वाभावे जीवः
स्वतःपरतस्मात्कर्तृकर्तृरूप एष्टव्यइति ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(१) अयं पी० २ पु० ना० ।

यथा च तद्विभयथा ।

यथैकहृष एव तच्चा वाश्याद्युत्कर्षादिभिरुत्कर्षा-
दिमानुपाधिवशात्स्वतस्तु परमार्थतस्तद्रहित इत्युभ-
यथा भवति एवं जीवो बुद्धिकर्तृत्वादेवोपाधिवशात्
कर्त्ता स्वतस्तु परमार्थतो ऽकर्तृत्वभयथा मन्तव्यम्,
अन्यथा अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सत्कामादिकं मन
एवेत्यादिश्रुत्या ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिस्मृत्या च कर्त्तृत्वप्रतिषेधानुपपत्तेरु-
पाधिधर्मत्वप्रतिपादनानुपपत्तेश्चेत्यर्थः, एवं च सति
तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति सूत्रानुसारेणैव कर्त्ता
शास्त्रार्थवत्त्वादिति सूत्रे जीवस्य कर्त्तृत्वे व्यपदेशः
कृत इति मतव्यम्, औपाधिककर्त्तृत्वेनापि शास्त्र-
ार्थवत्वोपपत्तिरिति । केचित्तु यथा च तद्विभयथा-
दिनिमित्तं कर्त्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्त्तृत्वं तथा जी-
वस्य बुद्धिनिमित्तं कर्त्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्त्तृत्व-
मिति सूत्रार्थः । यद्यपि दृष्टान्ते वाश्यादिनिमि-
त्तेन तद्व्यपदेशः कर्त्तृत्वं स्वत एव भवति न त्वौपाधिकं
दार्ष्टान्तिके तु बुद्धेरेव कर्त्तृत्वं जीवे समारोपितमि-
त्येवाभिप्रेतमतो वैषम्यं तथा ऽप्ययं न सर्वांशे दृष्टान्तः
किं तु उपाधिसंयोगवियोगाभ्यां कर्त्तृत्वाकर्त्तृत्वमा-

वांशि दृष्टान्त इत्याहुः । अत्र कालादिभेदात् कर्तृकर्तृ-
 भयद्वयत्वं तु न सूचार्थः कर्तृत्वप्रतिषेधकश्रुतिस्मृति-
 विरोधात् निर्विकारत्वश्रुतिविरोधाच्च । उपलब्धिवद-
 नियम इत्यनेनैव गतार्थतया सूत्रस्य मन्दप्रयोजनता-
 पत्तेश्च । ननु निर्विकारत्वश्रुतिर्जन्मादिविकारप्रतिषे-
 धत्वेनोपपादनीयेति चेन्न, (*म समानः सन्नुभौ लो-
 कावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि^१) अवि-
 नाशि वा अरेऽयमात्माऽऽनुच्छिन्ति धर्मेति श्रुत्याऽऽत्म-
 नः कूटस्थताया अपि वक्ष्यमाणात्वात्, आभास एव
 चेत्यत्र तथा कूटस्थनित्यताबोधकस्मृत्यनुमितश्रुतेरपि
 कूटस्थता जीवानां सिद्धेति नात्मनः कर्तृत्वं तद्वृत्त-
 इव वक्तुं शक्यत इति मन्तव्यम् । यदेतद्वृत्तं जीवस्यौ-
 पाधिकं कर्तृत्वाऽऽगत्वादिकं यच्चानौपाधिकं तत्त्वं
 तत्सर्वमीशपारतन्त्र्येणैव स्यान्न स्वातन्त्र्येणेत्यपरं
 विशेषमाह ।

परात्तु तत् श्रुतेः ।

तज्जीवस्य कर्तृत्वादिकं परात्परमेश्वरादेव भ-
 वति न स्वातन्त्र्येण अश्वस्य विविधसंचार इवाशवा-
 रोह्यात्, कुतः श्रुतेः, “य आत्मानमन्तरोयमयति अ-
 नेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि
 एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्न-
 नीयते एष उ एवाऽऽसाधुकर्म कारयति तं यमघो नि-

३५८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४१

नीषत"इत्यादिश्रुतेः, स आत्मानमभिधायन् बह्वीः
प्रजा अष्टजत ता अश्मेवाप्रबुधा अप्राणा स्याणुरिव
तिष्ठमाना अपश्यत्सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनाया-
भ्यन्तरं विशामीत्यादिश्रुतिभ्यश्च, तथा केनोपनिषद्वा-
क्याच्चेत्यर्थः, यथा केनेषितोपनिषदि परमेश्वरपरी-
क्षार्थमागतमग्निं शिवरूपो परमेश्वर आह कोऽमीति
तदनन्तरमिदमाम्नायते जातवेदा वा अहमस्मीति
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयमिति त-
स्मै तृणं निदधावित दहेति तद्रूपप्रेयाय सर्वजवेन तं
न शशाक दग्धुं स तत एव निवष्टत इत्यादि अचा-
ग्न्यादीनां ब्रह्मणा सह संवादे ऽग्न्यादीनां तत्पार-
तन्त्र्येणैव दग्धत्वादि न स्वातन्त्र्येणेत्यवधारितं तथा

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्वाहृटानि मायया ॥

न केवलं मद्दृढं स विष्णु

राक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः ।

स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान्

समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥

इत्यादिसृतेरपीत्यपि बोध्यम्, अनेन सूत्रेण का-
रितृत्वमेवोक्तं साक्षात्कर्तृत्वं च व्याकरवाणीत्यादि-
श्रुतिषु सिद्धम्, अत ईश्वरः कर्त्तापि कारयितापि भ-
वतीति सिद्धम्, एतेन जीवस्याप्यात्मा परमेश्वर इत्य-
प्युपपादितं भवति यथा देहिन्द्रियादीनामात्मा जीवः

एवं जीवस्यापि चेतयितृकारयितृतया तदध्यक्ष ईश्वरस्तस्यात्मेति तथा च श्रुतिरूपेण त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः तत्त्वमसीत्यादिः । स्मृतिश्च तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्यादिः, चेतयितृत्वं चेत्थं परमेश्वरस्य मन्तव्यम्, सर्वे जीवाः चिच्छक्तिमन्तो ऽपि फलोपधानाभावात्प्रलये ऽचेतना एव मृतदेहवृत्तिष्ठन्ति तानौश्वरो देहवत्स्वसंकल्पेन योगीव प्रविश्य बुद्धिसंयोगेन चेतनीकरोतीति प्रत्यहं चैतत्सुषुप्तावनुमेयम्, अतः प्रबोधो अस्मादिति सूत्राच्च, तथा जीवगताशेषज्ञत्वाद्दीश्वरस्तस्यात्मा तथा च श्रुतिर्नान्यो तो ऽस्ति द्रष्टेत्यादिः जीवे द्रष्टृत्वफलोपधानस्य कादाचित्कतया वाचारम्भणमात्रत्वं स्वप्नवदित्यतो नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेति पारमार्थिकात्माभिप्रायेणोक्तम् । ईश्वरस्य कारयितृत्वैप्रत्यनैर्दृश्यनिरासाय विशेषमाह ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति- षिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ।

कृतप्रयत्नापेक्ष एव जीवात्मा परमेश्वरात्कर्त्तारिद्रूपो भवति । ईश्वरो जीवकृतशुभाशुभसापेक्ष एवान्यत् शुभाशुभं कारयतीति यावत् कुतः विहितप्रतिषिद्धयो रवैयर्थ्यार्थमर्थः स्वयं हि यद्विहितमाज्ञप्तं वेदमुखेन कर्म यदा प्रतिषिद्धन्तदननुसरणे व्यर्थमेव

३६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्तराख्ये [सू० ४ः

तदुभयं कर्म स्यादिति । अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वकर्मानु-
सरणं सम्भवतीति भावः । आदिशब्देन चानिर्मात्वा-
दिप्रसङ्गादयो ग्राह्याः वैषम्यनैघण्ट्येन सापेक्षत्वादि-
तिसूत्रेण सुखदुःखादिभोजयितृतया वैषम्यादिप्रसङ्गे
निराकृतः, अनेन च सूत्रेण सुखदुःखादिसाधनकर्म-
कारयितया वैषम्यादिकं निराक्रियत इति न पौन-
रुक्तं तदेवं जीवस्य नित्यत्वादयो विशेषाः प्राक्ताः
तत्र चेदमाशङ्कते । ननु यदि जीवो नित्यः स्वीकृतः
कथं तर्हि एतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्च-
रन्ति बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूता इत्यादिश्रुत्युक्तं
ब्रह्मकार्यत्वं जीवानामुपपद्येत न चाकाशान्तः कर-
णादिवद्भोजाङ्गरग्यायेन सतामपि विकारलक्षणोत्प-
त्तिर्जीवानां वक्तव्येति वाच्यं, चेतनानामविकारित्वा-
दिति । किं च कर्तृत्वकारयितृत्ववैधर्म्या जीवे-
शयोर्भेदमिद्वेः स्थलेस्थले भेदस्य प्रतिपादितत्वाच्च
कथं स एव इह प्रदिष्ट आनखाग्नेभ्यः स एव
मायापरिमोहितात्सत्याद्या जीवेश्वराभेदप्रतिपादि-
का श्रुतय उपपद्यन्त इति तामिमाशङ्कां पितापु-
त्रवदंशांशिभावेन समाधत्ते (*समाधातुमीश्वरस्यांशो
जीव इति प्रतिपादयति तथा विभुत्वादिवदपरो
ऽपि विशेषो जीवानां श्रूयते ब्रह्माभेदः स किमखण्ड-
लाकूप आहोस्विदंशताकूप इदं च निर्णीयते) ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चा- पि दाशकितवादित्वमधीयत एके

नित्यत्वादिना सजातीयत्वस्योपपादिततया जी-
वो ब्रह्मणो अंशः पितुरिव पुत्रः तथा च पितापुत्रयो-
रिवाग्निसफुलिङ्गयोरिव वाविभागेनाभिव्यक्तिलक्ष-
णाः कार्यकारणभाव उपपद्यते ।

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।

वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥

इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैरभिव्यक्तिरूपाया
अपि कार्यताया उक्तत्वादिति । अभिव्यक्तिश्चात्र स्व-
व्यापाराहृष्टता अंशत्वे श्रुत्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणाय-
ति । नानेत्यादिना । तत्रादौ अंशत्वं विना ऽत्यन्तम-
भेदे भेदे वाऽऽभ्युपगम्यमाने भेदाभेदवाक्ययोरैकतरव्या-
घातः स्यादित्याह नानाव्यपदेशादन्यथा चेति दलहये-
न तत्र चेतनानां नानाव्यपदेशो यथा “नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्”
हासुपर्णोत्यादि अन्यथा चेति अनानात्वेन च व्यपदेशो
यथा स ब्रह्मा स शिवः मनसैवानुद्दृष्टव्यं नेह ना-
नास्ति किं चन । एकधैवानुद्दृष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं वि-
रजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुव इत्यादि-
शतशः । ननु लाघवतर्कसहकारेण बलवत्यभेदश्रुति-
मखण्डताबोधनेन बाध्यतां तत्कथं भेदाभेदौ संभ-

३६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दताण्ड्ये [सू० ४३

वेतामित्याशङ्क्यांशत्वं विना श्रुत्यन्तरानुपपत्तिमप्याह
अपीत्यादिना एके शाखिनो दाशकितवादिरूपत्वमपि
ब्रह्मणो ऽधीयते च ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मे कि-
तवा उत त्वं स्त्री त्वं पुमानमि त्वं कुमार उत वा कु-
मारी त्वं जीर्णां दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि
विश्वतो मुख इत्यादिभिरित्यर्थः दाशाः कैवर्त्तीः दासाः
भृत्याः कितवाः धूर्त्ता इति विशिष्य निकृष्टजीवाभेद-
वाक्यानि सर्वत्र न सन्तीत्याशयेनैक इत्युक्तम् । एतदुक्तं
भवति भेदाभेदाभ्यामंशत्वमेव शास्त्रार्थो नाखण्डत्वं
यत आथर्वणिकानां श्वेताश्वतराणां ब्रह्मस्तवो ब्र-
ह्मदाशा इत्युदाहृतवाक्यद्वये प्रतीयते स वाऽऽयं स्तवः
कैवर्तभृत्यधूर्त्ता आदिभिर्ब्रह्मणो ऽखण्डत्वेन नोपप-
द्यते प्रत्युत निन्दैव स्यात् अतः स्तुतित्वोपपत्तये का-
र्य्यकारणाय विभागलक्षणाभेदपरमेव यथोक्तं निकृ-
ष्टजीवाभेदवाक्यम् । आत्मा वै जायति पुत्र इत्यादिवत्
नाखण्डतापरमित्यभ्युपेय तदेकवाक्यतया च स ब्रह्मा
स शिवः सेंद्रः सो ऽक्षरः परमः स्वराट् स एव वि-
ष्णुः स प्राणः स कालो ऽग्निः स चन्द्रमा स एष इह
प्रविष्ट इत्यादीन्यपि वाक्यानि विभूतिभिः सह कार्य्य-
कारणादाभेदमेव बोधयन्ति न त्वखण्डत्वमिति । केचि-
त्तु अन्यथा वापीत्यादिः जीवसामान्याभेदोपपादना-
थैकएव हेतुरिति तत्र तदा हि दाशकितवादिविशे-
षवचनं तदर्थं चैक इति शाखिविशेषोपादानं व्यर्थं
स्यात् । सर्वास्वेव शाखासु सकलजीवाभेदस्य ब्रह्मणि

स्फुटं गीयमानत्वात् । ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमे-
कत्र संभवेतामिति चेन्न, अन्योन्याभावलक्षणभेद-
स्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधात् । विभागाविभा-
गरूपयोरपि भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमा-
र्थभेदेन चाविरोधाच्च । नचायमभेदो गौण इति वाच्यं
लवणं जलमभूत् दुग्धं जलमभूत् यत्रत्वस्य सर्वमा-
त्मैवाभूत् आप एवेदमय आसुः वायुर्भूत्वा धूमो भव-
तीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगवाह्येनाविभागस्यापि
सुख्याभेदत्वात् भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च ।

परमात्मा जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः ।

भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितो ऽसौ परमेश्वरः ॥

इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदविरोधो प्रा-
माणिक इति । ननु भवतु भेदाभेदयोरविरोधः
तथा ऽऽप्यंशत्वं न संभवति जीवे सुख्यं ब्रह्मणो
निरवयवत्वादिति चेन्न, अंशत्वं हि सजातीय-
त्वे सति कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम् । अन्यथा
पुत्रचेतने पितृचेतनाश्रयवहारानुपपत्तेः विभागश्च
लक्षणान्यत्वम्, अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत्, ईदृश-
स्यांशो निरवयवस्यापि संभवति या च अंशो भागः
पाद इति पर्याय प्रसिद्धिस्तस्याप्ययमेवार्थः यथोक्तम-
शत्वमेव त्ववयवसाधारणमिति (*यदि चावयवत्व-
मेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव

३६४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्ताख्ये [सू० ४३

जीवे अंशशब्दो गौणो युक्तो न तु घटाकाशादिवत् प्रकाशान्तरेण गौणः भेदग्राहकश्रुत्यादिवलेनाग्नि-स्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादत्तव्यत्वादिति^१) अस्य च सूत्रस्य पितापुत्राग्निविस्फुलिङ्गादिवदेवांशत्वमर्थी न तु गौणं गगनस्य घटाकाश इवांशत्वमिति व्या-सशिष्यवैशंपायनवाक्यादवधारणीयं मुमुक्षुभिः यथा मोक्षधर्मम् ।

बहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एव तु ।

को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ।

इति प्रश्नत्रयस्य प्रत्युत्तरे वैशंपायनवाक्यम् ।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम् ।

नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥

संचेपतस्तु यद्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।

तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥

बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥

इति । अस्यार्थः विशेषविचारतः सांख्ययोग-योश्चेतनबद्धत्वमेव सिद्धं यत्र व्यासो विशेषविचारं विना संचेपतः समासतो जीवानां ब्रह्मणि प्रवेश-तश्चेतनैकत्वं प्रोक्तवांस्तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादौ तत्तुभ्यं तच्छिष्योऽहं वक्ष्यामि तदेव व्याख्यायते यथा बहूनां पुत्रादिचेतनानामंशानामेकः

पितृचेतनो अंशो योनिरेकैव भवति अविभागात् त-
थैव तमेकमेव कारणं ब्रह्म पुरुषं पञ्चाद्विवेचयि-
ष्यामीति अत्रबहूनामित्याद्येकश्लोकेनैव प्रश्नत्रयस्यो-
त्तरं दत्तं ततश्च प्रकरणशेषे पुरुषबहुत्वमेवोपसं-
हरता तदेव सिद्धान्तितम् ।

एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथा क्रमम् ।

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ॥

इति (*नन्वेवमखण्डैकात्म्यश्रुतिस्मृतिविरोध इति
चेन्न, तत्त्वतो जीवानामथात्मत्वबोधनेनैवाखण्डस्यै-
कस्य ब्रह्मण आत्मतयो श्रुतिस्मृत्योरुक्तत्वात्^१) तथा
चैतस्माद्वाक्यात्पितापुत्रवदंशांशिभाव एव व्यासाभिप्रेत
इति स्पष्टम् । आधुनिकास्तु घटाकाशवदंशत्वं वदन्ति
तत्र अंशशब्दस्य गौणत्वापत्तेः । न च विष्णवादिदेव-
तायाः कृष्णाद्यवतारेष्वंशशब्दप्रयोगबाहुल्यादिदं
गौणत्वं न दोषायेति वाच्यम् । तत्र बाधकाभावे-
नात्माखण्डतायां लाघवेन च तत्सिद्धौ गौणांशताया
ग्रहणात् । उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिकांशताया वा
विवक्षितत्वात् ब्रह्मजीवयोस्तु भेदग्राहकश्रुतिविरोधे-
नाखण्डताया एवासिद्धेरौपाधिकं गौणं चांशत्वम-
न्याय्यमसम्भवि चेति (*किं च ।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यं सर्वव्यापि तथा पुमान् ।

सो ऽयं शःसर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥

३६६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४३

इतिविष्णुपुराणे विभोरपि जीवस्याकाशमखण्डलक-
ल्पब्रह्मांशत्वलाभात् । घटाकाशावच्छिन्नतामात्रेणांश-
त्वमिति^{१)} स्यादेतत् अविभागलक्षणाभेदाप्रतिपादने
प्रयोजनाभावाद्खण्डताप्रतिपादने च जीवस्यासंसा-
रित्वावगमसम्भवाद्खण्डतापराख्येवाभेदवाक्यानि भ-
वन्ति प्रयोजनाभावेन भेदनिन्दाश्रवणेन च दुर्बलतया
भेदवाक्यानामनुवादमात्रत्वान्न तद्विरोधः । लाघवत-
र्कानुग्रहादपि च भेदवाक्यानामखण्डतापरत्वमेव
न्याय्यमिति ततो न पितापुत्रवद्भेदेनांशशिभावोवेदा-
न्तार्थ इति । अत्रोच्यते अविभागलक्षणाभेदप्रतिपा-
दनमेव जीवपर्यन्ताभिमाननिवर्तकब्रह्मात्मताज्ञान-
हेतुतया महाप्रयोजनं न त्वखण्डताप्रतिपादनं घ-
टाकाशवदंशताप्रतिपादनं च अखण्डताज्ञाने ऽप्य-
वच्छेदभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवेनाभिमानानि-
वर्तकत्वात् । ब्रह्मप्रकरणे जीवासंसारित्वप्रतिपादन-
परत्वे वाक्यभेदापत्तेश्च । नचोपासनार्थं तत्रप्रति-
पादनं स्यादिति वाच्यम् । एवं सति तात्पर्यविष-
यस्योपासनास्यास्मदुक्ताशंश्यभेदेनैवोपपत्तौ न शु-
तिस्मृतिग्यायविरुद्धाखण्डतापरत्वं सम्भवति तदे-
तद्विस्तारितं पञ्चसूच्यां । यच्चोक्तं भेदप्रतिपादनं
निष्फलत्वादनुवादमात्रमिति तदपि न, भेदधि-
यो ब्रह्मण्यौपाधिकसंसारित्वदुःखभोक्तृत्वादिदोष-

निवृत्त्यवगतिफलकत्वात् । ब्रह्मात्मताज्ञानहेतुत्वाच्च
 अत्यन्ताभेदे ह्यात्मात्मौयभावासम्भवात् तस्य स्व-
 स्वामिभावरूपत्वात् । यो हि यस्माङ्गिनो भवति स
 एव तस्यात्मा लोके दृश्यते यथा बुद्धिः पुरुष इति
 कथं वा प्रमाणान्तरानधिगतस्य ब्रह्मणो जीवेन सह
 भेदो वेदान्तरनूद्यते । न च वेदान्ताधिगते सर्वज्ञादि-
 रूपे ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंबन्धाद्भेदो ऽनुमातुं शक्यत
 इति वाच्यम् । अवच्छेदभेदेनाविरोधसम्भवात्प्रत्युत
 लाघवतर्कणाभेदस्यैवानुमातुं योग्यत्वादिति । भेदनि-
 न्दावाक्यानि च प्रकरणभेदादिभागवैधर्म्यादिलक्षणा-
 भेदपराण्येव पूर्वापरालोचनया तथैवावगमात् अवि-
 भागादिलक्षणाभेदस्यैव वेदान्तार्थतया तद्विपरौतस्यैव
 निन्दाहर्त्वाच्च । भिदिर्विदारणा इत्यनुशासनेन विभा-
 गस्यापि मुख्यभेदत्वात् । यच्चोक्तं लाघवाद्दुःखण्डैका-
 त्व्यमिति तन्न, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वयन्अन्नन्यो
 ऽभिचाकशीतीति श्रौतविभागानुपपत्त्या“य एतद्विदु-
 रमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादिश्रौत-
 बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या चात्मभेदगौरवमेव ह्याद-
 र्त्तव्यं बुधानां न तु लाघवमिति दिक् । एतदन्यच्च
 सर्वं पञ्चमूत्र्यामतिविस्तरेण करामलकवत्प्रतिपादि-
 तमस्माभिरिति । आकाशमेकं हि यथेत्येवं विधवा-
 क्यजातं च तत्रैव व्याख्यातं ग्रन्थवाहुल्यभयात् नेह
 पुनः प्रस्तूयते तस्मात्पितापुत्रवदग्निविस्फुलिङ्गसूर्य-
 त्किरणादिवच्चैव ब्रह्मजीवयोरंशाशिभावो मन्तव्यः

३६८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४४

तथा च श्रुतिः यथामुदीप्तात् पावकाद्दिस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाक्षराद्द्विविधः सोम्यभा-
वाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्यादिरिति तथाचा-
शांशिभावेन ब्रह्मजीवयोर्हेतुहेतुमद्भावो जीवानामा-
त्मा ब्रह्मेति च सिद्धं सूर्यांशानां चक्षुरादीनां सू-
र्यादिकार्यत्वसूर्याद्यात्मकत्वयोः श्रुत्यादिषु दर्शना-
दिति । न केवलं भेदाभेदान्यथानुपपत्त्यैवांशत्वं
कल्प्यते अपि तु साक्षात् श्रुतेरपीत्याह ।

मन्त्रवर्णात् ।

“तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादो
ऽस्य सर्वाभूतानि विपादस्यामृतं दिवि” मायां तु प्र-
कृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् अस्यावयवभूतैस्तु
व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्यादिमन्त्रवर्णोभ्यो ऽपि जीवो
ब्रह्मांश इत्यर्थः । पादो भागो ऽवयवो अंश इत्येकप-
र्यायः तथा मैत्रेयोपनिषदि अंशशब्द एवास्ति यथा
तत् सत्वमेवेरितं रसः सम्प्राप्तवत्तत्सांशो ऽयं यश्चे-
ता मात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाद्यवसायलिङ्गः
प्रजापतिः तस्य प्रोक्ता अग्रपास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो वि-
ष्णुरित्यादिषु ईश्वरेण प्रेरितं योनिस्थानीयं सत्त्वं
लक्ष्मीकृत्य शुक्रस्थानीयो रसो जीवः क्षरितः तत्तस्मा-
त्स रस ईश्वरांश इत्यर्थः (*सांश इति विसर्जनीयलोपे
पुनः सन्निश्चकांदसः^१) ।

अपि च स्मर्यते ।

स्मर्यते ऽपि ब्रह्मांशो जीव इति ।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।

सो ऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥

समैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

अव्यक्तरूपो भगवान् शतशो ऽथ सहस्रधा ॥

कोटिशश्च करोत्येव प्रत्यगात्मानमात्मना ।

यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ॥

प्रकृतिस्तथाविकुरुते पुरुषस्य गुणान् बहून् ।

इतिविष्णुपुराणगौतासोक्षधर्मादिष्वित्यर्थः । एक इति समष्टौ व्यष्टीनामविभागाद्बोध्यं गुणानंशानित्यर्थः नन्वेवमंशांशिनोरैकरूपस्य लोके दर्शनात्तस्मादेकाकी विभेतीत्यादिश्रुत्या हिरण्यगर्भांशेषु^१ भयेन हिरण्यगर्भस्य भयानुमापनाच्च परमात्मापि स्वांशजीववत्संसारौ स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ।

अंशित्वे ऽपि परः कारणं ब्रह्म एवं जीववन्न भवति प्रकाशादिवत् यथा प्रकाशश्चालोकः प्रकाशवाद्यादयस्यांशिनश्चक्षुःश्रोत्रत्वगादीनां स्वांशानामुपधातादिदोषवत्त्वे ऽपि नोपहताः कदापि भवन्ति तथैवेत्यर्थः तदुक्तं श्रुत्या “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

१ हिरण्यगर्भस्यैव ह्ययादिश्रवणादिति १ पु० पा० ।

३७० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० ४५ ४६।४७

चाक्षुषैर्वाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न
लिप्यते लोकदुःखिन बाह्य" इति पितापुत्रयोर्हिरण्य-
गर्भतदंशयोश्च हयोरेवोपाधिदोषसाम्यादौपाधिकदो-
षादीनां साम्यं दृश्यते इष्वरोपाधेस्तु निर्दोषत्वा-
त्कथं दोषसाम्यं स्यात् यथा गोलकेषु तिमिरारिदोषे
ऽपि सूर्यादिरूपाणां प्रकाशादीनां भ्रूणलेषु नित्य-
निर्दोषत्वाच्चक्षुरादिभिर्नोपघातसाम्यमितिभावः । ये
त्वखण्डैकात्म्येन घटाकाशवदंशत्वं मन्यन्ते तेषामे-
वायं दोषः स्यात् । उपाधिभेदे ऽपि कायव्यूहवत्सर्वो-
पाधिभिरेकत्रैवात्मनि विविधानामौपाधिकव्यावहा-
रिकसंसारणां ब्रह्मणापि दुष्परिहरत्वादिति । (न च
पृथगुपाधिविशिष्टयोर्जीवेष्वरत्वे शक्येति वक्तुम् अंशां-
शिभावानुपपत्तेर्लक्षणापत्तेर्वा^१) स्मरन्ति च परमात्मा
नैवंरूप इति ।

स्मरन्ति च ।

व्यासादयो भारतादिषु ।
अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥
कर्मात्मा पुरुषो यो ऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते ।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

इत्यादिना (*चकारेण ।

न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतयः
समुच्चीयन्ते^(१) । नन्वेवमंशांशिभावतो भा भवत्वी-
श्वरे संसाराद्याशङ्का जीवस्य तु संसारो नोपपद्यते न
हि महाराजपुत्रस्य दैन्यादिकं सूर्यांशकिरणस्य वा
शैत्यादिकं दृष्टम् अंशिसरूपताया एवांशस्यौचित्या-
दित्याशङ्कां समाधत्ते ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्यो- तिरादिवत् ।

सत्यमंशिसरूपा एवांशा भवन्ति जीवे ऽपि क-
र्तृत्वादिप्रमुखसंसारस्याभास एवेत्यादिमूत्रैर्निराकरि-
ष्यमाणत्वात्, यौ पुनर्जीवेष्वेवंरूपत्वस्य संसारस्या-
नुज्ञा अनुमतिरनुवाद इति यावत्, ब्रह्मणि च त-
त्परिहारः श्रुतिषु वर्तेते ।

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिषु ताव-
ंशिनो ब्रह्मणो अंशतो देहसंबन्धादुपाधिसंबन्धादेव
ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिःसामान्यस्यांशतश्चन्द्र-
मण्डलसंबन्धाच्छैत्यानुज्ञामहाभूताभ्येव कारणते-
जसि तत्परिहारो यथा वा जलादीनामंशतः पृथि-
व्यादिमंत्रन्धात्कडुत्वाद्यनुज्ञा महाजलादौ च कारणे
तत्परिहार एव इत्यर्थः । (*नन्वेवमंशिशगतैश्वर्याभावेन

३७२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४८।४६

न साहचर्यमिति चेन्न, “त इमे सत्याः कामा अनृता
पिधाना” इत्यादिश्रुतिभिर्जीवे ऽयविद्यावृत्तेश्चैव-
चनात्, अन्यथा असदनुत्पत्त्या हिरण्यगर्भभावे ऽथैश्व-
र्यसम्भवात्, वस्तुतस्तु^(१) (#नन्वेवप्युपाधिविगमे मो-
क्षदृशायां जीवानामंशिभावादेशिगतैश्वर्यमेवाभिव्य-
ज्येतेतिनात्यन्तिकलयः सम्भतीति चेन्न^(२)) ऐश्व-
र्यस्यौपाधिकतया अंशिकुक्षावप्रवेशात्, चिन्मा-
त्ररूपस्य हि जीवस्य ब्रह्मचिन्मात्रमवांशी भ-
वति चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलो-
मिरितिवक्ष्यमाणसूत्रात्, तथा वांशिसाहचर्यमैश्व-
र्यासत्त्वं एव जीवानां भवतीति नोक्तदोषावका-
शः । तथा च सांख्यसूत्रं समाधिसुषुप्तिभोक्षेषु ब्रह्म-
रूपतेति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादिब्रह्मरूपता च सां-
ख्यमते पूर्णता औपाधिकपरिच्छेदविगम इति या-
वत् । अस्माकं तु ब्रह्मसाहचर्यं केवलचिन्मात्रस्यैवैश्व-
र्यीपलक्षितस्य ब्रह्मशब्दार्थतेति जन्मादिमूत्रे प्रति-
पादितत्वात् । इदानीमंशत्वबाधकस्य स्वाभाविकस्य
ब्रह्मवैश्वर्यस्य निराकरणाय जीवस्यापि ब्रह्मवदसङ्ग-
त्वचिन्मात्रत्वं च क्रमेण सूत्रद्वयेनाह ।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ।

स च जीवो ऽव्यतिकरः नास्ति व्यतिकरो व्यति-

(१) अर्थे पा० १ पु० ना० ।

(२) अर्थे पा० १ पु० ना० ।

षङ्गः संबन्धविशेषो लेपाख्यो यत्रेत्यव्यतिकरोऽ सङ्ग इत्यर्थः । अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोरिति-
 कोषात् । असङ्गत्वे हेतुमाह असन्ततेरिति सन्ततिः
 कार्य्य विकार इति अविकारित्वादित्यर्थः । सङ्गे हि
 विकारित्वं स्यादिति भावः । अविकारित्वं च (*स समानः
 सन्नभौ लोकावनुसंचरति ध्यायती व लेलायतीव^१)
 अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इत्या-
 दिश्रुतेः । नास्त्युच्छित्तिर्यस्य सोऽनुच्छित्तिस्तादृशो धर्मो
 यस्य स अविनाशिधर्मत्वर्थः । अन्यथा अविनाशीत्यनेन
 पौनहत्यापत्तेः (*प्रदापि संयोगादयो धर्मा जीवे ऽप्यनि-
 त्याः सामान्यगुणातिरिक्ताश्च धर्मा न सन्ति तथापि
 राहोः शिर इतिवत् चैतन्यस्यात्मधर्मत्वविवक्षयेदमुक्त
 म्^२) असङ्गत्वे ऽत्वियं श्रुतिः स यत्तत्र पश्यत्यनन्वाग-
 तस्तेन भवत्यसङ्गो ऽह्ययं पुरुष इति । अयं भावः आ-
 त्मा चैतन्यस्वरूप इत्युत्तरसूत्रेण वक्ष्यामः । तथा
 च यद्यात्मनि पदार्थसङ्गः स्यात् तदा सर्वपदार्था-
 नामात्मनि विभौ नित्यं सङ्गः सदा सर्वं भासित
 अतः सङ्गानुपपत्तिः पदार्थभानं तूपाधिद्वारा प्र-
 तिविम्बादित्युक्तं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र । नन्वेवमा-
 त्मनोऽसङ्गत्वे कथं प्रकृतिपुरुषसंयोगात्स्मर्यमाणा च-
 ष्टिरुपपद्येतेति चेन्न, ज्ञानादिहेतोरेव संबन्धविशे-
 षस्यात्मनि सङ्गशब्देन प्रतिषेधात्, न तु गगन-

[१] अयं पा० २ पृ० ना० ।

[२] अयं पा० १ पृ० ना० ।

३७४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्ताख्ये [सू०५०

वाद्यादिवत्संयोगस्य विकाराजनकस्येतिविशेषादिति
(#ननु विभुनित्यादिहूपो जीवो ऽपि चेदात्मा तर्हि
नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा एक एव हि भूतात्मा भूते भूते
व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् त-
मेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्च्येत्यादिशु-
त्युक्तस्य परमात्मत्वस्य विरोध इत्याशङ्कां परिहरति ।

आभास एव च ।

आत्मैत्युपक्रान्तत्वात् आत्माभास एव च प्रकृत
आत्मा जीवः हेतुभास इवेत्यर्थः । जीवानां च पर-
मार्थिकात्मत्वाभावो जन्माद्यस्य यत इतिसूत्रे व्या-
ख्यातः । अथ वा जीवस्य किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामा-
ह^१ । आभास एव च स च जीवो ब्रह्मवदाभासमानः
प्रकाशमात्रचिन्मात्र इत्यर्थः । आभासशब्दश्च हृदिभ्यां
प्रकाशशब्दतुल्यार्थः सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियवि-
वर्जितमितिगीतादौ न तत्त्वाभासमितियोगसूत्रादौ
च प्रकाशवाचित्वदर्शनादिति तथा च जीवो निर्विका-
रत्वादसङ्गत्वाच्चिन्मात्रत्वाच्च । निर्विकारामङ्गचिन्मा-
त्रस्य ब्रह्मणो अंशः सूर्यादीनामिव किरणादाविति
भावः । तत्र चिन्मात्रेण श्रुतयः स यथा सैधवघनो ऽन-
न्तरोवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयं आत्मान
न्तरो ऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवं चेता मात्रः प्र-
तिपुरुषं चैवज्ञः संकल्पार्थवसायलिङ्गः प्रत्यगसूलो

ऽचक्षुरप्रोक्षो ऽमना ऽकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्या-
दयः । स्मृतयश्च ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ऋस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥
ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥

इत्यादयः ज्ञानं बन्धाय वेष्यत इति ज्ञान-
मेव जीव इत्यर्थः । सूत्राणि च वेदान्तसांख्य-
योगेषु चिति तन्मात्रेषु तदात्मकत्वोत् । जडप्र-
काशयोगात्प्रकाशः । द्रष्टा दृशिमात्र इति (*तथा
कामादिकं मन एव सर्वेषां संकल्पानां म-
नएकायनं अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं मम त-
त्कथमिति श्रुतिस्मृतिभिः कामाद्यखिलविकाराणा-
मुपाधिधर्मत्वकथनेनाप्यात्मनो ज्ञानमात्रत्वं सिध्य-
ति^{१)} तथा लाघवतर्कादपि ज्ञानस्वरूप एवात्मा अ-
ग्न्यौष्ण्यवद्यभिचारादर्शनादिति मन्तव्यम् । ननु जी-
वानां ज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ व्यभिचार इति न
च यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वैतन्न पश्यति न हि द्र-
ष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः । सुषुप्तेऽपि स्व-
रूपज्ञानं सित्स्यतीति वाच्यम् । तद्वाक्यस्य शाक्तसत्ता-
मात्रपरत्वात्, अन्यथा यद्वैतन्न वदति वदन् वै तन्न
वदति न हि वक्तुर्वक्तोर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिवाक्यै-

३७६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्वयताख्ये [सू० ४३

स्तत्सहपठितैर्वदनादीनामप्यात्मस्वरूपतापत्तेः । सु-
षुप्त्यादौ वचनादिसत्तायाः केनाप्यनभ्युपगमादिति ।
मैवम् । एवमपि अविनाशी वाऽरे ऽयमात्मा ऽनुच्छित्ति-
धर्मत्वादिश्रुतिभिर्धर्मोच्छेदप्रतिषेधेन ज्ञाननित्यत्व-
मिद्वेः । किं च बुद्धिदृश्यभावे^१ चेतने सुषुप्त्यादौ विषय-
संबन्धाभावादेव विषयाज्ञानीपपत्त्या तदानीं ज्ञाना-
भावे प्रमाणाभावात् चैतन्यनित्यत्वमेव लाघवादनु-
मीयते व्यभिचारसंशयस्य चनित्यत्वात्माभेदग्राहक-
लाघवतर्कमत्वेनानवकाशात् । न च विषयवासनाव-
त्वाद्द्विषयसंबन्धस्तदानीमप्यस्तीतिवाच्यम् । स यत्र किं
चि त्यश्यत्यनन्त्रागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्या-
दिश्रुत्यात्मनो वामनालेपादिपर्यायस्य सङ्गस्य प्रतिषे-
धात् । अन्तः कारणस्य च वासनाधारस्य तदानीं विल-
यात्, अथैवं ज्ञानस्य नित्यत्वे घटज्ञानं नष्टं पटज्ञानं
जातं कुड्यज्ञानं भविष्यतीत्यादिषु ह्यज्ञानो^२ प्रपट्टेरन्नि-
ति चेन्न । गुहाकूपशिख्यादीनां विनाशादिप्रत्ययवहि-
शिषणानाशेनीपपत्तेः । विशेषणं च विषयतासंबन्धेन घ-
टादौ घटादौ च विषयता आत्मप्रतिबिम्बितबुद्धिदृ-
त्तियां प्यत्वमिति अथ तथापि जानामौत्याधाराधे-
यप्रत्ययानुपपत्तिज्ञानात्मनोर्भेदाभावादिति चेन्न । के-
वलज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वात्, आकाशे श्रो-
त्रमित्यादि प्रत्ययवदात्मनि घटादिज्ञानमित्याधारा-

१ भविष्यतीतिप्रत्ययानोपपत्तिरिति १ पु० पा० ।

२ बुद्धितमः प्रतिबिम्बेनाहते ३० पु० पा० ।

धेयताप्रत्ययोपपत्तेः, अन्यथा श्रीवाकाशस्यापि महाकाशादतिरिक्ततापत्तेः । नन्वेवं काममंकल्यादिकं मन एवेति श्रवणादन्तःकरणमपि कामादिस्वरूपमेव लाघवाद्स्तु न तु कामोदिधर्मकमिति चेन्न, कामक्रोधादिवृत्तीनां कालभेददर्शनादेकात्मकतानुपपत्त्या तेषामन्योन्यं भिन्नानामेकान्तःकरणरूपतानुपपत्तेरिति तन्मादखण्डं प्रतिपुरुषमेकैकमेव नित्यं वस्तु गगनस्य गुहा राहोः शिर इत्यादिवर्धर्मधर्मभावेन कल्पमानं ज्ञानमिति ज्ञातेति चोच्यते नारत्यत्र गुणगुणिभावो ।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ।

इत्यादित्यपुराणात् निर्गुणत्वाच्च न चिदमेति सांख्यमृत्वात्, लाघवाच्च अग्न्यौष्ण्यदृष्टान्ताभावादेवोच्यते न पुनः सो ऽप्यत्र सर्वांशे दृष्टान्तः चक्षुषा औष्ण्यग्रहणे ऽप्यग्निग्रहणेन तत्र भेदाभेदयोः सत्त्वात् ज्ञानात्मनोस्त्वखण्डत्वादिति । नैय्यायिकवैशेषिकौ तु यथोक्तवस्तुनि विषयाकारबहुवृत्तिप्रतिविम्बमेवास्मद्भिप्रेतं ज्ञानशब्देन परिभाष्य तस्यात्मधर्मत्वमनित्यत्वं बहुत्वादिकं च हेतुरिति विवेक्तव्यं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदानङ्गीकाराच्च । कामादिविकाराणामप्यात्मधर्मत्वमभ्युपगच्छत इति मन्तव्यम् । ननु ज्ञाननित्यत्ववादिना जगत्या बुद्धिवृत्तयः कल्पनीया इति कथं लाघवमिति उच्यते ज्ञाने जग्यत्वाभ्युपगमे ऽपि. तदतिरिक्त्वा बु-

३७८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाख्याख्ये [सू० ५०

द्विदृष्टिरवश्यं कल्प्या स्वप्नमनोरथादौ बाह्यघटवद-
न्तर्घटादीनां वामनानिर्मितानां दर्शनात् त एष वा-
न्तर्घटादयो बुद्धिपरिणामविशेषा विषयाकारबुद्धिदृ-
त्तय इत्युच्यन्ते । न च ता एवात्मधर्मत्वेन परिकल्प्य
ज्ञानमिति वक्तुं शक्यन्ते तामां बाह्यघटादिवदेव ह-
श्यत्वेनात्मधर्मत्वाभावस्या'सुमानात् । (#किं चान्तरु-
पलभ्यमानानामखिलवृत्तीनामन्नातसत्त्वाभावेन ला-
घवात्तासाभेकमेव ज्ञानं कल्प्यते तदेव चात्मेति गौ-
यते तथा च योगसिद्धान्तो बुद्धिविधात्मा पुरुष इति
वृत्तीनां च ज्ञेयत्वं ज्ञानेच्छादीननुभवामीत्यनुभवात्^१)
रूपादिवदप्रकाशरूपत्वाच्च ज्ञानज्ञेयविभागव्यवहा-
रस्यान्तरसम्भवोपपत्तिश्च । अपि च कामादिकं सर्वं मन
एवेति श्रवणात्, सृजते च गुणानेकएको न सृजते
गुणान् कूटस्थो ऽक्षर उच्यते इत्यादिस्मरणेन । आ-
त्मनो विषयाकारपरिणामकल्पमानौचित्यादिति
न्युतिस्मृतिविरोधेनाहमिच्छामौतयादिप्रत्ययानां त्वहं
गौर इत्यादि प्रत्ययवदप्रामाण्यमवसेयम् । आत्म-
नज्ञानन्दरूपत्वं परमप्रियत्वमेव सुखरूपत्वं तु ज-
न्नादिरूपे निराकृतं^२ सत्तावत् ध्वंसप्रागभावाप्रति-

१ रूपादिरूपात्वेनेत्यधिकं १ पु० ।

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

२ असंभवाच्च यदि विषयात्माकाररूपादयश्चेतन चर्माः स्युस्तदाचित्तधर्म्यपरागैसादृश्या-
नामात्मायाकाराणां बुद्धिनिष्ठत्वे तु यथानकर्मकटं विरोधकथाविवेचितम् ज्ञानोत्पत्तेः प्रक्रि-
यायां शास्त्रयोनित्यादित्यत्र तथावृत्तिद्वारात्मात्मानेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वमनन्वीयाविक-
प्रकाशत्वं सञ्ज्ञेयत्वं चाप्यतर्कितं तत्रैव विवेचितम् ३० अपि० १ पु० ।

योगित्वमबाधितत्वं वा उभययैवानावहृपतयः अ-
धिश्चरणास्त्रहृपमेवेति न तथाऽऽत्मनश्चिन्मात्रत्वक्षति-
रिति अतः सिद्धमाभासस्वहृप एवात्मा न तत्रा-
न्वरससंभेदो ऽस्तीति तथा चोक्तं पराशरेण ।

निर्वीणमय एवायमात्मा ज्ञानमयो ऽमलः ।

दुःखाज्ञानमबा धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥ ..

इति तदेतज्जीवतत्त्वं संक्षेपतो ब्रह्ममीमांसा-
यामुक्तम् । अतिविशेषतस्तु सांख्ययोगयोर्जीवप्रधान-
योरवगन्तव्यमितिदिक् । ननु आत्मैक्यश्रुत्यनुरोधेन
सर्वात्मनामखण्डत्वमेऽतु किमिति जीवानामात्मा-
भासत्वमिष्यते तत्राह ।

अदृष्टानियमात् ।

सर्वात्मनामखण्डत्वे अदृष्टव्यवस्थानुपपत्तेरित्य-
र्थः । न केवलमदृष्टाख्यधर्माधर्मयोरैवाव्यवस्था अपि
तु संकल्पादीनामपैत्याह ।

अभिसंध्यादिष्वप्येवम् ।

स्पष्टं तदुक्तं सांख्यसूत्रेण जन्मादिव्यवस्थातः पु-
रुषबहुत्वमिति ।

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ।

ननु प्रदेशादवच्छेदभेदादौपाधिकधर्माणां भो-
गपवर्गयोश्च व्यवस्था स्यादिति चेन्न । अन्तर्भा-

३८० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्तराख्ये [सू. ५.१।५.२।३३

वात् नारकादिदृष्यव्यात्मप्रदेशेषु परमेश्वरादिदृष्य-
यामात्मप्रदेशानामन्तर्भावाद्देहाभावादव्यवस्था स्या-
दित्यर्थः । अन्यथा परमेश्वरादीनां जीवान्तर्यामि-
त्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः । एतच्च जन्मादिसूत्रे ऽका-
भिः प्रपञ्चितम् । आभास एव चैत सूत्रस्य द्वि-
तीयव्याख्याने चैयं त्रिसूत्रीयं व्याख्येया प्रतिज्ञातं
जीवस्य चिन्मात्रत्वं सूत्रत्रयेणोपपादयति अदृष्टानि-
यमात् अदृष्टानां धर्माधर्मविषयवासनादौनामती-
न्द्रियाणां धर्माणामनियततया ऽनित्यतया कूटस्था-
त्मधर्मत्वासंभवाच्चिन्मात्ररूप एवात्मेत्यर्थः । अभिसं-
ध्यादिष्वप्येवं न केवलमतीन्द्रियेष्वेवानियतत्वान्नात्म-
धर्मत्वम् । अपि तु प्रत्यक्षेष्वभिसंध्यादिधर्मेष्वनियत-
त्वादनित्यत्वान्नात्मधर्मत्वमतो जीवश्चिन्मात्र एवेत्य-
र्थः । अभिसंधिश्च इदमाप्नुयाम्, इदं परिहराणोत्या-
दिदृष्यः संकल्पः । प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् नन्वाभा-
सरूपत्वमपि जीवस्य न संभवति शरीरप्रदेशमात्रे जी-
वस्य चैतन्यरूपप्रकाशात् अत आभासस्याप्यात्मनि
बहिरवच्छेदेनाभावान्नात्मस्वरूपत्वमिति चेन्न, अन्त-
र्भावात् बहिरपि जीवे चैतन्यप्रकाशस्यान्तःसत्त्वादन-
भिभ्यक्तगूढभविनः सत्त्वादित्यर्थः । उपाधिगमनदशायां
सर्वदेशेष्वेव चैतन्यप्रकाशदर्शनात् नानाचैतन्योत्प-

त्पन्ने च गौरवादिति भावः । तथा च श्रुतिः ।
घटमंष्टतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति । आधुनिकास्तु आभास एव चेति सूत्रस्य जीवः परमात्मप्रतिबिम्ब इत्यर्थः । तथा च बिम्ब प्रतिबिम्बरूपेण ब्रह्माभिन्नजीवस्य जन्तुसूर्य्यवत्परि-
 शिष्टतया च तत्कर्मादिभिः फलादिभिश्चेश्वरस्य न संकर इति । तत्र परिच्छिन्नप्रतिबिम्बरूपतापपाद-
 नाय जीवस्य विभुत्वं निराकरोति परसूत्रवदेणा-ते-
 षामर्थश्च जीवानां विभुत्वे सति सर्वात्मनां सर्वदे-
 हेन्द्रियमनआदिभिः सन्निर्गर्षाविशेषात्सर्वेष्वेवात्म-
 स्तविशेषतो धर्माधर्माभिसंध्याद्युत्पत्त्या संकरः स्यात्
 पूर्वपूर्वधर्मादीनां निधामकत्वे चानवस्था स्यात् अ-
 न्यथोपपत्त्या च तादृशानवस्थायां न बीजाङ्कुरव-
 त्प्रामाणिकत्वम् । अथ शरीरादिप्रदेशरूपावच्छेदभे-
 देन धर्माद्यसांकर्यं स्यादिति चेन्न, सर्वात्मनां
 सर्वशरीरान्तर्भावात्कस्य किमवच्छेदकमिति निधा-
 मकाभावादित्याहुः । तत्तु कुतर्केण सूत्रप्रचारमात्रं
 प्रतिबिम्बे अंशत्वव्यवहाराभावेनांशसूत्रविरोधापत्त्या
 स्य सूत्रस्य प्रतिबिम्बार्थता ऽनौचित्यात् तेषामर्थ-
 शसूत्रस्यया घटाकाशद्वन्द्वशत्वस्याख्यया अत्रत्यप्रति-
 बिम्बरूपत्वव्याख्यानस्य विरुद्धत्वाच्च । यदपि जीवः प-
 रिच्छिन्नो अविद्याकृतस्येत्युक्तं तदतीवहेयम् । सत्त्वका-
 रेशैव नाणुरतच्छ्रुतेरित्यादिना जीवविभुत्वस्य प्रतिपा-
 दितत्वात् । परैरपि विभुत्वपरतयैव तत्सूत्रस्य व्याख्या-
 तत्वात्, अनिर्वचनीयस्य जीवस्य ब्रह्माभेदायोगाच्च । य-
 दपि जीवानां विभुत्वे सर्वेषां सर्वशरीरसम्बन्धात्तु ध-

३८२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ५३

मीदृत्पत्तौ मांकर्यमुक्तं तदपि बाल्यमात्रम् एवं भव-
दौयकृतर्केण ईश्वरे व्यापके सर्वजीवाद्युष्टादिसङ्क-
रप्रसङ्गात्, यावदात्मभावित्वाच्च न दोष इति सूत्रेण
प्रतिनियतनित्योपाधीनां प्रतिपुरुषं व्यवस्थापिततया
धर्माद्युत्पत्तिव्यवस्थाया सम्भवाच्च । आत्मनामुपाधीनां
च नित्यात्ममनादिस्वस्वामिभावस्यैव भोग्यभोक्तृभा-
वनियामकतया सांख्ये योगे चोक्तत्वात् । यच्चोक्तमन-
वस्था अप्रामाणिकीति तदपि तुच्छं, तद्वज्जीवो न-
भोपम इत्यादिश्रुतिसिद्धजीवविभुत्वान्यथानुपपत्त्या
यथोक्तानवस्थाया बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वात्, यच्चो-
क्तं जीवः परमात्मप्रतिबिम्बमिति तत्र प्रमाणाभावात्
अंशानां प्रतिबिम्बैरेव बुद्धिषु परमात्मप्रतिबिम्बश्रुति-
स्मृत्युपपत्तेः । सूत्रकारश्च मायाद्युपाधिष्वंशंशयविशे-
षेण ब्रह्मणः प्रतिबिम्बमेव वक्ष्यति अत एव चोपमा
सूर्यकादिवत् दृडिहासभाक्तमन्तर्भावाद्बुभयसामस्तु-
स्यादेवमिति सूत्राभ्यां न तु परमात्मनः प्रतिबिम्बं
जीव इति जीवप्रकरणात् । प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया
बन्धमोक्षभागित्वानौचित्याच्च । बन्धमोक्षावपि तुच्छा-
वेवेति चेन्न, एवं सति वेदान्ततः सामान्यतस्तुच्छत्व-
श्रवणमात्रेणाकृतसाक्षात्कारस्यापि मननादिकं तस्मा-
त्पर्यवर्धनिस्रयसम्भवात् । किं च श्रुतिषु प्रतिबिम्बा-
च्छेदांशत्वादिषु दृष्टान्ता बहवः सन्ति तदनुसारे-
ण विरुद्धतत्तद्रूपत्वं ब्रह्मणाद्युपपादयितुं न शक्यते
अतो ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्या-

द्विशाक्येषु दृष्टान्तभावं विना साक्षादेवांशताश्रयणात्
युक्तिसिद्धत्वाच्चांशश्रुतिरेव मुख्या प्रतिपत्तव्या आका-
शमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यने-
कश्च जलाधारे प्लिवांशुमानित्यादिवाक्येषु च प्रतिवि-
म्बावच्छेदादीनां दृष्टान्तद्वारावगमेन दुर्बलतया युक्ति-
विरुद्धतया च तत्श्रुतयः किं चित्किं चिदंशमात्रेणांश-
त्वादुपपादिका एवेति निर्णयम् । अन्यथा अंशसूत्रव्या-
कोपात् युक्तिविरुद्धक्यातपददृष्टान्तस्याप्यादरापत्तेश्च ।
तत्र जीवप्रकरणेष्व्वाकाशमेकं हीत्याद्युक्तवाक्यैरेकहृपयो
जीवेश्वरयोरंशांशिनोरौपाधिकपृथग्पत्वमात्रे दृष्टा-
न्तप्रदर्शनम्, अन्यथा श्रुति चैव श्रवपाके च पण्डिताः
समदर्शन इति भेदघटितसाम्यवाक्यानुपपत्तेः । सर्वा-
त्मना साम्यलक्षणैकरूपताज्ञानादेव संसारनिवृत्ति-
संभवाच्च अखण्डताज्ञाने ऽप्यवच्छेदभेदेन संसारा-
संसारयोः सम्भवेनाखण्डताज्ञानस्याभिमाननिवृत्त्या-
दिफलासंभवात्परमेश्वरप्रकरणे त्वाकाशमेकं हीत्या-
दिवाक्यैर्विभागमिथ्यात्वमात्रे दृष्टान्तप्रदर्शनम् । इ-
श्वरमात्रस्यात्मतत्रप्रदर्शनायेत्यादिकं विस्तरेण प्रोक्तं
तत्र तत्रेति अत एकताप्रतिपादकवाक्यानि नाखण्ड-
तापराणि किं तु सामान्यात्मप्रकरणेष्वेकरूपतापरा-
णि ब्रह्मप्रकरणेषु तत्रविभागलक्षणाभेदपराणीति ।
तस्माद्ब्रह्मणो ऽथ एव जीवो न प्रतिविभवमिति जीव-
स्य ब्रह्मप्रतिविभवता बोधकवाक्यमत्वे तु तद्वाक्यं प्रति-
विभवसमाक्रान्तेतिवाक्यवद्बोध्यं जीवस्य ब्रह्मानुसारि-

३२४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानास्यताख्ये [सू० १

त्वात् क्त्वात्तपौ ब्रह्मविदो वदन्तीत्यादिवच्छायाद्-
ष्टान्तेन ब्रह्मानुकारित्वस्य सिद्धेरिति' दिक् ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते वि-
ज्ञानास्यताख्येऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

पूर्वपादे पञ्चभूतोत्पत्तिप्रलयौ विचारितौ ततश्च
परमात्मश्रियतोरन्तराले ऽन्तःकरणास्थापि तौ विचा-
रितौ ततश्चान्तराल एव जीवोत्पत्तिरंशहृद्गण गौणी-
ति विचारिते तेनैव च परमेश्वरात्मकृत्युत्पत्तिरपि
शास्त्रोक्ता गौणीत्युक्तप्राथम्यतःपरमन्तरालएवाऽपरा
सृष्टिर्विचारणीया ।

तथा प्राणाः ।

यथा विज्ञानमनसी सदा काशयोरन्तराले जन्मा-
दिमती तथैव प्राणाः दशेन्द्रियाण्यपि परमेश्वरात्त-
योरन्तराल एव जायन्ते सृष्टिव्युत्क्रमेण प्रलीयन्ते प-
रमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति कुतः अविशेषादित्युक्तहे-
तोरेवेत्यर्थः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि
च खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी-
त्यादिश्रुतौ अन्तराले जन्मादिलिङ्गस्य पाठक्रमस्या
विशेष इति भावः । श्लेष्ठश्चेत्यागामिसूत्रेण पञ्चवृत्ति-
प्रणास्योत्पत्त्यादिविचारणादस्य सूत्रस्येन्द्रियपरत्वमव-
धार्यम् प्राणशब्दस्येन्द्रियसुख्यप्राणोभयवाचित्वात्,

१ यदि च ब्रह्मण एवसुख्यावात्वात्कीव आत्माभासो ब्राह्मणामासवदिति सूत्रार्थं चक्षते-
तदा संभवत्यपि तस्मिन्नर्थे अदृशानियमादित्यासुत्तरमुवाचं कथार्यता स्यादिति १ पु० पा०

प्राणशब्दश्चेन्द्रियेषु प्रयुक्तस्ते ह प्राणाः प्रजापतिमेत्यो-
चुरित्यादौ प्राणमनूक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्तामन्ती-
त्यादौ च तेषां च प्राणत्वं त एतस्यैव सर्वरूपमभ-
वत् तस्मादेतएतेनाख्यायन्त इति श्रुतेः । अन्ये तु अने-
नाधिकरणेनेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति न वेति विचारः
क्रियत इत्याहुः, तत्र इन्द्रियोत्पत्तौ वादिविप्रतिपत्त्य-
भावेनाञ्जस्यतः संशयासम्भवात् उत्पत्तिकाले च इ-
न्द्रियभौतिकत्ववादिनैय्याकविप्रतिपत्तिसत्त्वात्, उभ-
यथा व्याख्यानसंभवे ऽपि भूतसृष्टेः प्राग्निन्द्रियोत्पत्ति-
बोधकस्मृत्यनुसारेण तन्निर्णयपरताया एवौचित्याच्च ।
ननु तेजोमयी वागितिश्रवणाद्भूतानन्तरमेवेन्द्रियोत्प-
त्तिर्युक्तेति तत्राह ।

गौरयसंभवात् ।

असंभवात्तु श्रुतिर्गौर्भ्यपि भवतीत्यर्थः तथा च ते-
जोमयी वागित्यादिश्रुतिर्गौर्णी कुतः असंभवादिति-
भावः । अत्र हि वाक्त्रे आपो मयः प्राण इत्यनन्तरं
अपां सोम्य पीयमानानां यो ऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदी-
यति स प्राणो भवतीति मुख्यप्राणस्याप्युत्पत्तिः श्रू-
यते सा च सुख्या न संभवति प्राणसंबन्धात् प्राक्
पानाद्यसंभवात्केवलस्याग्नेः सविशेषाजनकत्वाच्च । वा-
ह्याग्नौ तथा दर्शनाभावात् तथा च सांख्यसूत्रं भोक्तु-
रधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पृतिभावप्रसङ्गा-

३८६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्ताख्ये [सू० २।३।४

दिति भोक्तुरधिष्ठानाद्भोक्तुः शुक्ले प्रवेशात् अत्र भो-
क्ता करणप्राणादिविशिष्ट एव भोगफलोपधानाभि-
प्रायेणोक्तः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याज्जर्मनीषिण
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति अतः शरीरे प्राणोत्पत्ति-
वृत्तिलाभमात्रेण गौणीति सिद्धं तस्याहचर्याच्च तेजो-
मयी वागित्यादिश्रुतिरपि वृत्तिलाभेन गौणी अ-
न्नाद्यनुगतैर्हि करणादिमूलांशैः करणादीन्युपची-
यन्ते । इतश्चेन्द्रियाणां शरीरादुत्पत्तिर्गौणीत्याह ।

तत्प्राक् श्रुतेश्च ।

तेभ्यः प्रकृतेभ्यो वियदादिभूतेभ्यः प्रागपि प्रा-
णानां सत्ता श्रवणाच्च । यथा “असद्वा इदमग्र आ-
सीत् तदाज्जः किं तदग्र आसीत् ऋषयो वा वत अग्रे
सदासीरन्तदाहुः के ते ऋषय इति अत्र इदंशब्द-
वाच्यानां भूतशरीरादीनामसत्ता काले ऽपि प्राणानां
सत्ता ऽवगम्यत इत्यर्थः । सूत्रद्वयेन तेजोमयी वागि-
तिश्रुतेर्गौणात्वं व्यवस्थाप्य इदानीं येन गुणेन गौणा-
त्वं तमाह ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ।

वाचो वागिन्द्रियकार्यस्य शब्दस्य तत्पूर्वकत्वात्
पूर्वपादोक्ततेजोह्युपभूतपूर्वकत्वादित्यर्थः । अग्निरूपेण ते-
जसा देवतया ऽधिष्ठितं वागिन्द्रियं शब्दप्रयोगहेतुतया
ऽभिव्यज्यते अतो वृत्तिलाभगुणेन तेजोमयी वागिति

गौणयुत्पत्तिश्रुतिरिति भावः । (*यच्चेन्द्रियाणां भौतिकत्वं न्यायाद्यभ्युपगतं तत्कल्पभेदेनार्थवादिकं स्रुतिषु कुचचिदेव तद्दर्शनात् उत्सर्गतस्त्वभौतिकत्वमाहं कारिकत्वस्यतिवाहुल्यादिति विभागः^(१)) इदानीं कर्मेन्द्रियाणि व्यवस्थापयितुं सप्तैन्द्रियवादिनमुत्थाप्यापाकरोति सूत्रद्वयेन ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ।

ननु चक्षुरादिपञ्चकं बुद्धिमनसौ चेत्येवं सप्तैव प्राणा इन्द्रियाणि भवेयुः न वागादिकं कुतः गतेर्गतिवाक्यात्सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्तैत्येवं ह्युपात् सप्तसप्तति वीप्साप्रतिपुरुषाभिप्रायेण । ननु ते सप्त प्राणाः किं वृत्तिभेदान्मुख्यः प्राणा एव किं वा इन्द्रियाणि इन्द्रियत्वे ऽपि किं कर्मेन्द्रियत्वम् किं वा ज्ञानेन्द्रियाणीति कथमवधारणीयं तत्राह विशेषितत्वाच्चेति “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत” इति श्रुतौ विज्ञानवत्त्वेन प्राणानां विशेषितत्वादपि ज्ञानसाधनानि सप्तैव प्राणान्यानीन्द्रियाणीत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुत्या शिरस्यत्वेन विशेषितत्वाच्चेन्द्रियाण्येव ग्राह्याणि न मुख्यप्राणाः शिरसि

३८८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तरे [सू० ५।६

हि चक्षुर्द्वयं श्रोत्रद्वयं घ्राणद्वयं रसना चेतीन्द्रियाण्येव सप्तप्रसिद्धान्युपपद्यन्ते च मुख्यप्राणपरिग्रहे मूर्द्धन्य-
नाद्यादिनाधिक्यप्रसङ्गात् । ननु सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इत्यनन्तरं हावांचावितिश्रवणान्नवैव प्राणाश्चा-
वगम्यन्ते तथा श्रुत्यन्तरेषु नवैव पुरुषे प्राणाः नाभि-
र्दशमी दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यादिना
नानाविधाः संख्या श्रूयन्ते तत्कथं सप्तैवेत्यवधार्यत
इति चेन्न, लाघवान्यूनसंख्यावधारणो सति वृत्तिभे-
देनाधिकसंख्यानामुपपत्तेरिति तत्र शीर्षण्यसप्तप्रा-
णवृत्तित्वस्याग्रे ऽस्माभिः प्रसाध्यत्वात् सिद्धान्तमाह ।

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ।

हस्तादयः स्वपरे सप्तभ्यो ऽतिरिक्ताः प्राणाः
श्रूयन्ते हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणा ऽतिग्राहेण गृहीतो
हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्यादिना ग्रहो जीवबन्धकः
श्रुत्यन्तरे च सर्वेषां कर्मणा हस्तावेकायनमित्यादि-
क्रमेण कर्मेन्द्रियपञ्चकं समग्रमेव श्रूयत इति एवं
स्थिते सिद्धे सति अतो हेतोर्नैवं भवति यत्सप्तैवे-
न्द्रियाणि इतीत्यर्थः । प्राणानां सप्तत्वविज्ञानवत्वयो-
र्वचनं तु प्राधान्याभिप्रायेण बोध्यं, सप्त वै शीर्षण्याः
प्राणाः हाववाच्यावितिश्रुतिश्च नवच्छिद्रद्वारा मुख्य-
प्राणस्य नववृत्तीरेव प्रतिपादयति न पुनरिन्द्रिया-
ख्यान्प्राणान् श्रुत्यन्तरे नवैव पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी-

तिवचनात्, नाभेरनिन्द्रियस्येन्द्रियदशमत्वानौचित्यात्
 नन्वेवमिन्द्रियाणां संख्यानिर्णयः कथं स्यात्, न च
 दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इतिवाक्यादात्मश-
 ब्दोक्ता मनसा सहैकादशसंख्यासिद्धिरिति वाच्यं, तत्रापि
 दशमध्येऽनिन्द्रियस्य नाभेः पठितत्वेन मुख्यप्राणवृ-
 त्तीनामेव दशत्वालाभात्, आत्मशब्दे न च मुख्यप्राणा-
 वचनात् प्राणस्य हि नवद्वारैर्नववृत्तयः नाभिच्छिद्रे
 दशमीदृतिः सर्वनाडीषु रोमकूपादिषु च मुख्यप्राणवृ-
 त्तिरित्युपपन्नमेकादशत्वमिति । अत्रोच्यते, दशैव ज्ञा-
 नकर्मभेदेनेन्द्रियाणि याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे सर्वेषां
 स्पर्शानां तत्रगेकायनमित्यादिक्रमेण दशेन्द्रियवचनात् ।
 यच्च तत्र बुद्धिमनसोः पठनं तत्करणविधयेव न त्विन्द्रि-
 यविधया श्रुत्यन्तरस्मृत्येकवाक्यत्वात्, बुद्धिं तु सारथिं
 विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विष-
 र्यास्तेषु गोचरान् इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादिश्रुतिषु
 मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तपः । इन्द्रियाणि
 मनो बुद्धिरित्यादिषु स्मृतिषु च इन्द्रियाङ्गदेन तयोः
 पाठात् क्वचित्कं च एकादशेन्द्रियवचनम्, इन्द्रियप्रव-
 र्तकतया मनसीन्द्रियत्वोपचारात् । नचैवमुक्तवाक्येष्वे-
 व गोबलीवर्द्धन्यायेन पृथग्वचनं कथं नोच्यत इति वा-
 च्यम् । इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसंभवात् इन्द्रियत्वं
 ह्येकजातीयमात्रव्यापारे करणत्वं वाच्यम्, अन्यथा श-
 रीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, अतः करणं च चाक्षु-
 षादिवचनादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्मणोःकरणमि-

३६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ७

ति । यत्तु सात्त्विकाहंकारोपादानकत्वमिति सांख्यो-
क्तमिन्द्रियलक्षणं^१ तत्तद्दर्शनसिद्धान्तानुसारिणोव अत्र
तु दर्शने दर्शवेन्द्रियाणि न मनः आचार्यैः पूर्वपादे
बुद्धिमनसौ विचार्य्य पृथगत्र प्राणास्थानाभिन्द्रियाणां
परीक्षितत्वात् । ननु बुद्धिमनसोरपि प्राणखचिततया
प्राणशब्देनात्रान्तःकरणमपि कथं न गृह्यत इति
चेन्न, अन्तःप्राणखचितत्वाभावात् बुद्धिमनसोः पृथ-
ग्विचारितत्वाच्च । इदानीं तन्मात्राणां सूक्ष्मभूताप-
रनाम्नामुत्पत्त्यादिकालमवतारयति ।

अणवश्च ।

तथेत्यनुवर्तते अणवः सूक्ष्मभूतान्यपि तथा प-
रमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पद्यन्ते प्रली-
यन्ते च परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति लिङ्गाविशेषा-
दित्युक्तहेतोरिवेत्यर्थः । अन्तरोत्पत्तिः लिङ्गं च पाठक्रमो
यथा भूतानि पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि भूत-
शब्देनोच्यन्त इति च मैत्रेयोपनिषदीति तथा मन्वा-
दिष्मृतिमूलत्वेनानुमिताभ्यः श्रुतिभ्यः साक्षादपि
क्रमः प्रथेतव्य इति भावः । परे तु अनेन सूत्रेण इ-
न्द्रियाणामणत्वमुच्यत इत्याहुः । तन्न । इन्द्रियाणा-
मणत्वे सकलदेहव्यापिन्याः स्पर्शसंवित्तिरसंभवात्
अथाणुशब्देन विभुत्वनिरासाय मध्यमपरिमाणं धिव-

^१ तदपि लक्षणं मनसि नास्ति अन्तःकरणस्यैकतयोऽहंकारस्य मनोवृत्तिमात्रोपादान-
त्वादिति १ पु० पा० ।

क्षणीयमिति चेन्न, कार्यत्वादेव मध्यमपरिमाणत्वा-
विभुत्वयोः सिद्धेः किं चैवमणुत्वे मूलकारस्य हित्वप्र-
दर्शनन्यूनतापत्तिः तथा समग्रसृष्ट्यकल्पनन्यूनताप-
त्तिः स्यादिति ।

श्रेष्ठश्च ।

तथेऽत्यन्तानुवर्तते तथा श्रेष्ठः पञ्चदशति प्राणोऽपि
परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च
परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषात् एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पाठक्रमह-
पलिङ्गाविशेषात् ज्येष्ठत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः । प्राणो वाव
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति श्रुतेर्ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्यावग-
म्यते तत्र ज्येष्ठत्वं सर्वप्रथमोत्पन्नत्वात् । शरीरे प्रथमं
दृष्टिलाभाच्च । अन्यथा शुक्रस्य पूतिभावप्रसङ्गात् रस-
संचारं विना बुद्ध्यादिकरणवर्गस्य गोलकनिर्माणासं-
भवाच्च, अत एव श्रेष्ठत्वमपि सर्वकरणादीनामाधार-
त्वादिभिरात्मत्वाच्च प्राण एवैकधा भवति तेन यद्-
श्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति यस्मिन्नु-
क्लान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते सवः श्रेष्ठ
इति । प्राणेन रक्षन्नवरं कुलापं । तसुक्लामन्तं प्राणो
ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति
मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधाऽत्मानं प्रविभज्यै-
तद्वाणुमवष्टभ्याभिधारयामीत्यादिश्रुतिशतैः तदेवं

३६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्याख्ये [सू० ८।६

भूतसृष्टेः प्रागेव बुद्ध्यादीनां प्राणान्तानामुत्पत्तिः श्रु-
तिस्मृत्यनुसारतो विचारिता अत्रावान्तरो यः क्रमः
परिमाणभेदश्च स सूत्रानुक्तो ऽप्यस्माभिरणुश्चेत्यागामि-
सूत्रे विवेचयिष्यत इति । ननु प्राणस्य वायुरुह्यत्वाद्ब्र-
ह्मभूतेभ्यः प्राक् तस्य जन्मादि संभवति किं च मुख्य-
प्राणा ऊर्ध्वाधोगमन प्राणापानादिनामो वायोः क्रिया
विशेषावच्छिन्नपरिणामविशेष एव स च शरीर
एव संभवतीति कथं शरीरात्प्राक् तस्योत्पत्तिः स्या-
दिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ।

सुख्यप्राणो न वायुः नापि शरीरस्योर्ध्वाधोगम-
नलक्षणा वायुक्रिया धर्मधर्मिणोरभेदात्तदवच्छिन्नप-
रिणाम इति यावत् कुतः, पृथगुपदेशात् प्राण एव ब्र-
ह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च त-
पति चेत्वादिश्रुतौ स प्राणमसृजत प्राणात् शब्दा खं
वायु ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमित्यादिश्रु-
तौ च प्राणस्य वायुतः पृथगुपदेशात् तथा ऽहमेवैत-
त्पञ्चधात्मनं प्रविभज्यैतद्वाणुमवष्टभ्य विधारणमी-
त्यादिश्रुतिषु शरीरतन्त्राभ्यः पञ्चवृत्तिभ्यो अंशेभ्यः
पृथगंशिनः प्राणस्योपदेशादित्यर्थः । न चैवमपि वा-
योर्विकारान्तरं प्राणः स्यादिति वाच्यम्, प्राणात् शब्दा
खं वायुरित्युक्तश्रुतौ वायोः प्राणकार्यत्वावगमात् ।

नन्वेवं यः प्राणः स एव वायुः पञ्चविध इति श्रुति-
विरोध इति तत्राह ।

चक्षुरादिवत् तत्सह शिष्टादिभ्यः ।

यथा चक्षुरादिरभौतिको ऽपि स्वाधिष्ठातृतेज-
साद्य भिन्नस्तथा श्रेष्ठो ऽपि स्वाधिष्ठातृवायुदेवाभिन्नः
तथा चोक्ता श्रुतिः शक्तिशक्तिमतोश्चक्षुःसूर्ययोरिवा-
धिष्ठेयाधिष्ठातोरभेदं बाधयति प्राणनादिवृत्तिपञ्च-
कोत्पत्तौ प्राणस्य वाय्वधिष्ठेयत्वात्, ननु विजातीय-
योरधिष्ठेयाधिष्ठातृभावो न युक्त इति चेन्न, स्वतः
क्रियावत्त्वेनोभयोः प्राणवायोः साजात्यात्, यथा च-
क्षुःसूर्ययोरौजससात्विकाहङ्कारकार्ययोः परस्परवि-
जातीयत्वे ऽपि भास्वरत्वसाजात्येनाधिष्ठेयाधिष्ठा-
तृत्वमिति । चक्षुरादीनां सूर्यादिदेवताकत्ववत् प्राण-
स्य वायुदेवताकत्वे हेतुमाह तत्सह शिष्टादिभ्यं इति,
“सूर्यश्चक्षुर्वीतः प्राण” इत्यादिश्रुतिषु सदेवैश्चक्षु-
रादिभिः सहशासनात् आदिशब्दात् “प्राण एव ब्र-
ह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च त-
पति चे”त्यादिश्रुत्यादयो ग्राह्या इति । नन्वेवं चक्षु-
रादिभिः सह पाठेन प्राणस्याहङ्कारिकत्वमपि स्यात्
तथा च करणजन्यत्वेन व्येष्टत्वश्रेष्ठत्वहानिरित्या-
शङ्काह ।

**अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि
दर्शयति ।**

चशब्दादभूतत्वाच्चेत्यवगन्तव्यं तथा चाकरणात्वा-
दभूतत्वाच्च नाहंकारजन्य इति न ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वयोहा-
निरित्यर्थः । तथाहि दर्शयति श्रुतिः प्राणस्याकरणत्व-
मपरिच्छिन्नसर्वाधिकारित्वेन यथा "साह वागुवाच यद्वा
ऽहं वशिष्ठोऽस्मि । त्वं तर्हाश्रिष्ठोऽसौति यद्वाऽहं प्रतिष्ठा
ऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसौति चक्षुः" । यद्वा "ऽहमायतन-
मस्मि त्वं तदायतनमसौ"ति मन इत्यादिना बाह्या-
भ्यन्तरसर्वकारणाध्यक्षत्वात्प्राणस्याकरणत्वं दर्शयति ।
करणं हि परिच्छिन्नविषयकमेव राजादीनां दृश्यते
अमात्यत्वमेव त्वपरिच्छिन्नविषयकमिति प्राणस्य च
बुद्धादिसकलसङ्घातधारणादिलक्षणो ऽसाधारणो
व्यापार इति मन्तव्यं "प्राण एव प्रज्ञात्मदेवं शरीरं प-
रिगृह्णात्यापद्यति" इति श्रुतेः । नन्वेवं प्राणस्य किं का-
रणाभिनि चैत् प्रकृतिरेव महत्तत्त्वं ह्येकमेव प्रकृतेरुत्प-
द्यमानं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां बुद्धिप्राणशब्दाभ्यामभि-
लयत इति च्युतिष्ववधारितं "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा
या प्रज्ञा स प्राण" इत्यादिश्रुतिषु च ।

अत एव महत्तत्त्ववृष्टेः पृथक् प्राणवृष्टिः श्रुति-
स्मृतिषु प्रायशो न श्रूयते आचार्यस्तु नित्यत्वादि-
शङ्कानिरासार्थं मनस इव प्राणस्यापि वृत्तिभेदेन पृ-
थगुत्पत्तिमुक्तवान् अत एव सांख्यशास्त्रं सामान्यकर-
णवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । अस्यार्थः सामान्य-
सर्वकार्यसाधारणं यत्करणं महत्तत्त्वं तस्यैव वृत्तिभे-
दा प्राणापानादयः पञ्च ते च वायुदेवताकत्वाद्वा-

युतुल्यसंधाराद्वा वायव इति । ननु वायोः प्रागुत्पन्नस्य प्राणस्य कथं वायुदेवता स्यादिति चेन्न, प्राणस्य प्राणानादिरूपपञ्चदृष्टावेव वायोः प्रेरकत्वेन देवतात्वात् पूर्वोत्पन्नवस्तुनः कार्यविशेषप्रेरकं चेतरोत्पन्नमपि सम्भवत्येवेति प्राणस्य सूत्राख्या च दृष्टिर्वायोः प्रागेव जायते तथा चोक्तं मत्वं रजस्तम इति विवृदे-
कमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवमिति अत्र महतो बुद्धेरपि पूर्वोन्द्रियाशक्त्या मत्रनाम्नः प्राणस्योत्पत्तिरुक्ता प्राणात् अज्ञामित्युक्तश्रुत्यनुसारात् । धर्मधर्म्यभेदेन बुद्धेरेव अज्ञाशब्देन तत्रोक्तत्वात् आकाशादिदिव्यैः महपाठात् जीवमिति जीवोपाधिमित्यर्थः । (*सूत्राद्युपाधिविशिष्टजीवा एव वा सूत्रादिशादिशब्देनोक्ता इति बोध्यम्) इदानीं प्राणस्य संख्या विचार्यते तत्र भंगयः किं पञ्चघटवदेकजातीयाः व्यक्तिभेदाः पञ्च प्राणाः आहोस्विहृक्षवदेकव्यक्तिरेव प्राणः शाखाभेदतुल्यैरंशभेदैः पञ्च व्यपदिश्यत इति तत्रार्थं निर्णयः ।

पञ्चदृष्टिमनोवद्वापदिश्यते ।

एकैव प्राणव्यक्तिः पञ्चदृष्टिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते मनोवत् अन्तः करणवदित्यर्थः । यथा ह्येकैवान्तःकरणव्यक्तिर्निश्चयादिचतुष्टयदृष्टिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते तथैवैकैव प्राणव्यक्तिः प्राणापानसामानोदानव्यानाख्यपञ्चदृष्टिकोच्यते इति अत्र व्यपदिश्यत

३६६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाभ्युत्थाने [सू० १२

इति व्यपदेश एव हेतुरभिप्रेत इति तद्व्यर्थं न भवति
अयं भावः कुत्र चिदाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया बुद्ध्या-
दिचतुष्टयस्य वृत्तिवतुष्टयं व्यपदिश्यते पृथक्पृथक् कुत्र-
चिच्च भेदाविवक्षया अव्यवस्थातो वृत्तिसांकर्यमपि व्य-
पदिश्यते यथा “क्लीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे”त्यादौ
अत्र हि धीशब्दाद्या बुद्धिवृत्तिः सर्वशब्दोक्तज्ञाभिमान
चिन्तादयो ऽपि वृत्तयो मनस्येवोक्ताः स चायं व्यपदेशो
न व्यक्तिभेदे सम्भवति नाप्यत्यन्तमभेद इति तथा-
स्मृतावपि सङ्करव्यपदेशो यथा वायौ ।

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

प्रज्ञा सम्बिच्चित्तियेति स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥

इति तथा पातञ्जलभाष्ये ऽपि क्लेशादीनां चित्त-
धर्मत्वं मनोधर्मत्वं चोक्तं त एते क्लेशादयो मनसि
वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति चतुर्विंशति तत्त्व-
कथनं तु बीजाङ्कुरादीनामिवावस्थावस्थिनोर्भेदविवक्ष-
येति अत एकैकव्यक्तिरन्तःकरणं वक्तव्यम् एवमेव
कुत्र चिदाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया पञ्च प्राणा उच्य-
न्ते कुत्र चिच्च भेदाविवक्षया अपानादयो प्राणस्यैक-
स्यैव वृत्तित्वेनीच्यन्त इति अत एकैव व्यक्तिः प्राणो
ऽपीति सिद्धं, यद्यपि प्राणान्तःकरणयोरप्येकव्यक्ति-
त्वमेव तथापि क्रियाशक्तेरवान्तरभेदाः पञ्च, ज्ञानश-
क्तेरवान्तरभेदास्तु चत्वार इति भावः सम्भवत्येवेति
मन्तव्यं वृक्षशाखोपशाखादृष्टान्तेन चैतदवसिद्धं

तथा ऽवागन्तरकार्यकारणयोरपि बीजाङ्कुरमहावृक्षा-
द्विदृष्टान्तेनावधारणीय इति अवागन्तरविभागकार्य-
कारणभावयोः शास्त्रेषु प्रतिपादनं च योगाभ्यास उ-
पयुज्यते प्राणान्तःकरणयोरिति न तद्व्यर्थम् एतेन
वैशेषिकाणामेकान्तःकरणाभ्युपगमो ऽपि लाघवतर्क-
मूलको वेदाधिकृत इति द्रष्टव्यम् । तत्र प्राणस्य पञ्च
वृत्तयः कथ्यन्ते प्राग्वृत्तिर्नामाग्रमञ्जारी प्राणाः उच्छ्वा-
सादिकर्मा अवाग्वृत्तिरपानो अधः सञ्चारी पाय्वादि-
हारैर्मलाद्यवसारकः व्यानस्तयोःसंधिवीर्यवत्कर्महेतुः
उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः समानः सर्वशरीर-
वृत्तिरशितपीतादिसमोकरणहेतुरिति एतेषु च प्राणो
जीववन्मुख्यः सर्वेषां कारणां शाखादौनां मूलमेवेति
बोद्धव्यम् । अत एव प्राणशब्देनापानादयो बुद्ध्यादय-
स्योच्यन्ते न त्वपानादिशब्देन प्राण इत्युपपद्यते अत
एव च चक्षुरादयो ऽपि प्राणा इत्येवोच्यन्ते न त्वपा-
नव्यानादयो वेति, यद्यप्यपरे ऽपि प्राणव्यापाराः कू-
र्मादिहृषा अनन्ताः सन्ति तथापि तेषामप्राधान्या-
न्नात्र गणनाकृतेति न न्यूनता, अपरे तु मनोऽपि प-
ञ्चवृत्तिकं प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इतियो-
गसूत्रानुसारेण मनोवदिति दृष्टान्तेनाव प्रदर्शयत
इत्याहुः । तन्न । तेन हि सूत्रेण साक्षाद्दिरोध्या-
नां वृत्तीनामेव पञ्चत्वमुक्तं न तु कामाद्यावृत्तयो अ-
संस्थाता निराकृता इति ।

अगाशु ।

तथेत्यनुवर्तत एव तन्मात्रकार्यः स्थूलमहाभूता-
 णुरपि मदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च पर-
 मेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषादित्युक्तहितोरे-
 वेत्यर्थः “यं वै सौरथैतमग्निमानं न निभालयसे एतस्य
 वै सौम्यैषो ऽग्निस्त एवमचान्यग्रीधस्तिष्ठती”त्यादि-
 श्रुतिः पार्थिवान्प्रतिपादिका सकलमहाभूतसूक्ष्मे
 तस्यान्तरालोत्पत्तौ च लिङ्गं तथा खंमोवादिना-
 शिन्यो दर्शीर्हीनां तु याः स्मृताः ताभिःमार्जुमिदं सर्वं
 संभवत्यनुपूर्वश इतिमन्वादिवाक्यान्यपि तयोः प्रमा-
 णानि तथा पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः पञ्चस्थूलभूता-
 णुत्पत्तिक्रिया प्रोक्ता स्ये इहापि ग्राह्या अब विशेष-
 षतो ऽनुक्तत्वात्, तथा तद्भाष्यं शब्दादीनांमूर्तिसजा-
 तोयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्राव-
 यवकः तेषां चैको ऽयं परिणामः पृथिवी गौर्हृत्त
 इत्यादि एवं भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रसरमवकाशा-
 दानान्युपादाय विशेषविकारारम्भः समाधेय इति
 अस्यार्थः शब्दादितन्मात्राणां मध्ये मूर्तिसजातीयानां
 कठिनजजातीयानां तन्मात्राणां वैशेषिकपार्थिवपर-
 माणुस्थानोयानां सूक्ष्मभूतानामेकः परिणामः स्थू-
 लपृथिव्या ऋणुश्चरमावधिर्वैशेषिकच्यणुकस्थानो तेषां
 चैकः परिणामः इयं महापृथिवी एवं स्नेहज्जातीय-

नां रसतन्मात्राणामेकः परिणामो स्थूलजलाणुः त-
थोष्णजातीयानां हृपतन्मात्राणामेकः परिणामः स्थू-
लतेजोऽणुः तथा सदागतिजातीयानां स्पर्शतन्मात्र-
णामेकः परिणामः स्थूलवाय्वणुः तथा ऽवकाशप्रद-
जातीयानां शब्दतन्मात्राणामेकः परिणामः स्थूलाका-
शाणुरिति । न च तन्मात्रेभ्यः साक्षादेव महाभूतोत्प-
त्तिसंभवे ऽणुकल्पनायां गौरवमिति वाच्यम्, शास्त्रसि-
द्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् अन्यथा वैशेषिका-
णां द्व्यणुकमपि न मिदोत् गौरवात् अथ त्र्यणुकस्या-
वयवाः सावयवाः महद्द्व्यारम्भकत्वात् कपालवत्
इत्याद्यनुमानात् त्र्यणुकावयवसिद्धिरिति चेत् एवम-
नुमानमस्माकमपि समानं श्रुतीस्मृती चात्र उभाभ्या-
मेवानुग्राहकतर्को स्वीकार्यत्विति यच्चात्राणूनास्ते-
कैकः परिणामो महापृथिव्यादिरित्युक्तं तत्रापि क्र-
मविशेषो विष्णुपुराणादाहुक्तः यथा विष्णौ ।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः ।
समर्गशब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शतन्मात्रलक्षणम् ॥
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं मसर्जं ह ॥
बलवानभव आयुस्तस्य स्पर्शी गुणो मतः ।

४०० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तरे [सू० १६

इत्यादि अस्यार्थः ततो ऽहंकारोत्पत्त्यनन्तरं भू-
ताऽस्तन्मात्रं तन्मात्रसमुदायात्मकं सर्गं ससर्ज
अकरोत् तदनन्तरं शब्दतन्मात्रात्तत्सहकृतो भूतादि-
र्महाकाशं ससर्ज न वाकाशं वायुसृष्टये भूतादिः पु-
नरापूरयदंशान्तरेण ततश्चाहंकारो परित आकाशः
पूर्वोत्पत्त्यनन्तरं स स्पर्शतन्मात्रं स्वावष्टम्भेनाणुरूपतया
ससर्ज ततो अणुभ्यो महावायुरजायत एवं भूतान्त-
रेष्वपि बोध्यमिति अत्र पञ्चस्यपि भूतेषु तन्मात्राणा-
मेवोपादानत्वम् अहंकाराकाशादीनां त्वधिष्ठानकार-
णतेति विशेषः । तथा सांख्ये ऽपि स्थूलभूताणुरुक्तो
यथा सूक्ष्मा मातापितृजा सह प्रभृतैस्त्रिधा विशेषास्यु-
रिति स्थूलभूतानि विशेषाख्यानानि त्रिविधानि भ-
वन्ति प्रथमं सूक्ष्मा अणवः ततश्च भूतानि महाभूता-
नि ततश्च मातापितृजा देहा इत्यर्थः । एतेषु मध्ये
सूक्ष्माः संयुक्ताः पञ्चभूताणवः सप्तदशावयवकस्य स-
प्राणस्य लिङ्गशरीरस्थाधारभूता इति सांख्य व्यक्तम् ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो त्रिना यथा क्वाया
तद्वहिनाविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति
लिङ्गशरीरं च तत्रैव संख्यातम् ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गमिति अत्र
सूक्ष्मभूतानां लिङ्गमध्ये अणुनमाधारतयैव (*यच्च पु-
राणादौ सप्तदशावयवकं लिङ्गमुच्यते तन्महदहङ्का-

षिकीकृत्येति बोध्यमतएव कापिलसूत्रे सप्तदशैव लिङ्ग-
 देहघटकमुक्तं सप्तदशैकं लिङ्गमिति^(१) एकं समष्टिरूप-
 मित्यर्थः । तथा मोक्षधर्मे ऽपि स सप्तदशकेनापि रा-
 शिना युज्यते च स इत्यत्र सप्तदशभिरवयवैः सह व-
 र्तते यो राशिः स सप्तदशक इत्यर्थः । युज्यते पुनरिति
 पाठे तु स जीव इत्यर्थः । लिङ्गशरीरं च पञ्चतन्मात्र-
 मादायैव सप्तदशकं बोध्यम् । आधुनिकानां पञ्चप्राणा-
 मादाय पञ्चतन्मात्रपरित्यागस्त्वप्रामाणिक एव प्रामा-
 णिकसांख्यविरोधात् । तथा च प्राणानां महद्रूपत्वे तेषां
 तत्रैव प्रवेशः नो चेत्प्राणो लिङ्गदेहेन संश्लिष्ट एव न
 तु लिङ्गान्तर्गत इति विवेक्तव्यम् । तस्मात्तन्मात्रकार्य-
 भूता अणवः छान्दोग्यतैत्तिरीयोक्तं महाभूतसृष्टेः
 प्रागुत्पद्यते इति सूत्रार्थः । तदयं सकलश्रुतिसमृत्तिसां-
 ख्ययोगैकवाक्यतया महाभूतपर्यन्तायाः सृष्टेः क्रमः
 कथ्यते, प्रथमं तावदीश्वराधिष्ठानेन संयुक्ताभ्यां जीव-
 प्रधानाभ्यां महानुत्पद्यते स च क्रियाशक्त्या प्राणः
 निश्चयशक्त्या च बुद्धिः तयोर्मध्ये प्रथमं प्राणवृत्तिरु-
 त्पद्यते^१ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च
 खं वायुरि^२त्यादिपाठक्रमात्^३ स प्राणमसृजत प्राणा-
 त् अद्वा खं वायुरि^४त्यादिश्रुतौ साक्षादेव प्राणात् अ-
 द्वावृत्तेर्बुद्धेरुत्पादोवगमोच्च । तदनन्तरमङ्कुरस्य वृक्षभा-
 ववदहङ्काररूपो अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेष उत्पद्यते
 ततश्च तथैव मनः तदनन्तरमिन्द्रियाणि तत इन्द्रिय-

(१) अत्र पा० २ पु० ना० ।

४०२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १३

वदन्योन्यकार्यकारणभावरहितानि तदनन्तरं ष-
ष्ठतन्मात्राणि सूक्ष्मतरभूतानि ततश्च यथोक्ताः स्थू-
लमहाभूतपरमाणवः सूक्ष्मा उत्पद्यन्ते ततः परं च
तैतिरीयछान्दोग्योक्ता आकाशादिक्रमेण महाभूत-
पञ्चकसृष्टिरवगन्तव्या ततश्च वक्ष्यमाणं छान्दीग्यीयं
त्रिवृत्करणं ब्रह्माण्डादिसृष्टिरूपमिति । ननु छान्दो-
ग्योक्तानि त्रिवृत्कृतभूतान्येव तन्मात्राण्यणवो वा कथं
नेष्यन्ते लाघवादिति चेत् न (तन्मात्राणां परस्परं
छान्दोग्योक्तकार्यकारणभावासंभवादिन्द्रियाणामिव
अन्वया स्पर्शादीनां शब्दादिकारणानुप्रवेशेन तन्मा-
त्रत्वानुपपत्तेः । तथा च विष्णुपुराणादिविरोधः
स्यात् यथा ।

तस्मिन् तस्मिन् तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रतास्मृता ।
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ।
भूततन्मात्रसर्गो ऽयमहङ्कारात्तु तामसात् ॥

इति नापि अत्रिवृत्कृतानि शरीरादिरूपेण सं-
हृतस्यैव त्रिवृत्करणशब्दार्थताया वक्ष्यमाणत्वात्, त-
न्मात्राणां च साक्षाच्छरीरादावहेतुत्वात् अन्तरा
छान्दोग्योक्तानि त्रिवृत्कृतभूतानि न यथोक्ताणवो ऽपि
भवितुमर्हन्ति अपागादादित्यस्यादित्यत्वमस्याद्युत्तर-
वाक्येष्वदित्यादिरूपेण त्रिवृत्करणस्यैव तत्र लाभाच्च ।

आदित्यादीनां च साक्षात्परमाणुकार्यत्वाभावादिति
अयं च सृष्टिक्रमो मोक्षधर्मादिवङ्गशास्त्रे निर्णीतः
अन्ये च विरुद्धा सृष्टिक्रमाः कल्पभेदेनोपपादनौया
इति संक्षेपः । तदेवं पादद्वयेन महाभूतानां लिङ्गश-
रीरस्य साधारण्यस्य चोत्पत्त्यादिरवधारिता इदा-
नीं लिङ्गशरीरोपहितजीवेन शरीरेणेश्वराधिष्ठिता-
न्महाभूतसंघाताङ्गङ्गागङ्गाद्युत्पत्तिं विचारयति ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदा मननात् ।

छान्दोग्ये तेजसादिभूतत्रयसृष्ट्यनन्तरमिदमा-
न्नायते “सेथन्देवतैश्चत हन्तामिमास्त्रिस्रो देवता अने-
न जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणी-
ति” तत्रेयमाशङ्का किं विचारेण परसैग्यं प्रविश्या-
कल्लभामीतिवज्जीवस्यैव प्रवेश ईश्वरस्तु स्वांशभू-
तजीवस्य प्रवेशयितैव (*ननु स्वयं प्रविशति स्वयंभु-
प्रभृतिदेवैरेव स्वपरदेहनिर्माणसम्भवात् तच्छ्रवणा-
च्च) किं वा अश्वेन पादेन वा ग्रामं प्रविश्य विचरा-
मीतिवदीश्वरस्यापि प्रवेश इति तत्रायं सिद्धान्तः
प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्योतिरादिषु विराड्देहबीजेषु
भूतसंघेषु अधिष्ठानप्रवेशो ऽस्ति कुतः तदा मननात्
“यदिदं किं च तस्मिन् तदेवानुप्राविशत्” “हा पुपुर्णा
सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते” इत्यादि-
श्रुतिषु सर्वस्य वाऽऽहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञा-

४०४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतास्ये [सू० १४।१५

नमपोहनं च । एको ऽहमस्मीत्य'त्मानं यस्त्वं कल्या-
ण मन्यसे नित्यं स्थितस्ते हृदोष पुण्यपापेक्षितामुनि-
रित्यादिस्मृतिषु च जीववदीश्वरस्यापि देहबीजेषु दे-
हेषु च जीवात्पृथक् प्रवेशामननादित्यर्थः । विभोरीश्व-
रस्य प्रवेशश्च ज्ञानेच्छाकृत्यादिह्यपमायावृत्त्यौपाधिक
इत्युक्तं प्राक् तथाचोक्तं तदनुत्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव
भाव्यस इति (#अतो हिरण्यगर्भादीनामप्यन्यार्यामि-
प्रेरणयैव विराडादिस्वपरदेहनिर्मातृत्वं न स्वात-
न्ध्येणेति सिद्धं तथा च स्मर्यते ।

ब्रह्मविष्णुहरादीनां स्रष्टृत्वादि करोति सः ।
उपचारतया त्वेव स्रष्ट्राद्यास्ते ऽपि कीर्तिता इति ॥
तांतांशक्तिसुपादाय स्वयं देवमहेश्वरः ।
सृजतो विविधान्देहान् यसते चैव लीलया ॥
सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
प्राधान्येन स्मृता देवा शक्तयः परमात्मनः ॥

इतिचे ति') । नन्वीश्वरस्य प्रवेशाङ्गीकारे जीवस्य
प्रवेशद्वारत्वं वक्तव्यं तच्चायुक्तम् ईश्वरस्य प्रकृतिपुरुष-
योरिव देहबीजेषु भूतेष्वपि स्वयमेव प्रवेशसम्भवा-
दित्याशङ्कयामाह ।

प्राणवता शब्दात् ।

प्राणवतो प्राणिना लीवेनैवाश्रयवत्करणभूतेन ब्र-

ब्रह्मणो देहबीजाधिष्ठानं मन्तव्यं, कुतः शब्दात्, शब्दप्रा-
माख्येन तर्काभावे ऽपि वस्तुसिद्धेः । अनेन जीवेनात्मने-
त्यादिर्हि शब्दो जीवबलप्राणधारणयोरिति व्युत्पत्त्या
प्राणवता करणेन ब्रह्मणः प्रवेशं बोधयतीत्यर्थः । तर्का-
स्याव भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गायतननिर्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गादिति सूत्रे कपिलोक्तो वर्तते प्राणप्रवेशं हि
विना देहबीजस्य पूतिभावदर्शनेन दृष्टसामग्र्यन्तर्गतं
प्राणमपेक्ष्यैव ब्रह्मणा भोगायतनं समष्टिव्यष्टिदेहजातं
सृज्यते तथा च भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितनैकान्तादि-
ति सांख्यसूत्रान्तरात् प्राणप्रवेश एव जीवप्रवेशो घट-
प्रवेश इव घटाकाशस्येति तथा प्राणादिदेवतानामै-
श्वर्य्यभोगसम्पादनार्थमपि प्राणादिद्वारैव प्रवेशो युक्तः
ईश्वरस्य स्वतः प्रयोजनाभावादिति (*सर्वत्र कारणे
ब्रह्मणो ज्ञानेच्छाकृतिभिव्यापनरूपे प्रवेशे च युक्तिस्ता-
र्किकैरुक्ता सामान्यतः कार्यत्वावच्छेदेनेश्वरस्य कर्तृत्व-
कल्पने लाघवमिति^१) ननु प्रलये ब्रह्मैकमद्वितीयमा-
सीत् नान्यत् अतः सृष्टिकाले जीवस्योत्पत्तिमनूक्तैव
श्रुत्या कथमुच्यते अनेन जीवेनेति तत्राह ।

तस्य च नित्यत्वात् ।

तस्य च प्राणवतो जीवस्य नित्यत्वाद्नेन जीवे-
नेति शब्दः सिद्धवन्निर्दिशतीत्यर्थः । प्राणोत्पत्तिस्तु मध्ये
पूरिता तथा प्राणा इत्यादिमूत्रैरिति भावः । ननु

४०६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १६।१७

प्राणवताशब्दादिति सूत्रे प्राणशब्देन किमुक्तं तदाह ।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ।

ते प्राणवतेत्यत्रोक्ता प्राणा श्रेष्ठं प्राणं वर्जयित्वा सर्वे दशैवेन्द्रियाणीत्यवगन्तव्यं । कुतः तद्व्यपदेशात् जीवस्य देहप्रवेशे तयोरपि साहित्यव्यपदेशात् “तमुत्क्रामन्तं प्राणो नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चित्वादिश्रुत्या मुख्यप्राणेनेन्द्रियवर्गेण च सहोत्क्रान्तस्य जीवस्य तमित्यनेन परामृष्टस्य पुनर्देहान्तरेष्वारभ्यमाणस्य विशेषणत्वेन श्रेष्ठेन्द्रिययोर्व्यपदेशादित्यर्थः । तथा ।

समैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनः षष्ठानौन्द्रियाणी प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

इत्यादिस्मृत्यापि तद्व्यपदेशादिति बोध्यम् । अत्र प्राणबुद्धोरेकत्वात् श्रेष्ठग्रहणौ नैवान्तःकरणसामान्यं गृहीतं । नन्वेवं किं प्राणान्तःकरणोन्द्रियैः सहैव जीवस्य देहे प्रवेशो न तन्मात्रभूतैरिति तथा च सांख्यस्याप्रामाण्यमिति चेन्न । तद्यथा पेशस्कारीये शशी मात्रामुपादायान्यन्नवतरं रूपं तनुत एवमे-

शायमात्मेदंशरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा ऽन्यन्न-
 यतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते ब्राह्मणपर्यन्तमिति श्रु-
 तेष्ववगमेन तन्मात्राणां लिङ्गदेहाधारसूक्ष्मभूतानां च
 प्राणशब्देनातोपलक्षणादिति (#आचार्यस्तु प्राणशब्दस्य
 ह्यर्थमात्रं व्याख्यातवान् न तु लिङ्गशरीरान्तर्गतानाम-
 न्येषां जीवप्रवेशे साहित्यं निराकृतवानिति बोध्यम्.) ।
 ननु जीवोपकरणत्वमास्यात् श्रेष्ठस्थापीन्द्रियत्वमेवो-
 चितं तत्कथं श्रेष्ठादन्यत्रेत्यनेन श्रेष्ठस्य पार्थक्यमुक्तमि-
 त्याकाङ्क्षायां प्रसङ्गेन प्राणस्यानिन्द्रियत्वं साधयति ।

भेदश्रुतेः ।

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि”चे-
 त्यादौ श्रेष्ठेन्द्रिययोर्भेदश्रवणात् श्रेष्ठाङ्गिन्नान्येवेन्द्रि-
 याणीत्यर्थः । ननु भेदव्यपदेशो गोबलोवर्हन्यायेनोप-
 पद्यत इत्याशङ्काह ।

वैलक्षण्याच्च ।

लक्षणभेदो ऽप्यस्ति श्रेष्ठेन्द्रिययोः श्रेष्ठत्वं हि स-
 कलजीवोपकरणधारकत्वम्, इन्द्रियत्वं च प्रतिानय-
 तविषयत्वमिति अतोविरुद्धलक्षणकत्वादुभयोर्भेद इ-
 त्यर्थः । प्राणबुद्धौ चैकमेव तत्त्वमिति नान्तःकरणस्यापि
 व्यवस्थितविषयत्वमतो नेन्द्रियत्वमिति भावः । तदेवं
 विराजादिदेहबोजेषु लिङ्गशरीरोपहितं जीवमादाय

४०८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दताख्ये [सू० १८।१६।२०

परमेश्वरस्य प्रवेशः शरीरसृष्टये भवतीति प्रसाधितम्
इतः परं शरीरसृष्टिर्विचार्यते ।

संज्ञामूर्त्तिकल्पमिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ।

सत्प्रक्रियायां तेजोवन्नानां सृष्टिं निहृष्योच्यते “सि-
यं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवे-
नात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रि-
ष्टतं त्रिष्टतमेकैकां करवाणीति” तत्र संशयः यदिदं सं-
ज्ञामूर्त्तिकल्पनरूपं नामरूपव्याकरणं किमिदं त्रिवृत्क-
रणत्पूर्वं पाठक्रमात् अथ वा युक्त्यनुरोधनेन पश्चात्
तत्रापि किं व्यापारव्यवधानेन उताव्यवधानेनेति ।
तत्रायं निर्णयः । संज्ञामूर्त्ती नामरूपे नाम विरा-
डन्यादिरूपं चतुर्दशभुवनचतुर्मुखादि तयोः कृप्ति-
निर्माणां त्रिवृत्कुर्वत एव परमेश्वरान्ततव्यं । न त्रिवृ-
त्करिष्यतः नापि त्रिवृत्कृतवतः तथा च त्रिवृत्करणा-
व्यवहितोत्तरकाल एव नामरूपे स्पष्टी भवत इत्यर्थः ।
कृतः उपदेशात् नामरूपव्याकरणास्योपायाकाङ्क्षायां त्रि-
ष्टकरणमात्रस्योपदेशादित्यर्थः (अथदेव हि नामरूपे
व्याकरवाणीत्युक्तं तदेव त्रिवृत्तीति तासां त्रिवृत्तं
त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति न तु व्याकरवाणीकरणयोः
कार्यकारणभावादिभेदो विवक्षितो गौरवात् । त्रिवृत्क-
रणस्य नामरूपव्याकरणहेतुत्वे तस्यैव प्राग्वचनौचि-

त्याच्च । नामरूपव्याकरणकार्यत्वासंभवाच्चेत्यर्थः । अ-
तएव यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां स-
मास इत्येव वाच्यशेषे श्रूयते न तु समासकार्यमिति^{१)}
अत्र च त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणास्याप्युपलक्षणं युक्तेस्तौ-
ल्याच्छरीरादौ पञ्चभूतगुणदर्शनाच्चेति बोध्यम् । यत्तु
पञ्चीकृतभूतेभ्यो ब्रह्माण्डादिसृष्टिरिति प्रलपनमाधु-
निकानां तदप्रामाणिकम् । महाभूतेभ्यो ऽपञ्चीकृतेभ्य
एव तदुत्पत्तिसंभवात् श्रुतिस्मृत्यभावाच्चेति ध्येयम् ।
यापि तैः पञ्चीकरणे व्यवस्था कल्पिता अर्धे एकस्य
भूतस्यापराद्धं च सप्तभागैर्भूतचतुष्टयस्येत्येवं मिलितं
मिलितं पञ्चीकृतं भवतीति साप्यप्रामाणिकी व्य-
भिचरिता च । सुवर्णादौ तैजसे तैलादौ च पार्थिवे
पृथिवीजलादीनामितरभूतापेक्षयाऽऽधिक्यदर्शनादिति
द्विक् । अधिदैवं त्रिवृत्करणं प्रतिपाद्याध्यात्ममपि ते-
जोब्रह्मनां त्रिवृत्करणं प्रतिपादयति यथा तु खलु सौ-
म्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भव-
ति तन्मे विजानीहीति अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं
यो ऽणिष्ठस्तन्मन इत्यादिना तत्र पुरीषस्य मूत्रस्य च
शरीरारम्भकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कयामाह ।

मांसादिमौमं यथाशब्दमितरयोश्च ।

पुरीषमूत्रे प्रसङ्गादेशोक्तेन तु पुरुषारम्भकत्वेन

१) अथ पा० २ पु० ना० ।

४१० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतात्पर्ये [सू० २१।२ः

पुरुषे च पुरीषं विहाय मांसमनसी अन्नाख्यभूमि-
विकारी मन्तव्यौ एवं यथा शब्दं शरीरघटकपदार्थवि-
वेचकश्रुत्यन्तरानुसारेण इतरयोरपुतेजसोरपि विका-
रा मन्तव्याः तत्रापि जलविकारमध्ये मूत्रं परित्यज्य
लोहितप्राणौ जलस्य अस्थिमज्जावचांसि तेजसो वि-
कार इत्यर्थः तथा चाध्यात्मं पुरुषाकारेणान्नजलतेज-
सां त्रिष्टुत्कराणं सिद्धमितिभावः । अत्र च श्रुतिवाक्ये
ऽन्तमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वा-
गिति मनश्चादीनां भूतकार्यत्ववचनमन्नाद्यनुगतैः
करणप्राणमूर्च्छांशैरभिव्यक्त्यैवेति व्याख्यातं गौण्यसम्भ-
वादिति सूत्रेणेति स्मर्त्तव्यम् । ननु यदि विराडभ्यादि-
रूपा देवतामूर्तयः स्थावरजङ्गमादिह्रस्वाध्यात्ममूर्त्त-
यः सर्वा एव पञ्चीकृतास्तर्हि कथं देवतानां तेजसी-
आप्यादिश्च स्थूलमूर्तिः स्थावरादीनां च पार्थिवीति
विभागः शास्त्रोक्त उपपद्येत तत्राह ।

वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः ।

विशेषां प्रधानं तस्य भावो विशेषां प्राधान्यमा-
धिक्यमिति यावत् तस्मादाधिक्यात्तेजसपार्थिवादि-
व्यपदेशो मूर्त्तिष्वित्यर्थः । एतेन पाञ्चभौतिकं शरीर-
मिति वेदान्तसिद्धान्तः । ननु शरीरमिति कथं विशि-
ष्यते पृथिव्यादिमहाभूतानामपि पाञ्चभौतिकत्वा-
दिति चेन्न, पृथिव्या साक्षाज्जलमात्रमहाभूतकार्यत्वा-

देवं जलादिभूतत्रयस्यापि साक्षादेकैकमात्रमहाभू-
तकार्यत्वादाकाशस्य च भूताकार्यत्वात् कार्ये कार-
रणगुणानुगमात् महापृथिव्यादिष्वपि मानागुणो-
पलम्ब इति । वस्तुतस्तु तन्मात्रकार्यपार्थिवादिसजा-
तीयाणुसंघातमात्रकार्याख्येव पृथिव्यादिमहाभूतानि
आकाशादिजलपर्यन्तमृत्तरोत्तरभूतेष्वधाराख्यं नि-
मित्तकारणमेवेति तद्वाद् इति द्विः पाठो ऽध्यायसमा-
प्तिसूचनार्थः ।

इति ब्रह्मभीमांसायां विज्ञानयतिकृते
विज्ञानामृताख्यञ्जुभाष्ये द्विती-
याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
अध्यायञ्च समाप्तः ।

४१२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १

पूर्वस्मिन्नध्याये वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे विरो-
धः परिहृतः तथा जन्माद्यस्य यत इत्यनेनो-
क्तेषु जन्मादिषु मध्ये आदिसर्गप्रक्रिया प्रतिपादिता
इदानीं तृतीयाध्याये ऽवान्तरसृष्ट्यादिप्रक्रिया ब्रह्म-
तत्त्वं समाधनब्रह्मज्ञानं तस्य पुरुषार्थसाधनत्वं च वि-
चारणीयं तत्र प्रथमपादे ज्ञानपूर्वाङ्गवैराग्यस्य प्रयो-
जकान्दंसारगतान्स्वर्गनरकगमनागतिगर्भवासादीन्
ब्रह्मकार्यतया प्रतिपादयति ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरि-
ष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।

पूर्वपादोक्तसंज्ञासूत्री तच्छब्देनोच्यते तथा च त-
दन्तरप्रतिपत्तौ एकं नामरूपं परित्यज्य नामरूपान्तर
परिग्रहकाले जीवो यथोक्तैर्भूतसूक्ष्माधारकैः पञ्चत-
न्मात्रेन्द्रियान्तःकरणैः सशरणैस्त्रिविधदुःखनिदानैः
परिष्वक्त एव रंहति लोकान्तरं संसरति कुतः प्रश्न-
निरूपणाभ्यां प्रश्नोपनिषदि चतुर्थप्रश्नात्तन्निरूपणाच्चै-
तदवगम्यत इत्यर्थः । यथा “अथ हैनं गार्ग्यः प्रच्छ क-
स्मिन्नु सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीति तस्मै सहोवाच यथा
गार्ग्य मरीचयो ऽर्कश्चास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्ते-
जोमण्डल एकीभवन्ति ताः पुनरुदयतः प्रचरन्ति एवं
हवै तत्संवे परे पदे मनस्येकीभवन्ति तेन तर्ह्येष पु-
रुषो न शृणोति न पश्यतीत्याद्यनन्तरं स यथा सो-

स्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं हवै तत्सर्वं
 परे आत्मनि संप्रतिष्ठन्ते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाप-
 स्यापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा
 चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्राव्यं च
 प्राण्यं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च
 वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं च उपस्थश्चानन्दयिः
 तव्यं च वायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं
 च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च अहङ्कारश्चा-
 हङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्यो-
 तयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च एष हि द्रष्टा
 स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता
 विज्ञानात्मा पुरुष इत्यादि । नन्विदं वाक्यं सुषुप्त-
 करणस्थं परमात्मन्येव सर्वावस्थानप्रतिपादकं च त-
 त्कथमेतद्वाक्याल्लिङ्गशरीरवेष्टितजीवगमनं लभ्यत
 इति चेन्न, आभ्यां प्रश्ननिरूपणाभ्यां देहविच्छेदकाले
 ऽपि सर्वपरिष्वङ्गस्य लाभात् अस्तं गच्छत इति लि-
 ङ्गसामान्यात् तथा तत्र वाक्ये मनः शब्दोक्तजीवडा-
 रैव परमात्मनि सर्वपरिष्वङ्गस्योक्तत्वात् अन्यथा
 मनसि मनोवस्थानवचनासङ्गतः सर्वविशिष्टजीवरंह-
 गम्य चाश्रुतत्वादित्यादिना षष्ठसूत्रेण स्वयमाशङ्क्य
 समाधास्यमानच्चादिति । नन्वेतद्वाक्यानुसारेण संसर-
 णव्यवस्था नोचिता । यतः छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां
 द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु “श्रद्धासोम-
 दृष्ट्यन्तरेतोहृपाः पञ्चाहुतीःप्रदर्श्यः” इति तु पञ्च-

४१४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाम्बताख्ये [सू० २

म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रूयते तत्रापः पुरुषवचसो भवन्तीतिवचनाज्जलमात्रवेष्टितस्यैव गमनं युक्तं प्रश्नोपनिषद्वाक्यस्य च सुषुप्तिमात्रपरत्वैव चरितार्थता सम्भवात् इत्याशङ्कयामाह ।

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ।

रितोरुपाणामपां त्र्यात्मकत्वेन विष्टकृतत्वेनावश्यमपशब्दस्यापां भूयस्त्वे तात्पर्यादित्यर्थः तथा चावन्तर्गततया भूतान्तरवत्प्राणलिङ्गशरीरतदाधारसूक्ष्मभूतान्यपि ग्राह्याणीति भावः । किं च तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा भवतीति छान्दोग्यवाक्ये श्रद्धाशब्दो भूयस्त्वपरतयैव व्याख्येयो ऽन्यथा केवलस्य श्रद्धास्थगुणस्य होमासम्भवात् पञ्चम्यामाहुतौ तस्याः पुरुषाकारपरिणामासम्भवाच्च । तथा च यथा ऽन्त्येष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धावाहुल्यात् श्रद्धाशब्देनोच्यते एवमेव पञ्चम्यामाहुतावपशब्दो न वाहुल्यात् स एवोच्यते इतियुक्ततरमिति । परे तु श्रद्धाशब्देनोक्तवाक्ये श्रद्धया हुतानि घृतादौनि द्रवभूयांस्युच्यन्ते पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीतिश्रुत्यनुसारात् एवं हि द्रष्टादिकारिणामारोहप्रक्रिया दृष्टादिकारिभिरग्निहोवदर्शपूर्णमासादिकर्मसु .हुता. दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूय-

स्त्वादयः शब्दवाच्या अग्नौ मूर्च्छीभूता आङ्गत्यपूर्व-
 रूपः सन्तस्तानिष्टादिकारिणाः प्रविशन्ति तेषां च श-
 रीरं नैधनेन विधानेनान्त्येष्टावृत्विजो जुह्वत्वमौ स्वर्गा-
 य लोकाय स्वाहेति ततस्ता आपः यद्यायुक्तकर्मसम-
 वायित्वात् अद्याशब्दवाच्याः दुर्लोकान्नौ देवैर्ह्यन्त-
 इत्याहः, तत्र अद्याशब्दस्य लोघवात् अद्यायुक्तार्थताया
 एवौचित्यात् यजमानस्यैव तं प्रेतं दिष्टमितो ऽग्नय
 एव हरन्तीतिश्रुत्या प्रोक्तत्वात्, यच्चोक्तं हविःसूच्यांश
 एवापूर्वमिति, तदपि न । कार्यद्रव्यानाधारे प्रलये
 सत्त्वासम्भवादिति । इतश्च छान्दोग्ये ऽपशब्द भूय-
 स्त्वपर इत्याह ।

प्राणगतेश्च ।

प्राणानां गतिमिद्वेश्च तसुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूक्ता-
 मिति प्राणमनूक्तामन्तं सर्वं प्राणा अनूक्तामन्ति इ-
 त्यादिना प्राणस्यापि जीवेन सहोत्क्रमणं श्रूयते अतः
 प्राणोत्क्रमणसाफल्याय प्राणैः सह जीवस्य गमनम-
 वश्यं वक्तव्यमिति भूयस्त्वपर एवापशब्द इत्यर्थः ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भा- क्तत्वात् ॥

ननु प्राणादिभिः परिष्कृतो जीवो रहतीति क-
 यमुच्यते मरणकाले स्थूलदेहवदेव अग्न्यादिषु वागा-
 दीनां विनाशात् काण्वपञ्चमाध्याये अग्न्यादिदेवतासु

४१६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३।४।५

वागादीनां गतेर्लयस्य श्रवणात् अस्य पुरुषस्य मृत-
स्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिवाक्येभ्य इति
चेन्न, भाक्तत्वात् वागादीन्द्रियाणामाहंकारिकाणा-
मग्न्याद्यकार्यत्वेनाप्यथगृह्यत्तितामात्रे लयगत्यादिश-
ब्दस्य भाक्तत्वात् दैववृत्तिभ्यः पृथग्वृत्त्यन्तराभावात् न
तु प्राकृतप्रलयवद्वागादीनां प्रतिमरणं विलयो भ-
वतीत्यर्थः ।

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव-
ह्युपपत्तेः ।

ननु अग्न्यादिगतिश्रुतिर्न भाक्ता भवितुमर्हति
तस्याः प्रथमे पूर्ववाक्ये मुख्यस्य प्राणादिप्रलयस्यैव
श्रवणात् यथा यत्रायं पुरुषो म्रियते उदम्मात्प्राणाः
क्रामन्त्याहो नेति नेति हंवाच याज्ञवल्क्यो ऽत्रैव सम-
वनीयन्ते स उच्छ्रमत्याध्यातौ मृतः शेत इति अत उ-
त्तरवाक्ये ऽपि अग्निं वागप्येतीत्यादौ मुख्य एवाप्ययो
युक्त इति चेन्न, ता एव ह्युपपत्तेः हि यस्मात्ता भाक्ता
एव गतयः प्रथमवाक्ये ऽप्युक्ताः उपपत्तेः तमुत्क्रामन्तं
प्राणो ऽनूत्क्रामतीत्यादिश्रुत्युपपत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु
गतिप्रतिषेधकस्य प्रथमवाक्यस्य कथं भक्त्यापि गत्य-
र्थता स्यादिति चेत्, उच्यते अन्नादित्यत्र च सर्वना-
म्ना पूर्वसन्निहितः पुरुषाख्यो जीवः परामृष्यते तथा
च मरणकाले प्राणादयो जीवान्नोत्क्रामन्ति जीव

एव स भवनीयन्ते परमेश्वरेण गम्यन्ते परेष्वकीक्रियन्त इति यावत्, त्रिविधगत्यर्थमिति प्रथमवाक्यार्थ इति तदेतदाचार्यः स्वयं वक्ष्यति प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादितिसूत्रेणेति । ननु भवतु देहविच्छेदकाले ऽपि जीवस्य प्राणादिपरिष्वङ्गस्तथापि लोकान्तरगमनाख्ये रंहणे जीवस्य प्राणादिपरिष्वङ्गो ऽश्रुतत्वाद्प्रामाणिक एवेत्याशङ्क्यापाकरोति ।

अश्रुतत्वादितिचेन्न दृष्टादिकारिणां प्रतीतेः ।

उपाधिपरिष्वङ्गेण गमनस्य श्रुत्यर्थानुपपत्त्याप्रतीतेरित्यर्थः तथाहि यथा छान्दोग्यपञ्चाग्निविद्यायां “अथ ये इमे यामे दृष्टापूर्त्ते दातुमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिमित्यादिस्थानपरम्पराक्रमेण चन्द्रमसं जीव आरुह्य देवानामन्नं भवतीति” श्रूयते “तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति” । न चेयं धूमादिद्वपता स्थानात् स्थानान्तराग्निर्देवभोग्यत्वं वा केवलस्य जीवस्य संभवति स्वतो विभुत्वात् प्राणादिसंबन्धं विना भोग्यत्वासम्भवाच्च । यत्तु कुतार्किकैः प्राणादिगमनं च नाभ्युपगम्यते भोगस्थाने कर्मवशात्प्राणाद्युत्पत्त्या जीवस्य वृत्तिलाभमात्रे च गमनोपचारश्चोच्यते तन्मदम् न हि वृत्तिलाभो जीवस्य वर्त्मनि धूमादिद्वपे ऽस्ति तत्कथं धूमादिसम्भवनं जीवस्य प्राणाद्यौपाधिकत्वं

४१८ • ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू०६]७

विनोपपद्येत कथं वा अन्नादिवदेव भक्ष्यत्वं स्यादिति
न च भूतमात्राणां प्राणादीनां च सर्वत्र मुलभत्वात्तद्ग-
मनकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रतिशरीरं प्राणोन्द्रिय-
भेदकल्पना गौरवात् । श्रुतेस्तर्कनिरपेक्षत्वाच्च । विरुद्ध-
श्रुतिभ्यामेव स्वार्थावधारणाय तर्कापेक्षणात् सन्दि-
ग्धे न्यायप्रवृत्तिरित्युक्तत्वादिति तस्माद्युक्तं प्राणाद्यु-
पाधिता जीवस्य धूमाद्यविभागक्रमेण गमनमिति ।
नन्विष्टादिकारिणामपि धूमादिक्रमेण रंहणं धूमा-
दिक्रमस्य यथा कथंचिद्देहोत्पत्तिकारणत्वादिना
भाक्तं वक्तव्यं तत्राह ।

**भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि द-
र्शयति ।**

वाशब्दः समुच्चयार्थः नैत्यनुवर्तते इष्टादिकारि-
णां रंहणं श्रवणं भाक्तमपि न, कुतः अनात्मवित्त्वात्
यदि ह्यात्मविदस्ते स्युस्तदा तेषामुपाधिरत्यन्तिकवि-
लयेन रंहणानुपपत्त्या ऽगत्या भाक्तत्वं कल्पेत इष्टा-
दिकारिणस्त्वज्ञाः केवलकर्मणा पितृलोकं धूमादि-
मार्गं गन्तुं योग्या एव भवन्ति उपाधिसत्त्वंसम्भवात्
तत्किमर्थं सत्यां गतौ तेषां रंहणं भाक्तं कल्पनीय-
मित्यर्थः । अनात्मवित्त्वे प्रमाणमाह । तथा ही-
ति तथा हि अनात्मवित्त्वं हि पुनरावृत्तिप्रति-
पादनेन वाक्यशेषो दर्शयति “अथैतमेवाध्वानं पु-

नर्निवर्त्तन्ते” यथेतमित्यनेन तस्माज्जीवस्य रंहणं न भवति किं तु साधारणप्राणलिङ्गशरीरौपाधिकमेवेति सिद्धं अतिप्रामाण्यादप्येतदभ्युपगन्तव्यमिति । आधुनिकास्त्रिदं सूत्रमेवं व्याचक्षते “चन्द्रमसं प्राप्यान्मं भवन्ति तं देवा भक्षयन्ती”तिश्रुतौ इष्टादिकारिणो भृत्यादिवत् देवभक्षयत्वं भाक्तं परभक्षयताया इष्टादिः फलत्वमौचित्यादित्यर्थ इति । तन्म । पितृयानेन गतानां देवभक्षयत्वं सम्भवात्, देवभक्षयत्वस्येष्टादिफलत्वावचनाच्च । नन्वेवं कथं देवभक्षयत्वं ज्ञेयमिति चेत् पतनप्रकारालोचनादिति गृहाण सोममण्डलस्थान् हि गृहीताप्यशरीरानिष्टादिकारिणः पुरुषानादित्यस्यादेवता भक्षयन्ति तेजोमयाः ततस्तु सूर्यतेजसि विलीनास्ते वृष्ट्यादिक्रमेण पुनर्मनुष्यलोकमावर्तन्ते इति “न ह वै देवा अग्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं वृष्ट्वा तप्यन्तीतिश्रुत्या चर्वणादिकं विनैव सूर्याख्यचक्षुषा चन्द्राख्यामृतपानवचनानां चोक्तप्रक्रिया प्रामाणिकौत्यवधेयम् । तदेवं दुःखसाधनपरिष्वक्तस्य गतिं विचार्येदानीं सामान्यत एवागतौ विचारयिष्यमाणायामादौ प्रमङ्गागतस्येष्टादिकारिणा एवागतिं विचारयति स्वर्गिणामपि यातदुःखप्रतिपादनाय ।

कृतात्यये ऽनुशयवान् वृष्टस्मृति-
भ्यां यथेतमनेवं च ।

४२० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानावृताख्ये [सू० ८।६।१०

रं हतीत्यनुवर्तते कृतस्य पुण्यस्य अत्यये प्रेत्य भोगे
ऽतीते सति अनुशयवान् कर्मशेषवानत्रागच्छति
कृतः दृष्टमृतिभ्यां “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो
ह यत्ते रमणीयां योनिमापदोरन् ब्राह्मणयोनिं वा
क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूय-
चरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापदोरन्नख-
योनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” श्रुतेः
वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय
ततः शेषेण विशिष्टजानि कुलहृपायुः श्रुतचित्तवृत्तमु-
खमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इत्यादिच्छेत्तेश्चेत्यर्थः । अ-
भ्याशः शीघ्रमित्यर्थः तत्रावरोहे विशेषमाह यथेतं
यथागतं अनेवं तद्दीपरीतं चेति आगमने ऽप्याकाशा-
दौनां धर्तनां कीर्त्तनात् तथा राच्याद्यकीर्त्तनात् अ-
भाद्यधिकोपमंख्यानाच्चेत्यर्थः एतेनानार्थैस्तस्मिन् या-
वत्सम्पातमुषित्वा ऽथैनमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत-
माकाशमाकाशद्वायुर्मित्यादिश्रुतौ यथेतमिति शब्दोव-
त्येक देशाभिप्रायेण व्याख्यात इति बोध्यम् । अनुशयश-
ब्दार्थश्च भूक्तप्रायफलस्य कर्मणो योन्यन्तरापत्तिरूपेणा-
ल्पफलेनावशिष्टता प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषि-
ण्येत्युक्तमृतेः स्वर्गनरकप्रापकस्यैव कर्मण इह लोके
रमणीयकपूययोनिप्राप्तिपर्यन्तफलनिष्पत्तिं यावदव-
स्थानात्तु न काप्यनुपपत्तिः । अत एव ब्रह्महत्यादीनां
सकलस्थावरयोनिप्राप्त्यादिपर्यन्तमेव फलं श्रूयत इ-
ति । आधुनिकास्तु आमुष्मिकफलकर्मणः । फलजा-

तम् उपभुक्ते अवशिष्टमैहिकफलकं कर्मान्तरमनुशय
इति कल्पयन्ति तन्न । ततः शेषेणेत्युक्तवाक्यस्य य-
थाश्रुतार्थपरित्यागानौचित्यात् । अवरोहमात्रे ऽनुश-
यवानिति विशेषोक्त्यनौचित्यापत्तेश्च । आरोहे ऽपि
भवदुक्तानुशयजन्यत्वाविशेषात् कर्मान्तरकल्पनाया
अनौचित्याच्चेति ।

**चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति
कार्ष्णाजिनिः ।**

ननु शीलाख्याञ्चरणदेवयोनिविशेषापत्तिस्तद्य इ-
ह रमणीयचरणश्रुत्योच्यते चरणकर्मणावाचारयज्ञा-
दिरूपे भेदेन व्यपदिष्टे यथाकारी यथाचारी तथा-
भवतीति श्रुत्या तत्कथं कर्मशेषरूपादनुशयाद्योन्याप-
त्यर्थमावृत्तिद्रव्यत इति चेन्न, यतो ऽनुशयोपलक्षणा-
र्थात्कृत्विशब्दवञ्चरणश्रुतिः यथाकारी यथाचारौति
श्रुत्योभयोरिव योन्यापत्तिहेतुत्वोपगमादिति कार्ष्णा-
जिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्

ननु चरणस्थानर्थक्यं कर्मण एव योनिविशेषप्रा-
प्तिपर्यन्तफलत्वश्रवणादिति चेन्न, अङ्गविषयाचरण-
सापेक्षत्वादनुशयस्य आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः ।
आचारप्रभवो धर्म इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः । आचा-
रश्च शौचाचमनादिरूपः । पुण्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपा-

४२२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू०।११।१२।१३

पात्मकाशुद्धिनिवर्तकत्वेन कर्माङ्गमिति बोध्यम् ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ।

बादरिस्त्वाचार्योऽशुद्धिद्वयद्वारा यागाङ्गत्ववद-
दृष्टत्वादिशुभाशुभयोनिहेतुत्वं चरणस्येच्छन् सुकृत-
दुष्कृते एव चरणस्यार्थः प्रयोजनमिति मन्यते तथा
चोभयोरेवाचारयज्ञादिकर्मणोः समसमुच्चयेन योन्या-
दिपत्तिहेतुत्वमित्यर्थः । ननु द्रष्टादिकारिणामेव च-
न्द्रलोकगमनं भवति तथा च चन्द्रलोकात्क्रमेण प-
ततो जीवानधिकृत्य कथं प्रीच्यते कपूयां योनिमा-
पदोरन्निति स्वर्गातानां रमणीययोनिमात्रौचि-
त्यादित्याशङ्कं समाधत्ते ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ।

द्रष्टाद्यकारिणामपि रंहणमारोहावरोहद्वयं श्रु-
तमस्ति कौषीतकिश्रुतौ यथा ये वैकीवास्माल्लोकात्प्र-
यन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीत्यादिना तथा च
तद्य इह कपूयचरणा इत्यक्तश्रुतौ वानिष्टादिकारिणां
नरकगतानामपि चन्द्रमण्डलादवरोहः श्रुत इत्य-
र्थः । तथा वाविशेषेण सर्वेषामस्माल्लोकात्प्रयातानां
चन्द्रलोकगमनं ततोऽवरोहश्च भवत्येव केवलं त्व-
निष्टादिकारिणां धूमादिक्रमेणारोहो नास्त्यश्रवणा-
दिति भावः । नन्वेवं दुष्कृतिनामपि चन्द्रलोकगमने
सुकृतिदुष्कृतिनोः फलाविशेषः । स सोमलोके वि-

भूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति श्रुत्या चन्द्रलोकगता-
नामैश्वर्य्यभोगप्रतिपादनादित्याशङ्कां परिहरति ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहाव-
रहौ तद्गतिदर्शनात् ।

इतरेषां दुष्कृतिनां संयमेन याम्यपर एव भोगः।
न तु चन्द्रमसि तेषां हि आरोहावरोहौ । संयमने
अनुभूय भोगान् भुक्तौव भवत इत्यर्थः । कथं पुनर्भो-
गप्रयोजनाभावे ऽपि तेषां चन्द्रमस्यारोह इष्यते त-
त्राह तद्गतिदर्शनादिति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीत्युक्तश्रुतौ तेषामपि गतिदर्शनादप्यावच्चन्द्रमसी-
त्यर्थः । तथा च सुकृतिनां भोगार्थं चन्द्रमस्यारोहः । दु-
ष्कृतिनां च वृष्ट्यादिक्रमेण शरीरपरिग्रहमात्रार्थं च-
न्द्रमस्यारोह इति विभाग इति भावः । इह लोक
एव योनेर्योन्यन्तरप्राप्तौ च न चन्द्रमसि गमनं ये वै
के चास्मान्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीति प्रमाणविशेषणात् आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टे-
रन्नं ततः प्रजा इति च वाक्यं लोकान्तरागतप्रजा-
मात्रपरमिति । आधुनिकास्तु नरकागतानां चन्द्रमस्या-
रोहं नेच्छन्ति तेषां मते संयमने त्वनुभूयारोहावरोहा
विति सूत्रावयवस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागः स्यात्
ते ह्येवं व्याचक्षते संयमने यमालये समारुह्य तत्र दुः-
खमनुभूयेतरेषामवरोह इति तथा . तन्मते चन्द्रम-

४२४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाच्छताख्ये [सू० १४।१५।१६

समेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुतिविरोधश्च बोध्यः ।

स्मरन्ति च ।

स्मरन्ति च यान्त्रलक्ष्यादयो दुष्कृतिनामपि आ-
रोहावरोहौ योगियात्रलक्ष्यादिषु ।

। अक्षेत्रेभ्यश्च यानन्यानमेध्यान् गृह्णते रसान् ।

अथर्वाङ्गिरसेभ्यश्च संभवेद्वैकृतं तुं यत् ॥

अस्माशनिरवश्यायनागकूष्माण्डवायसाः ।

स्तेनास्तेन च जायन्ते सौम्येनासुरराक्षसाः ॥

इत्यादिनेत्यर्थे अत्र वाञ्छे सूर्यकिरणोद्भूता पवि-
त्ररससंसृष्टाः पापिनो दृष्टिद्वारा ऽवरोहन्तीत्यवगम्य-
ते तस्मात् दुष्कृतिनो ऽपि नरकभोगानन्तरं देहप-
रिग्रहार्थमारोहावरोहौ भवत इति सिद्धं वचनप्रा-
माण्यात् ।

अपि च सप्त ।

न केवलं स्वर्गगता नरकागताश्च जीवा आरोहा-
वरोहवन्तः । अपि तु सप्ततालवासिनो ऽपि सप्तविधा
जीवा इह देहपरिग्रहार्थं यथोक्तारोहावरोहवन्तः त-
द्यापरादविरोधः प्रत्येतव्यः । उक्तशास्त्रप्रामाण्या-
दित्यर्थः । नन्वेवमारोहावरोहयोरनुशयजग्यत्वा-
ज्जन्मादास्य यत इति ब्रह्मकारणताप्रतिज्ञाविरोध
इत्याशङ्कामपनुदति ।

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ।

तत्रापि आरोहावरोहयोरपि तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मणो व्यापारान्नोक्तविरोध इत्यर्थः । अपिशब्दश्च यथोक्तमादिसर्गं समुच्चिनोति तथा हि श्रुत्यन्तरं वदति यथा अनः सुत्वमाहितमुत्सर्ज्ज्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ उत्सर्ज्ज्याः तौत्यादि अवरोहे च परमेश्वराधिष्ठाने प्रमाणं स्वयमाचार्य्यो ऽवरोहप्रकारपरौक्षणे वक्ष्यति अनुशयानां च विहितप्रतिषिद्धकर्मणां सेवापराधादिरूपाणां निमित्तमात्रत्वमिति भावः । ननु कथमेव मुच्यते “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति” श्रुत्या विद्याकर्मणोरेव देहारम्भे प्राधान्यावगमान्नेश्वरस्येत्याशङ्कामपाकरोति ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ।

विद्याकर्मणोर्यद्देहारम्भकत्वमिति श्रुत्योक्तं तत्तु विद्याकर्मणोः प्रकृतत्वादेव न तु स्वातन्त्र्याभिप्रायेण फलमत उपपत्तेरिति सूत्रे ब्रह्मण एव स्वातन्त्र्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

न तृतीये तथोपलब्धेः ।

यथोक्तावारोहावरोहौ च तृतीये स्वर्गिनारम्भे प्रकृत्या तृतीये वक्ष्यमाणयुंकादिजीवि न सः । कुत

४२६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १७।१८।१९।२०

तथोपलब्धेः । “अथैतयोः पयोः न कतरैण च न तानीमानि क्षुद्राण्यमकृदावतीनि भूतानि भवन्ति जायस्व भ्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति छान्दोग्यश्रुतौ तथोपलब्धेः । चाराहवरोहाभावश्रुतेरित्यर्थः । श्रुत्यर्थश्चायम् एतयोः पयोः पूर्वीक्तदेवयानयितयानयोरेकतरैणापि न यान्ति यानि युकामशकादीनि भूताति तानीमानौहै व च पृथग्वत्परिवर्त्तमानानि क्षुद्रभूतानि भवन्ति जायस्व भ्रियस्वेति पुनः पुनर्जायन्ते भ्रियन्ते वेति तेषामेतद्गुर्लोकस्थमेव तृतीयस्थानं देवलोकपितृलोकापेक्षया तेन हेतुना ऽसौ दुर्लोको न जीवैः सम्पूर्यते तस्मात्संसारं जुगुप्सेत गर्हयेदिति अत्र इहैवासकृदावर्त्तनवचनात् क्षुद्रजन्तूनामारोहावरोहावुत्सर्गतो न स्त इत्यायातम् ।

स्मर्यते ऽपि च लोके ।

न केवलं श्रुत्युक्ते तृतीये क्षुद्रभूते यथोक्तारोहावरोहयोरभावः प्रत्येतव्यः किं तु लोके नन्दीश्वरनङ्गषण्डभरतादिजने ऽपि च स्मर्यते योन्यन्तरपरिश्रयायारोहावरोहौ न स्त इतीत्यर्थः । पुराणेषु हि स्मर्यते नन्दीश्वरो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवदेहं क्षणादेव प्राप्ते नङ्गषण्ड देवानामिन्द्रः क्षणादेव सर्पदेहं प्राप्ते भरतस्तु मरणानन्तरमिव शृगालादिदेहं प्राप्ते

इति श्रुतौ च क्षुद्रभूतशब्द उपलक्षणापर इति भावः ।
किं च ।

दर्शनाच्च ।

दर्शनात् श्रुतेरपि देहपरिग्रहः कदाचित्प्रकृष्ट-
जीवानामपि विनैवारोहावरोहौ भवत इत्यवगन्तव्यं
यथा स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्त्रं
पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुत्या योगिसंकल्पमात्रेण
क्षणादेव पित्राद्रीनां देहपरिग्रहः श्रूयत इत्यर्थः । ए-
तेन श्रुतौ पार्थिवाग्निक्रमेण भूतानामुत्पत्तिरुक्ता सा
ऽऽप्युत्सर्गाभिप्रायेण बोध्या अत एव द्रोणधृष्टद्युम्न-
सीताप्रभृतीनां । योषाख्याग्न्याहुतिं विनैव देहपरि-
ग्रहे ऽपि न दोषः । क्षुद्रजन्तुप्रसङ्गेन प्राणिनामवान्त-
रविभागो विचार्यते । ननु चतुर्विधानि भूतानि स्वेद-
जोङ्गिज्जजरायुजाण्डजहृपाणि पुराणादिषु स्मर्यन्ते
श्रुतौ तु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भ-
वन्ति आण्डजं जीवजमुङ्गिज्जमितीत्यनेन त्रीण्येव बी-
जान्यवगम्यन्त इति विरोधः तं परिहरति ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ।

संशोकः । स्वेदश्लेष्मादिः कार्यं कारणोपचारात्
तथा च तृतीये नोङ्गिज्जशब्देन स्वेदजस्योपरोधः उ-
घसंग्रहः कर्त्तव्य इत्यर्थः । उभयोरपि स्वेदजोङ्गिज्ज-
योरुदकभूम्युद्भेदप्रभवत्वसम्भ्यादिति भावः । इदानी-
मवरोहप्रकारः परीक्ष्यते ।

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ।

तस्मिन् “यावत्संपातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पु-
नर्निवर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वा ऽम्भं भवन्ति अम्भं भूत्वा मेघो भ-
वति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधि-
वनस्यतयस्त्रिलामाषा इति जायन्ते” इत्यवरोहे प्रकारः
श्रूयते । तत्रायं संशयः । किमवरोहन्तो जीवा आका-
शादिव्रीह्यादिस्वरूपतामेव प्रतिपद्यन्ते, किं वा आका-
शादिसाम्यमिति समानलक्षणत्वमिति । तत्र वायुर्भू-
त्वेति यथाश्रुतशब्दानुरोधात्तत्स्वरूपतामेव प्राप्नुव-
न्तीतिप्राप्ते सिद्धान्तमाह आकाशादिव्रीह्यादिप्रवेशेन
तत्समानलक्षणत्वमात्रमविभागरूपमनुशयिन आपद्य-
न्ते प्रतिपद्यन्ते कुतः उपपत्तेः । तस्यैवोपपत्तेः आत्म-
नो ऽन्यरूपताया अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा हि प्र-
लये जीवतद्रूपकरणानां ब्रह्मणि प्रवेशेन तत्सालक्ष-
ण्यरूपेणाविभागेन “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवा-
द्वितीयमिति” व्यपदिश्यते तथैव जीव आकाशादिप्रवे-
शेनावरोहान्नाकाशादिकं भवतीत्युच्यते इति भावः ।
अन्यथा संसारिण ईश्वररूपतावच्चेतनस्याचेतना का-
शादिरूपत्वानुपपत्तेः । स्वर्गागतानां व्रीह्यादिस्यावर-
रूपैर्दुःखभोगानौचित्यापाताच्चेति अवरोहे चारोहा-
पेक्षया वैलक्षण्यमाह ।

नातिचिरेण विशेषात् ।

यथा सत्कर्मणा चन्द्रलोकारोहे पितृलोकादि-
भोगानुसारेण विलम्बो भवति नैवमवरोहे किं तु
भाटित्येवावरोहो भवति कुतः । भोगाभोगाभ्यां वि-
शेषात् भोगानुरोधेन हि वर्त्मनि विलम्ब इष्यते स
च भोग आरोह एव श्रूयते नावरोह इत्यर्थः । तत्रा-
पि तद्यापारादविरोध इति सूत्रेणावरोहे ऽपि यत्प-
रमेश्वराधिष्ठानसुक्तं तत्र प्रमाणं दर्शयति ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ।

यद्यायमवरोह उक्तः । सो ऽपि पूर्ववदारोहवद-
न्याधिष्ठिते परमेश्वराधिष्ठित एव जीवे भवति कुतः ।
अभिलापात् यथेतिमतिवाक्येन पूर्वतुल्यतयेवाभिला-
पात् पूर्वस्मिंशारोहे प्राज्ञेनात्मनाम्बाहृदत्वश्रवणात्त-
द्दृष्टान्तेनावरोहे ऽपीश्वराहृदत्वं जीवस्य गम्यत इ-
त्यर्थः । आधुनिकास्तु अन्याधिष्ठिते ग्रीह्यादौ जीवा-
न्तराधिष्ठित इत्यर्थ इत्याहुः । तन्न । साभाव्यापत्तिरु-
पपतेरिति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् निष्प्रयोजनकत्वाच्च
अस्मद्याख्याने च जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञोप-
पादनमेवास्य सूत्रस्य महत्फलमिति ।

अशुद्धिमितिचेन्न शब्दात् ।

ननु अशुद्धं नरकाद्यवरोहिपापिजीवजातं तत्र
परमेश्वराधिष्ठानं नोचितमिति चेन्न १ शब्दात् न
हि शब्दसिद्धे ऽर्थे तर्कविरोधो दृष्यामित्यर्थः ।

४३० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २४।२५।२१।२७

रेतः सिग्योगो ऽथ ।

अन्याधिष्ठित इत्यनुवर्तते अन्यथा संशयाभावेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । अथ अवरोहानन्तरं यो रेतः सि-
ञ्चति तद्ब्रूथ एव भवतीति श्रुत्युक्तो रेतःसिक्तृपुरुषसं-
योगो ऽपि जीवे परमेश्वराधिष्ठित एव भवति न
स्वते इत्यर्थः । सर्वकर्तेत्यादिश्रुतेरिति भावः ।

योनेः शरीरम् ।

अथ रेतः सिग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि
सति योनेरुत्पाद्यमानं शरीरमपि अन्याधिष्ठित एव
जीवे भवतीत्यर्थः । अतःसिद्धमीश्वरो जन्मादिकार-
णमिति । तदेवमनेन पादेन ब्रह्मणः सकाशादवान्त-
रसर्गप्रतिपादयता ऽचार्येण प्रसङ्गादनन्तं स्वर्गनद-
कादिगमनागमनं गर्भवासपर्यन्तविविधक्लेशमयमित्य-
पि प्रतिपादितम् । अतः खलु दुर्निष्प्रपततरं तस्माज्जु-
गुप्सितेति श्रुत्यापि संसरणं निन्दितमतस्ततो विरज्य
परमात्मानमेवोपासीत तस्यैव बन्धकतया तदनुग्रहं
विनेताद्दृशसंसारधारानिष्टसम्भवादित्येतत्पादस्या-
वागतरतात्पर्यार्थः तथा च स्मर्यते ।

बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।

कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव समातनः । इति ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिवृत्ते विज्ञाना
मृताख्यवृत्तुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पूर्वपादे देहाद्देहान्तरप्राप्तिरित्येवं रूपा ऽवाग्त-
रसृष्टिर्ब्रह्मणः सकाशाद्भवतीति विवेचितम् । इदानी-
मेकस्मिन्नेव देहे स्वप्नादिकालीनमपि सृष्ट्यादिकं ब्र-
ह्मणः सकाशाद्विचर्यन्ततश्च जन्माद्यस्य यत् इति
ब्रह्मणः कार्य्यहारकलक्षणस्य विचारे समाप्ते ब्रह्मण
स्वरूपलक्षणमपि प्रतिपादनीयं ततश्च प्रपञ्चब्रह्मणो-
र्भेदाभेदाविति द्वितीयपाद आरभ्यते ।

संधये सृष्टिराह हि ।

जाग्रत्सुषुप्तयोः सन्धौ भवः संध्यः स्वप्नः । सन्ध्यं
तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेः । तस्मिन् संध्ये स्वप्ने सृष्टि-
रस्ति कुतः । हि यच्चात्स्वप्ने सृष्टिं श्रुतिराह “न तत्र
रथाः न रथयोगाः न पथ्यानी भवन्त्यथ रथान्वययो-
गान् पथः सृजते स हि कर्त्तौ” स्वप्ने ऽपि जीवः सु-
खदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक इति चेत्य-
र्थः । तस्यां च सृष्टौ परमात्मैव साक्षान्निर्मातेत्याह ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ।

प्रकृतं परमात्मानमेव च तस्यां निर्मातारमेके कथा
आमनन्ति “य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो
निर्मिमाणाः । तदेव शक्रं तद्ब्रह्म तदेवाब्रतसुच्यते
तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कश्चने” त्या-
दिना । अत्र हि वाक्ये सुप्तेषु जागर्तीत्यादिकं ब्रह्म-
लिङ्गमेव दृश्यते जीवव्याहृत्तमिति । न च सुत्यन्त-

४३२ ' ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तरेण [सू. १।२।३

रे स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा च स्वपिति जीवस्य स्वयं शब्देनेतरनिर-
पेक्षत एव च स्रष्टृत्वमुक्तमिति वाच्यम् । उपाधिद्वार-
कोपादानत्वाभिप्रायेणैव स्वयं शब्दप्रयोगात्, स्वेन
ज्योतिषेति तृतीया च विशेषणो अलुप्तचैतन्य एव-
स्वपितीत्यर्थः । एतेन न तत्र रथा इत्यादिश्रुत्युक्तजीव-
कर्तृत्वमप्युपपन्नं पच्यते तदुल्लः स्वयमेवेतिवदुपाधि-
द्वारकपरिणामस्वातन्त्र्यविवक्षयेति मन्तव्यम् । अग्रे
तु न तत्र रथा इत्याद्युक्तवाक्ये ऽदृष्टद्वारा परं यस्या-
गौणं कर्तृत्वं जीवस्योक्तमिति न विरोध इत्याहुः ।
ननु स्वप्ने ज्ञानमात्रमेवास्तु किमत्र सृष्टिकल्पनयेत्या-
शङ्काह । पुत्रादयश्चेति । चो हेतौ तत्र हि स्वप्ने जाग्र-
ददेव पुत्रादयः प्रतीयन्ते ते च पुत्रादयः आत्मचैत-
न्यमात्रा भवितुं नार्हन्ति । नित्यतापत्तेः । स्वप्नपचै-
तन्यस्य निराकारत्वात्तथा कर्मकर्तृविरोधेनैकस्य भा-
स्यभासकतानुपपत्तेः । जीयत्यदार्थानामपि तथात्वा-
पत्त्या विज्ञानवादिर्बौद्धमताभ्युपगमापाताच्च । यदि
च बुद्धेर्घटाकारः परिणाम एव ज्ञानशब्देनोच्यते तदा
स एवास्माभिः स्वप्नसृष्टिरुच्यते । नैयायिकाद्यैस्तु नैव-
मिष्यत इति विशेषः । न च स्वप्ने परिदृश्यमानार्थाः
पराभिप्रेतवाद्या भवितुं युक्ताः । बाधकं विना अ-
गतस्थत्वांशे स्फुटप्रत्यक्षतांशे च बाधोत्तरमयनुभूय-
माने अमत्वकल्पनानौचित्यादिति भावः । ननु
स्वप्ने ऽपि सृष्ट्यङ्गीकारे स्वप्ने मायामात्रं जाग्रत

सत्यमिति विभागः । किं निमित्त इति तत्राह ।

मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।

स्वाप्नसृष्टिः परमेश्वरस्य मायामात्रमिति तु जाग्रत्सृष्टितो वैलक्षण्यम् । एतच्च स्वप्ने ऽपि जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविष्णुलोक इति परमात्मप्रकरणस्थश्रुतावुक्तं कथं तदाह कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । यथा हि जाग्रद्विषयाः सर्वपुरुषसाधारण्येन तथा ऽर्थक्रियाकारित्वेन स्थिरत्वेन च दृष्टोत्पादकविनाशकसामग्रीनियतत्वादिना च कृतकैर्धर्मैरभिव्यज्यन्ते नैवं स्वप्नविषया अत इन्द्रजालवत्परमेश्वरमायाकार्यतया मायामात्रा इत्यर्थः । मात्रशब्देन च स्थूलभूतादिकार्यत्वमेव व्यावर्त्तते न तु किङ्कशरीरकार्यत्वमपि शशशृङ्गतुल्यत्वे ऽत्यसतो भानं स्यादिति भावः । नन्वेवमैन्द्रजालिकमपि सत्यमेव स्यात्स्यादेव क्षणभङ्गुरतया बाह्यविषयवदर्थक्रियाकारित्वाभावेन चासत्यव्यवहारात् न त्वभावरूपतया नाभाव उपलब्धेरितिसूत्रेणात्यन्तासत उपलब्धिप्रतिषेधात् । ऐन्द्रजालिकेश्वरयोर्विशेषस्त्वयान् यदैन्द्रजालिकस्य मन्त्रादिनैरपेक्ष्येण संत्यसंजल्प्यादिमप्रकृतिपुरुषादिकोशभूता स्वशक्तिरेव मुख्यमाया ।

त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्या

विश्वस्य बीजं परमासि मया ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः तथैव हि विश्वं व्योमोहयतीति
 तच्छेषतया ताव्ये प्रकृत्यंशाः पुरुषः दयश्च मायात-
 या च मायया लौकिककरणनिरपेक्षयात्र रसाद्युप-
 चिंतमनसः । परिणामभावमर्थं स्वप्ने परमेश्वरः
 कटककुण्डलादिवाग्निर्मिमीते स्वाप्नविषये बुद्धिदृश्य-
 तिरिक्तताकारा बुद्धिदृष्टिरेव मोहो भ्रम इति अतः
 शक्तिरजतादिसाधारणमतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यादिदृष्टं भ्र-
 मलक्षणां स्वप्ने ऽप्यस्ति परभ्रमजनिका स्वाश्रया व्या-
 मोहिनी दुर्लक्ष्या च विदुषः शक्तिर्मायेत्युच्येत स्वा-
 प्रविषयस्य मायामात्रत्वं तु लोकदृष्टसामग्रीनैरपेक्ष्येष्ट
 मायाकार्यतया कार्यकारणाभेदादुक्तमिति एवमेव
 स्वमविषयस्य बाधः । स्वप्नस्थले बुद्धिदृष्टावुपपद्यते
 मया स्वप्ने यद्दृष्टं तत् सर्वं बुद्धिविकार एव न तत्र
 बाह्यविषयो ऽस्तीति अत एव च शुक्तावनिर्वचनीय-
 रजतोत्पत्तिवैदो ऽप्युपपन्नः शुक्त्यवच्छिन्नमनसि
 रजतस्य दुर्लक्ष्यकारणजन्यत्वदृष्टानिर्वचनीयत्वात् र-
 जतस्यापि च बाधो बुद्धिदृश्यतिरिक्ततयेति पूर्वमु-
 क्तम् । अग्रे तु स्वप्ने ऽत्यन्ततुच्छमभ्युपगच्छन्तः संश्लेष-
 सृष्टिरित्यादिसूत्रद्वयं पूर्वपक्षतया व्याख्याय मायामात्र-
 त्वित्यनेन सिद्धान्तमाहुः । मायामात्रं तुच्छमात्र-
 मित्यर्थ इति च व्याचक्षते तत्र । भागामिस

विद्य सृष्टेरिव साधयिष्यमाणात्वात्स्वप्नसृष्ट्यभावप्रतिपा-
दनस्य काकदन्ताग्नेषणवन्निष्फलत्वाच्च । स्वप्नदृष्टान्ते-
न जायत्यपञ्चस्यापि तुच्छत्वं साधनीयमिति प्रयोजन-
मिति च आचार्यैरेवमसाधितत्वात् वैधर्म्याच्च । न स्व-
प्नादिवदितिसूत्रेण वैपरीत्यस्यैवोक्तात्वात् नाभाव उप-
सृष्टेरित्यनेन स्वप्ने ऽपि तुच्छभानप्रतिषेधाच्च । किं
चैवं तेषां स्वप्नादावनिर्वचनीयार्थोत्पत्त्यभ्युपगमवि-
रोधः । न च तेषामनिर्वचनीयतावाद्दो ऽपि गुडजि-
ह्विकैव कृपणधौः परिणामसुदीक्षते क्षपितकल्मष-
धीस्तु विवर्ततास्थिरमतिः पुरुषः पुनरीक्षते व्यपग-
तद्वितयं परमं पदमिति तेषामभ्युपगमादिति वा-
च्यम् । एवं सति कार्यकारणादाभावेन जन्माद्यस्य यत्
इत्यादिसूत्रैर्जगत्कारणतया ब्रह्मलक्षणं तत्साधनं सृ-
ष्ट्यादिप्रतिपादनं सर्वमेव नोपपद्येत तस्मान्नेदं व्या-
सदर्शनं किं तु शून्यवादिबौद्धस्यैवान्तरङ्गभूमिकेत्युपे-
क्षणीयमास्तिकैः । ब्रह्मातिरिक्तस्य बाधे प्रमाणबाधेन
पुनर्ब्रह्मणि संशयाद्यापत्तेः । ज्ञानप्रामाण्यसंशयादि-
तार्थसंशयादिवदिति दिक् । इतश्च स्वप्ने सृष्टिरभ्यु-
पगन्तव्या ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ।

स्वप्नाशुभवस्य निर्विषयत्वे सति तेन निर्विषय-
ज्ञानेनातीतानागतादिर्विषयविशेषः । सूचयितुं न

शक्यते सादृश्याद्यसम्भवात्सूचकश्च हि स्वप्नो भवति
 कुतः श्रुतेः । “पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स्वप्ने
 हन्तीत्यादिना स्वप्नप्रकरणे यमदूतसमानाकारस्वप्नस्य
 मरणसूचकत्वश्रवणात् । तथा तद्विदः स्वप्नाध्यायविदः
 आचक्षते कुञ्जरारोहणादीनि धन्यानि खरयानादी-
 नि त्वधन्यानीति अतः स्वप्ने ऽपि मनउपादाना परमा-
 त्मनिर्मिता विषयसृष्टिरस्तीत्यर्थः । स्कान्दे त्वस्य सूत्रस्य
 अर्थ उक्तः । जाग्रदित्युदितावस्थामपेक्ष्य स्वप्ननामि-
 का । अवस्थान्तररूपा हि नासत्या सापि च स्वप्नं ।
 तथा हि स्वप्नदृष्टं च वस्तुतत्त्वाभ्ययोगतः सूचकं हि
 भवत्येव जाग्रत्सत्यार्थसिद्धय इति स्वप्ने च घटादिसृ-
 ष्टिरेव बाधिता भवति पूर्वसूत्रोक्तयुक्तेः । सुखादिसृ-
 ष्टिस्तु अवाच्यैव तद्युक्त्यभावाद्वाधाननुभवाच्चेत्यपि वि-
 वेक्तव्यम् । यत्तु कालदैर्घ्यादिविसंवादात्स्वप्नसृष्टिर्ना-
 स्तीति तन्न । मनोमयकालस्य बाह्यकालादिभिन्नत्वेन
 विसंवादे ऽप्यक्षतेः । घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छा-
 ययतीत्यादाविवकारस्तुजाग्रदपेक्षया बोध्यः यदेव-
 जाग्रद्ब्रह्मं पश्यति तदत्राविद्याया मन्यत इत्युत्तरवा-
 क्यात् न रथयोगा इत्यादिश्रुतिस्तु स्वप्ने ब्राह्मरथा-
 द्यभावं स्वाप्नसृष्टिप्राक्काले रथाद्यभावं वा प्रतिपा-
 दयति न तु सर्वथैव रथाद्यभावं रथादीन्सृजत इत्यु-
 त्तरवाक्यविरोधादिति बोध्यम् । स्वाप्नसृष्टेरौष्ठरक-
 र्त्तकत्वचक्षनं च सकलानां जागदादिकालीनमानस-
 सृष्टीनामुपलक्षणमतो न न्यूनता । ननु यदि स्वप्ने

विषयसृष्टिर्भवति तदा जागृत्काले ऽपि ते विषया दृ-
श्येरन् तद्विनाशकारणादर्शनादित्याशङ्कं परिहरति

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो
ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ।

यदीश्वरनिर्मितं स्वाप्नं विषयजातं तत् तस्यैवं
परस्य कारणाश्वरस्याभिध्यानात्तं हारसङ्कल्पात् ।
क्षणेनैव तिरोहितं तरङ्गबुद्बुदादिवद्विलीनं भवति कु-
तः । हि यस्मात्ततः परमेश्वराभिध्यानादेवास्य जी-
वस्य मनोविकारैर्बन्धः । तद्विपर्ययौ विकारविल-
येन चिन्मात्ररूपतया ऽवस्थानं मोक्षश्च भवति ।

बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोक्षकः ।

केवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः ॥

इत्यादिवाक्यशतैरित्यर्थः सुषुप्तौ स्वप्नविलये
पराभिधानमेव केवलं कारणं जागृदवस्थायां स्वप्न-
विलये तु परमेश्वरकृतो मनोदेहसंयोगो ऽपि दृष्टं
कारणं भवतीत्याह ।

देहयोगाद्वासो ऽपि ।

वाशब्दो ऽत्र कालभेदव्यवस्थिते विकल्पे सो ऽपि
परमेश्वराभिधानजो ऽपि तिरोभावः । कदाचित्
जागृदवस्थायां मनोदेहसंयोगद्वारा भवतीत्यर्थः । दृ-
ष्टो वाक्संयोगिन घृतस्य कठिनाकारपरिणामवि-

४३८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यतास्ये [सू. १।७।८

लय इति । स्वप्नविलयहृदिपिण्याः सुषुप्तेः कारणं वि-
चार्येदानीमाधारं विचारयति ।

तदभावी नाडीषु तत् श्रुतेरा-
त्मनि च ।

तस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य जीवस्य वा ऽभावो लयः
सुषुप्तिरिति यावत् स नाडीषु देहान्तः स्थितासु भ-
वति तथा आत्मनि परमात्मनि च पुरीतद्वेष्टितहृ-
दयाकाशावाच्छब्दने भवति बुद्धौ हि नाडीविशेषग-
तायां स्वप्नप्रपञ्चस्य लयो भवतीति नाड्यस्तदाधाराः
नाड्यभ्यन्तराकाशस्यैव परमात्माधिष्ठितकारणोपा-
धावेकतां बुद्धिर्गच्छति समुद्रे नदीवत् पृथक्पृथकभा-
वान्नाद्या तदवच्छेदेनैवीपाधिविलयात्तदवच्छिन्ने पर-
मात्मस्वरूपे जीवस्वरूपं साजात्यादेकतां गच्छती-
त्यतः । परमात्मापि सुषुप्त्याधार इत्यर्थः । तत्र प्रमा-
णमाह तत्श्रुतेरिति । नाडीषु हृत्प्रो भवति । पुरी-
तति श्रुते । स्वप्नशीतो भवति सति संपद्य न विदुः
सति सम्पद्यामह इत्यादिभ्यः सुषुप्त्यधिकारश्रुतिभ्य-
स्तस्योक्तार्थस्य श्रवणादित्यर्थः । पुरीतच्छब्देन हृद-
यस्थनाडीमयपद्माकारचक्रवेष्टनं कर्माभ्यति तस्य
परम्परया गृह्येत्यत्र स्वापाधारत्वम् । एतेन हृदयाका-
शादीनामपि स्वापाधारत्वं श्रुत्यन्तरोक्तसुषुप्त्यन्त-
रह्वारिभावेन स्वापाधारता विग्रान्तिसु परमात्मन्येव

स्वान्दृष्टिवद्वैतं सृष्टान्तरं जाग्रदाख्यमपि परमेश्व-
रादेव भवतीत्याह ।

अतः प्रबोधो ऽस्मात् ।

अतः श्रवणादेवास्मादुक्तात् परमात्मनः सका-
शात् प्रबोधो बुद्धेरिन्द्रियद्वारिका विषयाकारतया
सृष्टिर्भवति सुवर्णस्यैव कटकाकारतयेत्यर्थः । सा ष
स्मृतिः "स त आगत्य न विदुः स त आगच्छामह
इति केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणाः प्रथमः
प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं
कउ देवो युनक्ती"त्यादि । तथा स्मृतिरपि ।

यो ऽतः प्रविश्य समवाचमिमां प्रसुप्ताम् ।

संजीवयन्त्यखिलशक्तिधराः स्वधात्मा ॥

अन्याद्यं हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् ।

प्राणात्रयो भगवते पुरुषाय तस्मै ॥

इत्यादिरिति । ननु स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदृपमव-
स्थात्रयं चेतनस्य जीवस्यैव श्रूयते तत्कथं तत्त्रयं बुद्धेः
मृष्टिप्रलये रूपमित्युक्तमिति चेन्न, परमार्थाभिप्राये-
णास्माभिरुक्तात् जीवो हि स्वतो ऽविकारीति
आभास एव चेत्यबोक्तः । अतः स बुद्ध्यापाधिनैवा-
वस्थात्रयवान् भवति तद्गुणसारत्वात् तद्यप्रदेश इ-
त्युक्तमुक्तात् तथा चोक्तम् ।

जागृत्स्वानसुषुप्तं च गुणतो बुद्धिदृष्टयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥

इति । दृष्टिर्जीवनहेतुर्व्यापारः तत्रः स्वप्नः ।

प्रमाणव्यापारद्वारा कश्चित् परिणामो विषयाकार-
ता विलय इति । यदि च दृश्यनुभवरूपा एव पुरुषस्य
जागृदाद्यवस्था उच्यन्ते तदा साक्षादेव जीवानां प्र-
बोधो व्याख्येयः । इश्वरादेव प्रबोधे युक्तिमप्याह ।

स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ।

चकारो हेतौ य एव हि यस्मिन् देहे सुषुप्तः
पुरुषः स एव प्रबोधकाले तस्माद्देहात्प्रबुध्यते न पुन-
र्जीवान्तरं । न चायं नियमः । सर्वजीवाधिष्ठातारं
प्रतिनियतजीवप्रबोधकमेकं परमात्मानं विना घटते
जीवस्य विशेषविज्ञानाभावेन स्वयं प्रबोधासम्भवात्
कर्मानिमित्तकत्वे ऽपि दृष्टकारणं कर्तारं विना का-
र्यानुपपत्तेः । अन्यथा ऽदृष्टमात्रैककारणपरिशेषाप-
त्तेरिति । तथाचोक्तं ।

येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् ।

इति । न चान्यस्य देहे अन्येषां लिङ्गशरीरमेव
नास्तीति वाच्यम् । अपत्यलिङ्गदेहानामप्यन्ततः पि-
तृलिङ्गदेहे संसृष्टत्वादिति कुतः पुनः स एवोत्तिष्ठ-
तीत्यवधृतं तत्राह कर्मेत्यादि कर्मशेषानुष्ठानदर्श-
नात् । तथा पूर्वप्रबोधदृष्टपदार्थानुस्मृतिदर्शनात् तथा

शब्दात् प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायेव ।
 त इह व्याघ्रो चा सिंहो वा वृका वा यद्यद्भवन्ति त-
 त्तदा भवन्तौत्यादिहृपात् तथा विधेः विद्याकर्मवि-
 धेश्चेत्यर्थः । यदि सुप्तः पुरुषो गत एवान्य एव बोत्ति-
 ष्टेत तदा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसक्त्या विधयो ऽन-
 र्थकाः स्युरिति प्रतिन्यायं प्रत्यागतं गतिवैपरीत्येनेति
 यावत्प्रतिगोलकं बुद्धान्ताय जागराय तदा भवन्ति
 सुषुप्त्यादौ तिष्ठन्ति न पुनरपूर्वोत्पत्तिरित्यर्थः । अत्रानु-
 च्छ्रत्यादिहेतुभिर्जीवानां नित्यत्वमप्यायातं सुषुप्तप्रलय-
 योस्तदुत्थितयोश्च समानत्वात् । तथा सण्डेतिवचना-
 ज्जीवबहुत्वसिद्धान्तः । तदेवमवस्थावर्यं विचार्येदानीं
 सुषुप्ताववान्तरं द्वैविध्यं प्रतिपादनीयं । ननु सुषुप्तौ
 जीवस्यात्यन्तं विलये सुषुप्तस्यानन्दभोगादिश्रुतिरनुप-
 पन्नेत्याशङ्क्य तस्या अवान्तरभेदमाह ।

सुग्धे ऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात् ।

सुग्धे ऽस्पष्टज्ञाने पुरुषे ऽर्द्धसम्पत्तिरूपा सुषुप्ति-
 र्भवति यथा सप्रज्ञाता संप्रज्ञातभेदेन योगो द्विविधो
 भवति तथा सुषुप्तिरपीति । कुतः परिशेषात् मोहो
 हि न जाग्रत्स्वप्नौ स्पष्टज्ञानाभावात् नापि सर्वसम्प-
 त्तिरूपा सुषुप्तिः । ज्ञानलिङ्गानां सुखदुःखमोहानुसृष्ट-
 तीनां रोमहर्षवेपथुवैकृत्याश्चीनां च दर्शनात् । अत एव
 पुनरुत्थानाच्च न मरणमयोगिनां च जीवहृशायाम-

४५२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १०

वस्यावयातिरिक्तावस्था नास्तीति ब्रह्मदारण्यकसप्तमे
ऽध्याये ऽवगतम् । अतः परिशेषात्सुषुप्त्यावान्तर एव मो-
हो ब्रह्मण्यर्हसम्पत्तिरूप इत्यर्थः । एवं च इमामेवार्हस-
म्पत्तिरूपां सुषुप्तिमधिकृत्य प्रवृत्ता “आनन्दमुक् चित्तो
मुखः प्राज्ञः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते”
इत्यादिश्रुतयः सुषुप्तावानन्दभोगं प्रपञ्चं च वदन्ति
तदा प्रज्ञत्वं प्राज्ञे ऽर्हसंपत्त्या बोध्यम् । प्रपञ्चशब्दश्च
विविधरचनायां ह्युच्यते इति । तथाऽऽस्यामेवावस्थायां
योगाश्च सत्त्वादिगुणभेदेन सुखदुःखमोहानभ्युपग-
च्छन्ति । सर्वसम्पत्तिरूपां चाधिकृत्य “यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि”त्यादिश्रुतय इति न श्रु-
तौनामन्योन्यविरोध इति भावः । नन्वेवं तामस्यामेव
मृच्छास्थ्यावस्थायां कथं लोके मोहव्यवहार इति चेत् “य-
त्वायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येती”त्यादिश्रुतिषु
मरणादिकालीनायां तामस्यवस्थायां प्रयोगबाहुल्या-
दिति । एतत्त्वत्त्वेत्यर्थः जीवस्य चतुर्थी च मरणा-
वस्था ब्रह्मलोकगतिप्रसङ्गेन चतुर्थीध्याये वक्ष्यते वा-
ङ् मनसि दर्शनादित्यादिवङ्गविस्तरिणेति । तुरीया-
वस्थापि मोक्षरूपा तत्रैव वक्ष्यते इति च । यः यथोक्तां
तु मोहावस्थां नैयायिका स्वप्नमध्ये प्रक्षिप्य सुषुप्ते
ज्ञानसामान्याभावरूपतामेव वदन्ति पातञ्जलाः पु-
नरिमां निद्राख्यां वृत्तिमाहुः । अभावप्रत्ययाल-
म्बनावृत्तिर्निद्रेति यां गमुतीत् । अभावो वृत्तौनां सा-
मान्याभावो महासुषुप्तिस्तथाः प्रत्ययः कारणं तमः

तदालम्बना तत्प्रचुगा चित्तविषयिणी वृत्तिः । सुख-
मस्वाप्सं दुःखमस्वाप्सं मृढो ऽस्वाप्समित्येवंहृपजा-
त्कालीनसरणानुमेया अहमम्पत्तिरूपिणी निद्रेति
तत्सूत्रार्थः । तदेकशक्यतयात्र सैवावस्था ऽहमम्पत्ति-
रूपा ऽवधार्यते तदेवं तन्माद्यस्य यत इति कार्यद्वा-
रकं ब्रह्मणो लक्षणां सृष्टिप्रलयप्रक्रियया । इदानीं ब्र-
ह्मणो अन्तरङ्गशक्तिदारकं लक्षणां ब्रह्मस्वरूपं ब्रह्मप-
पञ्चशोभेदाभेदौ च परीक्षेते पादसमाप्तिं यावत् ।

न स्थानतो ऽपि परस्योभयलि-
ङ्गं सर्वत्र हि ।

स्थानमुपाधिस्तत्रैवाभिव्यक्तेः लिङ्गव्यञ्जकमौपा-
धिकधर्म इति यावत् । तैरेव हि धर्मैर्लिङ्गशरीरव्यव-
हारः । तत्तथा च परस्य परमात्मनः । स्थानतो ऽपि
उपाधितो ऽपि न उभयलिङ्गं जीववद्योक्तावस्थाभे-
देन ज्ञानाज्ञानरूपधर्मद्वयमस्ति न यथोक्तजाग्रदाद्य-
वस्थात्रयसम्बन्धोऽस्तीति यावत्किं त्वविलुप्तोपाधित्वा-
त्सदा सर्वसाक्षित्वसदैश्वर्य्यसदानन्दत्वाद्येकहृपत्वमेव
कुतः सर्वत्र हि । हि यस्मात्सर्वत्रैव वस्तुन्यधिष्ठातृ-
या परस्तिष्ठति “यः स सर्वस्मिन्स्तिष्ठन् सर्वमन्तरो य-
मयती”ति श्रुतिः । तच्च सर्वाधिष्ठानं साक्षित्वाद्यनि-
त्यत्वे न सम्भवति स्वाज्ञानकालीनकार्य्ये अधिष्ठाना-
सम्भवादित्यर्थः । तथा च औपाधिकानेकहृपत्वा-

४४४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ११।१२

स्याभावो ऽपि परमात्मनो जीवव्यावृत्तं लक्षणं जीवे
चात्मसाक्षित्वादिङ्गं तदप्यनित्यमिति । उपाधिशब-
लस्यापि च ब्रह्मणः । सदैकरूपत्वं विष्णुपुराणादावुक्तं

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।

नामरूपादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ।

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यवेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥

तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।

एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥

इत्यादिभिः । न चेदं सूत्रमेतादृशवाक्यानि च
शिवक्तब्रह्मपराणि वक्तुं शक्यन्ते जीवात्मसाधारण्येन
ब्रह्मलक्षणात्वानुपपत्तेः । परस्येत्यादिविशेषवचनवैय-
र्थ्यापत्तेश्चेति ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमत-
द्वचनात् ।

ननु परस्य नोभयलिङ्गत्वाभावो घटते ब्रह्मण्यपि
जाग्रदाद्यवस्थाभिन्नाज्ञानरूपलिङ्गभेदश्रुत्यात् य-
था माण्डूक्ये चतुष्पाद्ब्रह्मकथने जागरितस्थानो वै-
श्वानरः प्रथमः, पादः । स्वप्नस्थानस्तैजसो द्वितीयः
पादः । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञम्हतीयः पाद इति
चेन्न । प्रत्येकमतद्वचनात् वाक्यशेषेण प्रत्येकं तत्तद-

वस्थावदन्यत्ववचनात् यथा नान्तःप्रज्ञं न वहिः प्रज्ञं
 नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टम-
 व्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म-
 प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इ-
 त्यनेन अत्र नान्तःप्रज्ञमित्यनेन स्वप्नावस्थाप्रतिषेधः
 वहिःप्रज्ञत्वाभावेन जागरितावस्थानिषेध उभयतः
 प्रज्ञत्वाभावेन मोहावस्थानिषेधः । न प्रज्ञानघनमि-
 त्यनेनेच्छाकृत्यानन्दसंभेदाज्जीवस्वरूपतो व्यावृत्ति-
 रुक्ता जीवा हि मोक्षादावोपाधिकधर्मनिवृत्त्या चि-
 न्मात्रेण शिष्यन्ते अथ वा पूर्ववाक्ये प्रसक्तस्य विज्ञा-
 नघनत्वेन ज्ञानव्यक्तिभेदस्य अनेन प्रतिषेधः । न प्र-
 ज्ञमित्यनेन चैतन्याश्रयत्वं प्रतिषिद्धं नाप्रज्ञमित्य-
 नेन च सुषुप्तमरणाद्यवस्थाः प्रतिषिद्धा इति अतो न
 ब्रह्मणो ऽवस्थाभिरुभयलिङ्गत्वमित्यर्थः । ब्रह्मणो जाग्र-
 दाद्यवस्थावचनं वाशांशिनोरभेदेन जीवावस्थाभिर्बोध्यम्

स्नायंभुवाद्या मनवो हरिं ध्यायन्ति कर्मठाः ।

व्रताचारार्चनाकर्मस्तुतिजप्यपरायणाः ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिवर्जितं नामवर्जितम् ।

अध्यक्षजाग्रदादीनां शान्तरूपं सुरेश्वरम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः । अत एव श्रुत्यन्तरे “अ-
 वास्य पुरुषस्य अत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभि-
 र्हृदयं कण्ठं मूर्धा च तत्र चतुष्पदं ब्रह्म वि-
 भाति जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रु-

४४६ ' ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतास्थे [सू० ११३

दस्तुरीयमक्षरं स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्चेत्यत्र ब्र-
ह्मिजावानां जाग्रदाद्यधिष्ठातृभ्यो ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्यो
ऽधिकारिदेवताभ्यो मितत्वेन तुरीयास्थं चतुर्थं परमे-
श्वरमुत्क्रा अस्यैव शक्तिशक्तिमदंशांश्याद्यभेदेन तत्त्व-
तयत्वरूपत्वमुक्तं स आदित्य इत्यादिना । तत्रादित्यो ब्र-
ह्मा ईश्वरो रुद्र इति । एवं पुराणे यद्यप्यस्ति विस्तरभ-
यादत्र न लिख्यते तुरीयशब्दश्च चतुर्थवाची सोऽपि स्व-
स्वावस्थात्रयाधारगुणत्रयाभिमानिब्रह्मविष्णुहरास्थ-
देवतात्रयापेक्षया सर्वैवित्त्रयाधा परमेश्वरं ऽप्युच्यते
तुय्यातीतशब्देन स्वस्वोपाधिविविक्त ऐश्वर्य्यपल्लदि-
तः परमात्मा चिन्मात्र एवोच्यत इतिपुराणादिष्व-
बधृतमिति ।

अपि चैवमेके ।

अपि च एके काण्वा एव अतद्रूपजाग्रदाद्यध-
स्थाशून्यमेव परमेश्वरंमामनन्ति “अस्थूलमनगवक्लृष्व-
मदीर्घमि”त्यादिना “अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽते-
जस्कमप्राणममुखमभावमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति-
किं च न न तदश्नाति कश्चन एतस्य वा अक्षरस्य प्र-
शासने गार्गी मूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यन्तेन
अस्यां हि श्रुतौ अचक्षुष्कमित्यादिना चक्षुरादिशून्य-
त्वादक्षरत्वादिवचनाच्च । जाग्रदाद्यवस्थाविरहो ऽवग-
म्यत इत्यर्थः । न चैतद्वाक्यं विवेकपरमिति वाच्यम्

जीवव्यावृत्त्यसम्भवात् अचक्षुष्कमितिवहुब्रौहिसमा-
सतां विवेकालाभाच्च । न तदस्मात् किं चनेति च
लोक्वद्भोजनस्यैव प्रतिषेधो "न ह वै देवा अस्मन्ति
न पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती"त्यादिश्रु-
तिवत् तदस्मात् कश्चनेतिवाक्यसहपाठात् अन्यथा
ईश्वरस्यापि योगिभोग्यत्वेन ऋतं पिबन्ती भती भोः
क्ता महेश्वर इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधन चासाम-
ञ्जस्यापत्तेरिति । ननु अवस्थावत्ताप्रतिपादकं अवस्था-
शून्यताप्रतिपादकं च वाक्यजातं वर्तते तयोर्मध्ये क-
थमुत्तरवाक्यस्यैव बलवत्त्वमवधारितं तत्राह ।

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ।

इह यस्मात् उभयविधवाक्यसत्त्वे ऽपि अरूपवदेव ब्र-
ह्मरूपं "हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं च"त्यादिश्रु-
त्युक्तं मथूलमुच्छशरीरहयं जाग्रदान्द्यवस्थाहेतुभूतं तत्
शून्यमेव परंब्रह्मप्रतिपदित्तत्त्वं कुतः । तत् प्रधान-
त्वात्तत्परत्वात् श्रुतीनान्ततो यदुत्तरतरं तदरूपम-
नामयम् । "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमे-
वापियन्ति । यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं । त-
देव ब्रह्मं त्वं विद्वि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादिश्रुति-
भिरवस्थाधारमन आदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्य-
ग्ज्ञानविषयत्वावधारणात् । किं चावस्थावत्ताप्रतिपा-
दकवाक्यानां वासुदेवः सर्वमित्यादिवाक्यवदंशांशित-

४४८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १४।१५

या भेदोपासापरत्वेनोपपत्तिरस्ति निषेधवाक्यानां च
प्रयोजनान्तराभावेन तच्चावेदकतया स्वपरमेवोचि-
तम् । अपि च "अथातच्चादेशो जति नेति न ह्ये तच्चादि-
ति नेत्यन्यत्परमस्ती"ति श्रुतिर्मूर्त्तामूर्त्तह्यपाभावादा-
देशस्यैव पारमार्थिकत्वं वदति न ह्येतच्चादिति नेत्य-
न्यत्परमस्तीत्यनेनेति एतेन परमेश्वरस्य लीलावि-
ग्रहकल्पनामाधुनिकानामपमिहान्तः । अहूपवदेवे-
त्यप्रधारणात् ब्रह्मविष्णुशिवादीनामसम्भवात् ।

परो ज्ञानमयो ऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।

न योगवान्द्युक्ता ऽभून्नैव पार्थिव यो ज्यतीति' ॥

विष्णुपुराणादित्रिरोधाच्चेति । तदेव सुभयलि-
ङ्गत्वप्रतिषेधेनैकमात्ररूपकत्वमुपाधिसाधारण्येन ल-
क्षणमुक्तमिदानीं जीवस्यासाधारणं स्वरूपमुच्यते ।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ।

तद्ब्रह्म स्वरूपतः । प्रकाशतुल्यं च प्रत्येतव्यं । यथा
सूर्यादिप्रकाशे प्रकाशाख्यं धर्मान्तरं नास्ति सूर्या-
दिप्रकाशो घटादिकं प्रकाशयतीति धर्मधर्मिव्यव-
हारस्तु राहोः शिर इति वह्निकल्पमात्रः । तत्रैव
परमात्मापि चैतन्यमात्रो न चैतन्यधर्मकः । सर्वज्ञ
इति व्यवहारस्तु राहोः शिर इति वदेव मन्तव्यः ।
कुतः । अवैयर्थ्यात् अवैयर्थ्यायेत्यर्थः यदि हि आत्म-
नि ज्ञानाख्यं धर्मान्तरं कल्प्यते तदा तदर्थं स्यात्

धर्मधर्मिभावशून्यादेकस्मादेव वस्तुनः । प्रकाशवत्सर्व-
व्यवहारसम्भवादित्यर्थः । न केवलं लाघवतर्केण दृ-
ष्टान्तबलादेव परमात्मनो ज्ञानमात्रस्वरूपत्वं सिद्ध-
ति अपि तु श्रुतेरपीत्याह ।

आह च तन्मात्रम् ।

श्रुतिगणे ऽपि ब्रह्मणश्चित्तप्रकाशभावत्वमाह य-
था “एको देवः सर्वभूतेष्वगूढः । सर्वव्यापी सर्वमूता-
न्तरात्मा कर्माध्यक्षः । सर्वभूताधिवासः । साक्षी
चेता केवलो निर्गुणश्च” यथा सैधवधनो ऽनन्तरो
ऽबाह्यः कृत्स्नो रसधनः । एवं वा परे अयमात्मा
ऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्न अज्ञानधन एवे”त्यादिः । अत्र
वात्मत्वाविशेषात् जीवस्य चिन्मात्रता बांधकान्यपि
वाच्यानि चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादीन्युदाहार्याणि
जीवब्रह्मणोर्वैधर्म्यलक्षणभेदस्य स्वरूपतो ऽभावात्
यथा “सुदोषात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्र-
भवते स्रुपाः” । इत्यादिश्रुतेः । अंशांशिसूत्रात् आभा-
स एवचेतिसूत्राच्च यथा “यथोदकं शुभे शुभमासिक्तं ता-
दृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौत-
मे”त्यादिश्रुतेश्च । अत्र च मात्रगब्देन चैतन्यब्रह्मणो-
र्धर्मधर्मिभाववद्ब्रह्मणोष्ठाकृत्यानन्दसम्पर्को ऽपि प्र-
तिषिद्ध इति मन्तव्यम् । अत्र ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वा-
श्रुपगम आधुनिकानामपसिद्धान्त एव आनन्दादयः ।

४५० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यतास्ये [सू०१६।१०

प्रधानस्येति वक्ष्यमाणसूत्राच्च एतच्च पञ्चसूत्र्यां विस्तारितं नन्वेवं मात्रशब्देन सत्तापि प्रतिषिध्येतेति चेन्न, अस्त्यावृत्तिरूपाया एव सत्ताया ब्रह्मण्यभ्युपगमसम्भवात् परिष्ठापित्वलयाद्यभावस्यैव पारमार्थिकसत्तारूपत्वात् असुखव्यावृत्तिस्तु ब्रह्मणि वक्तुं न शक्यते तस्याः सुखरूपतया मात्रशब्देन निरस्तत्वात् । नानन्दमित्यादिश्रुतिभ्योऽदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकमिति मोक्षधर्मादिभ्यश्चासुखरूपतासिद्धेः । न निरानन्दमित्यौपाधिकानन्दगुणवत्वप्रतिपादनाद्योक्तम् । असद्रूपत्वं च ब्रह्मणो न श्रूयते प्रत्युत “असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वद चेत् । अस्ति ब्रह्मे”ति चेद्देद सन्तमेनंततो विदुरित्यसत्ताप्रतिषेध एव श्रूयते इति । ये तु केचिदाधुनिका दुःखविरुद्धत्वमेवात्मनः सुखत्वमाहुस्तन्मतं तु न द्रूष्यते परमप्रियत्वेनात्मनो दुःखविरुद्धत्वस्यान्नाभिरप्यङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु मात्रशब्देनोपाधिगता विशेषगुणा एव प्रतिषिध्यन्ते तत्रैव संशयात् संयोगजातिसंख्यापरिमाणादौ तु सामान्यधर्मं ब्रह्मस्वरूपनिष्ठतया स्पष्टश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे विवादाभावेन मात्रशब्दानिरस्यत्वमिति । न सत्तत्वासदुच्यत इत्यादिवाच्यानां च स्थूलसूत्रविश्वरूपताप्रतिषेधकत्वमिति ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ।

श्रुतिश्च प्रकाशतुल्यत्वं दर्शयति सूर्यो यथा स-

वैलोक्यस्य चक्षुरित्यादिर्मनोमयः । प्राणशरीरोभा-
रूपः मत्स्यसंकल्प इत्यादिषु भावरूप इति प्रकाशवद्रूपं
यस्येत्यर्थः अथो अनन्तरं स्मर्यते ऽपि प्रकाशतत्स-
त्वं ब्रह्मणाः ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रत्रिः ।

जेवं जेतौ तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ :

इत्यादिभिरित्यर्थः । सूर्यकाद्युपमाश्रवणादपि
प्रकाशतुल्यत्वमवधार्यत इत्याह ।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ।

सूर्यकः सूर्योभासः तत्प्रतिबिम्बमिति यावदिति-
शब्दश्च सूत्रस्यान्ते ऽध्याहार्यो ऽन्यथा अन्वयाभावात् ।
यत एव परमात्मा प्रकाशतुल्यः । अत एव अंशांशि-
साधारणस्य परमात्मन उपाधिषु प्रतिबिम्बे सूर्यप्रति-
बिम्बादिरूपमस्ति शास्त्रेष्वित्यर्थः । तत्र श्रुतिषु “एक
एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहु-
धा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि”त्याद्या दृष्टान्ताः । त-
त्त्वत एक एवात्मा परमेश्वरो अंशांशिविभागेनोपा-
धिषु प्रतिबिम्बतो ज्ञानाभ्याम् एकधा बहुधा च दृ-
श्यते जलप्रतिबिम्बित चन्द्रवदित्यर्थः । अथ वा एक-
एवेति एकरूप एवेत्यर्थः एकधा बहुधेति प्रकारवा-
चिधाप्रत्ययदर्शनात् । अक्षररूपावादिमते धाप्रत्ययवै-
फल्यं श्रुतिषु च । यथा सूर्यं ज्योतिरात्मा विवस्वान-

४५२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्याख्ये [सू० १८।१६

पोभिन्ना बहुधैको ऽनुगच्छत् । उपाधिना क्रियते भे-
दरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो ऽयमः त्मेत्याद्या दृष्टान्ताः । अ-
त्राप्येकशब्द एकरूपार्थः । भेदरूपो नानारूप इत्यर्थः ।
अथ वा यथा एक एव सूर्यः उपाधिसंबन्धेनानेकप्र-
तीतिगोचरः क्रियते तथा एकः परमात्मा अंशांशि-
विभागेनोपाधिषु प्रतिबिम्बितो अनेकात्मप्रतीतिगो-
चरः क्रियत इत्यर्थः । अस्याच्च सूत्रादुक्तवाक्याभ्यां च जी-
वः परमात्मनः प्रतिबिम्ब इति भ्रमो न कार्य्यः । अ-
स्मिन्सूत्रे वाक्ये चेतनानां स्वस्वोपाधौ प्रतिबिम्बस्यैव
लाभात् उपाधिभेदेषु साक्षादंशद्वारा च परमात्मप्र-
तिबिम्बस्यैव वचनात् न तु जीवः परमात्मनः प्रति-
बिम्ब इत्युक्तः अंशत्वप्रतिबिम्बयोर्विरोधेनांशसूत्रादि-
विरोधाच्चेति प्रसङ्गागतं प्रतिबिम्बनं परीक्ष्यते ।

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ।

तत्रायं संशयः । किं जले सूर्यादिप्रतिबिम्बवच्चेत-
नानामपि स्वस्वोपाधौ प्रतिबिम्ब एव भवति उत त-
न्नायःपिण्डवदन्योन्याध्यासेन प्रतिबिम्बतुल्यतामानमि-
ति तत्रायं पूर्वपक्षः । ननु तथात्वं परमार्थतः प्रतिबि-
म्बितत्वं न सम्भवति कुतः । अम्बुवदग्रहणात् । जले
सूर्य इति बहुधादावहमित्यनुभवस्थाभावादित्यर्थः । न
हि जलबहुभिभेदेनात्माधारतया भासते अहमित्येव
बुद्धिमानादिति किं च अंबुवदपवत् अतस्तत्र सूर्यादि-

प्रतिबिम्बं घटते बुद्ध्यादिस्वुपाधिनेत्रं ह्यपवद्दृश्यत इती-
त्यर्थः सिद्धान्तमाह ।

वृद्धिक्लासभाक्त्वमन्तर्भावाद्बुभय- सामञ्जस्यादेवम ।

यद्यप्यम्बुवद्गङ्गां नात्रास्ति तथापि वृद्धिक्लासभाक्त्वम्
अन्तर्भावात्प्रतिबिम्बरूपेणान्तःप्रवेशादेव सम्भवति अ-
तो वृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्जलबुद्धीरुभयोः सामञ्जस्यात्
वृद्धिक्लासनियामकत्वसादृश्यादेवं प्रतिबिम्बितत्वं प्र-
तिपक्षव्यमित्यर्थः । उपाधिवृद्धिक्लासाभ्यां हि वृद्धिक्लास-
भाक्तसुपाधिषु प्रतिबिम्बरूपेण प्रवेशादेव वृष्टं नान्य-
था तन्नायःपिण्डघटाकाशादिस्थलेष्वदर्शनात् अ-
यो घटादिपुष्ट्यङ्ग्याकाशयोः चैतन्यस्यैव × दर्शनादिति
यथा सूर्यादयो जलगतवृद्धिक्लासाभ्यां प्रतिबिम्बद्वारा-
वृद्धिक्लासभाजः प्रतीयन्ते तथैव चेतना एकरूपा अपि
स्वस्वोपाधिवृद्धिक्लासाभ्यां वृद्धिक्लासभाजः प्रतीयन्ते बु-
द्धेर्ज्ञानादिनोपचये सति चैतन्यस्याप्युपचयो दृश्यते त-
दपचये वापचयः । तथा उपाध्युत्कर्षापकर्षाभ्यां
परमात्महिरण्यगर्भादयो व्यापका महान्त ईश्वरा म-
नुष्यस्यावरादयश्च क्षुद्राः परवशाच्चेति । “बुद्धेर्गुणेना-
त्मगुणेन चैव चाराग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि वृष्ट” इति श्रु-
तेः । तद्गुणसारत्वान्तु तद्व्यपदेश इत्युक्तसूत्राच्चेति
अत्र वृद्धिक्लासावोपाधिकधर्मसामान्योपलक्षकौ सुपा-

४५४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० २५।२१]

दिमत्वस्य च न प्रतिबिम्बप्रयोजकत्वम् आकाशे पर्व-
तनीलिमादिप्रतिबिम्बस्य मठाकाशादौ शब्दप्रतिबि-
म्बस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्स्मृतिसिद्धत्वाच्च ।

दर्शनाच्च ।

न केवलं वृद्धिज्ञासादिधर्मानुकारित्वात् प्र-
तिबिम्बश्चेतनस्य मन्तव्यः । अपि तु दर्शनादपि य-
था ह्यदृश्यमपि सुखं प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणे दृश्य-
ते एव कर्मकर्तृविरोधेन साक्षाददृश्यमप्यात्मसामा-
न्यमुपाधिषु दृश्यते अहमिति जानामीति सुखीति
वा तथा ऽऽहं सर्वज्ञ ईश्वरो ऽहं सुक्त इति वा प्रति-
बिम्बस्य तुच्छत्वात् न्यायवैशेषिकादिभिस्तत्र निह-
पितमिति मन्तव्यं, जीवस्तु न ब्रह्मणः प्रतिबिम्ब-
त्वांश एवेत्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । उपाधावात्मनश्च
धर्मप्रतिबिम्बवत् धर्मिप्रतिबिम्बमपि स्वीकार्यम् । अ-
न्यथा ऽहमिति ज्ञानानुपपत्तेः । दर्पणप्रतिबिम्बनं वि-
ना सुखास्फुरणानुपपत्तिवत् । अत एव पातञ्जलसूत्रं
'दृष्टदृश्योपरक्तं चित्तसर्वोर्धमिति' तथा बुद्धेरप्या-
त्मनि न केवलं पञ्चमूयुक्तयुक्त्या वृत्त्यादिधर्मप्रति-
बिम्बं किं तु धर्मिप्रतिबिम्बमपि अन्यथा ऽसङ्गे चि-
ति बुद्धिस्फुरणानुपपत्त्या तस्याप्यहमित्यात्मस्फुरणा-
नुपपत्तेः । न हि दर्पणदर्शने सुखदर्शनं सम्भवति
तथा च पातञ्जलम् । चितेरप्रतिसंक्रमायारूपा-

कारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति तत्र घर्मप्रतिबिम्बने
जपास्फटिकादयो दृष्टान्ताः । धर्मप्रतिबिम्बे च ज-
लसूर्यजलद्रुमादयो दृष्टान्ताः शास्त्रेषूक्ता इति विवे-
क्तव्यम् । ननु परमात्मा प्रकाशस्वरूप इति यदृष्टान्ता-
दिभिरुपपादितन्तत्श्रुतिविरुद्धम् । “अथात आदेशो
नेति नेतीति” श्रुत्या ब्रह्मणो अभावरूपत्वावग-
मादतीमां शङ्कामपाकरोति ।

प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधति ततो
ब्रवीति च भूयः ।

ब्रह्म प्रकाशस्वरूपमेव मन्तव्यं हि यच्चा श्रुति-
नेतिनेतीत्याद्या प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधति हे वा
व ब्रह्मणो रूपे सृष्टिं चेत्यादिना पूर्वप्रकृतयन्मूर्त्ति-
द्युपाधिभूतम् एतावत्वं हि एतद्रूपत्वमेव प्रतिषेध-
ति न प्रकाशादिरूपत्वं इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्श-
कत्वात् किं च ततो निषेधवाक्यादनन्तरं भूयः पुनः-
र्वदति श्रुतिः प्राणा वै रात्य तेषामेष सत्यं स वा एष
महानज आत्मा अजरो ऽमरो ऽभयो ब्रह्मेत्यादिक-
मित्यर्थः यदि हि निषेधवाक्येनाभावस्वरूपत्वमेव
प्रतिपाद्यते तदा तस्य सत्यत्वमभयत्वमात्मत्वं च
वाक्यशेषोक्तं नोपपद्येत अभावस्य अस्त्वात्पत्वात्
मरणरूपतया भयहेतुत्वान् अनात्मत्वाच्च । यच्चा-
प्राति यदादत्ते वच्चाप्ति विषयानिह । यच्चास्य

४५६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २२।२३।२४

सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते इत्यात्मलक्षणा-
सम्भवादिति भावः । तथा असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति
वेद चेदित्यादिश्रुतेरपि परमात्मन नाभावरूपत्व-
मिति बोध्यम् नन्वभावत्वे ऽपि सत्त्वं घटाद्यभावाना-
मिष स्यात् इति चेन्न, अधिकरणादिस्वरूपत्व-
नैव तेषां सत्त्वात् प्रपञ्चनिषेधस्य चाधिष्ठानाङ्गी-
कारे तदेव ब्रह्मेत्यायातम् । इदानीमपरं विशेषब्र-
ह्मण आह ।

तदव्यक्तमाह हि ।

तत्परम् अव्यक्तं लौकिकबुद्धित्यगोचरं हि यस्मात्
श्रुतिस्तदाह “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
सह”त्यादिः । स्मृतिरपि अव्यक्तो ऽयमचिन्त्यो ऽय-
मविकार्यो ऽयमुच्यत इत्यादिरित्यर्थः । ननु यदि
ब्रह्म व्यक्तं न भवति तर्हि कश्चिद्द्वैतः प्रत्ययात्मान-
मैक्षदाहतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्तमेव विदित्वा ऽति-
मृत्युमेति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिव्या-
कोप्रस्तवाह ।

अपि संराधन प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्

आह हीत्यनुवर्तते संराधने श्रवणमननधारेणा-
ध्यानसमाधिर्हृदयस्य क्साधने सति प्रत्यक्षानुमाना-
भ्यां गम्यमपि भवति यस्मादुक्तश्रुतिस्तथाह तथा स्मृ-
तिरपि ।

यं विनिद्राजितश्वासाः सन्तुष्टाःसंयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥

इत्यादिरित्यर्थः एतच्च शास्त्रयोनिवत्त्वादित्यत्र
विस्तरेण विचारितम् । इदानीं ब्रह्मणो जीवोभ्यो नि-
विशेषत्वरूपमवैधर्म्यं लक्षणामेदं वदति जीवे ब्रह्मदृ-
ष्ट्यर्थं पूर्वोक्तांशांशिभावोपपत्त्यर्थं जीवदृष्टान्तेन ब्र-
ह्मस्वरूपपावधारणार्थं च ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च
दधिर्मग्यभ्यासात् ।

आह हीत्यनुवर्तते नास्ति दैर्घ्यविशेषित्वं यत्रैव
वैशेष्यं तथा च तत्परं ब्रह्म अंशांश-वच्छेदयोनिर्विशे-
षम् एकरूपं हि यस्मात् शास्त्रं तथाह “अग्निर्यथैको
भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा स-
र्वभूतान्तारात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च तत्त्वमेव
त्वमेव तत्प्रभवन्ते सरूपा इत्यादिः श्रुतिस्मृतिश्च ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ऋसो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

त्वमेवाहमहं त्वं च सच्चिन्मात्रवपुर्भवान् ।

आवयोरन्तरं नाथ नश्यत्वाच्चात्तवात्तव ॥

विक इत्यादिः प्रकाशादिवदिति तथा प्रकाशाकाश-
त्वात्त्वादयः स्वस्वांशांशवच्छेदयोरेकरूपास्तदित्यर्थः

४५८ . ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्धतास्ये [सू. २५।२

चकारः प्रकाशरूपत्वसमुच्चये । ननु यदि जीवाः ब्रह्म
चैकरूपाः किं निमित्तं तर्हि ब्रह्मणो विश्वप्रकाशकत्वं
जीवानां चाख्यप्रकाशकत्वमिति तत्राह प्रकाशश्च
कर्मण्यभ्यासात्कर्मणि प्रकाशये अभ्यासात् नैकदात्
संबन्धादिति यावत् । तथा चायमर्थः प्रकाशो ज्ञानं
पुनरात्मनि प्रकाशयन्नेयसम्बन्धादेव भवति तत्सम्ब-
न्धक्षीपाधिष्ठितद्वारैव चेतने भवति अत उपाधिष्ठ-
त्तितारताम्येन समेष्वपि चेतनेषु सर्वप्रकाशत्वाख्यप्र-
काशत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तदेवं जन्माद्यस्य यत् इत्या-
दिना महाप्रबन्धेन ब्रह्मणः कार्यद्वारकं लक्षणम्
न्तरङ्गोपाधिखचितं च लक्षणं स्वरूपं च परौचित्य-
इतः परं कार्यकारणभावांशांशिशिभोवशक्तिशक्तिमद्
वैयर्थ्याद्योयं ब्रह्मण्युपासाद्यर्थं समस्तस्यैवाभेदः सम-
स्तजीवाभेदश्च श्रुतिस्मृत्युक्तः परीक्ष्यते ।

अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्

अत्र साध्यानां विशेष्यांशवयं वक्ष्यमाणसूत्रवत्
वक्ष्यति साधारणश्च स च विशेषणांशो हेतुश्च साध-
रणी ऽनेनैकसूत्रेण लाघवार्थमुच्यते तथा चायम-
यतो ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणमवशक्तिकत्वं वि-
न्मावस्वरूपत्वात्कीञ्च ब्रह्मणोरवैशेष्यं च सिद्धम् । अ-
हेतोरनन्तेनाखिलेन चेतनाचेतनरूपेण पदार्थेन
यथायोग्यं ब्रह्म वक्ष्यमाणसूत्रवयोक्ताहिकुण्डल

दिवदभिन्नं प्रत्येतव्यम् । अत्र प्रमाणमाह तथा हि
लिङ्गमिति अयं च प्रमाणरूपः साधारणो हेतुरुत्तर-
सूत्रत्रयवच्छेदमात्रसाध्येषु विभज्य व्याख्यास्यते ।

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ।

आगामिसूत्रयोर्वाशब्दद्वयं व्यवस्थितविकल्पार्थं-
कं तथाचानेन सूत्रेणाखिलकार्यैः सह ब्रह्मणो ऽभेदः
प्रतिपाद्यते द्वितीयसूत्रेण च जीवैः सहाभेद उपपा-
दयिष्यते तृतीयसूत्रेण कार्यकारणसाधारणसमस्तश-
क्तिभिरितिव्यवस्था बोध्या । सूत्रत्रये ऽपि दृष्टान्तैः
स दृश्यं भेदाविहङ्गाभेदे विवक्षितोभयव्यपदेशा-
दिति भेदाभेदव्यपदेशोपपत्त्यर्थमित्यर्थः । एतदपि सा-
ध्यत्रये ऽपि योजनीयं तुशब्दश्च अन्योन्याभावाभाव-
सहाभेदपूर्वपक्षव्यच्छेदाय । अस्य च सूत्रस्यायमर्थः अ-
र्वकानेति यदुक्तं तन्मध्ये ऽखिलेन कार्येण सह ब्रह्म
त्वहिकुण्डलवत्कार्यकारणाभेदेन प्रत्येतव्यं हि यस्मा-
त् प्रा लिङ्गं कार्यकारणाभेदानुमापकं श्रौतं प्रमाणम-
त् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि”त्यादिरूपम् अत्र
तज्जलानितिकार्यकारणभावो भगवद्ब्रह्माभेदहेतुत-
पुत्योक्तः अनेन ब्रह्मसूत्रेण जीवस्य प्रकृत्यादेर्वा ब्र-
ह्मेदे दृष्टान्तेनोपन्यस्यते तयोर्ब्रह्मवन्वित्यत्वेनाहि-
विकारकुण्डलतुल्यत्वाभावात् किं तु यथा सर्पचेतनः
स्वशक्तीनामवयवकल्पानां स्वसंकल्पसंयोगविशे-

४६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्तारख्ये [सू० २०

षात्कुण्डलतां गच्छति तथैवपरमात्मा स्वशक्तीनाम
यवकल्पानां प्रकृतिपुरुषादीनां । स्वसंकल्पजसंयोगे
विशेषान्महदाद्याखिलविकाररूपतां गच्छति महा
यित्वान्महदाद्याद्येवं कार्यकारणयोरभिभागलक्षणाम्
दृष्टान्त उपन्यस्त इति कार्यैः सहाभेदं परीक्ष्याखिल
लजीवैः सह स परीक्ष्यते ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ।

अत्रोत्तरसूत्रे च उभयव्यपदेशादिति सम्बध्यते जी
वैः सह तु ब्रह्म प्रकाशतदाश्रयवद्भिन्नं प्रत्येतव्यं वि
यस्मात्तथा लिङ्गम् अग्निविस्फुलिङ्गादिवच्चन्द्रसूर्योद
त्करणादिवच्चाभेदानुमापकं श्रुतौ स्मृतौ च वाक्य
मस्ति यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः
भवन्ते सरूपाः । यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्यञ्चरन्ति
अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिरूपम् ।

एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना विस्तारिणीयथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥

यथाऋक्कारसंयोगात् वज्रः सञ्जायते मणौ ।

सत्वे ब्रह्मसमायोगात् क्षेत्रज्ञो जायते तथा ॥

इत्यादिरूपं चेति । ननु भिन्नयोः प्रकाशतदाश्र
ययोः कथमभेदो घटतां तत्त्वभावे वा भेदाभेदयोस्तु
त्यतवे श्रुतिस्मृत्युक्तमभेदस्यैव तास्विककटं कथं ह्यन

दिह तेजस्त्वादिति तेजोमण्डलस्वरूपत्वादित्यर्थः ।
 लिमेव हि तेजोमण्डलमविभागापन्नं सूर्य्यतत्प्र-
 सूत्रारूपेण विभक्तं भूत्वा पुनरपि प्रकाशाख्यैः कि-
 ँरविभक्तं भवत्यस्तसमये अतो ऽवगम्यते अविभक्त-
 भावमभिन्नं भवति तयोः स्वरूपं विभागस्त्वन्तराले
 गचारम्भणभावमिति एवं जीवब्रह्मणोरप्यंशाशिनोः
 प्रकाशत्वसाम्यादनुमेयं तथा च स्मृतयः ।

यथाग्निरग्नौ संचिन्नः समानत्वमनुव्रजेत् ।
 तदाख्यंस्तन्मयो भूत्वा न गृह्येत विशेषतः ॥
 तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कलेनैकतां व्रजेत् ।
 विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ॥
 आत्मनो ब्रह्मणाभेदमसन्तं कः करिष्यति ।

इत्याद्याः विभेदो विभागः भिदिरविदारण इत्य-
 षशासनात् तज्जनके तन्निमित्तभूते ऽज्ञान इत्यर्थः
 मथ्याज्ञाने सत्येव हि पापपुण्यद्वारा बुद्धिसंबन्धेन
 ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य विभागो भवतीति अनेन च
 तेजस्त्वादिति हेतुना सामान्याभेदो ऽत्र न विवक्षितः
 जीवानामप्यन्योन्यं सामान्याभेदसत्त्वेन जीवव्यावृत्तब्र-
 ह्मिकात्यानिर्वाहकत्वात् प्रकरणिन उक्तर्षस्यैवापेक्षि-
 यत्वात् । तथा प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्यनेनैव सा-
 मान्याभेदस्य लब्धत्वात् पूर्वोत्तरसद्वयोरविभागलक्ष-
 णाभेदेन समभिव्याहाराच्चेति । ननु जीवब्रह्मणोर-
 प्यथावयविभावान्ययोरसङ्गोः कथमविभागः स्या-

४६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २।
 दिति चेन्न । अविभागो वचनादित्यागामिसूत्रेण
 स्यैरेव श्रुतिमूलकतया ऽस्य दोषस्य परिहर्तव्यत
 आकाशवायोर्जलदुग्धयोरिवादिभागसम्भवाच्च ।
 विभागो हि लक्षणानन्वयत्वम् अभिव्यक्तधर्मभेदाभे
 इति यावत् । अथ वा ऽधाराधेयभाववदविभागो
 स्वरूपसंबन्धविशेष एव स चासङ्गिनोरवयवावयु
 भावशून्ययोरपि सम्भवति एतत्सर्वम् ईक्षतेर्नाशब्दरि
 त्यत्र विस्तारितम् । एतेन तेजोवहेदाभेदसूत्रेण न ज
 वब्रह्मणोरखण्डत्वं मूलविरुद्धमिति दृष्टव्यं जीवब्र
 णोरभेदं परीक्ष्य प्रकृतिकालादिभिर्नित्यैः सह
 णो ऽभेदः परीक्ष्यते ।

पूर्ववदा ।

प्रकृत्यादिभिः सह ब्रह्मणः पूर्ववत् शरीररूपक
 विन्यस्तगृहीतेरिति प्रथमाध्यायस्यसूत्रोक्तशरीरशरी
 रिवत् शक्तिशक्तिमदभेदः प्रत्येतद्व्यः हि यस्मात्तत्र
 लिङ्गं शक्तिशक्तिमदभेदानुमापकं श्रुतिवाक्यमस्ति“त
 दनुप्रविश्य सच्चत्यन्त्राभवत् यः कारणानि निखि
 लानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक” इत्यादि
 कामित्यर्थः । अस्मिंश्च सूत्रे शक्तिशक्तिमदभेदोपपादक
 हेतुः स्वयं नोक्तो देहात्मनोरविभागस्य सर्वलोक
 इतया शङ्कास्पदत्वाभावान् । अयं च शक्तिशक्तिम
 भेदः पूर्वीक्तकार्यजीवयोः साधारण इति म

पुतिस्मृतिषु यथोक्ताविभागलक्षणाभेदप्रतिपादनस्य
 ब्रह्मात्मताज्ञानमेव मुख्यं फलमित्यसकृदावेदितम्
 उभयव्यपदेशादित्यपेक्षायां हेत्वन्तरमाह ।

रर

अभिप्रेधाच्च ।

अयमपि साधारणो हेतुः उभयस्येतिप्रकृतत्वा-
 भ्यते “मनसैवानुद्द्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं च न म-
 षोःम स्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । अथ प-
 तस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्या-
 भेदप्रतिषेधश्रवणात्तदेव ब्रह्म त्वं न सर्वचानिकी-
 स्यतिरेव यत्पूर्णा नन्दैकबोध इत्याश्रभेदप्रतिषेधश्र-
 णाच्च । यथोक्तव्यवस्थया सर्वपदार्थैः सह ब्रह्म अहि-
 त्कलादिवदेवाविभागलक्षणाभेदवदित्यर्थः । अख-
 तालक्षणाभेदस्य श्रुत्यर्थत्वे तूभयप्रतिषेधानुपपत्ति-
 शिधादितिभावः । उभयव्यपदेशादिति सूत्रे भेदव्यप-
 षाधाराधेयादिभावहूपोऽभिप्रेतो अभेदव्यपदेशो
 संसर्गविधया अभिप्रेत इत्युभयप्रतिषेधवाक्याभ्या-
 मव्यपदेशवाक्ययोर्भेदादपौनरुक्त्यं नाना भिन्नं वि-
 ष्णु अन्तरं भेदं विभागमित्यर्थः । तदेवं समस्तपदार्थैः
 प्रयथायोग्यब्रह्मणि अविभागरूपस्त्रिविधो ऽभेद
 तात्त्रे इमाशङ्कते । ननु अभ्यर्हितत्वात्फलश्रवणा-
 षात्तत्राखण्डतालक्षणाभेद एव श्रुत्यर्थो युक्तः न
 वयत्तखण्डलादिवदसुख्यो ऽभेद उभयव्यपदेशादिवा-

४६४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृतारंभे [सू०]

अनि च मायिकभेदानुवादादिपरतया यथा क
चिन्नियानीति तामिमामाशङ्का परिहरति मूलजातेन

**परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदवैभ
पदेशेभ्यः ।**

नात्यन्तमभेदो मन्तव्यः ब्रह्मा हि अतो ऽनन्तमि
दार्थात्परं मित्रं कुतः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यः तत्र से
व्यपदेशो यथा “अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरे
लोकानामभेदाय अमृतस्य परं सेतुं दग्धेभ्यनमि
वानलं यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्मा तत्परमि”त्या
उन्मानस्य आत्मान्तरापेक्षयोत्कृष्टपरिमाणस्य व्यपदे
“एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः । पा
ऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी”त्यादि म
वस्तूनाम ब्रह्मणि सम्बन्धव्यपदेशश्च “यथा यः सर्ववि
स्तिष्ठन् सर्वस्यान्तरो य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तो
सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह” इत्यादिः भ
दव्यपदेशश्च पञ्चवा “हामुपर्णा सयुजा सखाया समान
वृत्तं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहच्यनश्न
न्यो ऽभिचाकशीति । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतन
नां विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । पृथगात्मानं प्रेरित
रं च मत्वा । जुष्टस्तस्तेन मृतत्वमेति महतः पर
व्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः” इत्यादिरिति । एतेभ्यः सत्
दिव्यदेशेभ्यो ब्रह्म ईशितव्यसर्वपदार्थेभ्यः परमित्य

अश्वगाडैश्च किं कस्य सेतुमानादिकं भवेदिति एतेषां वाङ्मनानामौ पाधिकादिभेदेनोपपादनं तु चतुर्थमूत्रमारभ्य निराकरिष्यति । ननु प्रथमाध्याये प्रत्यधिकरणं भेदव्यपदेशादिहेतुभिर्ब्रह्म प्रकृतिपुरुषादिभ्यो भिन्नमिति प्रपञ्चितमिति किमर्थं पुनस्तदारम्भ इति चेत् तेषु विषयवाक्येष्वौपाधिको भेदः स्वरूपभेदी वा सूत्रकाराभिप्रेत इतिसंशयः स्यादित्यतः स्वाभिप्रायं स्वतन्त्राधिकरणेन प्रकटीकरोतीत्यपौनरुक्त्यं । शङ्कते ।

सामान्यात् ।

तुशब्द उक्तप्रतिषेधार्थः । यदुक्तं ब्रह्मजगती भिन्ने नव सामान्यात् अभेदसाधकानामप्यभेदव्यपदेशादीनां समानत्वात् तुल्यत्वात् । यथा “आत्मैवेदं सर्वं पुरुष एवेदं सर्वं त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जौर्णी दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः स एव जीवः” “सुखदुःखमोक्ते”त्याद्यो ऽभेदव्यपदेशो इत्यर्थः । परिहरति ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ।

सत्यमभेदव्यपदेशो ऽप्यस्ति तथापि स बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ एव पादवत् यथा चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमित्यादिना निरंशस्यापि ब्रह्मणः पादा उपासनार्थमेव शक्तिमदभेदेनोपदिश्यन्ते एवमविभागलक्षणाभेदेन प्रपञ्चे ब्रह्मत्वम उपदिश्यते उपासनार्थमित्यर्थः

४६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये (सू. ३२, ३३, ३४, ३५)

बुद्ध्यर्थ इत्युपलक्षणां ब्रह्मणि सर्वेषामात्मत्वोपपादनार्थं
इत्यपि बोध्यम् कुतः पुनरत्यन्ताभेदाख्यानुसंधेन भे-
दवाक्यानामेवौपाधिकभेदपरत्वं न भवति तत्राह ।

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ।

अभेदव्यपदेश एव बुद्ध्यर्थो न तु भेद एव व्यप-
देशः कुतः प्रकाशवाद्यादीनामिवात्मनां स्थानविशे-
षात् उपाधिरूपात् विशेषात् कश्चिदुपाधिना बद्धः
कश्चिच्च मुक्त इत्येवंरूपादित्यर्थः एकात्म्ये हि सर्वे उ-
पाधयो एकस्यैवात्मनः स्युः यथा गुहाकूपादय आ-
काशस्येत्युपाधित आत्मनां बन्धमोक्षव्यवस्था न
स्यात् कश्चिन्मुक्तः कश्चिद्बद्धः कश्चिन्मोक्षत इत्येवं
रूपा एकोपाधिवियोगे ऽपि उपाध्यन्तरेण बन्धात् र-
क्षोक्तमात्रघटभङ्गेनाकाशस्यां पाधिसुक्तिः न चोपा-
धिविशिष्टस्य बन्धमोक्षौ सम्भवतः मोक्षकाले उपा-
धिवियोगेन विशिष्टस्य बन्धः केवलस्य मोक्ष इत्यभ्यु-
पगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयर्थ्याधिकरण्यादयो दोषा इति
भावः । तदेतत् कपिलाचार्येणायुक्तं जन्मादिव्यवस्था-
पुरुषबहुत्वम् उपाधिभेदे ऽप्येकस्यैव नानायोग आ-
काशस्येव घटादिभिरिति सूत्राभ्यामिति अस्माभिः
ध्ययं तर्को ऽन्याश्च श्रुतिस्मृतियुक्तयः पञ्चमूल्यामुक्ता-
इति । इदानीं जडसाधारण्येनाभेदाधिकमाह ।

उपपत्तेश्च ।

उपपत्तिर्युक्तिः शाब्दोक्तकूटस्याभंसारिचिन्मात्र

त्वस्य जगज्जीवाख्यशक्तिभेदोपदेशो बुद्ध्यर्थ एव किंच
तथा हि निङ्गमित्यनेन प्रदर्शिता या श्रुत्युक्ता यु-
क्तिरभेदोपपादिका कार्यकारणभावादिरूपा तस्या
अपि भेदे सत्येवोपपत्तेश्चाभेदव्यदेश एव बुद्ध्यर्थः इ-
त्यर्थः श्रुतीनामत्यन्ताभेदपरत्वे ह्यविभाग साधिका-
याः कार्यकारणभावादिरूपयुक्तेः प्रदर्शनमर्थान्तरम-
नुपपन्नं च स्यात् अत्यन्ताभेदे कार्यकारणानुपपत्ते-
रिति भावः । किं च ।

तथान्यप्रतिषेधाच्च ।

ब्रह्मणि अन्येषां पदार्थानां तादात्म्येन प्रतिषे-
धात् ब्रह्मसमानसत्तया स्वरूपतो ऽप्यन्येषां प्रतिषे-
धाच्च बुद्ध्यर्थ एवाभेदोपदेशो न तु अन्योन्याभावनिषे-
धार्थक इत्यर्थः । स च प्रतिषेधो यथा “अथात आदेशो
नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमिति त्रिषु धामसु
यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः साक्षी
चिन्मात्रो ऽहं सदाशिवः । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
दादेदमुपासते । अस्यूलमनशिव”त्यादिश्रुतिषु स्मृतिषु च

विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते ऽन्ये

रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ।

प्रधानपुरुषत्र्यक्तकालानां परमं हि यत् ॥

पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ।

इत्यादिः समानसत्तया स्वरूपतः प्रतिषेधस्तु यथा

४६८ • ब्रह्ममूत्रभाष्ये विज्ञानाव्युत्पत्त्ये [मृ० ३६।३७
वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् अन्ततेन हि प्रत्युटाः
यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषां ऋषेत्यादिश्रुतिषु
स्मृतिषु च ।

परमार्थस्त्वमेवैको नान्यो ऽस्ति जगतः पते ।

ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदित्यादि नञ्चेति प्रतिषे-
धा ब्रह्मजगतोरत्यन्तभेदे सति संभवन्ति । ननु भेदास-
त्त्वे ऽपि ब्रह्मविवर्त्ततयैव ब्रह्मणि प्रपञ्चाभेदव्यपदेशो
वाच्यः शक्तिरेव रजतमिति व्यपदेशवदिति चेन्न । स-
त्यान्तयोरभेदानुपपत्त्या शक्तिरेव रजतत्वेन ज्ञाते-
त्येव दृष्टान्तवाक्यार्थत्वात् । अतो ब्रह्मप्रपञ्चाभेदवा-
क्यानामप्यस्माभिस्तदृष्टान्तेन प्रपञ्चो ब्रह्मैव ज्ञेय इ-
त्यर्थो वाच्य इत्यस्माकमपि अभेदवाक्योपपत्तिः । वस्तु-
तस्तु शुक्लः पटस्तन्तुः पटःसमुद्रस्तरङ्ग इत्यादिवाक्यै-
ष्विवाविभागार्थकतया ऽस्माकं ब्रह्माभेदवाक्येषु ल-
क्षणैव नास्ति लक्षणायामप्यभेदवाक्ये लक्षणोभयोरैव
समाना भवतां तु जीवब्रह्मभेदवाक्ये ऽप्यधिका ल-
क्षणा उपाधिभेदेन भिन्नतया ज्ञायमानत्वार्थक-
त्वाद्भेदशब्दस्येति तस्माद्ब्रह्मणि प्रधानपुरुषतत्का-
र्यरूपसकलपदार्थानां विवेकरूपभेदज्ञानमेव सस्य-
क् ज्ञानं तत्ज्ञानमेव च साक्षान्मोक्षहेतुः सर्वं च वे-
दान्ता विविक्तब्रह्मात्मपरा एव अहंपवदेवहि तत्रधा-
नत्वादिति सूत्रात् न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती-
ति श्रुतेः । पश्यन्ति सूरयः शुद्धमित्युक्तस्मृतश्चेति सिद्धम्

अतश्च ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदाभेदाविवेकान्तसिद्धान्तः । न च भेदयोर्विशेषः शङ्कनीयः भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वात् अभेदस्य चाविभागावैधर्म्यरूपत्वादिति । अविभागप्रतिपादनस्य च ब्रह्मात्मत्वज्ञापनं जीवादिषु अविभागगुणोक्तं ब्रह्मोपासनं च फलमिति ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ।

अनेन व्यवस्थाप्यते न सर्वभेदाभेदेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वमप्युपपन्नम् । अत्यन्ताभेदे विभागे वा सर्वसंबन्धानुपपत्तेः । सर्वगतत्वे प्रमाणात्माह आयामशब्दादिभ्यः आयामः परिमाणं तद्वाचकः शब्दः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिः आदिशब्देन स्मृतिन्याया ग्राह्याः तेभ्य इत्यर्थः । आधुनिकास्तु देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमेव व्यापकत्वमित्यभ्युपगम्य व्यापकत्वश्रवणादेव ब्रह्मणि संप्रदर्शने भये ऽत्यन्ताभेदमाहुः । तन्न । आप्नोति सुखमित्यादिप्रयोगानुसारतः आप्लाघातोः संबन्धवाचितया व्यापकशब्दस्य सर्वसंबन्धमात्रवाचित्वात् । तस्य च संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वेनात्यन्ताभेदे प्रपञ्चसत्त्वे वानुपपत्त्या यथोक्तलक्षणस्याप्रामाणिकत्वात्किं च तेषां विवर्तवादिनां जडवर्गस्य तुच्छतया कथं वस्तुतो ऽपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मणि स्यात् । सत्यान्वयतयोरेकतानुपपत्तेः अस्मन्मत एव तु वस्तुतो ऽपरिच्छिन्नत्वमप्युपपद्यते

४७० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० ३८
जात्यादिष्वप्यविभागलक्षणाभेदादिति । इदानीं ज-
गज्जन्मादिकारणत्ववद्ब्रह्मणो गुणान्तरं परोक्ष्यते ।

फलमत उपपत्तेः ।

अतो ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य भोगापवर्गाहृषं
फलं भवति कुतः उपपत्तेः । युक्तैः । दृष्टं लोके सेवादिना
परितुष्टः क्रुद्धो वा चेतनविशेषो महाराजो लोकाना-
नां फलं ददाति न स्वतन्त्रः सेवादिरिति न दृष्टान्तेन
कर्मनिमित्ततः परमेश्वरः प्रजाभ्यः फलं ददातात्य-
नुमीयते इत्यर्थः । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानव इत्यादिवाक्यानि वेवमाहुः । ननु देवा एव
चेतनाः यागादिना तुष्टाः क्रुद्धाश्च फलं ददाः कि-
मीश्वरस्य फलदातृत्वकल्पनेनेति चेन्न । देवानामनि-
त्यैश्वर्य्यतया तेषां मोक्षादिना विलये परमेश्वरं
विना अन्यस्य फलदातृत्वानुपपत्तेः । किं च देवा
अप्यस्मदादिवदेवान्तर्यामिदत्तकर्मफलास्तत्प्रेरिता
स्तद्दत्तशक्तिविशेषैरेव फलं प्रयच्छन्तीति तैर्दत्तेष्वपि
फलेषु ब्रह्मणो दातृत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥

इत्यादिवाक्याभ्य इति । न केवलं युक्त्यैव श्वरा-
फलमभ्युपगन्तव्यं किं तु ।

श्रुतत्वाच्च ।

“एको बहूनां यो विदधाति कामान्दंसारमो-
क्षिस्थतिवन्धहेतुः तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथिव्य-
पृतेजोनिलखानि नित्यमित्यादिना ब्रह्मण एव क-
र्मफलभूतवन्धमोक्षादिदातृत्वश्रवणादपीत्यर्थः ।

धर्मं जैमिनिरत एव ।

जैमिनिराचार्यी ऽत एव फलोपपत्तिश्रवणा-
भ्यामेव धर्ममदृष्टसामान्यफलकारणं मन्यते तत्र की-
वलस्येश्वरस्य फलदातृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिर्धर्माधर्म-
योश्च फलोत्पत्तौ नायं दोष इत्युपपत्तिः “तं विद्या-
कर्मणी समन्वारभेते पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः
पापेन”त्यादिश्च श्रुतिरित्यर्थः । नन्वेवं वैषम्यनैर्घृ-
ण्यादिकं व्यासमते स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

पूर्वं तु बादरायणी हेतुव्यपदेशात् ।

हेतुर्युक्तिः पूर्वं तु ईश्वरं तु बादरायणी गत्
फलहेतुं मन्यते तद्युक्तिव्यपदेशात् तत्र हि वैषम्यनै-
र्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्यनेन प्रागेव युक्तिव्यपदिष्टित्यर्थः
तथा चोभयकारणतायामेव श्रुतियुक्तिपररर्षिमूल-
सत्त्वाद्दुभयोरिवेश्वरधर्मयोः फलहेतुत्वं मन्तव्यं । यद्यपि
च उभयोरिवफलहेतुत्वं तथापि सेवापराधहृषेण सर्व-
कर्म परमेश्वरशेषतयैव मन्तव्यं । महाराजसेवादीनां

४७२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाभ्युत्थाने [सू० ३६।४।४२

फलं निमित्तमात्रतादर्शनादिति । अथ वा मुख्यमैव-
वं व्याख्येयं । नन्वेवं किमीश्वरकर्मणोरुभयोदगडाच-
क्रादिवत्तुल्यभावेन सहकारित्वम् उत गुणाप्रधान-
भावेनेति विमर्षे सिद्धान्तमाह पूर्वं त्वितिसूत्रेण अस्या-
र्थः पूर्वम् अग्रं मुख्यमिति यावत् मुख्यं तु फलका-
रणं वादरायण उक्तवान्फलमत इति सूत्रेण कृता सु-
ख्यत्वं तत्राह हेतुव्यपदेशात् तेनेशितं कर्म विवर्त्तत ह
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवास इत्यादिश्रुतिभिरेव ब्र-
ह्मणो मुख्यस्यैव हेतोर्व्यपदेशादिति अत एव विष्णु-
पुराणादौ ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा ।

अविद्या कर्मसंज्ञा ऽऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

इत्यादिना प्रकृतिवदेव शक्तितामात्रं स्मर्यते
कर्मणः किं बहुना सर्वाण्येव कारणानि ब्रह्मापेक्षया
कुठारादिवत्करणान्येव ब्रह्मैव ह्येकं कर्त्तुं स्वतन्त्रत्वा-
दिति स कारणां करणाधिपाधिपः । समस्तशक्तिः
परमेश्वरात्मा । स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथा
ऽन्ये परिसुहृत्मानाः । देवस्यैष महिमा तु लोके येनदं
भ्वाभ्यते ब्रह्मचक्रमित्यादिवाक्येभ्यो मन्तव्यमिति ।

इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानश्रुतिविरचिते

विज्ञानाभ्युत्थाने ब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पाठः ।

तदेवं सार्द्धेनाध्यायद्वयेनाशेषविशेषैर्लक्षणागुणक-
र्मस्वरूपादिभिर्ब्रह्म परीक्षितम् । इदानीं सकलपुरुषा-
र्थहेतुभूता तस्य विद्या परीक्ष्यते । ननु ब्रह्मणि निरु-
पिते ऽर्थतरुद्विद्यापि निरुपितैव ज्ञानस्य विषयमावा-
धीनविशेषत्वात् तत्किमर्थं विद्यायाः पृथग्विचार इति
चेन्न । गुणापसंहारादिभिरेकस्मिन्नपि ब्रह्मणि प्रका-
रतो विद्यायाः संशयासम्भवात् इति । तत्रादौ ब्रह्म-
विद्याङ्गभूतानां गुणादीनां विचारार्थं तथा वेदविहि-
तत्वं विना वक्ष्यमाणसर्वपापक्षयहेतुत्वबोधकर्माङ्गक-
त्वादौनामनुपपत्तेश्च साक्षात्कारसाधारण्येन सकल-
ब्रह्मविद्यासु विध्यादिकमस्तीत्याह ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यवि- शेषात् ।

सर्वं गृहमग्वा इतिवदत्र व्याप्यकर्मणि द्वितीया
यथा च सर्ववेदान्तस्यं प्रत्ययं विद्यां व्याप्य चोदनादि-
वक्ष्यमाणविधिफलादिकं प्रत्येतव्यम् अथ वा सर्वे वे-
दान्तप्रत्यया विषयत्वेनास्य सन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययं
तथा च चोदनादिकं सर्ववेदान्तप्रत्ययविषयकमिति
यत्र यत्र विधिफलादिकं न श्रूयते तत्रापि
यमिति यावत् । कुत एतत् अविशेषात् चो-
दनादिसमत्या वेदान्तान्तरीक्तविद्यातो ऽविशेषात्
अवैलक्षण्यात् सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदानौचित्या-

४०४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १।२।३

दित्यर्थः यथा छान्दोग्ये सद्दियायां "सदेव सोम्येदमग्र-
आसीदि"त्यादिरूपायां विध्यश्चवणो ऽपि तदविलक्ष-
णया काखेखाव्याकृतविद्यायां "तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमा-
सीदि"त्यादिरूपया सहैकवाक्यतया विधिः कल्पयत
इति एवं कलादिकमपि श्रुत्यन्तरेषूदाहार्यं श्रोदना-
दीत्यादिशब्दाद्याश्च तृतीयसूत्रे वक्ष्यन्ते ।

भेदान्नेति चैन्नैकस्यामपि ।

ननु अविशेष एव नास्ति कुतः भेदाद्वैलक्ष-
ण्यात् छान्दोग्ये हि सदेव सोम्येदमित्यादिना स-
दाकाराविद्या श्रूयते काखे च तद्वेदं तर्ह्यव्याकृ-
तमासीदित्यादिना अव्याकृताकारा एवमन्येष्व-
पि वेदान्तेषु "आत्मा वा इदमग्र आसीदित्यादिना
आत्माद्याकारेति अतो विद्यानामाकारवैषम्याक-
थमेकवाक्यतेति चेन्न । एकस्यामपि विद्यायामविरु-
द्धाऽऽनेकाकारतामम्भवादित्यर्थं उपपादयिष्यते वेदम-
न्यथात्वं शब्दादितिचेन्नेत्यादिसूत्रैरिति भावः । स-
र्वाखेव विद्यासु शाखान्तरैकवाक्यतया विधयादि-
कं कल्पनीयमित्युक्तम् । इदानीं । श्रुत्यन्तरेणापि त-
त्कलयमित्याह ।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समा-
चारे ऽधिकारोच्च सववच्च तन्नियमः ।

हिरवधाणे तथात्वेन विद्यायाश्चोदनादिमत्त्वे-

नैव स्वाध्यायस्य तत्प्रतिपादकवेदान्ताध्ययनस्य स-
माचारे ऽनुष्ठाने ऽधिकाराच्च योग्यत्वाच्च तन्नियमः ।
चोदनादिनियम इत्यर्थः । वेदान्तार्थस्याविधेयत्वे हि
वेदान्तानामध्ययनयोग्यतैव न स्यात् । निष्प्रयोजन-
कत्वात् । आम्नायस्य क्रियार्थत्वमानर्थक्यमतदर्शाना-
मिति न्यायात् । नन्वविधेयार्थकत्वाभावे ऽपि तद्-
ध्ययनमदृष्टार्थकमेव स्यादिति चेन्न । दृष्टार्थकत्वस्या-
पि सन्भवे तत्परित्यागानौचित्यात् । कर्मकारण्डे ऽप्ये-
वं सुवचत्वाच्चेति । तन्नियमे ऽनुमानमप्याह सववञ्चे-
ति सवो यागः यागवच्च चोदनानियमो विद्यासु यथा
ह्यश्रुतचोदनादिः कल्प्यते तथैव तद्दृष्टान्तेनाश्रुतचो-
दनादिषु विश्वासपीत्यर्थः । यदि कुवापि वेदान्ते चो-
दनादिकं तिष्ठति तदा ऽविशेषादित्यादौ हेतुर्घटत इ-
ति तदर्थं वेदान्तेषु चोदनादिकं प्रतिपादयति ।

दर्शयति च ।

दर्शयति च आखिगणो वेदान्तेषु चोदना-
दिकमित्यर्थः । तत्र “आत्मा वा परे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः तमेव धीरो विज्ञातव्यं प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मणः तस्मादेवंविष्कान्तो ह्यन्तउपरत-
स्त्रितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्त्येवात्मानं पश्य-
ती”त्यादिका चोदना फलं च “ब्रह्मविदाप्नोति परं
ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमे-

ती"त्यादिश्रुत्युक्तो मोक्षादिः तथा विद्याया ह्यपमपि
 "आत्मेत्येवोपासीत अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि स म
 आत्मेति विद्यादित्यादिश्रुत्युक्तम् । एवं प्ररोचनादयो
 ऽपि विध्यङ्गभूताः श्रुतिषु प्रदर्शनीयाः उक्तवाक्येषु द्र-
 ष्यः प्रज्ञां कुर्वीत पश्यतीत्यादिह्यपः साक्षात्कारे मू-
 लविधिः श्रवणाविज्ञानसमाधानादयस्त्वङ्गतया वि-
 धीयन्ते श्रवणादिबुद्धिर्दिति मन्तव्यम् । अत्र च दृ-
 श्यते चैतिवक्तव्ये दर्शयति चेत्युक्तं गुरुपरम्पराद्वाराव-
 गतया चोदनादीनां प्रामाणिकत्वावधारणायैति द्र-
 ष्यम् । केचित्कथुनिकाः निर्गुणब्रह्मविद्यासु विधि-
 नीस्तीति सिद्धान्तं परिकल्प्येयं समग्रं पादं प्राणा-
 दिविद्यापरतया लक्षणाध्याहारादिना यथाश्रुतार्थं
 परित्यज्य यथा कथं चित्त्वमनीषया स्वमीमांसकत्वं
 प्रकटयन्तो व्याचक्षते तस्य च विशिष्य निराकरणे
 ग्रन्थबाहुल्यं स्यादिति सामान्यतः किं चिदुच्यते तत्तु
 समन्वयादिति सूत्रे निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे विधेर्व्य-
 वस्थापिततया प्रकृतां ब्रह्मविद्यां परित्यज्य सर्ववेदा-
 न्तेतिप्रथमसूत्रे सर्वपदं च संकोच्य प्रकृतप्राणादि-
 मात्रविद्यासु विध्यादिविचारो नोचितः । नोचितश्च
 शास्त्रान्तरविरुद्धशब्दार्थपरम्परास्वादस्तत्त्वबुभुत्सूना-
 मिति । तस्मादाग्रहं परित्यज्यास्माभिरुच्यमानामेत-
 त्यादव्याख्यामवधार्य मायावादिकतव्याख्यागुणदो-
 षौ स्वयमेवबुधैर्बोद्धव्यादिति । यदर्थं सर्ववेदान्तेषु
 ब्रह्मविद्यायां विधिरस्तीतिप्रसाधितं स विचार इ-

दानीं प्रवर्तयिष्यते सिद्धे हि प्रधानभूतायां विद्यायां
विधौ तदङ्गाकाङ्क्षया गुणोपसंहारानुपसंहारादिवि-
चार्यतां लभत इति ।

उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषव- त्समाने च ।

स्वशाखोक्तगुणैरेव ब्रह्मोपासनेति न नियमः किं
तु शाखान्तरोक्तविज्ञाने श्रुतानां गुणानामन्यत्वापि
शाखायां समाने समानविषयके विज्ञाने उपसंहारः
कर्त्तव्यः समान इति हेतुगर्भं विशेषणं समानत्वादित्यर्थः । तथा च प्रकृतिप्रतीकके ब्रह्मविज्ञाने वेदान्ता-
न्तरोक्ताः प्रकृतिधर्मा एवानन्दसत्यसंकल्पसर्वापादान-
नत्वादयः समानविषयत्वादुपसंहर्तव्याः एवं जीवादि-
त्यमनश्चादिप्रतीकोपासनास्वपि यथायोग्यं कर्मफ-
लभोक्तृत्वहिरण्यग्लश्रुत्वादय उपसंहर्तव्याः । अप्रती-
कब्रह्मविद्यायां च यथेच्छम् अस्यूलानखादयो निषे-
धरूपाः पूर्वाभित्यानन्दभोक्तृत्वसर्वाधिष्ठानचिन्मात्रत्वा-
द्विविधिरूपाश्च सर्वे गुणा उपसंहर्तव्याः । तथा स्वाम्य-
संबन्धेन सत्यकामत्वादयो देहदेहिवदविभागेन सर्व-
रूपत्वादयश्चोपसंहर्तव्याः । न च नेतीतिविवेकरूपस्य
निषेधस्य यथोक्तैः सत्यसंकल्पात्वादिभिर्जगद्रूपकत्वा-
दिभिर्वा विरोधो ऽस्ति येनान्योन्यमुपसंहारो न स्यात्
प्रतीकोपासनायां तु मनःप्रतीकधर्माणामादित्ये प्र-

४७८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानुसृत्याह्य [सू० ५।६

तीके विरुद्धतया न परस्परौपसंहारः कर्त्तव्य इति स-
माने चेत्यस्य विशेषणस्य फलमिति अयं चोपसंहारः
फलभूमार्थं चेच्छयैव न त्वावश्यक इत्याह । अर्थाभेदा-
दिति प्रयोजनाभेदे सति उपसंहर्तव्यगुणस्य यत्फल-
सुदृष्टं तच्चेदुपासकस्योद्देश्यं भवतीत्यर्थः । उपसंहारे
दृष्टान्तमाह विधिशेषवदिति यथा शाखान्तरोक्ता-
नामग्निहोवादिधर्माणां शाखान्तरोक्ताग्निहोवादि-
षूपसंहारस्तद्वदित्यर्थः । ननु विज्ञानानां समानत्वं कु-
त्वापि वेदान्ते नास्ति शब्दभेदेन प्रकरणभेदेन संज्ञाभे-
देन वा भवदभिमतसमानविज्ञानानामप्यन्योन्यं दै-
षम्यादिति सूत्रवयेण क्रमश आशङ्क्याशङ्क्य समाधत्ते ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ।

ननु विज्ञानानामन्यथात्वं वैषम्यं न तु समान-
त्वमस्ति कुतः शब्दभेदात् वचनभेदात् । तथा हि द-
हरप्राजापत्यविज्ञानयोः छान्दोग्याष्टमस्ययोः समा-
नत्वं भवद्भिरभिप्रेयते तयोश्च वैषम्यमेव दृश्यते द-
हरविद्यायामाकाशशब्दोक्ते वस्तुनि द्वावाष्टयिव्या-
दीनां कामानामन्वेष्यत्वस्योपास्यत्वस्य वचनात् द-
हरो ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टयमि-
ति । प्राजापत्यविद्यायां च कामादिमद्वस्तुन आत्क-
शब्दोक्तस्यैवोपास्यत्वमुच्यते, “य आत्मा ऽपहतपाप्मा
विरजो विमृत्युः सत्त्वकामः सत्यसंकल्पः सो ऽन्वे-

ष्टव्य इति । एवं श्रुत्यन्तरेष्वपि किं चित्रकारेण वि-
ज्ञानानां वचनभेदो ऽस्ति ततो न समानत्वमिति
चेन्न । अविशेषात् तात्पर्यतो ऽविशेषात् शब्दयोरि-
त्यर्थः । दहरवाक्ये ऽपि हि प्राजापत्यवाक्यस्यात्म-
विशेष्यकोपासनायामेव तात्पर्यं न तु कामविशेष्यको
पासनायां दहरवाक्यशेषे अथ यदृहात्मानमनुविद्या-
व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानित्यनेनात्मनो ऽपि
स्वातन्त्र्येण ज्ञेयत्ववचनात् । उपासनाद्वयकल्पने च
वाक्यभेदः स्यात् अतो द्वयोरेव वाक्ययोरेकवाक्यतया
परमात्मविशेष्यकैकोपासनायां तात्पर्यं दहरवाक्यो-
पक्रमे च दहरे कामान्वेषणस्यावश्यकत्वप्रतिपाद-
नार्थमेव तु विशेष्यभाववैपरीत्येनोक्तिरितिभावः एवं
विद्यान्तरे ऽपि समानत्वं बोध्यम् ।

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीय- स्त्वादिवत् ।

अविशेषादित्यनुवर्त्तते न वा नापि परोवरीय-
स्त्वाभयादिविविधगुणवतीनामुक्तीथोपासनानामिवा-
स्मदभिप्रेतब्रह्मविज्ञानानामन्यथात्वं प्रकरणभेदाद-
पि न भवति । कुतः अविशेषादेवेत्यन्वयः अयं चार्थः
उदाहृतयोर्दहरप्रजापत्यविज्ञानयोः प्रकरणभेदे ऽप्य-
र्थाविशेषात्समानत्वं परोवरीयस्त्वगुणकोक्तीथोपासना-
यां चार्थभेद एवास्ति तत्पूर्वोक्ताभयगुणकोक्तीथोपा-

४८० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्ताख्ये [सू० ७।८।६

सनातः अभयगुणकोद्गीथोपासना हि उद्गीथावयवप्र-
णवहारिका ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यनेनो-
पक्रमात्परोवरीयस्त्वगुणकोपासना तु समस्तोद्गीथ-
विशेष्यिकेति परोवरीयस्त्वादिषु विद्याविषययोर्भेदो
ऽस्ति अतस्तयोरप्यर्थभेदादेव वैषम्यं प्रकरणभेदस्त्व-
प्रयोजक इति भावः । काश्चोद्गीथोपासनाः छान्दोग्य-
प्रथमप्रपाठके य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथ-
मुपास्त इत्यनेनोक्ता विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ।

ननु प्रतिविद्यं विज्ञेयस्याकाशात्मब्रह्मज्योतिः
प्राणादिहृत्पसंज्ञाभेदाद्विज्ञानान्यथात्वं दहरप्राजाप-
त्यादिवाक्त्रेष्वितिचेत् तदुक्तं तत्रोक्तम् । अंशो ऽर्थात्-
रत्वादिव्यपदेशात् ज्योतिर्हर्शनादित्यादिसूत्रैराकाश-
ज्योतिरादिशब्दो एकस्मिन्नपि ब्रह्मण्युपपादिता इ-
त्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्र ह्यविद्यानामेवैक्यसम्भवे किमर्थमु-
पसंहारसूत्रे ममाने चेति विशेषणसुक्तं त्वदुक्तरीत्या-
वैषम्यस्य क्वाप्यसम्भवादिति तत्राह । अस्ति तु तद-
पीति तदपि तत् अन्यथात्वं विज्ञानवैषम्यमपि कुत्र
चित्कुत्र चिदस्ति तृतीयसूत्रवच्यमाणाविज्ञानेष्वित्य-
र्थः । संज्ञाभेदे ऽपि विज्ञानसाम्ये हेत्वन्तरमाह ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ।

ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वशक्त्यभेदात् सर्वसंज्ञोप-

पत्या समानत्वं विज्ञानानां समञ्जसं युक्तमित्यर्थः ।
अस्ति तु तदपीति यदुक्तं तथोदाहरणमाह ।

सर्वाभेदादन्यत्वेमे ।

इमे शब्दभेदप्रकरणाभेदसंज्ञाभेदरूपाः सूत्र-
योक्ताः विज्ञानवैषम्यहेतवस्तु सर्वाभेदादन्यत्रैव द्रष्ट-
व्या येषु ब्रह्मविज्ञानेषु विज्ञेयविशेष्यांश्चि सर्वजगदभे-
दो नास्ति यथा "मनो ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मे-
त्यादेश" इत्यादिप्रतीकोपासनेषु तेषु मनषादिप्रती-
कधर्माणामादित्यादिप्रतीकोपासनातः शब्दादिभेदै-
र्हेतुभिर्वैषम्यं भवत्यर्थविशेषादित्यर्थः । तत्र च न गु-
णोपसंहारः कर्त्तव्यः आदित्यादिषु मनषादिधर्मा-
सम्भवात् यत्र च सर्वाभेदो ऽस्ति तादृशब्रह्मविशेष्यि-
कायां तूपासनायामप्रतीकालम्बनायां स्वेच्छया फ-
लभूमार्थिना सर्वगुणोपसंहारः कर्त्तव्यो ब्रह्मण्यौ-
पाधिकसर्वधर्मसम्भवात् नेति नेतीत्यादिविवेकरूपा-
णां गुणानामपि भावरूपैर्विधिगुणैरविरोधात् । तथा
"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि" त्यादिवाक्योक्तायां स-
र्वप्रतीकालम्बनब्रह्मोपासनायामप्युक्तहेतुत्वविषयत्वं
नास्ति सर्वत्वावच्छिन्नोपासनाविशेष्ये सर्वगुणासत्वेन
सर्वगुणोपसंहारसम्भवादिति । इदानीं प्रतीकधर्मान्
वेभजमानः प्रतीकरूपण्युपसंहारस्योदाहरणानि
विसूच्या प्रदर्शयति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ।

ब्रह्मविद्यावाक्येषु आनन्दकामकृत्यादयो गुणाः प्रधानस्य ब्रह्मप्रतीकस्य त्वेषामौश्वरोपाधिधर्मत्वात् । अतस्ते प्रकृतिप्रतीककब्रह्मविद्याखन्योन्यमुपसंहरतव्याः । सांभ्यादित्यर्थः । प्रधानं च त्रिगुणात्मिकाजडशक्तिः प्रधानं प्रकृतिः चिदामित्यनुशासनात् । प्रकृतिप्रतीकालम्बना ब्रह्मोपासना "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि" त्यादि श्रुत्युक्ता "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् प्राणो ब्रह्मेति व्यजानादि" त्यादिभिः मह पाठेन "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवचनेन च धर्मधर्म्यभेदेन आनन्दशब्दस्य तत्र प्रकृतिवाचित्वात् । ननु भवन्तु कामादयः प्रकृतिधर्मा आनन्दस्तु चैतन्यमिव ब्रह्मस्वरूपमेवोचितः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिभ्यो ऋगौष्ण्यवदभेदौचित्यादित्याशङ्कयामाह ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ।

तैत्तिरीयके आनन्दमयस्य प्रियशिरस्त्वादिकं प्रदर्शितं "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणाः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे" त्यनेन तेषां च प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मण्यप्राप्तिरसम्भवः । कुतः उपचयापचयौ हि भेदे सम्भवत इति

शेषः । प्रियमोदप्रमोदानन्दरूपेण सुखस्योपचयापचयौ
 वज्रत्वाल्पत्वे ऽन्योन्यं विरुद्धे सुखानां स्वरूपतो ऽशतो
 वा नानात्वे तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं न सम्भवति ब्रह्मणा
 एकत्वान्निरवयवत्वादित्यर्थः । न च ज्ञानस्य उपचया-
 पचयवदानन्दस्योपचयापचयावप्युपाधिदृश्यौपाधिकौ
 स्यातामिति वाच्यम् । परमात्मनि ज्ञानतारतम्यस्या-
 प्यभावात् । एवं सति उपाधिदृत्तावेवानन्दोचि-
 त्याच्च । दृष्टेः कर्मकर्तृविरोधेन स्वज्ञेयत्वानुपपत्त्यैव
 तु दृष्टिविषयकं ज्ञानमन्यस्य कल्पयत इति यदि च
 सुखस्य ब्रह्मधर्मत्वं नानात्वं चेष्यते तदापि चिन्मा-
 त्रत्वश्रुतिस्मृतिविरोध इति भावः । आनन्दस्य प्रकृ-
 तिधर्मत्वे तु जीवसुखमादाय नानाविधत्वमुपपद्यत
 एव । नन्वेवमानन्दमयो ऽभ्यासादिति सूत्रेणानन्दम-
 यो ब्रह्मेति कथमुक्तमिति चेन्न । आध्यानायेत्यादिसूत्रैः
 समाधास्यमानत्वात् । प्रधानस्यानन्द इत्यत्र प्रमाणा-
 नि शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयी छाहमिति प्र-
 कृत्यभिमानिपार्वतौवाक्यादीनि पञ्चमूयामुक्तानि ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ।

एवमितरे ऽपि हिरण्यसम्भृत्वाद्यो गुणा अर्थ-
 सामान्याद्विद्याविषयस्य समानत्वं यथा भवति तथा
 आदित्यादिब्रह्मप्रतीकेषूपसंहर्तव्या इत्यर्थः । ननु आ-
 नन्दादयस्तेन ब्रह्मचर्यमस्ति तर्हि कथमानन्दमयाधि-

४८४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतास्ये [सू० १३ १४।१५

करणे परमात्मानन्दमय इत्युक्तं कथं वा हिरण्यमयः
पुरुष एक हंस इत्यादिपरमात्मप्रकरणास्यवाक्यैरादि-
त्यादिधर्माः परमात्मन्युच्यन्ते तत्त्वस्यैवोपदेश्यत्वा-
दिति तत्रह ।

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ।

ब्रह्मणि तु आनन्दहिरण्यमयत्वादयः प्रधानादि-
त्यादिधर्मा आध्यानाय सम्यग्ध्यानायैवोक्ताः श्रुतिषु
उपाधिमुगौर्हि स्थूलदृष्टिभिर्युक्ततया ध्यातुं शक्यत इति
ननु आध्यानायेति कथमुच्यते प्रकृतैरिव ब्रह्मणो ऽपि
पृथगानन्दादयः सन्तु श्रुतत्वादित्याशङ्कयामाह प्र-
योजनाभावात् उपाध्यानन्दत एव श्रुत्युक्तोपासनोप-
पत्तावानन्दविधाने श्रुतेः प्रयोजनाभावात् । आनन्द-
द्वयकल्पनस्य निरर्थकत्वात् । अन्यथा कामादीनाम-
प्युपाध्यात्मनोर्द्वयतापत्तेरित्यर्थः ।

आत्मशब्दाच्च ।

ब्रह्मांशभूतजीवतत्त्वप्रतिपादकशब्दादर्थंशिन आ-
नन्दादिकं नास्ति किं त्वाध्यानायैवेत्यवगम्यते अंशा-
शिनोरेकहृत्त्वात् । जीवतत्त्वप्रतिपादिकाश्च श्रुतिस्मृ-
तयो जीवानामानन्दस्वहृत्त्वं प्रतिषेधन्ति “अशरीरं
वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्मृशतः” मनसः परिणामो
ऽयं सुखदुःखोपलक्षण इत्याद्या इत्यर्थः । नन्वेवमान-

न्दादिगुणानुरोधादानन्दमयादिवाक्येषु प्रधानादी-
नामेवोपास्यत्वमस्तु किमितिपरधर्मैः परस्योपास्यत्व-
मिष्यते तत्राह ।

आत्मगृहीतिरितरवदत्तरात् ।

इतरवत् निर्णीतब्रह्मवाक्येष्विवानन्दमयादि-
वाक्येष्वपि परमात्मन सर्वगृहीतिर्गृहणं कुतः । उत्त-
रात् आनन्दमयाद्यधिकरणेष्वस्माभिर्हृत्तात्पर्युत्तरा-
दित्यर्थः । अथवा उत्तरात् तत्तत्प्रकरणस्यवाक्यशेषा-
दित्यर्थः । प्रथमाध्याय एव तत्तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वं
युक्तिभिः साधितमिति भावः ।

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ।

चेद्यदि अन्वयात् विशेषणत्वेन प्रधानादिगृही-
तिरानन्दमयादिवाक्येष्वित्युच्यते तदा स्यादेव सा तां
न निराकुर्मः कुतो ऽवधारणात् । वैश्वानराधिकरणो
ऽस्माभिरपि ब्रह्मोपासनायां विशेषणतायाः शक्तिष्व-
वधुतत्वात् शब्दादिभ्यो ऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न
तथा दृष्टुपदेशादिति सूत्रेणेत्यर्थः । तथा दृष्टिवैश्वान-
नरादिप्रकारेण दृष्टिरित्यर्थः । ननु आनन्दादिमत्तया
ब्रह्मोपदेश आध्यानाय चेत् तदा मिथ्याज्ञानत्वेन
मोक्षहेतोराध्यानस्य किं फलं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ।

४८६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० १६।१०।१।१।१००

आध्यानाच्च । पूर्वं धर्मविशेषो भवति कुतः
कार्यास्थानात् विधिशब्देन कार्यस्यापूर्वस्य कथना-
दित्यर्थः । उपासनाविधयेषु कार्यास्थानादपूर्वं च दृ-
ष्टान्तेन सिद्धतीत्याह ।

समान एवं चाभेदात् ।

उपामीतेत्यादिवाक्यैः समाने यजितेत्यादिक-
र्मविधावेवं च यागविषयं कार्यमिति कार्यास्था-
नादपूर्वं चाभ्युपगम्यते अतस्तदभेदात् तत्त्वधर्म्या-
दुपासनाविधावपि कार्यास्थानादपूर्वमनुमीयते । ननु
लोके गच्छेदित्यादिवाक्यैः कार्यं यदा स्यायते तदा-
त्वर्थ एव न त्वपूर्वमिति चेत्तत्र तत्र गमनादावि-
ष्टसाधनत्वसम्भवेन कार्यत्वान्वयमन्भवात् यागादौ
तु कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वासंभवेन याग-
शब्दे यागविषयकं किं चिदस्तु लक्षयित्वा तत्र कार्य-
तान्वयस्यागत्येष्टत्वात् स च कार्यविशेषो ऽदृष्टरूपो
यागादिसाध्यतया यागादिविषयक उच्यते इति ।
एवं सगुणविद्यातो ऽपूर्वोत्पत्तिसुक्ता निर्गुणविद्याप्रती-
कविद्याप्राणादिविद्याभ्यो ऽपि तदुत्पत्तिमतिदिशति ।

सम्बन्धादेवमन्यत्वापि ।

विद्यासामान्ये ऽपूर्वं मन्तव्यं कुतः सम्बन्धात् अपू-
र्वाख्ये कार्ये शक्तिरूपसंबन्धादित्यर्थः “तमेव धीरो वि-
ज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण” इत्यादिश्च निर्गुणविद्या-

विधिः तमेवेत्येवकारेणोपाधितङ्गणादिविषयत्वस्य ज्ञाने प्रतिषेधादिति बोध्यम् । विघ्ने रपूर्वाख्यकार्ये शक्त्यनङ्गीकारे ऽपि विद्यातो ऽपूर्वीत्पत्तौ हेतुमाह ।

न वा ऽविशेषात् ।

गार्हस्थ्यं क्रियतां न वा ह्यन्यस्यतामित्यादांविंशतिषु नवाशब्दस्य नोचेदित्यर्थः नो चेत् यदि कार्याख्यातं नाभ्युपगम्यते तथा पि अविशेषात्कालान्तरभाविफलकत्वेन वेदत्रिहितत्वेन च यागादिभ्यो ऽविशेषात्तदृष्टान्तेन सकलविद्यानां व्यापारतया अपूर्वमनुमेयमित्यर्थः । स्यादेतत्सगुणब्रह्मविद्यायां प्राणादिदेवताविद्यादौ च कालान्तरभाविफललोकादृष्टफलकतया अपूर्वं व्यापारः कल्प्यतां निर्गुणब्रह्मात्मविद्यायां जीवात्मतत्त्वज्ञाने च किमर्थमपूर्वं कल्पनीयं तयोरः आत्मतत्त्वज्ञानत्वेन देहाद्यभिमाननिवृत्तिरूपदृष्टद्वारैव मोक्षाख्यकालान्तरभाविफलहेतुत्वसम्भवादिति । उच्यते । मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरपि न साक्षान्मोक्षहेतुत्वं किं तु कर्मनिवृत्तिवैराग्याभ्यां द्वाराभ्यामेव तत्र यद्यपि वैराग्यद्वारा ब्रह्मात्मताजीवतत्त्वज्ञानयोर्मोक्षहेतुत्वे ऽदृष्टापेक्षां नास्ति तथापि कर्मक्षयद्वारा भ्रष्टिति मोक्षाय तयोरप्यदृष्टमपि द्वारं वक्तव्यं विद्याया धर्माधर्मनाशकत्वे लौकिकद्वाराभावात् । गौतमाद्याचार्यैश्च कर्मकारणोभूतमिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिद्वारा क-

मानुष्याद् एव तत्त्वज्ञानजन्यत्वाभिधानात् दुःख-
जन्मप्रवृत्तिदोषमिष्ट्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तराभावादपवर्ग इत्यादिभिः न तु कर्मनाशे ऽपीति
अपि च दृष्टकारणे सत्यपि अविद्यानिवृत्तौ पापादि-
प्रतिबन्धः सम्भवति अतस्तत्पापक्षयार्थमपि तत्त्वज्ञा-
नजन्यापूर्वं सिध्यति । अथैवमपि प्रायश्चित्तादिभिरि-
वाव्यवहितक्षण एव तत्त्वज्ञानेन प्राचीनकर्मविनाश-
संभवादपूर्वेणालमिति चेन्न । दृष्टान्तासिद्धेः । प्रायश्चित्ते
ऽप्युत्तराङ्गसाफल्याय फलशिरस्कापूर्वस्यावश्यं वाच्य-
त्वात् । एवं तत्त्वज्ञानस्यापि यमनियमादिशमदमा-
दिरूपपूर्वोत्तराङ्गपरम्परासाफल्याय प्राचीनकर्मक्षयार्थं
फलशिरस्कापूर्वमवश्यं कल्पनीयमिति । किं च वेद-
विहितत्वावच्छेदेनैव लाघवाद्गर्भजनकत्वकल्पनादपि
तत्त्वज्ञानजनकत्वं सिद्ध्यति अत एव जैमिनिसूत्रं
चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इति । अत एव च ज्ञान-
स्यैव परमधर्मत्वमभिप्रेत्य कणादेनाप्युक्तम् अथातं धर्मं
व्याख्यास्याम इति अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्म-
दर्शनमिति स्मृत्याद्यनुसारादिति । अपि च तत्त्वज्ञा-
नस्य मोक्षहेतुत्वं शास्त्रेषूक्तं न तु दृष्टमात्रहारकत्व-
मप्युक्तं । तथा च यथा यागादेः पुत्राद्युत्पत्तौ दृष्टादृ-
ष्टसकलकारणसंपादकत्वं तथैव तत्त्वज्ञानस्य मोक्षा-
त्पत्तौ स्वीकार्यं । तथा चानेकजन्मसाध्यस्य ब्रह्मह-
त्यादिजन्यप्रारब्धकर्मभोगस्य कायव्युह्यादिना भ-
टिति समापनमाद्यपूर्वं विना न सम्भवतीति मोक्षार्थं

तत्त्वज्ञानजन्यापूर्वमभ्युपगम्यते । अन्यच्च ब्रह्मतत्त्व-
जीवतत्त्वज्ञानयोरपि सिद्धिहेतुत्वात्कालान्तरभाविस्ति-
द्ध्यर्थमपि अपूर्वं स्वोकार्यमिति । तत्रेच्छाश्रुतेः सर्वान्
कामान्सह ब्रह्मज्ञानात्सिद्धिरुक्ता जीवतत्त्वज्ञानस्य सि-
द्धिहेतुत्वं च पातञ्जले स्पष्टं सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-
मात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं चेति सूत्रे ।
अत एव श्रुतावध्यात्मज्ञानस्येदं फलं श्रूयते आत्मनि
वा अरे दृष्टे श्रुते मते इदं सर्वं दृष्टं श्रुतं मतं भवतीति
अस्याश्च फलश्रुतेर्यथाश्रुतार्थं परित्यज्य गौणदृष्ट्या
स्वातन्त्र्येण व्याख्यानं निर्मूलत्वाद्दुपेक्षणीयम् । इदं त्व-
वधेयम् । यद्यपि तत्त्वज्ञानस्यापूर्वजनकत्वं तद्वारा मो-
क्षहेतुत्वं चास्ति तथापि ज्ञानं मोक्षमदृष्टद्वारैव जन-
यतीति न नियमः परवैराग्यं कर्मानुत्पादरूपदृष्टमा-
त्रद्वारेणापि गौतमोक्तरीत्या मोक्षसंभवात् । विशेष-
स्त्वयम् । अदृष्टं विना प्राचीनकर्मणा प्रारब्धकर्मणा च
मोक्षे कालविलम्बो ऽपि कदा त्त्रिभ्रवतीति अतो मु-
सुक्ष्मिः सत्यां शक्तौ वेदोक्तैः शमदमादिभिः स्वाश्रय-
धर्मादिभिश्च सहैव तत्त्वज्ञानमभ्यसनीयम् । अशक्तौ तु
केवलतत्त्वज्ञानमप्यभ्यसनीयं दृष्टवैराग्यादिमात्रद्वार-
रपि भ्रूतिरिति विलम्बेन वा मोक्षसंभवादिति । एतच्च
चतुर्थाध्याये अतस्त्वितरञ्ज्याय इत्यादिसूत्रैः स्पष्टीभ-
विष्यतीति दिक् । यत्तु तत्त्वज्ञानस्य नादृष्टजनकत्वं
प्राचीनकर्मनाशरूपानकारणस्याविद्याया नाशा-
दिति दृष्टद्वारक एव कर्मनोशो ऽपीत्याधुनिकानां प्र-

४६० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानामृताख्ये [सू० २२।२३

लपनं तत्पञ्चसूच्यां निराकृतं निराकरिष्यते च । किं
च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननाश एव लोके दृष्टो न
तु मिथ्याज्ञानोपादाननाशः शुक्तितत्त्वज्ञाने ऽपि पु-
नर्मिथ्याज्ञानान्तरदर्शनात् प्रारब्धकर्मणो ऽप्यवस्था-
नासम्भवाच्चेति । न केशलं सगुणनिर्गुणविद्यासाधा-
रख्येनापूर्वहेतुत्वं तर्कत एवाभ्युपगम्यते किं तु श्रुति-
तो ऽपीत्याह ।

दर्शयति च ।

दर्शयति च शाखिगणो विद्यातो ऽपूर्वमित्यर्थः
यथा कठवल्यां एतत् श्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रव-
ह्यधर्म्यमणुमेतमाप्येत्यादिना धर्म्यं धर्मकारणमित्यर्थः
तथा स्मृतिरपि प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुम-
प्ययम् अयं तु परमो धर्मो यद्गोगीनात्मदर्शनमित्या
दिना धर्मो धर्महेतुः पतञ्जलिरपि सर्वथा विवेकख्याते-
श्च धर्ममेघः समाधिरित्यनेन धर्मं मेहतीति वर्षतीति
धर्ममेघः समाधिर्विवेकसाक्षात्कारसन्तानरूपः संप्र-
ज्ञातः ज्ञानस्यैव परा काष्ठेत्यादिभाष्यव्याख्यानादिभ्य
इति आश्यानादिसकलविद्यास्त्रपूर्वं प्रसाधितम् । इ-
दानौमाध्यानादिक्रमेणैवापूर्वद्वारकं कालान्तरभावि-
फलजातं विद्यानां परीक्ष्यते सर्ववेदान्तप्रत्ययं चो-
दनादीत्युपक्रमसूत्रस्थादिशब्दगृहीतभ्य विद्याफला-
देवज्ञायत्यात् । एवं च पूर्वसूत्रोक्तो विशेषरूपो हेतुर-
पि सेत्स्यतीत्याशयः ।

संभृतिद्व्ययाप्तपि चातः ।

अत आध्यानज्ञादपूर्वाच्च संभृति द्व्ययाप्ती अपिफले
भवत इत्यर्थः । अपि शब्दः पापक्षयरूपसत्त्वशुद्धपेक्षया
संभृतिः सम्भरो विविधविभूतिः स यदि पितृलोक-
कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तो-
त्यादिश्रुत्युक्तैत्यर्थः इतस्त्वाधनभूताः द्व्ययाप्तिश्चार्चिरादि-
क्रमेण ब्रह्मलोकपर्यन्तसकलदेवलोकव्याप्तिः । एते फले
सगुणब्रह्मविद्यात आध्याननाम्ना अदृष्टद्वारैव भवतः
कालान्तरभावित्वात् यागजन्यस्वर्गवदिति भावः ।
ननु मोक्षफलकत्वश्रवणाग्नोक्षो ऽपि साक्षादेवाध्या-
नापूर्वात्कथं न स्यात् तत्राह ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामना- ज्ञानात् ।

“पुरुष आत्मा जेवन्न आत्मा पुरुष” इत्यनुशास-
नादिभ्यः स च परमात्मा जीवस्येत्यर्शांशिरूपेण द्विवि-
धः “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत” इत्या-
दिवाक्येभ्यः आत्मैकान्तु ब्रह्मात्मताभिप्रायेणांशंशय-
भेदेन वेत्युक्तं, वक्ष्यते च तयोर्विद्या च लयावधिभूतं
विविक्तब्रह्मैवाहमिति सुखादिभोक्तव्यं सुखादिशून्य
इति च द्विविधा ब्रह्ममोमांसा सांख्य्याभ्यां विशेषती
निर्णीता तस्यां विद्यायां तत्त्वज्ञानरूपतया यथा

४६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाच्छताख्ये [सू० २४।२५

साक्षान्मोक्षान्नानं तमेव विदित्वा ऽतिच्छत्युमेति स-
म्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमित्यादिरूपमस्ति इतरेषां
विज्ञानानां तथा ऽनास्त्वानात् । पूर्वसूत्रोक्ते एवाध्यान-
स्य फले भवतः । न साक्षान्मोक्ष इत्यर्थः । सत्त्वशुद्धिभ-
गवत्परितोषादिद्वारा तु मोक्षो ऽप्याध्यानाद्भवतीति
तत्र निराक्रियते “उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शक्रमे-
तदतिवर्त्तन्ति धीराः” । तत्रसादात्परां शान्तिं स्थानं
प्राप्स्यसि शाश्वतमित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्य इति मन व्यं
आध्यानपुरुषविद्ययोः फलभेदे युक्त्यन्तरमाह ।

वेधाद्यर्थभेदात् ।

वेधो ब्रह्मनाडीभेदः । तदादिर्यो ब्रह्मलोक-
गतिपर्यन्तो ऽर्थभेदः व्यापारस्य भेदः परिपक्वपुरु-
षविद्यापेक्षया स च विशिष्य चतुर्थाध्याये वक्ष्यमा-
णाः । तस्मात्तत् श्रवणात् पुरुषविद्यातुल्यं फलं न
आध्यानस्य भवति पुरुषविद्यायासुक्कमणप्रतिषेधा-
दित्यर्थः । ननु ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते
तथा इत्यादिवचनात्कथं तत्त्वज्ञानस्यापूर्वजनकत्वं
घटते विरोधात् । किं च ब्रह्मविद्याया त्यक्तादेहस्यापि
सत्यलोकदिगतिः कषायशेषादिवशाच्चक्ष्यते तस्या-
श्च कथं विद्यापूर्वजन्यत्वं वक्तुं शक्यते “यदा पश्यः प-
श्यते रक्त्तवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा
विदान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं. साम्यसु-

पैती"त्यादिश्रुतौ ब्रह्मविदुषो ऽविशेषेण सर्वापूर्वज्ञय-
श्ववशात् । न च तदाक्यं सद्योमुक्तिपरमेवास्त्विति वा-
च्यम् । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमु-
च्यन्ति सर्वत इत्युत्तरवाक्येन क्रममुक्त्यवगमादित्या-
शङ्कां निराकरोति ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशा छन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ।

हानौ तु विदुषः सर्वकर्महानिवाक्ये तु कु-
शा छन्दः स्तुत्युपगानवद्विशिष्टमेव तदपूर्वम् । उक्तं
न त्वपूर्वसामान्यं कुतः उपायनशब्दशेषत्वादिति-
योजना अयमर्थः । यथा कुशाः । वानस्पत्या इ-
त्येकस्यां शाखायां कुशानां वनस्पतिसामान्ययो-
नित्वलाभे ऽप्यौदुम्बराः कुशा इति शाखान्तरे वि-
शेषवचनादौदुम्बरा एव कुशा अवधार्यन्ते न व-
नस्पत्यन्तरौघाः । यथा वा एकस्यां शाखायां श्रुतानां
देवासुरछन्दसां पौर्वापर्यसामान्यप्रसक्तौ शाखान्तरे
च छन्दान्निष्ठपूर्वाणीति विशेषात् छन्दः पाठे क्रमवि-
शेषो ऽवधार्यते । यथा च षोडशसत्रे एकस्यां शाखायां
कालविशेषाश्रवणे ऽपि समयाध्युषिते सूर्य्य इति शा-
खान्तरात्कालविशेषो ऽवधार्यते तथैव चैकस्यां शा-
खायां सामान्यत उपगानश्रवणे ऽपि शाखान्तरादुप-
गानगतः स्वरादिविशेषो ऽवधार्यते एवमेवीदाहृत-

४६४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाऽमृताख्ये [सू० २६।२०

वाक्ये सामान्यतो ऽदृष्टहानश्रवणे ऽपि श्रुत्यन्तरत्वा-
दुपायनशब्दशेषत्वाददृष्टविशेषो विद्याजन्यातिरिक्ता-
पूर्वरूप एवावधार्यते इति उपायनं चोपगमनं तत्रो-
पायनशब्दो यथा कौषीतकिनां "तत्सुकृतदुष्कृते वि-
धूनुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रियाः
दुष्कृतमिति अत्रवाक्ये सुकृततुष्कृतयोर्हीनं प्रियाप्रि-
यज्ञात्युपायनवाक्यशेषत्वेन वर्तते तथा च ये पु-
ण्यपुण्ये मित्रामित्राभ्यां प्राप्य तयोरेव हानं विधून-
नाख्यं भवतीति गम्यते तच्छेषत्वे नैव विधूननकथना-
त् । न च ब्रह्मविद्याजन्यं मोक्षसत्यलोकयोः प्रापक-
मपि सुकृतं मित्रेषु गच्छतीति युज्यते तथा सति वि-
दुषो मोक्षसत्यलोकप्राप्त्यसम्भवात् प्रिया अप्रियाश्च
सुकृतदुष्कृते उपयन्तीत्यस्य च विदुषां पुण्यपापे प्रि-
याप्रिययोः मजातीयपुण्यपापे जनयित्वा नश्यत इ-
त्यर्थः । तथा चैतत् श्रुत्येकवाक्यतया क्रमसुक्तौ स-
र्वीयैव विदुषः कर्मक्षयवाक्यानि विद्याजन्यसुकृता-
तिरिक्तकर्मपराशीति सूत्रमहावाक्यार्थः । तदेवमाध्या-
नाख्यायाः सगुणब्रह्मविद्यायाः फलं परीक्षितम् । इहा-
नौमाद्यनवैषम्योपपादनमुखेनैव द्विविधपुरुषविद्या-
याः फलं परीक्ष्यते तत्त्वनिर्गुणब्रह्मविद्याजन्याद-
पूर्वात्कर्मक्षयादौ जाते सति तदपूर्वं स्वयमपि न-
श्यतीत्येवं रूपा सदगो .सुक्तिः । सगुणविद्याव्याह-
तां तामाह । .

सांपराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानमित्यत्र हे-
तुता बोधको ऽत्र हि शब्दः । तथा च हि यस्मा-
दन्त्ये पुरुषवधाज्जन्याधर्मास्तथा उपायनशब्दशेषि-
षमुक्तवद्विहैव हीयन्ते अतो न इतरविद्यानां पु-
रुषविद्यातुल्यत्वमित्यर्थः । कुतः पुनरिहैव हीयन्ते त-
त्वाह सांपराये तर्त्तव्याभावादिति सांपराये परलोके
भोगेन तर्त्तव्यो हि कार्यो निर्गुणात्मद्वयविदुषां ना-
स्ति आत्मतत्त्वज्ञानेन परवैराग्यात् यस्य तरणार्थं
सत्यलोकभोगहेतुतया विद्याजन्यापूर्वे तिष्ठेदित्यर्थः ।
इत्थं च ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ।

इत्यादिवाक्यं तत्त्वज्ञानप्रकरणास्यतथा ऽसङ्कु-
चितसर्वकर्मनाशपरतया ऽप्युपपद्यते तत्त्वज्ञानजन्य-
धर्मेण कर्मान्तरं नाशयित्वा ऽस्यापि नाशनात् दग्धे-
न्धनानलवदिति बोध्यम् । नन्वेवं निर्गुणात्मविद्यात
इहैव सर्वकर्मक्षये कथं निर्गुणात्तद्ज्ञानविद्याप्रकरणे ऽपि
कुत्र चित् श्रूयमाणा ब्रह्मलोकगतिरुपपद्येत यथा य-
दापश्य इत्याद्युपदर्शितं मुण्डुकादिष्वित्याशङ्कयामाह ।

छन्दः उभयाविरोधात् ।

४६६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तरे [सू. २८. २६

कन्दत उपासकस्य कामजः कषायत इति या-
वत् कषायं सत्त्वासत्त्वनिमित्ततस्तत्त्वज्ञस्यापि उभ-
योर्विद्याजन्यधर्मसत्त्वतन्नाशयोरविरोधान्नोक्तशङ्केति
शेषः । न चैवं तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वे व्यभिचारः ।
प्रारब्धभोगार्थं कायद्यूहादिकमिव कषायक्षयार्थं ब्र-
ह्मलोकभोगं संपाद्य कामप्रतिबन्धनिरासानन्तरं प-
रिपक्वेन तेनैव ज्ञानेन विदेहकैवल्यजननादिति । नचै-
वमयैहिकमोक्षाविश्वास इति वाच्यम् । कषायक्षय-
स्य स्वानुभववेद्यत्वेन तन्निर्णयसम्भवात् । अत एव च
गौतायां रागादिकषायनिमित्तकाद्योगभंशादुत्तमा
गतिरुक्ता सा पि सत्यलोकान्ता बोध्येति ।

गतेरर्थवत्वमुभयथा ऽन्यथा हि
विरोधः ।

एवं सकामाकामभेदेनोभयथा तत्त्वज्ञानफला-
भ्युपगमे सति गतेर्ब्रह्मलोकगतिवाक्यस्य निर्गुणा-
त्मविद्याप्रकरणस्यस्यार्थवत्वम् अबाधितार्थकत्वं भ-
वति अन्यथा हि सदगोमुक्तिक्रमसुक्तिवाक्ययो-
रेकविधज्ञानप्रकरणस्योर्विरोध एव स्यात् “न त-
स्य प्राणा उक्रामन्ति ते ऽर्चिषमभिसम्बिषन्तोत्या-
दिहृपयोरित्यर्थः । इदानीं कामप्रतिबन्धनिवृत्तये ब्र-
ह्मलोकं गतस्यात्मतत्त्वविदुष आत्यन्तिकमोक्षश्रवणा-
दिबाह्यसाधननैरपच्छेद्यैव भवतीत्याह ।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ।

तल्लक्षणानां कामलक्षणानां कामविषयाणाम-
र्थानां ब्रह्मलोके उपलब्धेर्भोगाद्भेदोर्विद्यानिवृत्तप्रति-
बन्धः संस्तेनैव परिपाकमात्रापेक्षेण ज्ञानेनैव ब्रह्म-
ण्युपपन्नः सम्पन्नः । समुद्रे जलबिन्दुवद्गुपगतो वि-
लीनो भवतीत्यर्थः । लोकवदिति यथा लोका विष-
यकामैर्विचित्रचित्तास्तत्काम्यार्थभोगेनोपशान्ता भ-
वन्ति तद्वदित्यर्थः । ननु ।

न जातु कामः कामानासुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥

इति वचनात् भोगेन नोपशान्तिर्घटत इति चेन्न
भोगमात्रोपशाम्यत्वस्यैव तादृशवाक्यैः प्रतिषेधात्
ज्ञानेन ब्रह्मलोकगतस्य तु विशेषो ऽस्ति यत् अज्ञच्चि-
तस्य वासनावशात् पुनःकामोत्थानं भवति ज्ञचित्तस्य
तु वासनानुत्पत्तेः । प्रारब्धकर्मवद्ब्रह्मवत्तरस्य च सर्व-
कामावधौ ब्रह्मलोके भोगेनोपशान्तेन पुनः कामो-
त्थानमिति सिद्ध आत्यन्तिको मोक्षास्थो लय इति ।
इदानीं ब्रह्मलोकगतानां मोक्षे विशेषमाह ।

अनियमः सर्वासामविरोधः श-
ब्दानुमानाभ्याम् ।

ब्रह्मलोकसाधनभूतानां सर्वासं विद्यानामयं नि-

४६८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३०।३१.३२

यमो नास्ति आत्यन्तिकमोक्षमवश्यं ददातीत्येवं रूपः
हिरण्यगर्भपञ्चाग्न्यादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकगतानां मो-
क्षानियमात् अविद्यासत्त्वसम्भवात् ब्रह्मलोकादना-
वृत्तिप्रतिपादकानां न स पुनरावर्तत इत्यादिवाक्या-
नां चोत्सर्गाभिप्रायकत्वात् । ब्रह्मलोकं गता हि तत्रैव
ज्ञानोपरता हि तत्रैव ज्ञानोत्पत्त्यापि प्रायशो मुच्यन्ते
इति कुत एतत् अविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् । एवं हि
सति अनावृत्तिश्रुत्या आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनराव-
र्तिनो ऽर्जुनेत्यादिस्मृत्या चान्योन्यं विरोधो न स्या-
दित्यर्थः । तथा च सांख्यसूत्रं तत्राप्राप्तविवेकस्थाना-
वृत्तिश्रुतिरिति । इदानीमनियमस्योदाहरणं प्रदर्श-
यन्नेव ब्रह्मविष्णुरुद्राग्निप्राणादिविद्यानामपि फलस्य
व्यवस्थामाह वेदान्तोक्तसकलविद्याया एव कल्पादौनां
ब्रह्मात्मविशोत्कर्षप्रतिपादनाय विवक्षितत्वादिति ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिका- रिकाणाम् ।

अधिकारिणः सृष्टिस्थितिसंहारादिषु ब्रह्म-
विष्णाहराद्यस्तेषामुपासकाश्चाधिकारिकास्तेषां त-
त्तद्देवता विदुषां तत्तद्देवताधिकारकालपर्यन्तमेव ब्र-
ह्मलोकादिषु स्वोपास्यदेवैः सहावस्थानं फलं न सर्वदा
न वा तदन्ते मोक्षनियम इत्यर्थः । तथा च खल्वेतेतो-
र्थं प्रतिवचनं कठवल्यां ईशिव्यामो यावदौशय्यसि-

त्वमिति" ब्रह्मलोकादिषु च ये विष्णुवाद्युपासकाः प्र-
 कृष्टज्ञाना भवन्ति तेषां तैः सहैव प्राकृतप्रलये मो-
 क्षो भवति यथा नारदादीनां ब्रह्मणा सह ते सर्वे
 संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविश-
 न्ति परं पद्मिण्यादिवाक्येभ्यः कृतात्मानः कृतबुद्ध-
 यः ये पुनरकृतबुद्धयस्ते सर्गान्तरे देवादिहृषेण पुनरुद्भ-
 वन्ति । न चैवमाप्तुमेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत
 इत्यादिविष्णुदेवतावचनविरोध इति चेन्न । विष्णुदेव-
 तायाः परमार्थिकात्मनो ब्रह्मण एवास्मच्छब्देन व-
 चनात् विष्णोर्विशुद्धसत्त्वस्योपासकानां तल्लोक एव
 तत्त्वान्निधेन ज्ञानोत्पत्तिनियमतो मोक्षनियमसम्भ-
 वाच्च । ब्रह्मविष्णुहराश्च परमात्मनो ऽशा एव न साक्षा-
 त्परमेश्वर इति प्रतिपादितमौक्षतेर्नाशब्दमित्यत्रेति
 दिक् । आधुनिकास्तु निर्गुणब्रह्मविदुषोवर्त्तमानदे-
 हातिरिक्तं देहान्तरसुत्पद्यते नवेति संशये निर्गुणा-
 र्थमिदं सूत्रम् अयमर्थः । आधिकारिकाणामधिकारि-
 णां देवानामुत्पन्नज्ञानानामपि स्वाधिकारमध्ये स्वे-
 ष्चया नानादेहहृषेणावस्थितिर्भवत्येव सनत्कुमारा-
 दीनां स्कन्दादिहृषेणपुर्जन्म श्रवणात् । सनत्कुमारं
 प्रकृत्य तं स्कन्द इत्याचक्षत इतिश्रुतिरित्याहुः । तन्न ।
 अस्य विचारस्य काकदन्तान्वेषणतुल्यत्वात् । अनार-
 व्यकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरित्यागम्यध्यायसूत्रे-
 षौवैतदाशङ्काया निराकरणेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च ।
 ज्ञानिनां, विविधदेहोत्पत्तेरपि प्रारब्धकर्मफलत्वात् ।

५०० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाच्छताख्ये [सू० ३३

किं वावस्थितिशब्दो न देहोत्पत्तिवाचको न वा सर्वे
ऽधिकारिणो ज्ञानिनो नाप्ययं विचार आधुनिकाना-
मलोचितः । तैर्गुणोपसंहारपरतयैव पूर्वोत्तरसकल-
सूत्राणां व्याख्याततया ऽस्य विचारस्याप्रवृत्तविषय-
त्वात् इति तस्मादितरसूत्रव्याख्या नवदेतत्सूत्रव्याख्या-
नमपि तेषामुपेक्षणीयं ब्रह्मात्मत्वविद्यायाः साक्षान्मो-
क्षरूपं फलं सांप्रदाये तत्तद्व्याभावात्तथा ह्यन्य इत्येने-
नोक्तम् इदानीं तटस्थनिर्गुणब्रह्मविद्यायाः साक्षा-
न्मोक्षाहेतोः फलमाह ।

अक्षरधियां त्वबोधःसामान्यत- द्वावाभ्यामीपसदवत्तदुक्तम् ।

अक्षरं कूटस्थनित्यं निर्गुणं चिन्मात्रं ब्रह्म ए-
तद्वै तदक्षरं गार्गीब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनखङ्ग-
स्वमिति । अथ परा ग्रथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तद-
द्रेश्यमिति च श्रुतेः । अक्षरं परमं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेषु ।
प्रधाने च परिणामिनित्ये धर्मरूपेण क्षयिण्यक्षरशब्द-
स्यापेक्षितत्वात् तस्याक्षरस्य धीर्नेति नेतीत्यस्थूलम-
नखित्यादित्तत्त्वज्ञानरूपा तद्वतां पुंसां फलमवबोधः
स्वज्ञानमहमर्थतत्त्वज्ञानमिति यावत् कुतः । पुनर्ब्रह्म
स्वरूपवधारणेनाहंपदार्थतत्त्वज्ञानं स्यात् तत्राह सा-
मान्यतद्वावाभ्यामिति आत्मानौ हि व्यावहारिकपा-
रमार्थिकभेदेन जीवेश्वरौ भवतस्तत्र व्यावहारिका-

त्मावबोधो ब्रह्मसमानत्वात्पारमार्थिकात्मतत्त्वावबो-
धकस्तु तदभावात् । पारमार्थिकात्मनो ऽक्षरस्वरूप-
त्वादित्यर्थः । तदेतदात्मद्वयतत्त्वज्ञानं जीवस्य साक्षा-
न्मोक्षहेतुस्तदस्थविविक्तब्रह्मज्ञानस्य दृष्टं फलमुक्तम् ।
अदृष्टं तु प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपं पञ्चाद्वक्ष्यति सामान्य-
तद्भावयोर्दृष्टान्तमाह औपसदवदिति उपसत् परिष-
त् महाराजामात्यवर्गस्य यथा महाराजेन सह सा-
मान्यं तुल्यं वेषादिकं महाराजात्मत्वं च करचरणा-
दिवक्तकरणत्वात् तथैवेत्यर्थः । ननु जीवानां ब्रह्म-
साम्यतदात्मकत्वयोः किं प्रमाणां तत्राह तदुक्तमिति
उदाहरिष्यमाणश्रुतिभिरित्यर्थः अवरोध इति पाठे
तु अक्षरप्रधया सामान्यतद्भावाभ्यां फलाभ्यामवरोधः
सम्बन्ध इत्यर्थः । सामान्यतद्भावाभ्यां च तयोर्ज्ञानमुप-
लक्ष्यत इति शेषं समानं । कुलोक्तं तदाह सूत्राभ्याम् ।

द्वयदामननात् ।

द्वयत्ता एतावन्ता अक्षरसद्वृत्तेति यावत् । यथा
सुदीप्तात्पावकाद्दिस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सद्वृत्ता
इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मसमानरूपस्य जीवस्यामननात् सा-
मान्यमुक्तमित्यर्थः ।

अन्तराभूतयामवत्स्वात्मनः ।

आमननादित्यनुवर्तते, पृथिव्यादिभूतयामस्यैव
स्वात्मनो जीवात्मनो ऽप्यन्तरा तद्ब्रह्मण आमनना-

५०२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानुताख्ये [सू० ३४।३५।३६

जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं देहस्येव जीवात्मकत्वमित्यर्थः
अन्तरा मननं च यथा “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथि-
व्या अन्तरो यस्य पृथिवी शरीरं य आत्मनि तिष्ठ-
न्नात्मनो अन्तरो यस्यात्मा शरीरमि”त्यादि । नन्वेष
त आत्मेत्यादिकं ब्रह्मात्मकत्वामननं स्पष्टं परित्य-
ज्य कथमन्ततस्थत्वब्रह्मात्मत्वे लिङ्गमुपन्यस्तं सूत्र-
कारेणेति चेत् आत्मशब्दस्य सृदात्मको घट इति
वत् कारणाविधया केवलस्वरूपार्थकत्वेनाप्युपपत्त्या
देहदेहिवदात्मात्मौयभावासिद्धेरिति । ये तु अन्तर्या-
मित्वं विनापि जीवानामात्मा ब्रह्म घटाद्याकाशाना-
मिव महाकाशमिति मन्यन्ते तन्मतमाशङ्क्यापाक-
रोति शास्त्रार्थपरिशुद्धये ।

अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति चेन्न
उपदेशान्तरवत् ।

अन्यथा अन्तस्थत्वं विना ऽपि तद्भावो ब्रह्मा-
त्मत्वं जीवानामस्ति घटाकाशमहाकाशयोरिवा-
खण्डत्वेनेति यावत्कृतः स एव मायापरिसीहिता-
त्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वमित्याद्यभेदवाक्या-
न्यथानुपपत्तेः । एष त आत्मेत्यादिवाक्यानां च स्व-
रूपभेदे ऽप्यौपाधिकभेदेन युष्मच्छब्दस्य देहपरत्वेन
वाप्युपपत्तेः । तथा चोभयर्थैव जीवानां ब्रह्मात्मत्व-
मिति चेन्न । उपदेशान्तरवत् यतः पृथिव्यादिभूतानां

ब्रह्मात्मत्वोपदेशवदेव जीवानामपि ब्रह्मात्मत्वोप-
 देश उचितः । सह पाठात् पृथिव्यादीनां च नाहं व
 उत्तपा आत्मा ब्रह्म किं त्वन्तःस्थत्वेनेति जीवेष्वपि
 तथोचितम् । अन्यथा ऽङ्गजरतीयन्यायापत्तेरिति तत्वा-
 प्ययमेव सिद्धान्त उपदेशान्तरवदिति यथा “ब्रह्मैवेद
 सर्वम् आत्मैवेदं सर्वमित्युदयो” जडमाधारण्येन जीवेषु
 ब्रह्माभेदोपदेशाः शक्तिशक्तिमदाद्यभेदपरतयैव व्या-
 ख्येया एकवाक्यतया तच्चात् तदेकवाक्यतया तथैव स
 एवेत्याद्यभेदोपदेशा अपि शक्तिशक्तिमदाद्यभेदपरा एव
 युज्यन्ते नाखण्डतापराः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभे-
 दानौचित्यादित्यर्थः । अन्यथा जडवर्गेषां ब्रह्मणो
 ऽखण्डतापत्तिश्च अभेदश्रुतिसाम्यात् भेदश्रुतिविका-
 रित्वाभ्यां नैवमिति चेत्तुल्यं जौवैः सह ब्रह्मणोः खण्ड-
 त्वे ऽपि भेदश्रुतिदुःखभोगापत्त्या बाधकत्वमिति त-
 त्वमस्यादिवाक्यानि च नाभेदपराणि किं तु ब्रह्मा-
 त्मत्वपराण्येव भो ब्राह्मण चेतनस्त्वमसि न देहा-
 दिरिति वाक्यवदिति पञ्चमूत्र्यां प्रतिपादितमिति
 यदि चाभेदानुपपत्तिरिति पाठः सूत्रे स्यात् तदा पि
 हेतुहेतुमङ्गावेन वाक्यद्वयं कृत्वा ऽयमेवार्थो व्याख्येयः
 धर्मं चर नरकं गमिष्यसीतिवाक्यद्वयवदिति । यद्यपि
 जीवब्रह्मात्यन्ताभेदस्य निराकृतत्वादेवाखण्डैका-
 त्वमपि पूर्वपादे निराकृतं तथापि प्रकारभेदेन पूर्वा-
 नुक्तहेतुप्रदर्शनेन च पुनर्वचनं शिष्यबुद्धिवैशारद्याचेति
 मन्तव्यं बाधकमप्याह ।

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ।

नाखण्डतया जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं यतो व्यतिहारः परस्परव्यत्ययेनाभेदोपदेशो ऽस्ति यथा ऐतरेयके "तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽहमिति" जाबालि च त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति एवं श्रुत्यंतरेष्वपि स चायं व्यतिहारो ऽत्यन्ताभेदे सत्ययुक्तः स्यात् कुतः हि यस्मात् इतरदवस्तु इतरेण श्रुतयः सर्वाः विशिषन्ति यथा "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा म प्राणः सह ह्येतावन्निन् शरीरे वसतः सहोक्रामन्त" इति तथा "अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ" इति च तद्दृष्टान्तः । न च जीवब्रह्मव्यतिहारवाक्यान्वपीतरवदेवेतरेण विशिषन्ति इति निर्णीयत इत्यर्थः । व्यतिहारस्य च प्रयोजनं जीवे ब्रह्मसाध्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मोपोसनं जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनं चेति । यत्तु व्यतिहारवैयर्थ्यानिरासायात्यन्तमभेदो व्यतिहारस्यार्थ इति तन्न । अन्योन्याभावस्यावे अत्यन्तानत्यन्तत्वविभागासंभवात् । अस्मद्भिप्रेते वैधर्म्यलक्षणात्तेदाभाव एव तत्सम्भवात् । ननु व्यतिहारवाक्यस्य सार्वपरत्वेन लक्षणा भवतां स्यादिति चेन्न । अखण्डतावादिनामपि भेदघटितसाध्यबोधकश्रुतिषु अखण्डलक्षणायाः समानत्वात् । यथा निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति अथोदकं गृहे शुद्धमाक्षिप्तं ताद्गृहेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति

मौतमेरयादिषु । व च साम्यवाक्येषु नास्माकं लक्ष-
णास्ति सादृश्यलक्षणे भेदमात्रपरित्यागेन तद्गतभूयो-
धर्मवत्त्वहृपविशिष्यांशवचनादि वाच्यम् । अस्माकमध्येवं
सति व्यतिहाराद्यभेदवाक्येषु विशिष्याभेदं परित्यज्य
विशिष्याभेदवचनेन लक्षणापरिहारसंभवादित्यादि-
समानम् । वस्तुतस्तु व्यतिहारवाक्ये ऽस्माकं लक्षणैव
नास्ति अवैधर्म्यस्याप्यभेदाख्यसंसर्गहृपत्वात् । किं वाख-
ण्डताप्रतिपादने ऽप्यवच्छेदभेदेन जीवस्य संसारधी-
संभवान्निष्फलमेवाखण्डताप्रतिपादनं स्यादतो व्य-
तिहाराद्यात्मैक्यवाक्यानां जीवब्रह्मैकहृपतायामवप्रथं
तात्पर्यं परैरपि वक्तव्यं तथा चावश्यकत्वात्साम्य-
श्रुत्यैकवाक्यत्वाच्च ऐकहृष्याख्यं साम्यमेव वाक्यार्थो
युक्तः, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायात् । किमर्थं
पुनरखण्डतामर्थं परिकल्प्य तद्वारैकहृष्यपरत्वं क-
ल्पनीयं शिरोवेष्टनेनाङ्गुल्या नासिकाप्रवेशवदित्या-
दिकं पञ्चसूच्यां प्रतिपादितम् । इतश्चाखण्डात्मैक्यं
न व्यतिहाराद्यभेदवाक्यार्थ इत्याह ।

सैव हि सत्यादयः ।

सैवेति तच्छब्देन पूर्वसूत्रस्था अनुपपत्तिः परा-
सृश्रयते अत्यन्ताभेदे सैव अनुपपत्तिरेव कुतः । हि य-
स्मात्सत्यादयो जीवविलक्षणधर्माः ब्रह्मणि सन्ति
सत्यकामसत्यसंकल्पापहतपारमत्वाजराभरत्वादवस्त-

५०६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३८।३६

च्छुत्सुता इत्यर्थः । न हि वैधर्म्यं सत्यखण्डत्वं सम्भव-
तीति । ननु सत्यकामत्वादीनामुपाधिधर्मत्वान्न वै-
धर्म्यमित्याशङ्क्याह ।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः।

कामादिकमितरत्र उपाधौ गुणरूपेण श्रुतिष्वि-
तीति प्रागेव साधितम् । आयतनादिश्रुतिभ्यस्तु तत्र
च तत्रापि ब्रह्मण्यपि कामादिकं तिष्ठति साक्ष्यत्वेन
स्वत्वेन चेति शेषः । अन्यथा अस्युलत्वादिना निर्गुणं
ब्रह्म प्रकृत्य "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ
एतस्मिन् खल्वक्षरेण गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च एत-
स्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि मूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ
तिष्ठत" इत्यादिना तत्राकाशादिसकलप्रपञ्चायतन-
स्वोपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः । आदिशब्देन च कर्माध्यक्षः
सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्या-
दिश्रुत्युक्तानां कर्माध्यक्षत्वादीनामनुपपत्तिर्विद्वि-
तेति तथा च साक्ष्यत्वस्वत्वाभ्यां ऋपाधिकामादयः
सर्वे ब्रह्मणि सन्ति जीवे तु ताभ्यामपि सत्यादयो न
सन्तीति वैधर्म्यान्नाखण्डैकात्म्यमिति भावः । अस्मा-
भिस्तु समवायेन वैधर्म्यमेव व्यतिहारशक्येन निरा-
क्रियत इति । न चैवं घटाकाशमहाकाशयोरपि औ-
पाधिकमालिन्यामालिन्वहृपाद्वैधर्म्यादत्यन्ताभेदो न
स्यादिति चाक्षयम् । तत्रावच्छेदभेदेनैकत्वाकाशे विद्व-

द्विरुभयसामानाधिकरण्यानुभवाद्बैधर्म्यत्वासिद्धेः । प्र-
कृते तु “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्त्यनन्नन्नयो ऽभिचा-
कशीतो”त्यादिश्रुतिभ्य एव जीवब्रह्मधर्मयोर्वैधर्म्यरूप-
तासिद्धेः । न च श्रुतयो लोकभेदभमानुवादिका इति
वाच्यम् । स्वपरत्वे सम्भवत्यपि ह्यनुवादकल्पने लोक-
सिद्धांशांश्यात्मैक्यभमानुवादपरत्वमभेदवाक्यानां कि-
मित्युपेक्ष्यत इति । नन्वात्मनानात्वाभेदवाक्ययोरे-
कतरस्मिन्ननुवादकत्वे किं नियामकमिति चेत् ब-
न्धमोक्षादिव्यवस्थाश्रुत्यनुपपत्तिरेवाखण्डैकात्म्यश्रुतो-
नामनुवादकत्वे नियामिका प्रामाणीकत्वेन चात्म-
नानात्वगौरवस्यैवादत्तव्यत्वात्लाघवतर्का ऽप्रयोजका
इति । वस्तुतस्तु एकात्म्यवाक्यानि परमात्मपरत-
या व्याख्येयानीति न तेषामप्यानुवादकत्वमित्या-
दिकं पञ्चसूत्रान्द्रष्टव्यं । नन्वात्मनानात्वं कथमुच्यते
“यतो नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा नान्यो ऽतो ऽस्ति श्रोता
नान्यो ऽतो ऽस्ति मन्ता नान्यो ऽतो ऽस्ति विज्ञातैष त
आत्मा अन्तर्याम्यमृतो ऽतो ऽन्यदार्तमि”त्यादिश्रुति-
भिः पारमार्थिकात्मपराभिरन्तर्याम्यतिरिक्तचेतनाभा-
वो ऽवधार्यत इत्याशङ्कानिराकरोति ।

आदरादलोपः ।

“नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे”त्यादिश्रुतिभिरीश्वराद-
रस्यैव करणाच्चेतनान्तरस्यैलोपो ऽप्रतिषेध इत्यर्थः ।

पृ०८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाब्जतास्ये [सू० ४०।४१

आदरो भक्तिः स चीपाधिनावधारणं । ननु कथमा-
दरोत्यादनम् । उच्यते एतादृशं तदक्षरमन्तर्यामि य-
तोऽतिरिक्ता जीवादयः सर्वे अभ्या एव प्रलये जीवा-
नामपि प्रकृत्यादिव चैतन्यफलोपधानाभावात् । इश्वर-
दत्तस्य दृष्टिकालीनस्य चैतन्यफलोपधानस्यापि का-
दाचित्कत्वेन वाचारम्भणमात्रत्वात् । किं च जीवद-
र्शनश्रवणमननविज्ञानानामप्यन्तर्याम्यायत्ततया अ-
न्तर्यामिण एव तानि भवन्ति तत्त्वामिकत्वात् त-
त्कर्तृकत्वाद्येन तु करणस्थानीयस्य जीवस्येति म-
हिमोक्तौतनादिति । कथं पुनश्चेतनान्तरप्रतिषेधा-
र्थतैव न भवत्युक्तवाक्यस्येत्याशङ्क्यामाह ।

उपस्थिते ऽतस्तद्वचनात् ।

पूर्ववाक्यादुपस्थिते ऽपि ब्रह्मणि सति अतो ब्र-
ह्मणः सकाशाद्दृष्टान्तरलेपवचनादादरार्थकता लभ्यत
इत्यर्थः । अयं भावः यदि सर्वथैव दृष्टान्तरप्रतिषेध-
कमिदं वाक्यं स्यात् तदा नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेत्यत्ना-
तः शब्दो व्यर्थः स्यात् । अदृष्टो द्रष्टेत्यादिपूर्ववाक्या-
त्यतियोगिन उपस्थित्यर्थं शब्दान्तराकाङ्क्षाया अभा-
वात् । नान्यो ऽस्ति द्रष्टेत्येषोच्येत आदरार्थकत्वे तु
नातः शब्दो न व्यर्थो भवति अतो ऽधिको द्रष्टा ना-
स्तौत्याधिक्यावधिप्रदर्शकत्वेनातः शब्दसाफल्यात् ।
यद्यपि अधिक इति शब्दो नास्ति तद्यपि अतः

शब्दसमभिव्याहारमर्यादाबलान्निरूढलक्षणादिना
 धिक इति लभ्यते “नान्यो ऽतो ऽस्ति धार्मिकः नान्यो
 ऽस्ति पापिष्ठ” इत्यादिषु तत्प्रतीतेः । न हि क्षुद्रधार्मि-
 कपापिष्ठावप्यत्र प्रतिषिध्येते प्रत्यक्षबाधात् । तथा ऽन-
 वबोधाच्चेति । तस्मादन्तर्यामिणो ऽधिको द्रष्टा नास्ती-
 ति श्रुत्या तस्यैव पारमार्थिकात्मत्वमित्येव दर्शितं । ननु
 व्यावहारिकमप्यात्मान्तरं निषिद्धम् । अतो भक्तिशब्दो-
 त्यादनार्थ एव चेतनान्तरप्रतिषेध इति सिद्धम् अन्य-
 था “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामि” त्यादिवाक्यानां
 यथाश्रुतार्थकत्वापत्तेश्चेति । एतेन “नान्यो ऽस्ति द्रष्टा
 श्रोते” त्यादिमाध्यन्दिने अतः, शब्दाभावे ऽपि काश्चै-
 कवाक्यतया नान्यः पारमार्थिक आत्मास्तीत्येवार्थः
 व्यद्वहारपारमार्थिकभेदेन सत्ताद्वैविध्यात् आत्मनो
 द्वैविध्यस्यापि श्रुतिस्मृत्याभिप्रेतत्वादिति । प्रसङ्गागत
 आत्मैकविचारः पर्याप्त इदानीं प्रकृतां विद्यामेव
 पुनर्विचारयति ।

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथ-
 ग्घ्राप्रतिबन्धः फलम् ।

तस्य ब्रह्मणो निर्णयस्य मोक्षयत्नहेतुत्वे निब-
 मो नास्ति कुतस्तद्दृष्टेः ब्रह्मज्ञानं विना केवलजीवा-
 त्मतत्वज्ञानादपि मोक्षस्य श्रुतिश्रुतिभ्यायमिहत्वात्
 यथा जीवप्रकरणे मैत्रेयीब्राह्मणे “एतावदरे खल्वन्त-

५१० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतास्ये [सू० ४२

त्वमि"ति श्रुतिः अमृतत्वममृतत्वसाधनमित्यर्थः । ये-
नाहं नामता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद
तदेव मे ब्रूहीत्युपक्रमात् । स्मृतिश्च सांख्ययोगाद्य-
ग्यायश्च श्रुताविवोक्तः आत्मानं चेद्विजानीयादय-
मश्नीति पुरुषः किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरम-
नुमंज्वरेत् यो ऽकामो न तस्य प्राणा उक्तामन्तीत्या-
दिन्यायाचार्यैरप्ययमेव न्यायो दुखजन्मेत्यादिमूत्रेण
वीतरागजन्मदर्शनादिति सूत्रेण च निबद्ध इति ।
अत एव पतञ्जलिना विकल्पेनैव ब्रह्मज्ञानस्य
मोक्षहेतुत्वं प्रोक्तमोक्षरप्रणिधानाद्देतिसूत्रेण व्या-
साचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातमिति । नग्वेवं
जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्षसंभवे ब्रह्मज्ञानानर्थक्यं स्यात्
न च वैकल्पिकत्वाज्जीवज्ञानाभावे ऽपि मोक्षो ब्रह्म-
ज्ञानस्य फलं स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्मतत्त्वज्ञाने ब्रह्म-
शक्तिजीवतत्त्वज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात् । "ब्रह्मविद्यां स-
र्वविद्याप्रतिष्ठामि"ति श्रुतेः । "यत् ज्ञात्वा नेह भूयो
ऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यत" इत्यादिस्मृतिभ्यो युक्तिव्यञ्ज
न हि जीवतत्त्वज्ञानं विना तस्माद्विवेकेन ब्रह्मतत्त्व-
ज्ञानं सम्भवति शास्त्रे च प्रकृतिपुरुषादिविवेकेन च
ब्रह्मतत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुतया वेद्यत इति तामिमा-
शङ्कां परिहर्तुमाह पृथग् ज्ञाप्रतिबन्धः फलमिति न
ब्रह्मज्ञानवैयर्थ्यं हि यस्मात् ब्रह्मनिर्धारणस्य पृथग्
जीवतत्त्वज्ञानात् व्यावृत्तं फलमस्ति मोक्षप्रतिबन्ध-
निवृत्तिरूपमित्यर्थः । तथा च पातञ्जलसूत्रं ततः प्रत्यक्

चेतनाधिगमो ऽप्यन्तरायाभावश्चेति । एवं च सति सुख्यकल्पानुकल्परूपेणैव ब्रह्मात्मज्ञानजीवतत्त्वज्ञानयोर्मोक्षहेतुत्वं विकल्पो ऽप्यत्र न शास्त्रौयो येनोभयोरशास्त्रार्थत्वं स्यात् किं तु शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थितविकल्प एव अत उभयोरनुष्ठाने ऽपि न क्षतिः "नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये" त्यादिश्रुतयश्च । मुख्यकल्प-पराः । यथा हि अमुकदेशगमने ऽयमेव पन्था नान्य इति निरुपद्रवशीघ्रादिहृषैः प्रकृतः पन्था स्तूयते सुख्यत्वाभिप्रायेण न तु सोपद्रववक्रादिवत्मान्तरं प्रतिषिध्यते तथैव निःप्रतिबन्धाद्यशेषगुणैर्मोक्षवर्त्मतया स्तूयते ब्रह्मज्ञानं सुख्यत्वाभिप्रायेण न तु सप्रतिबन्धादिरूपतया मन्दो मोक्षपन्थाः केवलजीवतत्त्वज्ञानरूपः प्रतिषिध्यत इति एतदेव सूत्रकारो ऽप्याह ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ।

शास्त्रेषु मोक्षसाधनतया तत् ब्रह्म निर्धारणं यदुक्तं तत्प्रदानादवमन्तव्यं यथा प्रकृतं दानं स्वर्गशृङ्गादियुक्तगोदानं सुख्यः कल्पः । केवलगोदानं चाधमः कल्पः एवमेव ब्रह्मज्ञानं मुख्यकल्पः केवलजीवतत्त्वज्ञानं चाधमः कल्प इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञाने जीवज्ञानस्याप्यन्तर्भावाद्दृष्टान्त साम्यं । मुख्यकल्पानुकल्पभावे केवलं प्रतिबन्धनिवृत्तिहेतुः पूर्वमुक्त इदानीं मुख्यकल्पानुकल्पभावे च तान्येव लिङ्गानि संस्तीत्याह ।

५१२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४३।४४

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ।

प्रदानवदेवतदुक्तं हि यस्मात्तदपि तदापि अनि-
यमे ऽपि तद्ब्रह्मज्ञानं बलीयः श्रेष्ठं मुख्यं मोक्षसाधनं
कुतः लिङ्गभूयस्त्वात् ब्रह्मज्ञानश्रेष्ठत्वानुमापकश्रौत-
हेतुबाहुल्यात् । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये
तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईषते भिद्यते हृदयगुण्यः
क्षिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मि-
न्नुष्टे परावर इत्यादिश्रुत्युक्तफलोत्कर्षपरम्पराजीव-
ज्ञानापेक्षया ब्रह्मात्मज्ञानस्य मुख्यकल्पत्वे लिङ्गमि-
ति स्मार्तानि च लिङ्गानि ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥

योगीनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

अहावाग्भजते यो मां स मे भक्ततमो मतः ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानो ऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

इत्यादिवाक्योत्कर्षजातानि ब्रह्मज्ञानस्य मुख्यक-
ल्पत्वानुमापकानि । नन्वेवं ब्रह्मजीवज्ञानयोर्विक-
ल्पेन मोक्षहेतुत्ववत् सगुणनिर्गुणज्ञानयोरपि वि-
कल्पेनैव मोक्षहेतुत्वमस्त्वित्याशङ्कते ।

पूर्वविकल्पप्रकरणात्स्यात् क्रि- यामानसवत् ।

नन्वेवं पूर्वयोः पूर्वविचारितयोराध्याननिर्गुण-
ब्रह्मज्ञानयोरप्येकस्मिन्मोक्षहेतुतया विकल्पः स्यात्कु-
तः प्रकरणात् एकस्मिन्नेव मोक्षप्रकरणे द्वयोरेव
पाठात् क्रियामानसवत् यथा बाह्यक्रियामानसक्रिय-
योरेकप्रकरणास्थयोरेकस्मिन्नेव स्वर्गादिफले विकल्प-
स्तद्वदित्यर्थः । बाह्यक्रियया सह मानसं च कर्म मनु-
नैकप्रकरणे पठितं यथा द्रव्यमयपञ्चयज्ञविधानानन्तरम्।

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतेर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषेति ॥

ध्यानोपहारो ऽत्र ज्ञानशब्दार्थः ।

हृदि संकल्प्य यद्रूपं समर्चन्ति दिवोकसः ॥

ध्यानपुष्पादिभिर्नीथ सो ऽर्च्यते वा कथं मया ।

* बाह्यं बहिः क्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः ॥

आभ्यन्तरं तु मनसा विध्यनुष्ठानमात्मनि ।

इति पराशरवशिष्टवाक्यादिभ्य इत्यतस्तयोर्वि-
कल्प इति भावः ।

अतिदेशाच्च ।

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यत इ-

५१४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४५।४६।४७।४८

त्यादिवाक्यैः सांख्यशब्दोक्ततत्त्वज्ञानफलस्य मोक्षस्य
योगे सगुणादिसाधारणे ऽतिदेशाच्च विकल्पः स्या-
दित्यर्थः । तथा ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

इत्यर्जुनप्रश्नस्य प्रत्युत्तरे भगवता निर्गुणब्रह्म-
विद्याफलं मोक्षः सगुणविद्या यैरपि गम्यते तेषामुप-
दिष्टो ऽस्ति × ।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

इति अतो ऽपि विकल्पो युक्तः सिद्धान्तमाह ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ।

विद्या तत्त्वज्ञानमेव मोक्षस्तु हेतुः न तु भ्रम-
रूपा सगुणोपासना कुतः निर्धारणात् “तमेव विद्दि-
त्वा ऽतिमृत्युमेतौति” निर्धारणात् अत्र ह्येवकारेण-
मोक्षहेतुज्ञानकर्मणि अनात्मसंभेदो निषिध्यत इति
सगुणोपासनायां चोपाधिवत्संभेदो ऽस्तीत्यर्थः ।

दर्शनाच्च ।

न केवलमवधारणादेवाध्यानरूपमिच्छाज्ञानस्य
मोक्षाहेतुत्वम् अपि तु दर्शनात् साक्षात् श्रुतेरपीत्य-

र्थः । साक्षात् श्रुतिश्च यथा षड्भतेनात्मानमन्तर्हाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सदृहते अथहन्यते सत्येनात्मानमन्तर्हाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दहते अथ मुच्यते स पत्न्या न दहते इत्यादिभिध्याभिसंधस्य मोक्षं प्रतिषेधति तथा सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमिति । तथा दूरमेतेवि-
परीते विषुची अविद्याया वविद्येति ज्ञातेत्यादि च दूरं विभिन्नफलके विषुची सर्वजीवस्यापिके ज्ञाता प्रसिद्धेत्यर्थः विद्याशब्दश्चोपासनायां गौणः मोक्षशब्द-
वद् ब्रह्मलोक इति बोध्यम् । ननुक्तेन प्रकरणौक्यहेतु-
ना त्वदुक्तश्रुतिलिङ्गे बाधेतामिति तवाह ।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ।

प्रकरणापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलवत्त्वात् प्रकर-
णेन तयोर्बाधनं विषयापहारो न सम्भवतीत्यर्थः । श्रु-
त्यादिबलीयस्त्वं च पूर्वमीमांसायामुक्तं श्रुतिलिङ्ग-
वाच्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-
मर्थविप्रकर्षादिति सूत्रेणेति । न केवलं निर्धारणमेव
सगुणनिर्गुणविद्ययोः पृथक्फलत्वे लिङ्गमस्ति अपि
तु अनुबन्धादिभेदो ऽपौत्याह ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्व-
वदृष्टश्च तदुक्तम् ।

अनुबन्धः फलार्थमारम्भः स च सगुणविद्यायां

५१६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० ४६।५०।५१

उतराध्यायवक्ष्यमाणः सृष्ट्युपक्रमो मूर्धन्यनाडीभेदा-
दिक्रमेणार्चिरादि यथा गतिः आदिशब्देन च ब्रह्म-
लोकस्थविभूत्यादयो ग्राह्याः निर्गुणविद्यायां चानुब-
न्धो लयमात्ररूपः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव स-
मवनीयन्त इत्यादिश्रुत्युक्तः आदिशब्देन च अशरीरं
वात्र सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादिश्रुत्युक्तफला-
दयो ग्राह्याः । एतेभ्यो ऽन्योन्यव्यावृत्तेभ्यो अनुबन्धा-
दिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वव्याख्या ऽऽभ्यादिविद्या पृथ-
क्त्ववददृष्टश्चावधारितश्च सगुणनिर्गुणविद्ययोः पृथ-
ग्भाव इति वाक्यशेषः । पृथक् च भिन्नफलकत्वं तदु-
क्तमिति संभृति दुःख्याप्त्यपि चातः सांपराये तर्तव्या-
भावात्तथाह्यन्य इति सूत्राभ्यामन्योन्यभिन्नमनुबन्धा-
दिकं सगुणनिर्गुणविद्ययोः संक्षेपादुक्तमित्यर्थः । यदि
च सगुणविद्याया अपि परममुक्तिहेतुत्वमिष्यते त-
थापि न विकल्प इत्याह ।

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न
हि लोकापत्तिः ।

न सामान्यादपि मोक्षहेतुत्वसाम्याभ्युपगमपक्षे
ऽपि सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विकल्पः कुतः उपलब्धेर्मृत्यु-
वन्न हि लोकापत्तिः हि यस्मात् उपलब्धेस्तत्त्वज्ञानात्
सृष्ट्युवदेवात्यन्तिकप्रलयरूपं फलं न तु लोकापत्तिः
सत्यलोकप्राप्तिरिति तथा च सगुणविद्यायाः ब्रह्म-

लोकप्राप्तिपूर्वकमोक्षत्वेन कार्यता निर्गुणविद्यायास्तु
मोक्षत्वेनैव कार्यतेति कार्यतावच्छेदकभेदान्न वि-
कल्प इत्यर्थः । ननु निर्गुणविद्याप्रकरणे ऽपि क-
षायादौ तयोर्द्विभन्नि मृतत्वमेतीत्यादिना गति-
पूर्वकमुक्तिश्रवणान्न कार्यतावच्छेदकभेद इत्या-
शङ्कायामाह ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूय-
स्त्वात्त्वनुबन्धः ।

परेण मोक्षादन्येन फलेन शब्दस्य ताद्विध्यं श्रु-
तिसाध्यमिति योजना मोक्षातिरिक्तं ब्रह्मलोकाख्यं
फलमादायैव फलश्रुत्योः साध्यं न तु मोक्षाख्यं
फलमादायेत्यर्थः ब्रह्मलोकाख्यफले च सगुणविद्ययो
र्विकल्पः स्वीक्रियत एव मुक्त्याख्यफल एव कार्यता-
वच्छेदकभेदेन विकल्पप्रतिषेधादिति भावः । तर्हि
कथं निर्गुणविद्यायाः सद्व्योमुक्तिहेतुत्वे तत् प्रकरणे-
ष्वपि प्रायेण गतिरूपानुबन्ध उपपद्यते तत्राह भूय-
स्त्वात्त्वनुबन्ध इति निर्गुणविद्यांशो ऽपि हि कषाया-
शेषदोषाङ्गुयान्मो ऽर्चिरादिगतिभाजो भवन्ति अतो
निर्गुणविद्यायामपि गतेर्भूयस्त्वात् प्राधिकत्वादेवाग-
तिरूपानुबन्धो निर्गुणप्रकरणेष्वपि समानो गतिरूप
इति शेषः । ननु गतेरावश्यकत्वमित्यर्थः । ये तु मन्यन्ते

५१८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानाम्ताख्ये [सू०५२।५३।५४

ब्रह्मलोकगतिपूर्वक एव मोक्षां भवति न तु तं विने-
ति तन्मतमपाकर्तुं सत्यापयति ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ।

अनुबन्ध इत्यनुवर्तते अस्माभिरनुबन्धो भूयस्त्वि-
नोपपादितः । एके तु अन्ये तु एवमाहुः सर्वेषामेव
मोक्षभाजामवश्यं गतिरूपो ऽनुबन्धो भवति कुतः
आत्मनः शरीरे भावात् सत्वात् शरीरं विना ऽसत्वा
दिति यावत् । यथा काष्ठं विना ऽग्निर्न तिष्ठति तथैव
सूक्ष्मशरीरं विना ऽऽत्मा कदापि न तिष्ठति तथा च
सूक्ष्मदेहस्य पूर्णतयैव स्थूलदेहविनियोगमात्रं मुक्तिः
सूक्ष्मदेहपूर्णता च ब्रह्मलोकप्राप्त्यैव श्रूयते स वै
वाचमेव प्रथमामत्यवहत् सा यदा षट्युमत्यसुच्यत
सो ऽग्निरभवत् सो ऽयमग्निः परेण षट्युमतिक्रान्तो
दीप्यत इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यैव सर्वेन्द्रियाणां
समष्टिरूपेण पूर्णतालाभादिति तस्मान्मोक्षसामान्ये
ऽनुबन्धनियमः इति पूर्वपक्षः सिद्धान्तमाह ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूप- लब्धिवत् ।

भवेदेवं यदि पृथिवीघटादीनामिव शरीरात्मनो-
रव्यतिरेकः स्यात् । नत्वेवं अपि तु घटाकाशयोरिव

व्यतिरेक एव कुतः तद्वावाभावित्वात् आत्मनित्यत्व-
स्य सूक्ष्मदेहोत्पत्तेश्च प्रसाधितत्वेनात्मसत्त्वे ऽपि श-
रीरस्यासत्त्वादित्यर्थः । अग्न्यवयवी तु काष्ठ एवोत्पद्य-
ते सूक्ष्माग्निः पुनः काष्ठं विनापि तिष्ठतीति दृष्टान्तो
ऽपि विषम इति भावः । न तूपलब्धिवदिति यथा आ-
त्मना सह उपलब्धिनियमेनोपलब्धैरात्मा व्यतिरेको
ऽग्न्यौष्ण्यवत् नैवं शरीरस्य तथा सति शरीरस्य वि-
कारेणात्मनो ऽपि विकारापत्त्या पूर्वापरभाक्षित्वा-
द्यनुपपत्तिरित्यर्थः । तस्मात् यथा घटं विना आ-
काशं तिष्ठति जलाहरणादिव्यवहारशून्यं तथैवात्मा-
प्युपाधिं विना मोक्षे तिष्ठतीति न मोक्षेणेति नि-
यमः ततश्च मोक्षफले वैषम्यात् न सगुणनिर्गुणविद्या-
योर्विकल्प इति सिद्धं । ब्रह्मविद्यागतो विचारः
पर्याप्त इदानीं ब्रह्मविद्याप्रसङ्गेनैवेतरविद्या अपि
विचार्यन्ते सकलवेदान्तविद्यापरिशुद्धये ।

**अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि-
प्रतिवेदम् ।**

हिरंवधारणे ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत
लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत इत्येवमादयोपाया
उपासना उद्गीथादिसाध्यस्य कर्मणो अङ्गेष्ववबद्धाः
सम्बन्धाः ताः स्वशाखास्त्रैव न प्रत्येतव्याः किं तु प्रति
वेदं प्रतिशाखञ्चेत्यर्थः उद्गीथादिसाध्यकर्मणः सक-

५२० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ५५।५६।५७
 लवेदेष्वविशिष्टत्वादिति भावः । अत्र चाङ्गभूतास्त्वि-
 तिसामान्योपन्यास एव यद्यप्युचितः तथापि कर्मा-
 ङ्गीपासना प्रायशी अङ्गावबद्धैव भवतीत्याशयेना-
 वबद्धेति नत्वनङ्गव्यावृत्तय इति बोध्यं तथा चाङ्ग-
 भूतोपासनासामान्योपलक्षणमेवाङ्गावद्धेतिवचनमतो
 न न्यूनता अथ वा इदं सूत्रमारभ्य पादसमाप्तिपर्य-
 न्तानि सूत्राणि प्रकरणानुरोधेन ब्रह्मविद्याविशेषप-
 रतयैव व्याख्येयानि तथा च प्रकृतायां ब्रह्मविद्यायां
 अङ्गेषु कर्मसु अवबद्धास्तदङ्गभूता इति यावत् । एवं
 भूता ब्रह्मविद्या स्वस्वशाखाभ्योऽन्यशाखास्वपि प्र-
 त्येतव्या इतिमूत्रार्थः । अस्मिन्पक्षे अन्यान्यमूत्राख्ये-
 वमेव तदनुसारेण व्याख्येयानि ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ।

वाशब्दोऽप्यर्थे यथा शाखान्तरोक्तास्तत्तत्कर्म-
 सम्बन्धाः मन्त्रद्रव्यादयः शाखान्तरेष्वनुक्ता अपि त-
 त्तद्वर्मश्रवणात् समुच्चीयन्ते तथा तदुपासना अपी-
 त्यत्र नास्ति विरोध इत्यर्थः । नन्वङ्गावबद्धायामेकां-
 पासनायां सत्यां तस्मिन्नेवाङ्गे उपासनान्तरमुपसंह-
 र्त्तव्यं न वेति संशयो सिद्धान्तमाह ।

भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि
 दर्शयति ।

भूम्न उपासनाह्वपगुणवहुलस्य ज्यायस्त्वं श्रेष्ठत्वं क्रतुवत् यथा क्रतुबाहुल्यं श्रेष्ठं फलातिशयात् तद्वदित्थर्थः । तथा ह्येति हि यस्मात्तथा दर्शयति श्रुतिः यदेव विद्यया करोति अज्ञायोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादिः । तथा मायापि भूयसी भूय इतीत्यर्थः । इदानीमङ्गावबद्धोपासनानामुपसंहारे विशेषणानाह सूत्रजातेन ।

नानाशब्दादिभेदात् ।

शब्दादिभेदात् पूर्वोक्तात् शब्दप्रकरणसंज्ञाभेदात् क्वचित् क्वचिन्नाना असमुच्चिता अपि उक्तोपासना भवन्ति यथा बृहदारण्यके अश्वमेधाङ्गस्याश्वस्योपासना पुरुषसूक्ते च पुरुषमेधाङ्गस्य पुरुषस्योपासना श्रूयते तयोश्चैकलोक्ता उपासना नान्यत्र समुच्चया उक्तिभेदात् । प्रकरणभेदात् अश्वपुरुषह्वपसंज्ञाभेदाच्च एवमन्यत्राप्येत्यर्थः । अङ्गोपासनास्वेव प्रधानफलातिरिक्तफलाभावेन तत्सत्त्वेन च विशेषमाह सूत्रद्वयेन ।

विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ।

अविशिष्टफलत्वात् अविशिष्टफलत्वेन प्रधानफलातिरिक्तफलाभावे सति अङ्गावबद्धोपासनानामनेकासां व्रीहियववद्विकल्पो मन्तव्य इत्यर्थः । स्वतन्त्रफलाभावे हि एकस्यामुपासनायामुक्तायामुपासनान्तराकाङ्क्षा न सम्भवतीति व्रीहियववत् शास्त्रीय एव

५२२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [सू० ५८-५८।४-०।१२।१२

विकल्प इति भावः । अतश्च तथाविधोपासनयोरशा-
स्त्रार्थत्वमिति बोध्यम् । स्वतन्त्रोपासनास्वेव दृष्ट्यावि-
कल्प एव पूर्वं व्याख्यात इति मन्तव्यम् । काम्यास्तु
यथा कामं समुच्चीयेरन् वा पूर्वहेत्वभावात् । काम्या-
स्त्वङ्गावबहोपासनाः कामनानुसारेण समुच्चीयेरन्
वाहीच्छाविकल्पतः कुतः पूर्वहेत्वभावात् पूर्वोक्तस्य
शास्त्रीयविकल्पहेतोरविशिष्टफलत्वस्यामावादित्यर्थः
अकाम्येषु त्वाकाङ्क्षाविरहेणैकोपासनावरुहे ऽङ्गे उपा-
सनान्तरवचनं शास्त्रीयविकल्पं विना न संभवति
काम्येषु फलान्तरसाधनतयोपासनान्तरवचने निरा-
काङ्क्षत्वं नास्तीति भावः । अङ्गावबहोपास-
नासु परं विशेषमाह ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ।

अङ्गेष्विति पुनरुपादानं हेतुगर्भविशेषणतया
सार्थकं अङ्गावबहोपासनेषु यथाश्रयभाव आश्र-
यस्याङ्गः स्वभावानुसारेण भावः सत्ता प्रत्येतव्या । यत्र
यजमाने वा क्रताविति वा अङ्गम् तत्रैवाङ्गावबह-
स्योपासनस्यापि सत्ता भवेत् अङ्गाङ्गिनोः समाना-
श्रयत्वस्यौत्सर्गिकत्वान्न तु उपमानादिनियम इत्यर्थः ।

शिष्टेषु ।

गुरुपरम्परप्रभिसंशयानुशासनाच्चेत्यर्थः । अपि च ।

समाहारात् ।

समाहारशब्देनात्र श्रुतिविरोध एव हेतुत्वेनोप-
न्यस्य समाहारश्च बहूनां पिण्डोक्तस्य वचनं समाहा-
रवाक्यं च यथा छान्दोग्यद्वितीये अमृतत्वं वेदेभ्य
आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्त्वं-
शोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन
आगायातीत्येतानि मनसा ध्यायन्न प्रमंसः स्तुवी-
तेति । अत्र बहूनां ध्यायानामेतानीत्यनेन पिण्डोक्त-
रणात् अत्र च वाक्ये स्तुत्यङ्गभूतस्योपासनस्य स्तुति-
सामानाधिकरण्यमेव श्रूयते ध्यायंस्तुवीतेति अतो न
यजमाननिष्ठत्वनियमः यजमानायेत्युक्तात् यजमा-
नाङ्गेदेनात्मन इत्यनेन ध्यायतः स्तोतुर्निर्द्देशात् । इ-
तस्माद्दोपासनायाम् अङ्गसामानाधिकरण्यं न तु य-
जमानादिनिष्ठत्वनियम इत्याह ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ।

गुणानामङ्गान्तराणां यजमानत्विर्गादिसाधा-
रण्येन अवगात् गुणत्वसाम्येनोपासनस्यापि साधा-
रण्यौचित्यमित्यर्थः । इदं वाक्कावचोपासनस्याङ्गिसा-
मानाधिकरण्यमौत्सर्गिकमेव क्वचिच्च वाक्यवलाद-
न्यथापि भवतीत्याह ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ।

५२४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ६३।६४।६५।६६

क्वचिच्च यथाश्रयभावो न भवत्यपि अत्र हेतुमु-
दाहरणं चोत्तरसूत्रेण वक्ष्यति ननूक्तयुक्तिविरोधात्क-
थमेवं स्यादिति तत्राह तत्सहभावाश्रुतेः । आश्रयस-
हभावे श्रुत्यभावात् । यदि ह्यङ्गीपासनस्याङ्गिसहभावे
विधायिका श्रुतिः स्यात्तदा तद्विरोधो न संभवेत् यु-
क्तिबाधस्तु वक्ष्यमाणश्रुत्या स्वविषये संभवेदेवेत्यर्थः ।
उक्तप्रतिज्ञायां बाधकं निरस्य साधकमाह ।

दर्शनाच्च ।

श्रुतेश्चाश्रयसहभावो न भवत्यपि क्वचित् । सा
च श्रुतिरेवं विह्वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाश्चर्त्वि-
जोऽभिषस्तीत्याद्या अत्र ब्रह्मनिष्ठो विद्याविशेषो य-
जमानात्विगाश्रितयज्ञाङ्गविषयक उक्त इति ।

कुतर्को योमलाकीर्णं श्रीविद्यापदहाटकं ।

विज्ञानानलसंशुद्धं विदुषामस्तुभूषणम् ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते

विज्ञानामृताख्यकृत्नुभाष्ये तृतीयाध्या-

यस्य तृतीयः पादः ।

पूर्वस्मिन् विद्यापादे विद्यायाः पुरुषार्थफलक-
त्वं । यदुक्तं तत्किं स्वातन्त्र्येणापि किं वा कर्मशेषत-
यैवेति विचारणीयं तथा विषयत्वेन विद्यायाः शरी-
रनिर्वाहकाणि गुणरूपाण्यन्तरङ्गाणि पूर्वपादे वि-

चारितानि इदानीं विद्याया बाह्यानि साधनान्यप्य-
वान्तरभेदेनान्तरङ्गबहिरङ्गहृपाणि विचार्याणीत्येत-
दर्थं पादः प्रवर्तते तत्रादौ विद्यायाः स्वातन्त्र्यं सि-
द्धान्तयति ।

पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बाद- रायणः ।

अतः सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति पूर्वपादप्रक्रान्तात्
वेदान्तविहितप्रत्ययात् स्वातन्त्र्येण पूर्वपादोक्तपुरुषार्थ-
गणो भवति न पुनः कर्मशेषतयैव तस्य फलश्रुति-
रर्थवादः कुतः शब्दात् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति त-
रति शोकमात्मविदि”त्यादिश्रुतेरिति बादरायणाचा-
र्य्यो मन्यत इत्यर्थः । विरोधपरिहाराय जैमिनिमत-
मुत्थापयति ।

शेषत्वात्पुरुषार्थवादी यथा ह्यन्ये- ष्विति जैमिनिः ।

जैमिनिस्त्वाचार्य्यं एवं मन्यते शेषत्वात् कर्मशे-
षत्वेन विद्यायां पुरुषार्थवचनं कर्तृत्वोपास्यत्वाभ्यां
ह्यात्मब्रह्मण्यौ कर्माङ्गे ऽतस्तद्विषयकं विज्ञानमपि
ब्रीहिप्रोक्षणादिवदात्मोपास्ययोः संस्काररूपेण क-
र्माङ्गमेव क्षेत्रज्ञशेषवरज्ञानाद्विशुद्धिः परमायता
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि । गतसङ्गस्य मुक्तस्य । ज्ञानाव-

५२६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १।२।१।४।५

स्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत
इत्यादिवाक्येभ्यः अतस्तस्मिन्पुरुषार्थवादः तत्सा-
धनत्ववचनम् । अर्थवादमात्रमिति । शेषं यथान्येष्व-
ङ्गेषु यस्य पर्यामयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकं
शृणोतीत्यादिफलवादस्तद्वदित्यर्थः । अतश्च कर्मैव
विद्याप्रकरणाख्ये ऽपि पुरुषार्थहेतुः ।

आचारदर्शनात् ।

जनको ह वैदेहो बह्वदक्षिणेन यज्ञेनेज इत्यादि-
ना ब्रह्मविदां जनकादीनामपि कर्माचरणदर्शनात्
कर्मशेषो ज्ञानमित्यनुमीयत इत्यर्थः । ननु अङ्गत्वेन
कर्मानुष्ठाने ऽप्याचार उपपद्यत इत्यत आह ।

तत् श्रुतेश्च ।

“यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती”-
त्यादिना विद्यायाः कर्मशेषत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः किं च
विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वपक्षे ऽपि कर्मणो ऽपि तत्पु-
रुषार्थसाधनत्वमस्त्येवेत्याह ।

समन्वारम्भणात् ।

विद्यायाः पुरुषार्थवादः समन्वारम्भणवाक्याद्-
पपादनौयो ऽर्थात्कर्मसाहित्येनेत्यर्थः । समन्वारम्भण-
श्रुतिश्च “तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते” तथा च समु-
च्चयो ऽपि पाश्चिक इति भावः । विद्यां चाविद्यां च य-

स्तद्वे दोभयं सङ्ख्यादिश्रुतेरपीति बोध्यम् । ननु कर्मसु प्रवर्त्तमानस्य नात्मज्ञानावसर इत्यर्थात् । ज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं स्यादित्याशङ्कामपाकुर्वन् हेत्वन्तरमाह ।

तद्वतो विधानात् ।

आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति श्रुत्या समस्तवेदार्थविज्ञानवतो ऽपि कर्मविधानाच्च । विज्ञानस्य कर्मशेषत्वं समुच्चयो वेति नात्र कुत्सर्कावकाश इत्यर्थः ।

नियमाच्च ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविशेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतो ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे । एतद्वै जरामर्थ्यं सत्रं यद्ग्नित्तोत्रं जरया श्लोवास्मान्मृच्यते मृत्युना वेत्यादिनियमादपि विद्यायाः कर्मशेषत्वं तत्समुच्चयो वेत्यर्थः । इदानीमभयोराचार्य्ययो विषयभेदेनाविरोधं कुर्वन् शास्त्रार्थं परिशोधयति ।

अधिकोपदेशात्तु बादराणस्यैव तद्दर्शनात् ।

जैमिन्युक्ताभ्यां कर्माङ्गकर्मसमुच्चितविद्याभ्याम-

५२८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दताख्ये [सू० ६।७।८

धिकायाः स्वतन्त्रविद्याया उपदेशो ऽधिकोपदेशः बा-
दरायणस्यैवाधिकविद्योपदेष्टत्वात् पुनस्तन्मतद्वयमेव
युक्तं भवति कुतो दर्शनात् श्रुतेः मतद्वयस्यैव श्रौतत्वा-
दित्यर्थः । एवकारेण जैमिनिमतस्य स्वतन्त्रविद्यागो-
चरत्वं नास्तीत्युक्तम् । अथ वा एवकारो ऽयोगव्यवच्छेदे
तथा च अधिकोपदेशात् विरोधाभावेन बादरायण-
स्यापि तत् जैमिन्युक्तं सम्मतम् उभयत्रैव श्रुतेरित्यर्थः ।
तथा च विषयभेदाच्चविरोधः तथा हि योगारुरुद्यु-
ञ्जमानयोगाद्ब्रह्मपाधिकारिभेदान्निविधा विद्या भ-
वति कर्माङ्भूता कर्मसमुच्चिता प्रधाना चेति एता
सु चाद्ये विद्याभूमौ परोक्षरूपत्वेनापरोक्षद्वारापुरुषा-
र्थहेतु तृतीया च साक्षादेव तद्देतुः सा हि साक्षात्का-
ररूपा प्रथमं कोमलकण्ठकवदुत्पन्ना अभ्यासेन निष्ठां
प्राप्त्यान्यन्नापेक्षते अस्मिंश्च विभागे प्रमाणां वक्ष्यामः ।
आदौ मतद्वये श्रुतिः प्रदर्शयते तत्र कर्मकाण्डविचार-
प्रवृत्तेन जैमिनिना यदेव विद्याया करोति विद्यां चा-
विद्यां च यस्तद्देतोभयं सहेत्यादिश्रुत्यनुसारत आ-
द्यविद्याद्वयस्यैव स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं निराकृत-
मुक्तं हेतुभिः । बादरायणेन च केवलविद्याविचारप्र-
वृत्तेन तमेव विदित्वो ऽतिमत्युमेति नान्यः पत्या वि-
द्यते ऽयनाय न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके
अमृतत्वमानशुः एतद्वै तत् पूर्वं विद्वांसो ऽग्निहोत्रं
न जुहुवांचक्निर इत्यादिश्रुत्यनुसारतो उत्तरविद्या-
याः स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वमुक्तमिति विषयभेदा-

द्विरोध इति । इदानीमारुरुक्षुत्वादाधिकारित्वयभे-
देन यथोक्तविद्यावैविध्ये प्रमाणमुच्यते यथा वि-
ष्णुपुराणम् ।

कर्मभावात्मिकाह्येका ब्रह्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥

हिरण्यगर्भादिषु च कर्मब्रह्मोभयात्मिकेति अत्र
सनन्दनादीनां योगारूढानां केवला ब्रह्मभावना प्रो-
क्ता देवादीनां चारुरुक्षुणां कर्मभावना विद्यासु शेष-
भूतेति सा पृथक्नोक्ता युञ्जमानादीनां हिरण्यगर्भा-
दीनां च ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चय उक्त इति अत्र च-
र्याकर्हिभावना, देवादीनां प्रोक्ता सा द्विविधा बोध्या ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्मवैदिकम् ।
ब्रह्म वासुत्र वा काण्डं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते ।

इति मनुवाक्यादिति सर्वशास्त्राविरोधः एवमेव यो-
गभूमिभेदेन ज्ञानकर्मानुष्ठानभेदाः, गारुडादावप्युक्तम् ।

आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते ।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मती ॥

इत्यादिना अत्र आरुरुक्षुं युञ्जमानस्य प्रवेशः
आरुरुक्षुर्द्वित्रयस्य लक्षणं चोच्यते तत्र गीतार्था ।

५३० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ८

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्त्रनुषज्जते ।

सर्वसंकल्प संन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥

इति विष्णुपुराणे योगयुक् प्रथमं योगी युञ्ज-
मानो ऽभिधीयत इति आभ्यां वाक्छाभ्यां युञ्जमा-
नयोगारूढयोर्लक्षितत्वादितदुभयभिन्नो योगार्थी पा-
रुक्षुरिति या चान्या ।

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोठाश्मकाञ्चनः ॥

इति गीतायां चतुर्थी यक्ताख्यावस्योक्ता सा न सा-
धनावस्था किं तु जौवन्मुक्तिरूपतया फलावस्थैवेति
विभागः । अन्ये त्विदं मूलमन्यथा व्याचक्षते अधि-
कोपदेशात्कर्माशेषभूतविद्याविषयस्यासंसारिणो ऽक-
र्तुः परमात्मनो वेदान्तेषूपदेशाद्वादरायणस्यैव मतं
सम्यक्श्रुतिषु तद्दर्शनात् समस्तप्रपञ्चबाधेन हि प-
रमात्मोपदेशः श्रुतिषु दृश्यते च विद्या कर्मविरोधी
तथा न कर्मशेषो भवितु मर्हतीति । तन्न । समा-
धिर्नैव सङ्घ कर्मणां विरोधो न तु ज्ञानेन । ज्ञानेन
च सङ्घ कर्माभिमानस्यैव विरोध इत्युक्तत्वात् । पञ्च-
मूल्यां समाधिना च विरोधे निर्गुणात्मविषयत्वम-
प्रयोजकं सगुणब्रह्मप्राणादीनां समाधेरपि कर्मवि-
रोधात् । समाधिना सङ्घ विरोधे ऽपि च व्यूत्यानद-
शायां कर्म सम्भवत्येव बाधश्च पारमार्थिकसत्त्वाभाव-
निश्चयः स च परिणामित्वज्ञानं लयवत्वज्ञानं वा च-

तो न तेन सह व्यावहारिकसत्ताज्ञानजन्यस्य व्यवहारस्य विरोधः । अन्यथा वृत्तिरूपज्ञानतत्फलयोरपि बाधितत्वेन ज्ञानिनामुपदेष्टृत्वाभ्युपगमो ऽपि तेषां न घटत इति । किं च एवं ज्ञान्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुचुभिरित्यादिवाक्येभ्यो निर्गुणात्मज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वमवगम्यते तथा जनकादीनां ज्ञानिनामपि कर्म श्रूयते अन्यथा भिक्षादिकमपि जडभरतादीनां नोपपद्येत अथ वासनाशेषमात्रात् भिक्षादिकं स्यादिति चेद्वैदिककर्मवासनावशात् वैदिककर्मोपपत्तिरपि समाप्तेति नास्ति विरोधो तस्मात् ज्ञानकर्मविरोधो ऽप्रामाणिक इति । इदानीं जैमिन्युक्तहेतूनां वादरायणमते ऽपि क्रमेण साम्यमविरोधं चाह सूत्रैः । तच्च यदुक्तमाचारदर्शनादिति तत्राह ।

तुल्यं तु दर्शनम् ।

विद्यायाः प्राधान्ये ऽप्याचारदर्शनं तुल्यमेव जडभरतदत्तात्रेयवृषभदेवादीनां विद्याप्राधान्यदर्शनात् परमहंसानाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासकभुनिदाघभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अस्मत्प्राचारानुमत्ता उन्मत्तवदाचरन् इत्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः । कर्मणः प्रधानत्वे बाह्यकर्मत्यागस्यानौचित्यादित्यर्थः । ननु तेषां कर्मैव मास्तु एतद्वै तत्पूर्वं विद्वांसो ऽग्निहोत्रं न जुहुवांचक्रिरे इत्यादिश्रुतिप्रामाण्या-

५३२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ६।१०।११।१२

इति कथं विद्यायाः प्राधान्यमित्युच्यत इति चेन्न
तेषामप्यन्तरग्निहोत्रस्य ज्ञानाङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात्
वाह्यकर्मण एव परमहंसादिषु प्रतिषेधस्य वक्ष्यमा-
णत्वादिति । तथा चाधिकारिभेदेनाचारद्वयमुपपा-
दनौयमिति भावः । तत्स्युत्तरिति यदुक्तं तत्राप्याह ।

असार्वत्रिकी ।

यदेव विद्यया करोति तं विद्याकर्मणौ समन्वा-
रभेते इत्यादिका कर्मशेषत्वतस्समुच्चयश्रुतिर्नसर्वभू-
मिकासाधारणौ आत्मक्रोडा आत्मरतिः क्रियावा-
नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इतिविद्याप्रकरणात्प्रश्रुत्या वि-
द्यायां कर्माङ्गकत्वस्याप्यवगमात् । उपदर्शयितव्यइति-
विरोधाच्चेत्यर्थः । नन्वेकस्या एव विद्यायाः कथमङ्गत्वं
वा स्यादित्याशङ्कयामाह ।

विभागः शतवत् ।

यथा शतं दीयतामित्येकवाक्योपात्तस्यैकस्यैव
शतस्य संप्रदानभेदेनानेकधा विभागो भवति तथैव
तरति शोकमात्मविदित्याद्येकवाक्योपात्ताया एक-
ह्रपाया अपि विद्यायाः अधिकारिभेदेन फलभेदेन
चाङ्गत्वप्रधानत्वसमुच्चितत्वविभाग इत्यर्थः । एतेन स-
मन्वारम्भणादिति सूत्रस्य प्रत्युत्तरमपि दत्तम् अधि-
कारिभेदेन समुच्चयस्यापि भावादिति । तद्वतो वि-
धानादिति यदुक्तं तत्राप्याह ।

अध्ययनमात्रवतः ।

विधानादिति जैमिनिसूत्रादनुषज्यते गुरोः स-
काशादर्थैः सह वेदग्रहणमध्ययनं तन्मात्रवतः पुरुष-
स्यैवोदाहृतश्रुत्या कर्मशेषतया विद्याविधानात् । न
द्वत्यन्तमात्रात्काराङ्कुरस्य तन्निष्ठाधिकारिणो योगा-
रूढस्येत्यर्थः । अपरे तु अध्ययनं शब्दमात्रग्रहणं तथा
च वेदान्तशब्दमात्रग्रहणापेत एव कर्मविहितं न तु
तदर्थज्ञानवत् इति सूत्रं व्याचक्षते । तन्न । कर्माङ्गवि-
द्यानामपि ब्रह्मविद्यामध्ये वेदान्तवर्गेषु पठितत्वेन
सम्यक्कर्मिभिः कर्मकाण्डवत्समग्रवेदान्तस्यापि मीमां-
स्यत्वात् । ब्रह्मण्याध्याय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति
य इत्यादिवाक्यैर्विशुद्धजीवब्रह्मविद्ययोरापि कर्माङ्ग-
ताश्रवणेन ब्रह्मकाण्डविचारस्याप्यावश्यकत्वाच्च । यत्तु
ब्रह्मकाण्डविदुषः कर्मतत्त्वशक्तावधमकल्प इति य-
दप्युक्तं नियमाच्चेति तत्राप्याह ।

नाविशेषात् ।

नियताच्चेति नोत्तरं कुतः अविशेषात् विद्यायाः
पुरुषार्थहेतुतामभ्युपगच्छतामस्माकमपि विद्या ग-
तया कर्मनियमाविशेषात् सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रु-
तेरितिवक्ष्यमाणसूत्रादित्यर्थः ।

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ।

५३४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानानन्दतात्प्ये [सू० १३।१४।१५।१६

यद्वा कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजिविशेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतो ऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इत्यादिश्रुतिर्विद्यास्तुत्यर्थमनुमतिरेव यावज्जीवं कर्म करोतु भवान्ताथापि एवं पूर्ववाञ्छोक्तविषयाः श्वर्त्तमाने त्वयि नरे ऽपि न कर्म लिप्यते विद्यासामर्थ्यात् इते । अन्यथा कर्मलेपो नास्तीत्येवं विद्यास्तुतिपरयमनुज्ञाश्रुतिर्न कर्मनियमपरेत्यर्थः । न कर्म लिप्यते नर इति लिङ्गात् । विद्याप्रकरणे कर्मविधानानौचित्याच्च प्रयोजनान्तरसम्भवे नियमविधिपरत्वकल्पने गौरवादागामिसूत्रवक्ष्यमाणहेतुभ्यश्चेति भावः । इतश्च स्तुत्यर्था कर्मनियमश्रुतिर्न नियमविधिरित्याह ।

कामकारेण चैके ।

एके विद्वान्मो मग्वाद्यः कामकारेणैव भोगापवर्गकामनयैत्र कर्म न तु निष्कामानां जीवन्मुक्तानामिति वदन्ति यथा मनुः ।

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगाच्च वैदिकः ॥

इति एवमन्यवाक्यान्यप्युदाहार्याणि एकेषां मते हेतुमाह ।

उपसर्हम् च ।

यतः कर्मोपसर्हमपि एके शाखिन पाहुः एतद्वै सत्यूर्वे विद्वान्मो ऽग्रिहीत्रं न जुहुवाञ्चक्रिर इ-

त्यादिना विद्वान्मो जीवन्मुक्ताः तस्मान्न कर्म नियम-
मविधिरित्यर्थः । अथ वा इदं सूत्रद्वयमित्यं व्याचक्ष ।
णीयं विद्यायाः स्वातन्त्र्य हेतूनाह ।

कामकारेण चैके ।

अपि स एके शाखिनः कामकारेण कर्तुः स्वे-
च्छयैवानियमं परित्यगं कर्मणः प्रतिपादयन्ति
एतद्वन्न वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः कि-
मर्था वयमध्येष्यामहे एतद्वन्न वै तत्पूर्वे विद्वांसो ऽग्नि-
होत्रं न जुहुवांचक्रिर इत्यादिकाः तथा जडभरता-
दयो ऽपि कामकारेणैव कर्मानियमं कृतवन्त इत्यर्थः
तस्मात्स्वतन्त्रापि विद्याऽस्तीति शेषः । ननु जडभर-
तादौनामन्तरग्निहोत्रादिकमस्तीत्युक्तं वक्ष्यते च त-
त्कथं कर्माभाव उच्यत इति चेन्न । तेषामग्नीन्धना-
दाभावेन बाह्यकर्माभास्यैवोक्तत्वात् कर्मणः स्वात-
न्त्र्य समुच्चितत्वे वा विद्याङ्गशमदमाद्यनुरोधेन ब्र-
ह्मकर्माग्नीन्धनादित्यागो न स्यात् शमादिभिः सा-
भ्यादिति एवं सूत्रान्तरे ऽपि उपमर्दं चैके शाखिनो वि-
दधति यच्छेदाद्यनसौ प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञानमात्मनि
महति नियच्छेन्न यच्छेच्छान्त आत्मनि तमकुतः प-
श्यति वीतशोक इत्यादिनेत्यतो ऽपि विद्वैव प्रधानं
पूर्वसूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः ।

उर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ।

५३६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्तराख्ये [सं. १७।१८

उर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु कर्मोपमर्दस्तत्संकोचो
ऽस्ति बाह्ययज्ञाद्यभावात् । कर्मणाः प्राधान्ये वा तत्
सङ्कोचे फलासम्भवादित्यर्थः । ननुर्ध्वरेतस आश्रमाः
कुत्र श्रूयन्ते गृहस्थाश्रमस्यैव वेदेषु श्रवणादिति त-
त्राह शब्दे हीति हि यस्मात्तत्रोर्ध्वरेतसो योगिनो
नैष्ठिकब्रह्मचारीवानप्रस्थसंन्यासिनः तेषां स्त्रीसम्भो-
गाभावेन योगाभ्यासेन च रेतसामस्खलनेनोर्ध्वमेवा-
वस्थानात् । तथाविधाश्रमाः शब्दे वेदे तिष्ठन्ति यथा
व्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति प्रथमः तप-
एव द्वितीयो ब्रह्मचार्य्याचार्य्यकुलवासी तृतीयो यो-
ऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुले ऽवसादयन् सर्व एते पुण्य-
श्लोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृत्वमेति तपः श्रेष्ठे येषु-
पत्रसन्धरण्ये शान्ता विहांसो भैक्ष्यचर्य्या चरन्त ए-
तमेषु प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिषु
वेद एवोर्ध्वरेतसो ऽप्याश्रमाः सन्तीत्यर्थः । तस्माद्दि-
द्यायां स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चा-
पवदति हि ।

व्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिशब्देषु गृहस्थातिरि-
क्ताश्रमाणां परामर्शमनुवादमात्रं जैमिनिराचार्य्यो म-
न्यते न विधिं हि यस्मात् एतेषु चोदनाविधिशब्दो
नास्ति तथा ऽपवदति च श्रुतिराश्रमान्तरं वीरहा

वाग्निमुद्रासयते आचार्याय वि
 माहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेदनीनामुपस
 १) उन्नीत्यादिकपत्त्यर्थः । चाग्रमान्तरानुवादखानि
 तविषय इति भावः ।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ।

बादरायणस्त्वाचार्यः परामर्षमात्रेणाप्यनुष्ठे
 प्रमात्रमान्तरं मन्यते कुतः साम्यश्रुतेः । गार्हस्थ्येन स
 समानत्वेनाग्रमान्तराणां श्रुतेः । तयो धर्मस्त्वान्ना
 १) ससंस्थो ऽमृतत्वमेतौत्वादावित्यर्थः । तथा च गार्ह
 द्यसङ्घपाठेन श्रुतिप्रामाण्येन चाग्रमान्तरविधिर
 भावः ।

वां धारणवत् ।

ौत्वादिवाक्यं स्वत एव वा विधिः अप
 राणास्तदानधिगतत्वात् । धारणवत् धार
 मिधं धारणवत्सुदवेत् उपरि हि देवेभ्य
 त्वत् उपरि धारणस्य परामर्षमात्रेणोपि वि
 तद्वदित्यर्थः । इदं त्ववधिभ्यः । अनेन सूत्रे
 १) विधिनाशप्रगत्यते सर्वविधा च सञ्जादिसु
 १) इति भावः ।

कर्मणां नियतानां च त्यागो नैव

तेषां कर्मफलत्यागः संन्यास इति कथ्यते ॥

इति योगियान्त्वत्क्यादिवाक्यात् किं तु आ-
 श्रमान्तरविधरेवाभ्युपगम्यते बाह्यकर्मत्यागश्चान्तरङ्ग-
 शमादिविरोधेन न्यायप्राप्त एवेति वक्ष्यामः । नन्वेव
 संन्यासाश्रम शब्दार्थः क इति चेत्, प्राजापत्यां निहृ-
 प्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् आत्मन्वग्नीन् समारोष
 ब्राह्मणः प्रवृजेद्गृहादित्यादिमन्वादिवाक्येभ्यो ऽवगतं
 स्वदेहे ऽन्याद्यारोपणपूर्वकं पुत्रादिकुटुम्बाभिमान-
 सत्यलोकादिपर्यन्तकर्मफलकामनात्यागपूर्वकं च गृ-
 हादिभ्यः प्रव्रजनमिति केवलकर्मफलत्यागरूपो गौ-
 णसंन्यासश्च गृहस्थादिसाधारणो गौतमसंन्यासा-
 दावुक्तइति विभाग इति । ननु संन्यासे
 तथापि सो ऽन्वपङ्गवादिहूपकर्मानधिकारि
 वीचितः । अन्यथोक्तानामपवादश्रुतीनां
 तित्चेन्व । जाबालोपनिषदि अथ परिव्राट्
 सुषडो ऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्ष्याणां
 भवति यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सं-
 न्यासं ब्रह्मणाहानुचितं इत्यत्र सामान्यसं-
 वेधाय पश्चात्पृथगेवानधिकारिणां संन्यासा
 च वीरहा वेत्यपवादश्रुतिः सा स्वात्मन्यर-
 न्यथागाह्याविरुद्धैव अत एव गौतम
 इति सिद्धे इति सिद्धे इति सिद्धे इति सिद्धे

शिवदोषो ऽपहृत इति अथ वा तथाविधा श्रुतयो
वृथाकर्मत्यागपरा विष्णुपुराणादिमूलश्रुत्येकवाक्य
त्वात् यथा विष्णुपुराणम् । .

पुम्सां जटाधरणमौढ्यवतां वृथैव ।
मोघाशिनामखिलशीचत्रहिष्कृतानाम् ॥
तोयप्रदानपिष्टपिण्डविवर्जितानाम् ।
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥

वृथा एकाग्रताप्रयोजनं विना मोघाशिनाम् अ
न्तर्थागादिकं विनैव भुञ्जतां गीतायां च ।

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।

अघापुरान्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥

इति ५ इन्द्रियारामो ऽसंयमौत्थर्यः अतो वृथाकर्म
त्यागस्यैव निषिद्धतया आत्मयोगिनो विक्षेपककर्म
भावे ऽप्यक्षतिरुक्ता गीतायां ।

यत्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मदृष्टश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥

इत्युत्तरवाक्येन एतेन जैमिन्युक्तावचोदनापव
दो प्रोक्तस्य वृथाकर्मत्यागपरावेव अन्यथा अग्निहो
त जुहुवाञ्चक्रिर इत्युक्तश्रुतिर्विरोधादिति बोध्यं । वै
मिनेरन्यार्थपरो मर्षवचनं चापाततो गार्हस्थ्यप्रशंसा
मिति । इदानीं संन्यासाश्रमे भिताक्षराधृतानि प्राप्त
शान्तिमहर्ष्येभ्यो एकदण्डो विदग्धो चेति बोधात् ।

१४। ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युताय

चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः ॥

इति चतुर्विंशन्मतं । सुगुहः शिखी वेति गौतमः ।
सुगुहोऽममोऽपरिग्रह इति वशिष्ठः । शिखान्केशान्नि-
वृत्त्य विमुच्यते यज्ञोपवीतमिति काठकः ।

कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।

केशान् यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः ॥

इति बाष्कलः । अथ यज्ञोपवीतमण्डु जुहोति
भुःस्वाहेति अथदण्डमादत्ते सखे मा गोपायेति परि-
शिष्टं कषायी सुगुहस्त्रिदण्डीकमण्डलुपवित्रपादुका
सनकथामात्र इति देवलः । बौधायनस्तु स्त्रीणामपि
संन्यासमाह शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहायश्चर । एका-
रामः प्रव्रजितान्तरेणासहायः संन्यासिनीभिस्त्रि-
भिश्च स्त्रीणां चैक इत्यनेन । एतानि मितान्तराष्ट-
तवाक्यानि एवं ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ।

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥

समासेनैव कौन्तेय निष्ठाज्ञानस्य या परा ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ।

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥

आत्मज्ञाने शमे च स्युद्धेदाभ्यासे च यत्नवान्

इत्यादीनि च गीतामन्वादिवाक्याण्यपि संन-

सप्रतिपादकानि द्रष्टव्यानि संन्यासेन फलसंन्या-
सेन पूर्वोक्तेन नैष्कर्म्यसिद्धिं समाध्यवस्थायोग्यतां ध्या-
नभिच्युतामिति यावदिति । ध्यानभिच्युत्त परमहंस
इत्युक्तो यथा विष्णुधर्मे ।

चतुर्विधा भिच्यवः स्युः कुटीचकबहूदकौ ।

हंसः परमहंसश्च श्रेयांश्चैषां यथोत्तरम् ॥

इत्यादिना कुटीचकादित्रयाणां विशेषमुक्त्वाह

आत्मनिष्ठः स्वसंसक्तः त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

चतुर्थो ऽयं महानिष्ठां ध्यानभिच्युरुदाहृतः ॥

इति । एवं कूर्मपुराणादिष्वपि चतुर्विधं संन्या-
समुक्त्वा परमहंससंन्यासो ध्यानमात्रसाधनो विदुषां-
मेवाक्तः । अतो ज्ञाननिष्ठार्थं कीमलकण्ठकवदुत्पन्नसा-
क्षात्कारस्यैव परमहंससंन्यासाधिकारो न तु विविदि-
षोरिति विविदिषयो परमहंसाश्रमो न शास्त्रार्थ-
शब्दि च विविदिषाशब्देन ज्ञाननिष्ठेच्छोच्यते तदा
तु विविदिषोरप्ययं संन्यास इष्यत एवेति बोध्यं ।

**स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना-
पूर्वत्वात् ।**

ननु प्रव्रजन्तीतिवाक्यम् एतमेवं प्रव्राजिनो लोक-
सिद्धयन्त इत्युपादानात् लोकस्तुतिमात्रंस्तुतिपरत-
त्वात् । अत्रापि प्रव्रजन्तीत्यनुवादकप्रत्ययस्य ।

४८ नमो भगवते वासुदेवाय विज्ञानावताप्य

धित्व कल्पनायां गौरवात् उपरिधारणावचनस्य च प्र-
योजनान्तराभावाद्द्विधिपरत्वं तदाश्रयस्य कल्पयत इति
चेन्न । अपूर्वत्वात् प्रवृज्यायां प्रमाणान्तरानधिम-
तत्वेन सुख्यर्थमप्यनुवादासम्भवादित्यर्थः । ननु य-
थोक्तलोकरागज्याया उच्छास्त्रप्रवृज्याया अनुवा-
स्यात्तत्राह ।

भावशब्दाच्च ।

भावो विधिजाबालादौ साक्षादेव विधिश्रवणा-
च्चेत्यर्थः । सा च जाबालश्रुतिः ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृहो-
भवेत् गृहाहनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि चेतरेथा ब्रह्मच-
र्य्यादेव प्रव्रजेत् गृहाहा वनाद्वेति एवं मन्वादिश्रु-
तमिता अपि विधिश्रुतयो बोध्याः ।

**पारिप्लवार्था इति चेन्न वि-
तत्वात् ।**

पारिप्लवो वागरात्रिष्व्याख्यमाख्यान-
लवमाचक्षीतेति श्रुतेः । सूत्रे च पारिप्लव-
रित्वाच्चक्षणाकर्मणि लक्षितः तथा चायम्
पारिप्लवार्थाः पारिप्लवकर्मशेषा एव सर्व-
त्रेयो ब्राह्मणादीनामाख्यानानां परि-
समर्थकतया तत्रत्यविज्ञानामपि तच्छे-
दितत्वात् पारिप्ल-

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजौ स्वाराज्यमधिगच्छति ॥

इत्येनेनात्मयागसमुच्चितं ज्ञानमुक्तम् आत्मनि
स्वदेहे सर्वान्देवान् यजतौत्यात्मयाजौ स्वशरीरे सर्व-
देवारीपञ्चोक्तो मनुयाञ्जवत्कप्राभ्याम् ।

सर्वमात्मनि सम्पश्येत्सञ्चासच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्येत्ताधर्मं कुरुते मतिम् ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥

खं सन्निवेशयेत् तेषु चेष्टनस्पर्शने ऽनिल

क्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहे योगं च मूर्तिषु ॥

मनसीन्दुर्दृशः श्रोत्रे कान्ते विष्णु वले ऽरं ।

वान्यग्निमित्तसुत्वर्गे प्रजने च प्रजापति

प्रशासिनारं सर्वेषामग्नीयांसमणोरपि

रुक्माभं स्वप्रधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ।

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणामपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चमिव्याप्यमूर्तिभिः ।

जन्मदृद्धिन्नयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ।

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदमित्यनेन ॥

ननु स्वशरीरे ऽग्न्याद्यो देवास्तिष्ठन्त्येव तेषामा-

५४६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्तरेण [सू० २७

रोपणं किमर्थं श्रुत्यादिभिरुच्यते लोकानीनुदरान्मौ
समारोपयेदित्यादिना खं सन्निवेशयेत् खिध्रित्यादिना
चेति चेन्न । बाह्ये वासनात्यागदोषपरिहारार्थत्वात्
बाह्यानामध्यन्तरारोपणं हि समष्टिव्यष्टिभेदेन बा-
ह्याभ्यन्तरुभययाग एव स्यादिति । यत्तु अत एव चा-
ग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण मोक्षाख्ये फले सर्वकर्मा-
पेक्षा प्रतिषिद्धा अनेन सूत्रेण विद्यायाः स्वोत्पत्तौ
विविदिषामावहारा सर्वकर्मापेक्षोच्यत इत्यविरोध
इति प्रलपनं तन्न ।

ब्रह्माभ्यन्तरं चेति द्विविधं मुक्तिसाधनम् ।

बाह्यं बहिः क्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः ॥

अभ्यन्तरं च मनसा विश्वनुष्ठानमात्मनि

तत्रान्यतमं कुर्यान्नित्यं कर्म यथा विधि

अग्निना ज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणं

नहर्गाश्रमप्राप्तं कर्त्तव्यं कर्म सुक्तये ॥

इति वसिष्ठादिवाक्यैर्ज्ञानोत्तरमपि कर्मणि
नेन फलनिष्पत्त्यर्थमपि विद्यायाः कर्मापेक्षावग-
उक्तविभागे प्रमाणाभावाच्च । तथा सङ्कारित्वेने-
गामिसूत्रविरोधाच्च । किं चैवं सति पूर्वसूत्रे का-
पेक्षेत्येवोच्येत तथोत्तराध्याये अग्निहोत्वादि तु
त्कार्यायैवेति सूत्रे कार्य्यपदमपि व्यर्थं स्यात् त-
दित्युक्त्यैव ज्ञानहेतुत्वलाभसम्भवादिति । एतच्च
सूत्राणां विस्तरेण दूषितमिति दिक् । ननु या

विद्यायाः सहकार्यङ्गकर्म तदा कथं बाह्यकर्म त्व
क्तव्यं तत्राह ।

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि त-
द्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेय-
त्वात् ।

यद्यपि विद्यायां यज्ञाद्यपेक्षास्ति तथापि विद्या-
भ्यासी यज्ञाङ्गभूताग्न्यादिपरित्यागेनापि शमदमा-
द्युपेतः । एव स्यात्कुतस्तद्विधेस्तदङ्गत्वात् तस्मादेवं
विशान्तो दान्त उपरतस्त्रित्तुः समाहितो भूत्वा-
न्येवात्मानं पश्येदिति शमादिविधेः शमादीनां वि-
द्याङ्गत्वात् । नन्वग्न्यादीनां शमादीनां च विद्याङ्ग-
त्वाविशेषात्कथं शमाद्यनुरोधेनाग्न्यादीनामेव त्यागो
न पुनर्वैपरीत्यमिति तत्राह । तेषामवश्यानुष्ठेयत्वा-
दिति । एकाग्रतायामन्तरङ्गत्वेन शमादीनामवश्या-
नुष्ठेयतया तदनुरोधेन विक्षेपकस्याङ्गाङ्गभूतस्या-
ग्न्यादेरेव त्यागो न शमादीनामित्यर्थः । गुणलोपो न
गुणिन इति चात्र न्यायो मूलमिति भावः । स्वकीय-
ज्ञानपानाहारादिषु चात्मयागः कर्तव्य एव विक्षेप-
दोषाभावादावश्यकत्वाच्च । तथा च गौतमीयतन्त्रे ।

केवलं सततं श्रीमच्चरणाम्भोजभाजिनाम् ।

संन्यासिनां मुमुक्षूणां मानसः कथितो विधिः ।

५४= ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० २८

इति एतेन मानसोपचारैरौश्वरपूजा यतीनां च-
तुर्विधानामप्यस्तीति मन्तव्यम् । कर्मत्यागस्त्वहं न क-
र्त्तेति चिन्तनमेव नैव किं चित्करोमीति युक्तो मन्येत
तत्त्ववित् कुर्यात्कर्मसन्न्यासाचिन्तनमिति गीता-
योगियाज्ञवल्कादिभ्य इति बोध्यम् । यत्तु सर्वकर्माणि
बाह्याभ्यन्तराण्यविशेषण संन्यस्य सर्वथैव त्यक्त्वा
श्रवणं कुर्यादित्याधुनिका विधिं कल्पयन्ति तत्प-
ञ्चसूत्र्यामतिविस्तरेण निराकृतम् । तस्मात्कोमलक-
ण्ठकन्यायनात्यन्तज्ञानेनैव विरक्तेन सुसुद्धुणा योगा-
रूढेन ज्ञाननिष्ठायं शमदमादिरक्षायै विक्षेपकारिण
कर्माङ्गानि न्यायतः परित्यज्य समाधिना परवैरा-
ग्यपर्यन्तआत्मसाक्षात्कारः कर्तव्य इत्येव शास्त्रार्थः न
पुन रक्तेनायोगारूढेन वा कर्माणि त्याज्यानि इथा
कर्मत्यागे पातित्यात् । तेन चापरवैराग्ये सति विद-
गडसन्न्यास एव कर्तव्यः स चाश्रममात्रमिति । त-
देवं विद्यां यानि सन्न्यासाग्न्यादित्यागयज्ञादीनि
शमदमादीनि च विचारितानि इदानीं योगिनां दे-
हधारणाय भिक्षा विचार्यते ।

सर्वान्नानुमतिः प्राणाल्यये तद्दर्शनात्

“न ह वा एवं विदि किंच नानन्नं भवति न ह वा
अस्थानन्नं अर्घ्वं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं भवति प्र-
पाकेष्वपि भुञ्जानो धानेनैव तु लिप्यते” इत्यादिशु-

तिस्मृत्योर्योगिनां या सर्वान्नानुमतिः सा प्राणात्य-
य एव योगाभ्यासासामर्थ्यकाल एव प्रत्येतव्या । न तु
शक्तिकाले । कुतः तद्दर्शनात् । मटचीहतेषु कुरुष्वित्या-
दिशान्दोग्ये दुर्भिक्षोपद्रवाच्चाक्रायणस्य प्राणात्ययद-
शायामेवं हस्तिपकोच्छिष्टकुल्माषभक्षणश्रवणात् सु-
लभत्वेन च तस्यैव हस्तिपकोच्छिष्टजलाभक्षणं वेत्यर्थः ।

अवाधाच्च ।

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।
स तिलरुभे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इत्यादिवाक्यानां
शक्तिमत्त्वे बाधायोगान्चेत्यर्थः शक्ताशक्तभेदेन वा-
क्यद्वयोपपत्तिरिति भावः ।

अपि च स्मर्यते ।

स्मर्यते ऽपि च सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यय एव
विद्वद्विद्वत्साधारण्येन यथा ।

जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाग्भसा ॥

इत्यादिभिरित्यर्थः । नन्वेवं श्लुपाकेष्वपि सु-
स्नानो ध्यानी नैव तु लिप्यत इत्यादिवाक्ये ध्यानी-
त्यादिविशेषणं व्यर्थं प्राणात्यये सर्वेषामेव दोषाभावा-
दिति चेन्न । ध्यानीत्यादिविशेषणानां योगिनः प्रा-
णात्ययवत् । वाच्यानवधानादिनिमित्तकस्य दुर्भोज-

५५० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृतारख्ये [सू० ३५३०३१३२

नस्यापि पापाजनकत्वप्रतिपादनेन साकल्यात् तथा हि लिङ्गं ।

नास्ति विद्याविशुद्धानां प्रायश्चित्तादिकल्पना ।

विशुद्धा विद्यया सर्वे ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥

इति अयोगिनां तु प्राणात्ययेऽपि उद्योगाभावानवधानादिनिमित्तकदुर्भोजनात् पापं भवत्येव अयोगिनामनुद्योगे पापश्रवणात् अज्ञानकृतपापानामपि प्रायश्चित्तश्रवणाच्चेति ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ।

कामकारप्रतिषेधे शब्दः श्रुतिरप्यस्ति यथा कठानां विद्याप्रकरणे तस्माद्ब्राह्मणो सुरां न पिबेदिति विद्याया अङ्गान्तरं विचार्यते ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।

सद्द्याश्रमैर्विजिज्ञास्य इत्यादिभिर्विद्यासाधनतया विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि विद्यायाऽपेक्ष्यत इति शेषः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरितिसञ्ज्ञेयाश्रमविशेषाद्यन्वितसामान्यकर्माण्यनित्यानि वा विचारितानि इत्यपौनरुक्त्यन्वमकर्माणि च मन्वादिषु द्रष्टव्यानि । ननु विद्याया यदाश्रमकर्मापेक्षणं यज्ञाद्यपेक्षणं चोक्तं एतत्किं स्वनिष्पत्त्यर्थमेव उक्तं मोक्षफलार्थमपीति संशये निर्णीयते ।

सहकारित्वेन च ।

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

कषा० कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो विद्यया स्वनिष्पत्त्यर्थं कर्मापेक्षते किं तु सहकारित्वेन च स्वफलोपकार्यङ्गतया चाप-
च्यते विद्यां चाविद्यां च यस्तं वेदीभयं सह ।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां लभ्यते परमं पदम् ॥

इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः । फलं प्रति च क-
र्मणा मुपकारविशेषं स्वयं तृतीयसूत्रेण वक्ष्यति ।
आधुनिकास्तु सहकारित्वेन चेत्यस्य स्वकारणत्वेन
चेत्यर्थः तथा च यज्ञादीनि विद्योत्पत्तावैव का-
रणानि नतु मोक्षे ऽपि न कर्मणा न प्रजया न
धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानश्रित्यादिवाक्यैर्मोक्षस्य
कर्मजन्यताप्रतिषेधादित्याहुः तन्न । परमर्षिसूत्रे त्व-
त्कल्पितसिद्धान्तानुसारेण सहकारिशब्दस्य स्वकारणे
लक्षणानौचित्यात् चकारवैयर्थ्याच्च । फलवत्सन्नि-
धावफलं तदङ्गमित्यङ्गलक्षणादङ्गभूतस्य कर्मणो मो-
क्षफलप्रतिषेधश्चोपकारकत्वे ऽप्यविरुद्ध एवेति । स्वो-
त्पत्तये स्वफलाय च विद्यया अवश्यम् कर्मापेक्षत इ-
त्युक्तं तत्र किं विदुषां योगिनां त एव श्रुतिस्मृतिप्र-
सिद्धाश्चत्वार आश्रमाः उत यच्छम आश्रमो ऽस्ति यो-

५५२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३३।३४

गिनामिति संशयः तत्र अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं
प्रोवाच सम्यगृषिसङ्गुष्टम् अविमुक्तमाश्रितो भवत्य-
त्याश्रमीत्यादिश्रुतिभ्यो योगाश्रमो ऽतिरिक्त इति पू-
र्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ।

सर्वथा योगे ऽयोगे वा त एव प्रसिद्धाश्चत्वार
एवाश्रमाः प्रत्येतव्याः कुत उभयलिङ्गात् । श्रुतिलि-
ङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतौ हि तयो धर्मस्कन्धा इ-
त्यादिनाश्रमव्यमुक्त्वा पश्चाच्चतुर्थं उक्तो ब्रह्मसंस्थो
ऽस्मत्त्वमेतौति ब्रह्मसंस्थश्च योगीति योगिनश्चतुर्थ-
एवाश्रमो ऽनुमीयते मन्वादिस्मृतौ चाश्रमचतुष्क-
स्यैव कथनात् पञ्चमो नोपपद्यत इति वचनाच्च । यो-
गिनामध्ये त एवाश्रमा इत्युक्तीयत इत्यर्थः । कष्टत-
श्चैतदुक्तं कूर्मपुराणे ऋषय ऊचुः ।

भगवन्द्वावताविज्ञ हि रग्याक्षनिषूदन ।

चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगिनां तु क उच्यते ॥

कूर्म उवाच ॥

सर्वकर्माणि मन्यस्य समाधिमचलं स्थितः ।

य आस्ते निश्चला योगी समाधिमचलं स्थितः ॥

आसीन पञ्चम इति अतो योगिनां चतुर्थ
एवाश्रमो निर्णीयते योगाश्रमे चात्याश्रमशब्दो ना-
तिरिक्ताश्रमाभिप्रायेण प्रयुज्यते किं त्वतिशयिता-

श्रमाभिप्रायेणैव योगाश्रमस्य परमहंसस्य सर्वाश्र-
मश्रेष्ठत्वात् । अथ योगिनां परमहंसानां को ऽयं
मार्ग इत्यादिश्रुतेरपि परमहंसरूपाः सन्न्यासिन
एव योगिनो नातिरिक्ता इति सहकारित्वेन चेत्युक्तं
तत्राह केनोपकारेण मोक्षे विद्यामुपकरोति कर्मत्या-
काङ्क्षायामाह ।

अनभिभवं च दर्शयति ।

कर्मणामुपकारं च विघ्नानभिभवं श्रुतिर्दृशयति
“एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देदीभयं सह अविद्यया मृत्युं
तौर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत” इत्यादिरित्यर्थः न नश्यति
विघ्नविहृतो न भवति अविद्यया कर्मणा मृत्युं
पुरुषार्थघातकं विघ्नं तौर्त्वा विद्यया मोक्षं प्राप्नो-
तीति श्रुत्यर्थः । ननूत्पन्नज्ञाननिष्ठस्य कौटुशः प्रति-
बन्धः कर्मणा परिक्लियत इति चित् नित्यकर्माकर-
णजप्रत्यवायेन मिथ्याज्ञानवासनाक्षये प्रारब्धभोग-
समाप्त्यादौ च प्रतिबन्धो नित्यकर्मणा परिक्लियते त-
त्प्रतिबन्धकप्रत्यवायानुत्पादात् । न च ज्ञानिनां प्रत्य-
वायः कथं स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानिनामपि वृथा
स्वाच्छब्दात् प्रत्यवायोत्पत्तेः कर्मविध्यनुमेयत्वात् ।

यः शास्त्रविधिभ्रष्टसृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न पराम गतिम् ॥

५५४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानान्तराख्ये [स० ३५।३६।३७।३८

यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।

छलजात्यादिभिर्जज्ञात् स महापातकी भवेत् ॥

इत्यादिवाक्येभ्यश्चेति । इदानीमनाश्रमाणां वि-
धुरादीनां विद्यायामधिकारा ऽस्ति न वेति वि-
चार्यते ।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ।

अन्तरा आश्रमयोरन्तरालवर्तिनां विधुरादीना-
मपि तु तद्विज्ञानं मन्तव्यं कुतः दृष्टेः रैकवाचकवोप्र-
भृतीनामनाश्रमिणामपि विद्याभ्यासदर्शनादित्यर्थः ।

अपि च स्मर्यते ।

स तसृष्टज्य देहं खं धारयन् ब्रह्म केवलम् ।

आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥

इमं धर्मं समास्थाय ऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः स्ते ऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानो ऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

इत्यनुगीतादौ देवादशक्त्या वा सर्वथा आश्र-
मधर्मादिराहित्येन वर्तमानस्याप्यैकात्मविद्या स्मर्यते
ऽपीत्यर्थः । आश्रमधर्मकर्त्तव्यस्थोपकारस्य चान्यत
एव सम्भव इत्यह ।

विशेषानुग्रहश्च ।

स्मर्यत इत्यनुमीयते । विधुरादीनामपि तीर्थसे-
वाजपादिभिर्विशेषधर्मैर्विद्याया अनुग्रहश्च उपकार
प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपस्मर्यत इत्यर्थः ।

अकर्तुमसमर्थश्च जुहोति यजति क्रियाः ।

स्नानध्यानजपैर्होमैरात्मानं पावयेद्बुधः ॥

जयेनैव तु संसिद्ध्येद्वाह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मौनो ब्राह्मण उच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति भावः । होमैरात्मयोगैः मै-
त्री ऽहिंसक इति । तच्चाद्विधुरादिभिः स्वधर्मवर-
णाक्षमैरपि यथाशक्ति स्नानजपनमस्कारभगवन्नाम-
ग्रहणादिधर्मैर्विशेषानुग्रहीताविद्या ऽनुष्ठेया गुण-
लोपो न गुणिन इति न्यथादिति सिद्धम् । वस्तुतस्तु
यथाश्रुत एव सूत्रास्थायमर्थः । अन्तरालवर्तिष्वपि
परमेश्वरस्य विशेषानुग्रहो ऽतिशयानुग्रहो ऽपि स्म-
र्यते भक्त्यावेशात् यथा ।

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः ।

प्रीयन्ताय सुकुन्दस्य न श्रुतं न बहुज्ञता ॥

प्रीयते ऽमलया भक्त्या हस्तिन्यद्विडम्बनम् ।

पुनाति भगवद्भक्तश्चाण्डालो ऽपि यदृच्छया ॥

अपि चेत्स दुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरैव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स इति

५५६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ३६।४०

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ।

अतो ऽन्तरालवर्तित्वादितरत् आश्रमित्वं तु ज्या-
यो मुख्यकल्पः लिङ्गाच्च आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रि-
यावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः ।

अत्र हि क्रियावत्वस्योत्कृष्टत्ववचनात्तदुपयोग्या-
श्रमरूपो ऽप्युत्कर्षो ऽनुमीयत इति अर्थत इति च
शब्देन समुच्चीयते सा च स्मृतिः ।

सन्त्यासः कर्मयोगश्च निश्चयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसन्त्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेदिति ॥

इदानीमिदं विचार्यते अधराश्रमं गतस्य पूर्व-
धर्मचिकीर्षादिना तत्पूर्वाश्रमगमनमस्ति न वेति त-
च्चादौ स्वमतमाह ।

तद्भूतस्य नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ।

तदाश्रमीभूतस्यातद्भावो ऽर्थात्तत्पूर्वाश्रमिभावो
नास्ति कुतः जैमिनेरप्यङ्गीकृतेभ्यो नियमात्तद्रूपाभा-
वेभ्यो हेतुभ्यः तत्र नियमः परण्यमियात्ततो न पु-
नरियादित्यादिश्रुत्युक्तः । अतद्रूपं चातद्रूपणमवरोडा
कथनमिति यावत् । अभावश्च शिष्टाचारस्येति एते-

भ्यो हेतुभ्यो ऽधराश्रमात् त्यक्ताश्रमावरोहो नास्तीत्य-
थः । तेषां प्रायश्चित्तानन्तरमथवरोहो नास्ति प्राय-
श्चित्तस्यैवाभावादित्याह ।

न चाधिकारिकमपि यजनानुमा- नात्तदयोगात् ।

पूर्वमीमांसायां अधिकारलक्षणो षष्ठाध्याये प्रो-
क्तमाधिकारिकमवकीर्णप्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिका-
देर्न भवति । कुतः पतनानुमानात् । अत्यन्तपतनस्मर-
णेन तदयोगात् यथा ।

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते मतः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा ॥

इत्यादिरित्यर्थः । एके तु प्रायश्चित्तस्य भावमा-
हुरित्याह ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमश्नव- त्तदुक्तम् ।

एके तु उपपूर्वं पातकमुपपातकमत्र मन्यन्ते अतो
ऽश्नवन्मधुमासांदन इवावापि प्रायश्चित्तस्य भाव-
माहः कामतो महापातकस्यैव हि मरणान्तं प्राय-
श्चित्तं नोपपातकेष्विति । तदुक्तमिति प्रायश्चित्तं च
तैरुक्तं स्मृतिषु यथा वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं हा-
दथरात्रं चरित्वा महाकृच्छ्रं वर्द्धयेत् भिक्षुर्वानप्रस्थ-

५५८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्ये [सू. ४१४२१४३४४]

वत्सोमवृद्धिर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्चेति । एवं च सति
धर्मप्रयोजनं विना वृथातद्भूतस्यातद्भावे प्रायश्चित्ता-
भाववचनमिति विवेक्तव्यम् ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ।

आश्रमभ्रष्टाः कृतप्रायश्चित्ता अकृतप्रायश्चित्ता
वा उभयथापि शिष्टैर्व्यवहारेषु बहिःकार्या एव कुतः
स्मृतेः ।

आहूटपतितं विप्रं मण्डलाच्च बहिष्कृतम् ।

उद्धृष्टं कृमिदष्टं च स्पृष्टा चान्द्रायणां चरेदिति ॥

तथा आचाराच्च विवाहयज्ञादिषु तेषामव्यव-
हार्यत्वे शिष्टाचाराच्चेत्यर्थः । इदानीमिदं विचार्यते
किं ब्रह्मविद्यास्वयमेव कर्त्तव्येति नियमः उत धना-
दिना ऋतिहारापीति ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ।

स्वामिनो यजमानस्यैव विद्यायां कर्त्तृत्वं कुतः
तस्यैव फलश्रुतेः य एवं वेदेति फलश्रुतेः फलसा-
मानाधिकरणस्यैवावगमादित्यर्थः । अयं च विचारो
ऽदृष्टद्वारा फलात्यक्तौ बोध्यः । अविद्यानिर्वात्तद्वारा
भोक्तृजनने च संशय एव नास्ति तत्त्वज्ञानमिध्याज्ञान-
निवृत्त्योः सामानाधिकरण्येनैव हेतुमद्भावस्य लोक-
सिद्धत्वादिति । आधुनिकास्तु कर्माङ्गविद्याविषयमेव

मधिकरणं न तु ब्रह्मविद्याविषयमिति तन्न । अ-
षु यथाश्रमभाव इति पूर्वपाद एवास्यार्थस्य मौ-
सितत्वात् ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि
परिक्रीयते ।

ऋत्विजो ऽपि कर्म ब्रह्मविद्या भवतीत्यौडुलोमि-
राचार्यो मन्यते हि यस्मात्तस्मै फलाय ऋत्विक्कर्म-
कविज्ञानं यजमानेन परिक्रीयते धनादिभिरिति
षतो न फलवैय्यधिकरण्यं विद्यायाः धनेन विद्यायाः
क्रीतत्वादित्यर्थः ।

श्रुतेश्च ।

विद्याया ऋत्विग्निष्ठाया यजमानफलदातृत्व
श्रवणाच्च । एवं विदुद्गाता आत्मने वा यजमानाय वा
यं कामं कामयते तमागायतीत्यादौ तत्र च ब्रह्मवि-
द्यात्वं वा ऽन्यविद्यात्वं वा न प्रयोजकमित्यर्थः । इदा-
नीमिदं विचार्यते किं चतुर्थाश्रम एव ब्रह्मविद्याधि-
कारो ऽथ वा गृहस्थादिष्वपीति तत्र एतमेव प्रब्रा-
जिनो लोकमिति श्रुतेः । प्रब्राजिनामेवाधिकारः तत्र
च संन्यासाश्रमे कथं ऋत्विक् संभवेदिति पूर्वपक्षे
सिद्धान्तमाह ।

यथा ह्यान्दोग्योपनिषत्समाप्ती अभिसमाहृत्य कु-
टुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्
विदधादात्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्याहिंसन् स-
न्भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुर्ष-
मक्षालोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते इति ता-
मिमामाशङ्का परिहरति ।

कृत्स्नभावात्तु गृहीणोपसंहारः ।

कृत्स्नस्यैव चातुराश्रम्यधर्मस्य प्रायशो गृहस्था-
श्रमे भावात् सत्त्वादेव केवलगृहीणोपसंहारः कृतः
सर्वाश्रमोपलक्षणातया न तु आश्रमान्तराधिकारप्र-
तिषेधार्थमित्यर्थः । नन्वेवमपि गृहस्थसन्नर्वासनोर-
पि विद्यायामधिकारो लभ्यते इतराश्रमाधिकारे किं
प्रमाणमित्याशङ्काह ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।

मौनवत्सन्न्यासाश्रमस्येव इतरेषामप्याश्रमाणां
विद्यासंबन्धो ऽस्ति कुत उपदेशात् ।

ब्रह्मदानेवमुच्यन्ते यत्र तत्राश्रमे रताः ।

इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः । विद्याया अङ्गान्तरमाह ।

यानाविष्कुर्वन्नन्वयात् ।

आत्मनः सिद्धादिकं योगाभ्यासं यानाविष्कुर्वन्

१२२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाच्छास्त्रे [१०]
 लोकेभ्यो ऽप्रकाशयन् योगी लिङ्गे त कुतो चन्वसात्
 चन्वयश्चसङ्गात् सिद्धादिप्रकाशने हि समाधिविधुस्य
 लोकांनुगमनस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः ।

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ।
 अन्ववज्जडवच्चापि मूकवच्च मर्ही चरेत् ॥
 जना यथावमन्येरन्*) पञ्चेपुत्वेव सङ्गतिः ।

इति अविष्कारादिना प्रतिबन्धे तु भरतादिव-
 न्नेहिको विद्यापरिपाक इत्याह ।

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ।

प्रस्तुतं बलवतो बलवत् प्रतिबन्धाभाव एवैहिक-
 तत् पर्यवसायिविज्ञानं भवति कुतो दर्शनात् भ-
 रतादीनां हरियादिसङ्गप्रतिबन्धेनैहिकज्ञाननिष्ठा-
 भावदर्शनादित्यर्थः । प्रतिबन्धाच्च व्याध्यादयश्चित्तवि-
 क्षेपकाः पातञ्जलि सूक्त्यां परिगणिताः ।

**एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाव-
 धृतेस्तदवस्थावधृतेः ।**

एवं च ज्ञानास्यामेव क्रियमाणे ऽप्येहिकस्य मुक्ति-
 फलस्य नियमो नास्ति कुतः तदवस्थावधृतेः यत्र
 सर्वं प्रमृच्यन्ते कामां वै ऽस्य हृदि स्थिताः ॥ अ-
 मर्थां मुतो भवत्यत्र ब्रह्मा समञ्जत इत्यादिश्रुतिः ।

तस्यैव मोक्षहेतुज्ञानावस्थात्वावधारणात् तथा
मोक्षहेतुज्ञानावस्थायाः स्मृतिष्वप्यवधृतत्वात् ।

योगयुक् प्रथमं योगी बुध्नुमानो ऽभिधीयते ।

विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् ॥

यद्यन्तरायदोषेण दृश्यते नास्य मानसम् ।

जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥

विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि ।

प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म च योऽचिरात् ॥

इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः । समाधिनिष्पत्तिश्च संप्रज्ञाता-
वस्थैकेन जन्मना न भवतीति नियमो ऽस्ति अत उत्प-
न्नज्ञानेनापि वक्ष्यमाणादसकृदादृष्टिप्रायशान्ता वि-
द्यायाः कर्तव्येति सूत्रस्यास्य तात्पर्यार्थः । नचैवमैहिक-
कर्मोच्चावश्यंभावे कस्यापि विश्वासी न स्यादिति वाच्य-
म् । असंप्रज्ञातसमाधिनेकमुक्तिनिर्णयसंभवात् । कि-
ञ्च फलावश्यं भावनिश्चयो ज्ञानोत्पत्त्यैव जायते तत्रैहिक-
कत्वनिर्णयाभावे ऽपि न क्षतिः अत एवैहिकत्वनि-
र्णयाभावेनामरणादसकृदादृष्टिः कर्तव्या मोक्षविल-
म्बन सर्वैरेवेति तदवस्थावधृतेरिति द्विः पाठोऽध्या-
यपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते वि-

ज्ञानामृताख्यकृजुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः प्रादः ।

श्रीः इदानीं चतुर्थाध्यायेन विद्यानिष्पत्तेरत्यन्त-
 तरङ्गं साधनमभ्यासं विद्याया आकारं च संक्षेपेणो-
 क्त्वा इति विस्तरेण विद्याफलं मोक्षद्वयमैहिकक्रमस-
 क्तिरूपं विचारणीयं तत्रापि ऐहिकमुक्तिर्विशेषतो
 विचार्यते विद्यापादे त्वसामान्यत एव विद्या तत्फल-
 चोक्तमिति न पौनरुक्त्यम् ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।

यतः पूर्वपादशेषे ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धकमि-
 त्युक्तमतो विद्याया असकृदावृत्तिः कर्त्तव्या ऽसंप्रज्ञात-
 समाधिपर्यन्तं यथा विज्ञेन नाभिभूयते तत्र प्रमा-
 णमाह उपदेशादिति तद्विष्णोर्वेदं सदा पश्यन्ति सू-
 रयः एतत् क्षेत्रं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदि-
 तय्यं हि किं चित् तमेवैकं जानथ आत्मानं तमे-
 धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ योगी युञ्जी-
 सततमात्मानं रहसि स्थित इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य-
 सतताभ्यासोपदेशादित्यर्थः । आवृत्तेश्च विघ्नोत्सारक-
 पातञ्जले सूत्रितं तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासमेकत-
 त्त्वाभ्यास इति तत्प्रतिषेधो व्याध्याशुन्तरायनिवृत्ति-
 माहण्डेयपुराणे चोक्तं पातितः श्रवणे दैवो न्मभाव-
 र्त्ती योगी तस्मान्मनोमयं चिन्तयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा
 तत्प्रवणं मन इत्यादिना ।

लिङ्गाच्च ।

लिङ्गादपि योगरूपात्मक्यावृत्तिरेवापरा

इति यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह
 हिश्च नविचेष्टभित्तामाहुः परमां गतिं तां योग-
 मति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां यवेदाङ्गनसौ
 प्राप्तु इत्यादिहृपादित्यर्थः । न ह्यभ्यासं विना चित्त-
 टन्तिनिरोधरूपो योगः सम्भवति अभ्यासवैराग्याभ्यां
 तन्निरोध इति यांगसूत्रादिति भावः । पुर्यं चावृत्ति-
 रदृष्टजनिका स्वविषयसाक्षात्कारजनिका च भवति ।

मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्रं परमं तपः ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ॥

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ।

इतिस्मृतेः यत्तु शब्दादेव साक्षात्कारो भवति
 स्वावृत्तिस्तु विपरीतभावनामात्रं निवर्त्तयतीति मतं
 तदन्त्याभिर्पञ्चमूच्या निराकृतं इदानीं ब्रह्मविद्याया
 अविद्यानिवर्तकं सुख्यमाकारमवधारयति ।

आत्मेति तूपगच्छन्तिं ग्राहयन्ति च

यद्ब्रह्म सद्यसंकल्पादिगुणकं परतः स्वतश्च नि-
 शिष्येष्टिन्मात्रं नेति नेतीति निःशेषशेषप्रकृतिपुरु-
 षाद्याखिलप्रपञ्चलयावधिभूतं तदेतदात्मेत्यहमित्युप-
 गच्छन्ति अनुभवन्ति तात्त्विकाः तथैव शिष्यान् सुसु-
 मन् ग्राहयन्ति च अन्यथा तटस्थब्रह्मज्ञानात् साक्षात्-
 त्त्वानिदृश्यसम्भवादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः तदा-
 त्त्वमसि वेदं ब्रह्मास्मीति स आत्मा तत्त्वमसीति

दिरिति । ननु जीवब्रह्मणोर्भेद उक्त इति कथं जीवस्य
 ब्रह्माहमिति ज्ञानं तत्त्वज्ञानं भवेदिति चेदुच्यते । य-
 था सांख्यमते अन्तः करणाङ्गिणो ऽपि जीवस्तस्यात्म-
 तथा तस्याहमिति प्रमाविषयो भवति तथैव जीवा-
 दिदेहान्तेभ्यो भिन्नमपि ब्रह्म जीवादीनामात्मतया-
 अन्तः करणस्यात्तुमिति प्रमाविषयः स्यात् अन्तर्यामि-
 तथा जीवादिलयाधारतया च ब्रह्मैव सर्वेषां पारमा-
 र्थिकात्मैत्युक्तत्वात् । यथा च जीवात्मताज्ञानाद्देहा-
 यभिमानरूपाविद्यानिवृत्तिर्भवति तथैव च ब्रह्मात्म-
 ताज्ञानाज्जीवादिष्वभिमानस्य निवृत्तिः स्यात् । नन्वेव
 किं जीवो ऽपि बुद्ध्यादिवदनात्मैव तथा च सांख्या-
 दिसर्वशास्त्रविरोध इति चेन्न । सृष्टिकाले च न स
 भोक्तृत्वादिना व्यावहारिक्या जीवात्मनायाः सर्वथा
 स्त्रे ऽभ्युपगमात् । सृष्टिकाले स्वकारित्वेन प्रपञ्च्य
 व्यावहारिकसत्तावत् ब्रह्मापेक्षया तत्तस्याप्यनात्म-
 भारतकूर्मपुराणादिषु दृश्यत एव यथा भोक्षधमे

अन्यच्च राजन् पुरवस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।

तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधकः ।

ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमप्युत ।

षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः ॥

इति नाभिनन्दति आत्मत्वेनेत्यन्तं कौमे

तत्त्वैः संपादितं सुहृद्गुरुषुः पञ्चविंशकः ।

संशयैश्चावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते ॥

इति प्रलयादौ चैतन्यफलोपधानाभावात् स्वर्ग-
काले चैत्यफलोपधानस्य चेश्वरेच्छाधीनत्वाद्बुद्ध्यादि-
वदेव जीवस्य जडत्वमतो न मुख्यमात्मत्वमित्यर्थः ।
एतदपि अर्थते ।

आत्मन्यवस्थिते ऽव्यक्ते विकारे चोपसंहृते ।
साधर्म्येणावतिष्ठते प्रधानपुरुषावुभौ ॥
यथा दारुमयी योषा यथा यन्त्रमयो मृगः ।
तथा सर्वाणि भूतानि ईशतन्त्राणि विद्धि भो ॥

इति तथा च श्रुतिरपि तमेवैकं जानथ आत्मानं
जानथो ऽतो द्रष्टा यथा दृक्षो वनस्पतिस्लथैव पुरुषो
मृषा नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादिः दि-
ख्यरूपत्वे ऽपि जीवानां स्तोपाधिसंबन्धाधीनचैतन्य-
फलोपधानस्य कादाचित्कत्वेन वाचारम्भणभावत्वात्
प्रकृतितद्विकारवदेव जीवानां मृषात्वं न त्वन्यन्तास-
त्त्वमादरादलोप इति सूत्रात् तस्मात्प्रलयसोच्चादौ
विषयसंबन्धाभावात् काष्ठलोष्टादिवज्जडाः सन्तो
यथा मध्यंदिनादित्यवत् सदा सर्वावभासके परमा-
त्मनि विलीयन्ते ससुद्रे नदनद्या इव पुनश्च स एव
परमात्मा स्वेच्छयाग्निविस्फुलिङ्गवत्तानुपायिसंबन्धेन
जलो विभज्यान्तर्यामी स न प्रेरयति तथा चोक्तं
अथ कलात्मा इव नोयमाना इति अतः स एव मुख्य-
मात्मान्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेरिति सिद्धम् । नन्वेवं
विषयसंबन्धाभावात् कथं मुक्तिरिति चेत् । देहाद्यभिर्मान-

स्य संसारहेतोर्निवर्त्तकत्वादिति । ये त्वाधुनिका जी-
 वब्रह्माणोरखण्डत्वस्य सूत्रस्यार्थं वर्णयन्ति तन्मतं प्र-
 चसूच्या विस्तरेण निराकृतं । किं चोभयथानुभवसंभव-
 ऽपि भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिपूर्वाक्तमूत्रजातन्यायाद्यावि-
 रोधिनैवास्य सूत्रस्य तात्पर्यं सूचितं न तद्विरोधिनाख-
 ण्डतापरत्वम् अस्य सूत्रस्य विद्याकारमात्रनिर्णायक-
 त्वात् स्वातन्त्र्येणाखण्डतापरत्वस्यापि कल्पने वा-
 क्यभेदप्रसङ्गाच्च । स म आत्मेति विद्यादित्यादिशु-
 द्यनुसारश्चास्मत्कृतमूत्रव्याख्यान एव दृश्यते तथा
 स्मृत्यनुसारे ऽपि यथा कौर्मै ।

प्रधानं पुरुप्रश्चैव तत्त्वद्वयमुदाहृतम् ।
 तयोरनादिर्निर्दिष्टः कालसंयोजकः परः ॥
 त्वयमेतदनाद्यं तु अव्यक्ते समवस्थितं ।
 तदात्मकं तदन्यस्यात्तद्रूपं मामकं विदुः ॥

इति अत्र हि पुरुषादित्वस्याव्यक्ताखण्डब्रह्मात्म-
 कत्वब्रह्मभेदश्चोक्त इति । नन्वेवमेकस्मिन्नेव संघाते
 विदुषां कथमात्मद्रव्यप्रत्ययो घटते तत्राह ।

न प्रतीकेन हि सः ।

प्रतीकमङ्गसंश इति पर्यायाः ब्रह्माणो वा-
 स्तित्युपगच्छन्ति न प्रतीके ऽप्ये जीवे तथा देश-
 प्रववदंशे प्रकृतितत्कार्ये च कुतः न हि यस्मात्प्रती-
 कीवादी न सः पारमार्थिकातात्त्विक आत्मेत्यर्थः ।

कथं तर्हि स एव मायापरिमोहितात्मेत्यादिश्रुतिर्जी-
वादेर्ब्रह्मत्वं प्रतिपादयतीत्याशङ्कयामाह ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ।

प्रतीके च जीवादी ब्रह्मदृष्टिरुपासनाहार्यज्ञान-
रूपैव मन्त्राया किरणादौ सूर्यादिदृष्टिवत् न पुनस्त-
त्त्वज्ञानेत्येत्थं । उत्कर्षादिति उत्कर्षार्थमित्यर्थः । ब्रह्म-
दृष्ट्या हि जीवानामसंसारित्वादिरूप उत्कर्षो भव-
तीति । अत्र च हेतुः पूर्वमेवोक्त उपदेशान्तरवदित्यनेन
“मनोब्रह्मेत्युपासीत” “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” “सर्वं
खल्विदं ब्रह्म” त्यादिप्रतीकोपासनाद्यविभागगुणेना-
हार्यरूपैव वाच्या जडस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेरतस्तद्वृष्टान्तेन
तस्मिन् पठितजीवप्रतीके ऽप्याहार्यदृष्टिरेवानुमीयत
इति तत्त्वज्ञानप्रकरणेषु च जीवादिषु ब्रह्मभेदबोधक-
श्रुतिस्मृतयोऽविभागलक्षणाभेदमात्रं शरीरशरीरिणो-
रिवाङ्गब्रह्ममावार्थताबोधनायेति विशेषः । व्यतिहार-
वाक्यं चात्यन्तसाम्यपरमेवेति प्रतिपादितव्यतिहारो
विशिष्यन्ति हीतरदित्यत्र । ननु यथा ब्रह्मवा इदमग्र
आसीत् तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रवणादहं
ब्रह्मास्मीत्याद्युपासनास्ति तथा अथ यो ऽन्यां देवतामु-
पास्ते ऽन्यो सावन्यो ऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु-
देवं स देवानामित्यादिनिन्दाश्रवणात् सूर्यं आत्म-
मगतस्तस्युषश्चेत्यादिश्रुतेश्चादित्यो ऽहं चण्डो ऽहं व-

५०० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाभ्युत्थयते [सू. ५।६।७]

कस्यो ऽहमित्यादिकमपि विज्ञानमभ्युपगन्तव्यं तत्रापि
किं सूर्यादिब्रह्मवदेवात्मतया द्रष्टव्यो जीवो वादित्या-
दितया ऽथ वासि, प्रकारभेद इत्याकाङ्क्षायामाह ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्गुपपत्तेः ।

स्वस्याङ्गे चक्षुरादावेवादित्यादिदृष्टिर्वीक्षा न
त्वादित्यादिषु ब्रह्मवदात्मतया न वा, जीव आदित्या-
दितया दृष्टिः कुतः उपपत्ते युक्तेः आदित्यादयो देवाः
स्वस्वांशेषु चक्षुर्ग्रतआदित्याधिष्ठातृभावः सङ्घाते ति-
ष्ठन्ति अतस्तत्तदङ्गुशङ्खारैवाहमादित्यो ऽहं चन्द्र इत्या-
द्युपासनाद्युक्तेत्यर्थः । तथा चैवमेव मनुनापि दृष्टिब-
न्ता आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितमित्युप-
क्रमात् खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शने ऽनिलं । पक्षि-
दृष्ट्योः परन्तेजः स्नेहयोगं च मूर्तिष्वित्यादिनेति अ-
वात्मा सङ्घात इत्यर्थः । ब्रह्मणस्तु साक्षादेव प्रकृतिपु-
रुषाधिष्ठातृत्वेन तयोरात्मतया ब्रह्मणि दृष्टपुरुषे ब्र-
ह्मदृष्टिः पूर्वसूत्रद्वये क्ता युक्तैवेति भावः । अत्र उपपत्ते-
रिति हेतुतयोपन्यासादाह ब्रह्मेत्यादिवाक्याद्युपपत्तैव
निर्णयो न त्वाधुनिकानामयौक्तिकसर्वशास्त्रविस्मयी-
त्येभिगम्यते इदानौमादृष्टिहपयोगस्य सहाभावाङ्गमा

आसीनः संभवात् ।

आसीनः पद्मासनायुक्तः सन्नादृष्टिहपमैकाग्र
कुर्यात्कृतः संभवात् गमनादौ चित्तविचेपादुत्थितस

देहधारणायासेन चित्तचाञ्चल्यात् शयानस्य च नि-
रागमात् पद्मासनादिनैव तादृशबहुदोषपरीहारसं-
भवादित्यर्थः । ऐकाग्रालक्षणासमाधेरङ्गातरमाह ।

ध्यानाच्च ।

संभवादिति हेतुरुत्तरमत्रे चाप्यनुवर्तते चशब्दः
समुच्चये ध्यानेनापि साधनेनावृत्तिरूपः समाधिः संपा-
दादनीयः ध्यानमुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । ध्यानस्यापि
साधनमाह ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ।

चित्तस्याचलत्वं धारणां चापेक्ष्य ध्यानं संपाद-
नीयमित्यर्थः । धारणाध्यानयोश्च लक्षणां पातञ्जले क्र-
मेणोक्तं देशबन्धश्चित्तस्य धारणा तत्र प्रत्ययैकतान-
ता ध्यानमिति इदं च सूत्रद्वयं व्यासदेवैर्व्याख्यातं देशे
नाभिवक्रादौ चित्तस्य बन्धः स्थापनं धारणा तस्मिन्ने-
व च देशेऽन्तर्याम्यादिरुपधेयालम्बनस्य चित्तस्यैकता-
वताप्रत्ययप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरास्मृष्टो ध्यानम् ।
आवृत्तिरसकृदुपदेशादित्यनेनोक्ता चावृत्तिरेतयोः फ-
लसमाधिः तस्यापि लक्षणां योगसूत्रेणोक्तं तदेवार्थमा-
मात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरित्यनेन एतच्च
व्यासदेवैर्व्याख्यातं ध्यानमेव ध्येयाकारमात्रनिर्भासं
प्रत्ययात्मकेन स्वरूपे रूपेण शून्यमिव यदा भवति
धियस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते इति प्रत्य-

५०९ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू. ८।२।१।११

यात्मकत्वं यदा न भासते तदा ध्यानमेव समाधि-
र्भवतीत्यर्थः । यमनियमप्राणायामप्रत्याहारश्च शम-
दमादिमध्ये पातिन इत्यरुः पृथक् सूत्रेण नोक्ता इत्य-
ष्टाङ्गयोगसंग्रहः समाधिफलं तु माक्षात्कारनिष्ठा
सा च तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरित्यादिसूत्रेण व-
क्ष्यते इति विभागो द्रष्टव्यः संभवादित्यपेक्षया हे-
त्वन्तरमाह ।

स्मरन्ति च ।

स्मरन्ति च वशिष्ठादयः आसनादीनि ज्ञानाङ्गतया ।

यमश्च नियमश्चैव तथा चासनमिष्यते ।

प्राणायामस्तथाशक्तेः प्रत्याहारश्च धारणां ॥

ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि तपोधन ।

आदौ चत्वारि बाह्यानि तदन्यान्यन्तरीणि च ॥

अष्टात्मकमिदं विद्धि पवित्रं पापनाशनं ।

ज्ञानं गुह्यतमं प्राक्तं कीर्तितं ते तपोधन ॥

इत्यादिनेत्यर्थः । ज्ञायते ऽनेनेतिज्ञानं तथा योग-
सूत्रमपि योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिरा वि-
वेकस्थितेरिति योगाङ्गं देशमपि विचारयति ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ।

यत्र स्थाने गृहे वा वने वा गिरिगुहादौ वा ए-
काग्रता सम्भवति तत्रैव योगाभ्यासः कर्त्तव्यो ऽपि

सात् । नात्वारण्यगिरिगुहादिविशेषनियमो मन्तव्यः
 अरण्यगिरिगुहादीनां शपिकाभिप्रायेणैव शास्त्रेषू-
 क्त्वात् विविक्षदेशे हि व्यासद्वाद्विदोषाः प्रायशो न
 भवन्तीति । न पुनर्योरुत्तरसाधकसापेक्षो यो वा
 गृह एव जनकादिवत् समाधियोग्यो भवति तेनाप्य-
 रण्यं गन्तव्यमिति नियमो ऽस्तीत्यर्थः । तथा च मार्क-
 ण्डेयदत्तात्रेयवाक्यं ।

तत्रैवात्रपथे स्थित्वा यत्र वा स्थैर्यमात्मनः ।

युञ्जीत योगो निर्जीत्य चीन् गुणान् परमात्मनि ॥

इति त्रीन् गुणान्मुखदुःखमोहान् ननु कियत्का-
 लमभ्यासः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह ।

आप्रायणात्तथा हि दृष्टम् ।

पादेहत्यागादेवैवंप्रत्ययादृष्टिः कर्त्तव्या कृतसाक्षा-
 त्कारेणाकृतसाक्षात्सारेण वा कुतः तथा हि दृष्टं ज-
 दुभवतादिष्विति यद्वा दृष्टं श्रुतं स यो हवै भगवान्
 मनुष्येषु प्रायणान्तर्मीकारमभिधायीतेत्यादिनेत्यर्थः
 तत्र कृतसाक्षात्कारस्याप्यादृष्टिरसंप्रज्ञातसमाध्य-
 यमिति प्रागेव प्रतिपादितं प्रतिपादघाते चेति त-
 दापि दृष्टमिति पाठे तु तत्राप्रायमपि श्रुतिरस्ती-
 त्यर्थः । अथेदानीं ब्रह्मविद्यभयाः सुद्योमुक्तिरूपं फल-
 प्राप्तेषु च विचार्यते ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरप्रलेष- विनाशौ तद्व्यापदेशात् ।

तदेवं यथोक्तसाधनैस्तदधिगमे ब्रह्मात्मत्वसा-
क्षात्कारे सति उत्तरस्याघस्याश्लेषो ऽनुत्पत्तिः
श्रुत्वस्य चोत्पन्नस्य विनाशो भवति अघशब्दो ऽत्र
रन्ध्रकत्वगुणेन कर्ममात्रोपलक्षकं कर्म चात्र विद्भि-
तनिषिद्धाचरणं न तु अदृष्टरूपमतो नोत्तराघस्याप्र-
विद्धिः अश्लेषविनाशौ चादृष्टाख्यव्यापारद्वारकावि-
ति उक्तप्रतिज्ञायां प्रमाणमाह तद्व्यापदेशादिति यथा
पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेव विदिपार्थं
कर्म न श्लिष्यते ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिशिष्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्ष्यसात्कुरुते तथा ।

इत्यादिस्मृत्या च ज्ञानस्य पापपुण्यानुत्पत्तिवि-
नाशहेतुत्वव्यपदेशादिभ्यः । अत्रोत्तराघस्य प्रमादाश-
क्तिसमाध्यादिनिमित्तस्यैवाश्लेषो विवक्षितः । ननु
दृष्टाकर्मत्यागवृथाविकर्मणोः ।

● यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।

छलजात्यादिभिर्जज्ञात् स महापातकी भवेत् ॥

इत्यादिभिः स्कान्दादित्राकौष्ठ्या स्वातन्त्र्ये विदु-

यामपि प्रत्यवायसिद्धेः । अन्यथा जनकादीनां कर्मानु-
ष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च लोकसंग्रहार्थमेव तेषां कर्म
स्यादिति वाच्यम् । लोकानां कमेसंग्रहेणास्य स्वतो
ऽपुरुषार्थत्वेन तत्रापि प्रत्यवायानुत्पादस्यैव फलत्वा-
त् उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहमित्या-
दिवाक्यैर्लोकसंग्रहकर्मणः उपकरणे लोकहिंसाया प्र-
त्यवायमिद्वेष्येति पूर्वकर्मविनाशश्चात्र तदाह एवं
क्लेशाख्यसहकार्युच्छेदरूपः सति मूले तद्विपाको जा-
त्यायुर्भोगा इतियोगमूत्रेण क्लेशे सत्येव प्रारब्धाति-
रिक्तकर्मणां विपाकहेतुत्वसिद्ध्या ऽविद्योच्छेदादेव क-
र्मविपाकासंभवात् ज्ञानस्य पूर्वकर्मनाशकत्वकल्प-
नावैयर्थ्यात् अत एव भस्मसात्करणमेव स्मर्यत इति
कर्मनाशे सति किं स्यात्तत्राह ।

इतरस्याप्येवमसंप्रलेषः पाते तु ।

एवं कर्मक्षयेण देहपाते तु सतीतरस्यापि सुख-
दुःखाद्यशेषगुणस्यासंश्रयो विदेहकैवल्यमिहैव भवती-
त्यर्थः । कर्मक्षती हि पुनर्वेदारम्भः सुखदुःखादिकं
च ततश्च कर्मण्यशेषत उन्मूलिते पुनरौपाधिको ऽपि
संसारः स्यादिति अत एव ब्रह्मविद्यापि ब्रह्मा-
त्मज्ञानान्निवर्तते तथापि पूर्वमूत्रे ऽविद्यानिवृत्तिं वि-
हाय कर्मनिवृत्तिरेव ज्ञानानुक्ता कर्मनिवृत्तिरेव सा-
क्षात्प्रोक्तहेतुत्वादिति बोध्यम् । अस्माच्च सूत्रादन-

५०६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १४।१५

र्थनिवृत्तिरेव परममुक्तिर्न स्वानन्दावाप्तिरित्यवधारणायम् । आनन्दावाप्तेरवचनात् अवच्यमाणात्वाच्च अत एव श्रुतिरपि वद्ववति शोकमात्मवित् अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादि एतदपि पञ्चसूत्र्यां विशेषतो विचारितमस्माभिरिति । ननु पाते त्विति कथमुच्यते ज्ञानोत्तरं पूर्वकर्मदाहे तत्क्षणा एव मुक्त्यौचित्यादित्याशङ्क्यामाह ।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ।

पूर्वं पुण्यपापे विनश्यत इत्युक्तान्ते अनारब्धकार्ये एवेति मन्तव्यं कुतः तदवधेः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य इति कर्मविमोचनस्य मोक्षावधित्वश्रवणादित्यर्थः । यदि हि ज्ञानेन तत्क्षणादेव मुक्तिः स्यात् तदा तस्य विषयस्तावदेव चिरमिति वचनं न युज्यत इति भावः । तस्मात्कर्मपातपर्यन्तं प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धादुत्पन्नज्ञानस्य मोक्षे विलयाद्गुणदेशादिकमप्युत्पन्नमिति बोध्यम् । ननु ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ कथं देहधारणं कथं चोपदेशादिः स्यादिति चेन्न । अभिमानस्य देहधारणाद्यहेतुत्वात् । देहसम्बन्धस्य कर्मजन्यत्वात् । अभिमानाभावे ऽपि स्वस्वस्यादौ (१) देहधारणात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योऽप्येष्टसाधनताज्ञानादिजन्यत्वात् । स्वभोग्यसुखसाधनताज्ञानं स्वभोग्यदुःखाभावसाधनताज्ञानं च प्रवृत्ति-

कारणमित्युक्तत्वात् । पञ्चसूत्रामिति अविद्यादिक्लेशानां च विपाकप्रारम्भ एव कर्मसहकारित्वं योगे प्रोक्तं । यत्त्वाधुनिकाः अविद्यायाः सर्वव्यवहारकारणात्वं परिकल्प्य तदुपपत्त्यर्थं जौवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्तिष्ठतीति वर्णयन्ति अविद्याख्यकारणगतस्य विशेषस्य दुर्बलत्वात् । विस्तरतस्तु ते पञ्चसूत्रामेव निराकृता इति । यत्तु अनेकदेहहेतोः प्रारब्धकर्मणो ऽपि न फलममाप्त्यपेक्षा यावन्न विमोक्ष्य इति श्रुत्या वर्तमानदेहपातानन्तरमेव मोक्षावगमादिति तत्र प्रारब्धकर्मणो मोचनस्यैव तच्छ्रुत्यर्थत्वात् सूत्रे ऽनारब्धकार्ये इत्येव सामान्यतो वचनात् तन्मते तेनैव त्वंशेन धर्माधर्मयोरुक्त्या संसारानुच्छेदप्रसङ्गात् विशेषणप्रक्षेपे तु योगभाष्योक्तं कार्यकोटिप्रारम्भविशेषणमेवोचितं ज्ञानिनां जन्माद्यभाववाक्यानि च प्रारब्धसमाप्त्युत्तरमिति विशेषणीयान्येव अन्यथा ज्ञानिनां कायव्यूहादिषु जन्ममरणाद्युपपत्तेः । एतेन देहप्रारम्भककर्मणो प्रारब्धत्वे भोगेनैव तय इति सिद्धिः । ननु यदि तदधिगमादेव कर्मक्षयो देहपातानन्तरं च कारणाभावात् स्वयमेवात्यन्तिको विशेषणोच्छेदस्तर्ह्यग्निहोवादिना विद्यायाः क उपकारः क्रियेत उत तस्य पूर्वोक्तं सहकार्यङ्गत्वं सम्भवेदित्याशङ्क्याह ।

अग्निहोवादि तु तत्तकार्यायैव
तद्वर्णमात् ।

५७ = ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १६१७॥१८१९

तस्य ज्ञानस्य यत्कार्यं कर्मक्षयादिस्तदर्थकमेवा-
ग्निहोत्रादिकंमन्तव्यं कुतः तद्दर्शनानङ्गश्रवणादित्यर्थः
अन्यथा नित्याकरणाजप्रत्यवायेन प्रतिबन्धात् कर्मक्ष-
यादिहूपाशेषोच्छेदे विलम्बसम्भवादिति भावः । ननु
तस्य प्रतिबन्धकत्वे किं प्रमाणासिति चेन्न । ज्ञानिना-
मपि कर्मकर्तव्यताश्रवणे प्रतिबन्धानुमानादिति । स्व-
तन्वास्तु तत्कार्यायैव तस्यैव ज्ञानरूपाय कार्यायैवेति
व्याचक्षते । तत्र तथा सति तस्मा इत्येवारब्धं युक्त-
त्वादिति मन्तान्तरं संवादमत्र प्रमाणासति ।

अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ।

अतस्तद्दर्शनादेव हि एतेषां मते केवलविद्यापे-
क्षया ऽन्यापि कर्मसमुच्चितापि विद्या मोक्षमाधनं
अन्येत्युक्तं विद्युतीति उभयोरिति कर्मणोर्भूक्तिरिति
शेषः । दर्शनमेवाह ।

यदेव विद्ययेति हि ।

“यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य-
वत्तरं भवतीति” समुच्चय ऽधिकान्श्रुतिंश्च श्रम इत्यर्थः ।
ननु यदेव विद्ययेत्यादिश्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्व-
मेव लभ्यते न समुच्चय इति चेत् सत्यं तथा ऽऽप्य-
व्यस्थाया विद्याकर्मणोरन्योन्यं शेषशेषीभावश्रवणेन
सहकारित्वमेव वाक्यानां जातपथेन त्वङ्गाङ्गिभाव ध-
त्यन्वेषामाशय इति भावः । भूमिकाभेदेन च तैः

महास्त्रीकं विरोधो नास्तीति प्रागेवोक्तम् । इदानीं-
प्रारब्धफलककर्मणो भोगमात्रेण कनाश्रयत्वमाह ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ।

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यया नाश इ-
त्युक्तम् । इतरित्वारब्धफलके पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा
निरस्य ब्रह्म संपद्यते मसुद्रे नदीवदित्यर्थः । अन्यथा
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्त्य इति वि-
लम्बरचनानुपपन्नरूपदेष्टृत्वात्प्रसम्भवादित्यर्थश्चेति भा-
वः । अत एव स्मृतिर्ज्ञानिप्रकरणास्था उपभोगेन पु-
ण्यानामपि क्षये इति ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिक्रमे विज्ञा-
नाद्वैताख्यऋजुभाष्ये चतुर्थीध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पूर्वपादे यथोक्तसाधनैर्निर्गुणब्रह्मविद्यापरिपा-
कवत् ऐहिकी परममुक्तिर्विचारिता । इदानीं सगुण-
ब्रह्मविदुषोपकृतत्वज्ञानस्य च क्रममुक्तिर्विचारणीया
पादव्ययेण तवाप्ययं विभागः । द्वितीयपादेन सम्पत्त्यु-
त्पन्नान्ती विचारयिष्यति तृतीयेन चार्च्चरादिक्रमेण
ब्रह्मलोकगतिं चतुर्थेन वैश्वर्यं भोगानन्तरं तत्रैव
मुक्तिमिति तत्रादौ यथोक्तविद्वदधिदसाधारणी म-
रणकालीना ब्रह्मसम्पत्तिर्ब्रह्मलोकगतिप्रसङ्गेनेव वि-
चार्यते ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ।

अत्र पूर्वपादशेषसूत्रात् सम्प्रदात इत्यनुवर्त्तते
अथान्तकाले वाक् वाणीन्द्रियं मनसि स्ववृत्तिरहितं
संपद्यते दृग्धे जलवदधिभक्तं लक्षणानन्यत्वं प्राप्नो-
ति वक्तुमिच्छत्येव न तु वक्तुं शक्नोतीति यावत्
कुतः दर्शनाच्च दृश्यते हि मरणकाले हस्तादिव्या-
पारानुभूतवृत्तिके मनसि वक्तुमिच्छतो ऽपि वाग्-
न्द्रियस्तम्भः तथा शब्दाच्च अस्य सांख्य पुरुषस्य प्रयतो
वाङ्मनसि सम्प्रद्यते मनः प्राणो प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवताभ्यामित्यर्थः । ननु सूत्रे विशेषवचनात्
कथं सगुणादिविद्यापरत्वमत्वावगम्यत इति चेत् अष्ट-
तत्त्वं चानुपोयेति वक्ष्यमाणसूत्रादित्यर्थाह इयं च स-
म्पत्तिः कारणान्त्यरूपो विनाशो न भवति वहन्ति नुसंप-
रिष्वक्त इत्यत्र लिङ्गशरीरस्य लोकान्तरगमनवचनात्
एवमनभ्युपगन्तव्येषूपिकादिनिरासार्थकत्वाद्वा । सर्वक-
रणानां वक्ष्यमाणगमनानुपपत्तश्च । तथायन आदिनां
रागाद्यकारणात्वेन तेषु तद्विलम्बासंभवाच्च । किं त्व-
विभागेन सांस्कादिवदेकापिगडतामात्रम् अविभागो
वचनादिति वक्ष्यमाणसूत्रादिति बाध्यम् । एवमेव सं-
पत्तिरुत्तरसूत्रेष्वपि बाध्या । यद्यपि श्रुतावेव वाचो म-
नसि लघो ऽसंदिग्धस्तथाप्यसूत्रस्यानुवादमात्रस्योत्त-
रसूत्रे प्रयोजनसत्त्वान्न वैयर्थ्यम् । एवमनभ्युपगन्तव्येषु-
पिकादिनिरासार्थकत्वाद्वा ।

अत एव सर्वाण्यनु ।

यत एव श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां वागिन्द्रियमनस्यवि-
म. न्पा संत्ततिः सिद्धा अत एव दृष्टान्तादपर्याया
च त्वगादीनि श्रुत्यनुक्तान्यपि सर्वाणीन्द्रियाणि वाचोऽ
नुपश्चान्मनामि संपद्यन्त इत्यनुमीयत इत्यर्थः । तथा च
त्वगादिलये दर्शनशब्दयोरभावे ऽपि न क्षतिरिति
भावः । इयं च स्वप्नादिदृष्टान्तेनाप्यनुमेये स्वप्नमनो-
वथादौ हि रागादिदृष्टयो वचनस्पर्शश्रवणादीनि म-
नस्यैव भवन्ति नैन्द्रियकार्णीति ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ।

तद्विना न सर्वेन्द्रियकं मनः प्राणे वृत्तिमति सं-
पद्यते गम्य इव वायौ कुतः उत्तरान्मनः प्राण इत्यु-
त्तरवाक्यादित्यर्थः । इदं च स्वस्वदृष्टान्तेनानुमेयं स्वस्व-
प्ने हि मनोवृत्तिरपि न तिष्ठति, केवलप्राणवृत्तिदर्श-
नात् । प्राण एव मनसो वृत्तिनिरोधस्तु प्राणवृत्त्यैवा-
स्थानादनुमीयत इति ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ।

स प्राणस्तदध्यक्षे तत्त्वामिनि प्राणानि जीवे सं-
पद्यते प्राणनापाननादिरूपवृत्तिरहितः संतिष्ठति कुतः
तदुपगमादिभ्यः । एवमेवेतमात्मानं भन्तकाले सर्वे प्रा-

५८२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ४।५।६

या अभिसमायान्ति तसुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीति प्राणस्य जीवोपगमनानुगमनादिश्रुतेरित्यर्थः । यद्यपि जीवस्यापि वृत्तिस्तदा नास्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानुत्क्रामतीति श्रुतिस्तु खड्गपचैतन्याप्रत्ययपरत्वेनोपपद्यते तथापि तादात्म्येन तत एवाविर्भावाज्जीवे प्राणलय उच्यते जीवस्योत्क्रमणं च बुद्धौपाधिकमिति । नन्वेवं प्राणस्तेजसीत्युदाहृतवाक्यविरोधः । न । जीवद्वारा प्राणस्य तेजसि लये ऽपि तदाक्योपपत्तेरिति ।

भूतेष्वतः श्रुतेः ।

अतः परं स प्राणमंयुक्तो ऽध्यक्षो बुधिसंभिन्नः पञ्चभूतेषु सूक्ष्मेषु संपद्यते क्रियादिरूपा भूतवृत्तिरेव तिष्ठति न त्वन्येषां वृत्तिरिति कुतः श्रुतेः । विज्ञानघन एवैभ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुतेरित्यर्थः । जीवस्य सोपकरणस्य भूतेषु लयशुक्राद्यात्मकभूतेभ्यो ऽभिव्यक्त्या ऽऽनुमीयते । एतेन प्राणस्तेजसीति वाक्यं जीवद्वारत्वेनैवोपपादनोपपत्त्यर्थः । ननु प्राणस्तेजसीतिवाक्याज्जीवद्वारेणापि प्राणस्य लयः केवलतेजस्येव युक्तः । ननु पञ्चभूतेभ्य इति वृत्तवचनस्य व्यक्त्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेरित्याशङ्क्य परिहरति ।

नैकस्मिन्दर्शयती हि ।

। शरीरत्यागकाले जीवो नैकस्मिन्नेव तेजस्यवतिष्ठते हि यस्मात्श्रुतिस्मृतौ तथा दर्शयति यथा श्रुतिः तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपोदायान्यनवतरंकल्याणतरं रूपं तनत एवमेवायमात्मेदं शरीरं देहादन्यद्रूपं कुरुत इत्यनन्तरं सवा अयमात्मा पृथिवीमय आपोमयस्तेजोवायुमय आकाशमय इत्यादिः स्मृतिश्च ।

अगव्यो मात्राविनाशिन्यो दशाह्वीनां च याः स्मृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥

इत्यादिरित्यर्थः पेशस्कारी स्वर्णकारः आपादाय विच्छिद्य । ननु श्रुत्यन्तरे कामं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने तौ इ यद्रूचतुरित्युत्तरेण मरणकाले जीवस्य कर्माश्रयतावचनात् कथं भूताश्रयपरत्वं स्यादिति चेन्न । तत्र कर्माश्रयतावचनेन कर्मतन्त्रतामात्रस्याभिप्रेतत्वात् । अविभागसंबन्धेन द्रवस्य गुणाश्रितत्वासंभवात् । उभयाश्रितात्वेनाप्यविरोधाच्चेति । ननु असौस्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यत इत्यादिवाक्यं तद्यथा पेशस्कारीत्योदिवाक्यं च विद्याफलपरं न भवति तैः कथं विदुषो मरणप्रक्रियावधार्यत इत्याशङ्कयामाह ।

समाना वास्त्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ।

आमृत्युपक्रमात् आलोकान्तरगमनारम्भाद्विद्व-
दविदुषो मरणकालीना संपत्तिः समानैव भवति कुतः
अमृतत्वं चानुपोष्य चो हेतौ इदममृतत्वम् अनुपोष्य
विवेकज्ञानाल्लिङ्गशरीरमद्यैव जायते अतो लिङ्गश-
रीरसत्त्वादविदुष इव विदुषो ऽपि यथोक्तसंपत्तिर्यु-
क्ता । प्रक्रियाभेदकल्पने गौरवात् । क्रममुक्तौ प्रक्रिया-
न्तराश्रयणाच्चेत्यर्थः । अर्चिरादिसंपत्तिव्यावर्तनाय आ-
सृत्युपक्रमादित्युक्तं । नन्विदं सूत्रं तानि परे तथेत्या-
हेत्यागामिसत्वानन्तरमेवोचितं तेनैव सूत्रेण साधार-
णसंपत्तिर्विचारसमाप्तेरिति चेन्न । परे ऽप्यथे सर्व ए-
कौभवन्तीत्यादिफलश्रवणेन परसंपत्तौ समानत्वसंश-
याभावात् । इदानीं वक्ष्यमाणगमनोपपत्त्यर्थं यथोक्त-
लिङ्गशरीरस्य भूतपर्यन्तस्य मरणकाले विनाशो ना-
स्तीति प्रतिपादयति ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ।

तद्भूतपञ्चकं करणप्राणजीवाश्रयभृतं सूक्ष्मदे-
हाख्यम् आप्रपीतेः प्राकृतप्रलयपर्यन्तम् जीवन्मुक्तानां
तिष्ठति न तु स्थूलदेहेन सह नश्यति कुतः संसारव्य-
पदेशात् स्वर्गकाले जीवस्य पुनःपुनर्गमनागमनरूप-
संसारव्यपदेशाच्च प्रतिपाद्योरित्यर्थः । न हि विभीषी-

४ अध्याय २ पादः ।

इय स्वतो गमनादियुक्तं नापि निराश्रयस्य कर-
प्रयागादेर्गतागतौ संभवत इति सूक्ष्मत्वेन रागद-
श्रवदाश्रयवियोगे नाशप्रसङ्गादिति । तथा च चोक्तं
सांख्ये गतिश्रुतीरप्युपाधियोगादाकाशवदिति ।

चित्तं यथाश्रयमृते स्यात्वादिभ्यो विना यथा छाया
तद्वह्निना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥

इति च विशेषैर्भूतैरित्यर्थः ।

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभृतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्त्रेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥
इति तद्वाक्यादिति सांख्यवदेवाचार्योऽपि लिङ्ग-
शरीराश्रयभूतं भूतपञ्चकं सूक्ष्ममेवाह ।

सूक्ष्मं प्रमाणातश्च तथोपलब्धेः ।

तच्च करणादाश्रयभूतपञ्चकं सूक्ष्मं कुतः । प्रमाण-
तथोपलब्धेः । यदि हि स्थूलं स्यात्सूक्ष्मनाडौभिर्नि-
ष्क्रमणं न स्यात् तच्चाश्च योगिनां शिलादान्प्रवेश
इत्यादिप्रमाणैः सूक्ष्मत्वसिद्धेरित्यर्थः । अत एव च
गमनकाले पार्श्वस्थैर्न दृश्य इत्यप्युपपन्नं सूक्ष्मत्वा-
वधारणस्य फलमाह ।

नोपपदनेनातः ।

अत एव सूक्ष्ममतः स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहा-
दिना नोपपद्यत इति शेषः ; लिङ्गशरीराश्रयसूक्ष्मदे-
प्रमाणात्तरमाह ।

॥२॥ अथ सूक्ष्मभाष्ये विज्ञानाद्वैताय ॥ १ ॥

अस्यैव चोपपत्तरेष ऊष्मा ।

अस्यैव च सूक्ष्मदेहस्य तेजःप्रधानस्वीया स्पष्टेन
स्थूलशरीरेषूपलभ्यते न तु स्थूलशरीरस्य कृत उप-
पत्तैः । मृते शरीरे ऽनुपलम्भादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः
“ऊष्मा एवैष जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति” ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ।

ननु पीतिपर्यन्तं लिङ्गशरीराधारभूतपञ्चकमेव
पुनःपुनः संसरतीति न युक्तं । प्रतिषेधात् । अविद्विषो
ऽपि काण्डे उत्क्रान्तिप्रतिषेधात् । यत्रायं पुरुषो
म्रियते तदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति हो-
वाच याज्ञवल्क्यो ऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्रयत्या-
धातो मृतः शेत इति तस्मात् सामान्यतः सर्वपुत्र-
पसाधारण्येनोत्क्रान्त्यभावान्न संसरणं सूक्ष्मदेहस्य
ति चेन्न । शरीराज्जोवादेवायं प्राणानामुत्क्रान्तिप्र-
तिषेधो न शरीरात् । अस्मादित्यत्र अत्रैव समवनी-
यन्त इत्यत्रैव प्राणानामुत्क्रान्त्यस्यैव परामर्शादित्यर्थः
तथा च मरणकाले जीवस्य प्राणवियोगो नास्तीति
तच्छ्रुत्यर्थः । तस्मादविद्विषः करणवर्गस्य शरीरात्तु
क्रान्तिरस्येवेति प्राणस्य देहादनुत्क्रान्तौ बाधक-
मप्याह ।

स्पष्टी ह्येकेषाम् ।

प्रकेषां प्राणिनां शरीराद्गतकर्मो हि स्पष्टः प

वाप्ति यथा चक्षुषो वा मूर्ध्नि वा न्येभ्यो वा शरीर-
देशेभ्यस्तत्क्रामन्तं प्राणो ऽनुत्क्रामतीति त्वर्थः ।

स्मर्यते च ।

स्मर्यते च गीतादौ व्युत्क्रमो यथेन्द्रियाणि प्रकृत्य
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
पृथ्वीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयादिति ॥
अकृष्टमात्रपुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः ।

इत्यादि च । नन्वेवं परब्रह्मविदः परमसुक्तावपि ग-
तिश्रवणादुत्क्रान्तिः स्यात् यथा भारते शुंकः किल वैया-
सकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्थे ततश्च पित्राचा-
सुमन्याङ्गुलो भो इति प्रतिशुश्राविति । न च तदप्यभ्यु-
पगन्तुं शक्नते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिश्रुते-
रपि च यथा सा गतिश्रुतिर्गौणत्वादिनोपपादनीया
तथैवाविद्विषो ऽप्युत्क्रान्तिश्रुतिरुपपाद्यतामिति मै-
त्रशरीरस्यैव शुकस्य योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्ती त-
दनन्तरमेव देहोत्सर्गस्य तवावगमात् ॥

शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वान्तरीचगः ।

दर्शयित्वा प्रभावं खं सर्वभूतगतो ऽभवत् ॥

इत्युत्तरवाक्यात् नापि तृदानौ परसुक्तिसिद्धा
सर्वात्मभावस्य हिरण्यगर्भादिबलिकुशरीरे ऽप्यश्वप-
प्रतः । शुकस्य परब्रह्मवित्त्वे ऽपि तदानौ कर्षा-
नेन चानापरिपाकतो ज्ञानपरिपाकार्थनादित्यव-

५८८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाब्जताख्ये [सु. १४।१५।१६]

गुह्यप्रदेशस्य वाक्शेषिण्य श्रवणाच्च । ततः विवक्षित-
त्वेन विदेहकैवल्यमिति अन्यथा अन्तरीक्षचरः श्रीमा-
न् वायुभूतः अस्त्रितः अस्थितो दौर्बमध्वानं पाका-
कंसमप्रभ इत्यादिना वायुभूतत्वाद्दिवचनानुपपत्ते-
रिति कामशेषसत्त्वे निर्गुणविद्विषो विचार्यते

तानि परे तथा ह्याह ।

तानि जीवाधारभूतानि पञ्चभूतानि परे परमा-
त्मनि मायाख्योपाधिशब्दे हृदयावच्छिन्ने ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्मातृङ्गानि मायया ॥

इत्यादिवाक्योक्तं सम्पद्यते दृष्टिश्चान्यतया पुली-
मानि भवन्ति यथा गृहाकाशे धूमः कुतः तथाद्याह
हि यच्चात्तथा श्रुतिराह तेजः परस्मिन्निति स्वतिरपि
आत्मानमन्विच्छ गुह्यं प्रविष्टं पिपामहास्ते हुंगताः
पितचेति^१) अस्मां श्रुतो स्पर्शेनोपलभ्यतया तेजःप्रा-
धान्यातेजःमयभूतपञ्चकवाचीत्याशयः । अथ वा
स यथा सोम्य वयांसि वासो हृद्यं संप्रतिष्ठन्ते एवं इवे
तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठन्ते दृथिवी च पृथिवी भावा
आपश्चापो भावा चेत्यादिप्रश्नोपनिषदाद्येत्थर्थः त-
च्च पञ्चानामपि भूतानां लयकथनात् । ननु रागा-
दिभूतानां मनसादिपरमात्मपर्यन्तेषु वा सम्पत्ति-
रता सा जीहृशीत्याकाङ्क्षावामाह ।

[१] अस्मां श्रुतो स्पर्शेनोपलभ्यतया तेजःप्राधान्यातेजःमयभूतपञ्चकवाचीत्याशयः ।

अविभागी वचनात् ।

आकाशे वायोरिवाविलक्षणानन्यत्वमेव सम्पत्तिः न त्वेकत्वं भिन्नयोरखण्डतारूपैक्यासम्भवात् नापि विनाशौ गतिश्रवणात् अत्र प्रमाणमाह वचनादिति तेजः परस्यां देवतायामित्यस्याव्यवधानेनाविभागस्यैव मधुसमुद्रादिदृष्टान्ते श्रुत्या स्वयं वचनात् यथा सोम्य मधु मधुदुतो नितिष्ठन्ति नानात्वयानां दृष्टाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र विवेकं न लभन्ते ऽमुष्याहं दृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं दृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति सम्पद्यामहं इति त इह व्याघ्रो वा वृकोवा दंशो वा मशको वा यद्यभवन्ति तत्तदाभवन्ति स य एषोऽणिमैतदाख्यमिदं सर्वं तत्त्वर्थं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो विद्यादिभिरित्यर्थः । अत्र हि वाक्यभेदेन सतामेव सोपकरणजीवानां पृथग्दृष्टितालक्षणमविभागं स्वस्मिन् श्रवणमात्रं दृष्टान्तानुसारेण प्रतीयते ते यथा तत्र विवेकं न लभन्त इति च स्फुटमेव विवेकमात्ररूपमैक्यं प्रतिव्यत इति । अन्वेवं तच्चमसौति वचनमपि स्वस्मिन् श्रवणपरमेव स्यादिति कथं ब्रह्मण्य आत्मत्वसिद्धिरिति चेन्न । ऐतदाख्यमिदं सर्वमित्यनेनैव स्वस्मिन् श्रवणस्य प्राप्तये तत्त्वमित्यस्य ब्रह्मात्मतापरत्वावगमात् स आत्मत्वनेन च साक्षितालक्षणमात्मत्वमुक्तं तत्त्वमसौ-

त्वनेन तु सम्बोध्यसंघाताद्यध्वनत्वमित्यपौनरुत्थं किं
 च अविद्यानिवर्तकब्रह्मात्मताप्रतिपत्त्यर्थमेवाविभाग-
 रूपसंपत्त्यादि बोध्यते अन्यथा तत्र ज्ञानप्रकाशे संघ-
 ष्यादिप्रतिपादने फलासम्भवात् ब्रह्मात्मताया एवा-
 ध्वर्हिततया सर्ववेदान्तेष्वीत्सर्गिकार्थत्वाच्च । तत्वम-
 सिवाक्यस्याविभागार्थकत्वेऽपि एष त आत्मा स स
 आत्मेति विद्यादित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि सर्ववस्तूना-
 मात्मत्वं सेत्स्यत्येवेति एतेन तत्वमसिवाक्यासाख-
 ण्डतापरत्वं न भवतीत्यवधारितं भवति श्रौतदृष्टान्ता-
 त्युक्त्वाच्चविभागलक्षणेकात्म्यस्यैव तत्वमसिवाक्यार्थो-
 पपादकत्वावगमादिति । अत एव वशिष्ठेनापि मोक्षा-
 वस्थायां भिन्नयोर्जीवब्रह्मणोरविभागरूपमात्मैक्यसुक्तं
 सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैकमनैक्यं प्राक्तैर्गुणैरित्यनेन
 अत्र प्राक्तैर्गुणैर्यादृशमैक्यं मोक्षकाले जीवस्य निव-
 र्तते ब्रह्मणा सहापि तादृशमात्मैक्यं तदा भवतीति
 गम्यते तच्चाविभाग इति अतस्तदेकवाक्यतया सर्व-
 लक्षणेक्यस्याविभागरूपतावधारणौघा तस्माज्जीवब्र-
 ह्मणो ऽविभागरूपएवाविभागः सूत्रात् सिद्धम् । एतच्च
 यच्छसूर्यां प्रपञ्चितमिति दिक् । आधुनिकासु तानि
 परे तथा ह्याह अविभागो वचनादिति सूत्रादीं परब्र-
 ह्मविद् आत्यन्तिकीं सम्पत्तिं परमसुखाख्यानाकारादीं
 प्रतिप्रदयतीत्याह तत्र क्रमयुक्तिप्रकरणमध्ये सूत्र-
 वयस्य परमसुक्तिपरत्वकल्पनौचित्यात् । तेनः परस्य
 देवतासामिति विषयवाक्ये सति सन्ध्य न विदुः

सति सम्पदामह इतीत्यादिवाक्येन च सरणस्वस्व-
 स्योरेव') ब्रह्मसम्पत्तेरुक्ततया सूत्रस्यापि प्रकरणासु-
 सारेण तत्परत्वस्य वौचित्याच्च । परमसुक्तावस्थवि-
 भागस्त्रिष्यत एव स आत्यन्तिक इत्येव विशेष इति
 अदपि तैरुक्तम् अविभागशब्दो ऽत्र औपाधिकभेदनि-
 दृष्टिवाचीति तदपि न लक्षणापत्तेः । पूर्वाचार्यविरो-
 धाच्च । तथा रागादीनां मनसादिषु तदानौमय-
 न्योन्याभावमत्वाच्चेति विद्वद्विद्वत्साधारणी सम्प-
 त्तिर्विचारिता अथेदानीं विद्वदुत्क्रान्तिर्विचार्यते ।

तदीको ऽयज्वलनं तत्प्रकाशि-
 तद्द्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्य-
 नुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
 शताधिकया ।

तदेवं हृदयच्छेदेन ब्रह्मण्यविभागापन्नो विद्वान्
 तेनैव हार्देन हृदयस्थेन ब्रह्मणो सद्गुणासितेनानुगृ-
 हीतो ब्रह्मलोकप्रायणोच्छ्रान्तिभ्यां विषयीकृतः सन्
 सर्वन्यथा शताधिकया ब्रह्मनाद्या रश्म्यनुसारी भव-
 तीत्युत्तरेणान्वयः । यद्यप्यविदुषामपौश्वराधिष्ठानादे-
 निष्कमणं तथापि तेष्वनुग्रहो नास्तीत्यन्यद्वारेणैव नि-
 ष्कमणमित्यनुग्रहशब्देन प्रतिपादितम् । अस्मिन्ना-
 र्कदेविद्यायां श्रुतिः प्रमाणां यतं चैका च हृदयस्य

५६२ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू. १७।१८
 नाद्यस्तासां मूर्धनमभिनिःसृतेका तयोर्ध्वमायत्न इव-
 तत्वमेति विश्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति इप्रवरानु-
 ग्रहस्य कारणमाह विद्यासामर्थ्यादिति । ननुपासना-
 सामर्थ्याच्चदीश्वरो ऽनुग्राहकस्तिह विदेहजैवल्यमेव
 कथं न ददा इत्यत्राह तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चेति
 विश्याशेषभूता तदङ्गभूता या गत्यनुसृतिर्गत्यनुवि-
 न्तनं तत्पार्थनमिति यावत् । ब्रह्मलोकमभिसम्प-
 षामौत्यादिश्रुत्युक्तं तद्योगात् संबन्धात् ब्रह्मलो-
 ककामनया ब्रह्मलोकगतिमेव ददाति न सद्यो
 मुक्तिमित्यर्थः समर्थो ऽयमौश्वरो ये यथा मां प्रप-
 दान्ते तांस्तथैव भजाभ्यहमित्यादिश्रवणान्निर्गुणका-
 मनया निर्गुणोपासनाकार्ये सद्योमुक्तिं ददातीत्या-
 शयः । इप्रवरस्यानुग्रहप्रकारमाह तदोकोश्वलनं त-
 त्प्रकाशितहार इति तस्य ब्रह्मण्य शोकः स्थानं हृ-
 दयं तस्य हृदयस्याग्रे भौतिकं ज्वलनमाधावापस्थप्र-
 दीपवत्तिष्ठति तेन ज्वलनेनेप्रवरविदारितनाडीद्वारो
 विह्वानित्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामेव हृदयाज्वलनेन
 द्वारविदारणान्निष्क्रमणं भवति तस्य हेतस्य हृद-
 यस्यायं हीतते तेनैव चात्मा निष्क्रामति चक्षुषो
 वा सुधीं वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इत्यविशेष-
 श्रुतेः । तथापौश्वराधिष्ठितज्वलनमूर्ध्वमेव विदुषां ग-
 ष्यतोति विशेषः ।

२ प्रथमनुसारी ।

ब्रह्मरन्ध्रेण निष्क्रामति विद्वान् ब्रह्मनाडीसमुदा-
दित्थरंश्लीनामनुसारी भवतोत्थर्यः । तदनुगतस्तर-
श्लिभिःस्त्वयं सुषुम्ना मार्गेण प्राणानसञ्चार्य ब्रह्मरन्ध्रं-
भित्त्वा गमनं तु प्रकारन्तरमेव तद्विनैवात्र विद्ययै-
तादृशगतिरुच्यत इति विशेषः । निष्क्रामानामपि स-
गुणनिर्गुणविद्यायामपनिबन्धायामेव गतिर्दृश्यनुसा-
रतः कथयत इति ताभिरेकोभूय पृथिव्यादिरसव-
हेहान्निष्क्रामतीति भावः । तथा हि हार्द्विद्यायां
श्रुतिः “अथ या एता हृदयस्य नाड्य” इत्यादिना स-
प्रपञ्चं नाडीभिरादित्थरश्लिसम्बन्धमाह “अथ य-
त्वेतन्नाच्छरीरात्क्रामत्यथैतैरेव रश्लिभिरुर्द्धमाक्रमते
श्रोमितिवाहोर्द्धामीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदा-
दित्थं गच्छत्येतद्देहं लोकं द्वारं विदुषामित्यादि त-
न्नाद्रश्लिहारोत्क्रामतीति सिद्धम् ।

**निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य या-
वद्देहभावित्वात् दर्शयति च ।**

ननु दिवसे सूर्यरश्मिभिर्देहसम्बन्धान्न तदनुग-
त्या जीवस्य निष्क्रमणं स्थान्न तु निशीति चेन्न । ना-
डीभिः सूर्यरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । रा-
त्रावपि निदाघादिना देहे सूर्यरश्मनुगमात् । पा-
दित्याज्जायते दृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादिकर्मणः
सौरतेजसा देहारब्धकत्वाच्च । तथा श्रुतिरप्येतन्मथं

५८४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १६।९०।२१

दर्शयति असुप्तादादिखात् प्रतायन्ते ता चासु नाडी-
षु सप्ता चाभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ते असुप्तिना-
दित्ये सप्ता इति दहरविद्यास्थवाक्येनेत्यर्थः । ता मरी-
चयः न च रात्रौ सृतस्य गत्यर्थं दिनप्रतीक्षैव कथं
नोच्यत इति वाच्यम् । स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदा-
दित्यं गच्छेदित्यनेनाविलम्बावगमादिति । तस्मादि-
वैव विदुषो निष्क्रान्तिर्भवतीति न नियमः ।

अतश्चायने ऽपि दक्षिणे ।

अतो दिवानियमाभावात्तत्सहपठितस्योत्तराय-
णस्यापि न नियम इति दक्षिणायने ऽपि विदुष उक्त-
क्रान्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रसूर्यरश्मीनामेव गमनद्वारत्वात्ते-
षां च सार्वकालिकत्वादिति । ननु यदि रात्रिदक्षिणा-
यनयोर्ब्रह्मनाडोराक्रमणं ब्रह्मविदामस्ति तर्हि ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।

इत्यनन्तरं दिवसरात्र्युत्तरायणदक्षिणायनादिसि-
भागेनानावृत्त्या वृत्तिविभागः स्मृतो विदुष्येतेति तन्नाह ।

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ।

केवलप्राणाभ्यासिनः स्वच्छन्दसत्यवो ऽत्र योगि-
नः न तु ब्रह्मविदः ब्राह्मयोगिनः प्रत्येव सीतादी-

कालविंशेषः स्मर्यते योगस्य प्राणायाम्यास एवाधिको-
न सिद्धेः तदुक्तं वासिष्ठः ।

असाध्यः कस्यचिदोगः कस्य चित्तज्ञाननिष्ठस्य ।
द्वौ प्रकारौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥

प्रकारौ हावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।
दृढिमायातः प्राणयुक्तावसौदृशमिति । ननु रा-
ध्यादिशब्दैस्तदभिमानिदेवता एव गृह्यन्त इति वक्ष्य-
ति तत्कथं स्मृतावपि रात्र्यादिकाले मरणसिद्धिस्तवा-
ह स्मार्ते चैते इति एते च रात्रिदक्षिणायने कालौ
स्मृतावुक्तौ न त्वभिमानिदेवते इति स्मृतौ हि तत्का-
लं वक्ष्यामि भरतर्षमेत्यादिवाक्येभ्यो दिवसोत्तराय-
णादीनां कालरूपत्वमवगम्यते श्रुतौ च कालवाचक-
शब्दाभावात् । अर्चिषो ऽहरहमापूर्य माणपक्षमित्या-
दिपञ्चमीभिः क्रमावगमाच्च । न कालपरता मरणकाले
दिनयज्ञादौ क्रमासम्भवात् । किं तु नेत्रदेवतापरत्व-
मेव तदेतत् आतिवाहिकस्तस्मिन्नादित्यत्राचार्य एव
वक्ष्यति स्मृत्युक्तानां चाग्निज्योतिर्धूमानां कालोपा-
धितया कालत्वमुपपादनीयं भीष्मस्य च ब्रह्मविद्या-
सत्वे ऽपि योगगत्यर्थं कालप्रतीक्षणं युक्तं भूयसि भूय
इतिव्यायेन साधनप्राचुर्ये फलाधिक्यसिद्धेरिति ।

इति ब्रह्मसमीपासायां विज्ञानवतिज्ञाने विज्ञा-
नाद्वैताख्यण्डजुमाग्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

इदानीमीश्वराधिष्ठानाद्ब्रह्मनाड्योत्क्रान्तस्य दे-
वयानपथा ब्रह्मलोकगतिस्तृतीयपादेन विचारणीया ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ।

देवयानवर्त्मनि न्यूनाधिकपर्वभेदेनापाततो वि-
रुहायमानानि वज्रानि श्रुतिवाक्यानि सन्ति तथा चार्थी
ऽधिकपर्वप्रतिपादकश्रुतीः सङ्गमयन्मार्गपर्वणां यथ-
नमारभते सर्वो ऽपि ब्रह्मलोकप्रेसुरर्चिरादिनैव मा-
गेश्च रश्मौननुसरतीत्यन्वयः । कुतस्तत्प्रथितेः ते ऽर्चि-
षमभिसम्बन्धन्तीति श्रुतिप्रसिद्धेरित्यर्थः । तथा च
स एतं देवयानं पश्यान्मापद्याषित्वोकमागच्छति
स वायुलोकं सरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापति-
लोकं स ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिश्रुतावग्निलोकश-
ब्दो ऽर्चिलोकपर्यायवृत्तिभावः । मार्गस्याद्यपरिवोधं प-
रिहृत्य मार्गमध्यस्थानां पर्वणां क्रमविरोधं परिहरति ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ।

यद्यपि ऽते ऽर्चिषमभिसम्बन्धन्ति अर्चिषो ऽह-
रुज्ज्वापूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्छेति-
मांसास्तान् मासेभ्यः संवत्सरं सम्भत्सरादादित्यमिति
वाक्यं संवत्सरादब्दादनन्तरमेवादित्यं गच्छतीति श्रु-
यते तथापि यदा वै पुरुषो ज्वाल्लोकान्त्वैति स वा-
युमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य
खण्डे तेन स चर्हृष्टाक्रमते सवादित्यमागच्छतीति श्रु-

त्यन्तरे वायुप्रप्तेन चक्रवात्या छिद्रेणादित्यलोके गम-
नदर्शनात् अदादनन्तरं वायुं गच्छतीति प्रत्येतव्यं
कुतः अविशेषविशेषभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामित्यर्थः
विरोधभङ्गनार्थं सम्बन्धरादादित्यमिति सामान्यवा-
क्यस्य वाय्वनन्तरादित्यगमनबोधकेन विशेषवाक्येन
सहैव वाक्यादौचित्यादिति । यच्च मासेभ्यो देवलोका-
दादित्यमिति श्रुत्यन्तरं तत्रापि सामान्याविशेषा-
भ्यां देवलोकशब्दो वायुलोकवचनः प्राप्तेभ्य इति
चाब्दहारेति बोध्यमिति भावः ।

तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ।

यच्च कौषीतयुक्तो वरुणलोके स तु आदित्याच्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतमिति श्रुत्यन्तरोक्तात्तडिल्लोका-
दधिउपरिप्रत्येतव्यः । कुतः सम्बन्धात् जलाधिष्ठानात्
वरुणस्य विद्युत्तश्च सन्निकर्षादित्यर्थः । तदेव सर्वश्रु-
तीनामेकधाश्रयतया यं मार्गक्रमोपधारितः आदा-
वग्निलोकापरनामकमर्चिः तत्रा ऽहः ततः शुक्र-
पक्षः तत उत्तरायणं ततो वत्सरः ततो लोकापर-
नामा वायुलोकः तत आदित्यः ततश्चन्द्रः ततो
विद्युत् ततो वरुणः तत चन्द्रः ततः प्रजापतिः
ततो ब्रह्मलोक इति एवं मार्गव्यवस्था कृता तत्रायं
संशयः किमेतान्यर्चिरादीनि वर्त्मसः... चोपानवत्
किं वा विदुषां भोगभूमयः आहोस्वित् गन्तव्यां
नेतारो देवदूपा इति तत्र सिद्धान्तमाह ।

आतिवाहिकस्तलिङ्गात् ।

अतिवहन्नुपासकानित्यातिवाहिकाश्चेतना एव देवां अर्चरादिशब्देनोक्ताः कुतस्तलिङ्गात् । अग्ने नद्य सुपथा राये अस्मान् विप्रवानि देव युनानि विद्वानिति प्रार्थनारूपलिङ्गात् तथा चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो ऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यनेन सह पाठाल्लिङ्गादपौत्यर्थः । ननु सर्वमार्गपर्वखातिवाहिककल्पनायां गौरवमित्याशङ्कायामाह ।

उभयव्यामोहात्तसिद्धेः ।

गन्तुरुपासकस्य देवयानपितृयानयोरुभयोः प्रयोर्यामोहाद्विशिष्यापरिचायकानां सर्वखातिवाहिकानां देवानां सिद्धेरित्यर्थः । लोकशब्दश्च स्थानेष्विव तद्वासिजनेष्वप्युपपद्यत एव तत लोकगमनं ततल्लोकेषु भोगश्चाचार्येण निराक्रियते श्रुतिस्मृतिस्यस्तयोरप्यवगमात् । ननु भोगार्थं विलम्बे स यावत् क्षिप्येन्मनस्त्वावदादित्यं गच्छेदिति श्रुतिविरोध इति चेन्न वर्त्मनि भोगमनिच्छोरुपासकस्य क्षिप्रगमनसम्भवादिति । ननु यदि मार्गदेवावुभावप्युपासकेन गन्तव्यो तर्हि किमित्यन्तिलोकादिशब्देषु च देवतावाचित्वमाश्रीयतइति चेन्न । उपासनार्थं देवतानामेव श्रुतिभिर्वचनोचित्यात् । ब्रह्मलोकजिगमिषोर्वर्त्मलोकप्र-

तिपादने चोत्कटप्रयोजनाभावादिति । विद्युद्गन्त-
रेष्वतिवाहिकेषु विशेषमाह ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ।

किद्युल्लोकीयेनामरपुरुषेण सहैव ततस्तदुत्त-
रातिवाहिका वरुणादयो देवा नेतारो न तु केवला-
एव वरुणादय कुतः । उक्तश्रुत्या विद्युल्लोकस्थपुरुष-
स्य ब्रह्मपर्यन्तनेतृत्वश्रवणादित्यर्थः ।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।

४ वैद्युतमं मानवं पुरुषं प्रकृत्य स एनान् ब्रह्म गमय-
तीति गत्यन्ते श्रुयते तत्र संशयः । किं कार्यं हिरण्य-
गर्भाख्यमपरं ब्रह्म गमयति । उत परं कारणं मुख्यं
ब्रह्मेति । तत्रादौ स्वमतमाह । कार्यमपरं ब्रह्म गमय-
तोत्याचार्य्यवादरिर्मन्यते । कुतः अस्य गत्युपपत्ते
कार्यब्रह्मण एव गन्तव्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । कारणब्र-
ह्मणः सर्वत्रैकतया तत्प्राप्तये गमनानौचित्यात् । कार्य-
स्य हिरण्यगर्भस्य तु सूर्यवत् प्रादेशविशेष एवाधिक-
व्यापकत्वं तु किरणादित्वात् वा सूर्यस्यैवेति तत्प्राप्तं
गमनमुचितमिति । दृष्टं च सर्वदेहव्यापिनो ऽपि सौ-
वस्य मूर्धन्येवधिष्ठानातिरेक इति अथ वा अस्य वैद्यु-
तपुरुषस्य कार्यब्रह्मलोक एव गमनसम्भवादित्यर्थः ।

विशेषितत्वाच्च ।

६०० ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० ६।७।८।९।१०

प्रजापतेः सतारेशमप्रपद्य इत्यनेन अवस्यह-
वैन्यश्चानुवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवीत्यो-
दिनां च ब्रह्मलोकस्य विशेषितत्वात् कार्यं ब्र-
ह्मैव गन्तव्यं तथा ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यादिना
ब्रह्मलोकस्य बहुत्वेन विशेषितत्वादपि कार्यं ब्रह्मैव
गन्तव्यं ब्रह्मविष्णुरुद्रीयादिर्हूपेण सत्यलोकस्यावान्त-
रती नानात्वात् । न च ब्रह्माण इत्येत इति स्मरणाच्च
परब्रह्मणो गन्तव्यत्वे तु सभादिकं भूर्लोकान्ततौयत्वं
बहुत्वं च नोपपद्यतेत्यर्थः । ननु कार्यपरत्वे ऽपि ब्रह्म-
शब्दो नोपपद्यते कार्यस्य परिच्छिन्नत्वेनाब्रह्मत्वात्
जन्माद्यस्य यत इत्यनेन कार्यस्यैव ब्रह्मशब्दार्थताव-
धारणाच्चेत्याशङ्कयामाह ।

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ।

परब्रह्मणः साक्षात्कार्यत्वेनाल्पन्यूनशक्तित्वेना-
विभूतब्रह्मात्मभावेन च ब्रह्मसामीप्यात् । कार्ये चिर-
ण्यगर्भे ब्रह्मव्यपदेश इत्यर्थः । एतद्दे सत्यकामपरमपरं
च ब्रह्म यदोकारः आब्रह्मभुवना लोकाः ऽपुनरावर्ति-
नो ऽञ्जनत्यादिश्रुतिस्मृत्याः । कार्ये ऽपि ब्रह्मशब्दप्र-
योगदर्शनादिति भावः । तर्हि नानार्थतेवास्त्विति
चेन्न । तदेव ब्रह्म त्वं विहि नेदं यदिदमुपासते ।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं ।

तद्विच्छेदः संपुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां कारणो ऽव्यक्त एव ब्रह्मा
शब्दस्य सुख्यत्वावधारणादिति । ननु सुख्यब्रह्मोपास-
कस्य तत्प्राप्त्यभावे सत्युपासनानुरूपफलबोधकशु-
त्यादिविरोध इत्याशङ्कयामाह ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ।

कार्यब्रह्म लोकप्रलयकाले तदध्यक्षेण हिरण्यग-
र्भेण सहातो ब्रह्मलोकात् परं कारणं ब्रह्म संपद्यते
कुतः । अभिधानात् । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परा-
वृत्तात् परिमुच्यन्ति सर्व इत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः । ब्र-
ह्मणः परं तस्यान्तकाले सति अपरस्य कार्यब्रह्मणो
ऽवृत्तात्ते ब्रह्मलोकगास्तत्रैव परिपक्वज्ञाना मुच्यन्त-
मुच्यन्त इति श्रुत्यर्थः ।

स्मृतेश्च ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इत्यादिश्रुतेषु कार्यब्रह्मणा सह लोकस्थानां ज्ञा-
त्विनां परब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । अत एव कूर्मपुराणे शि-
ववाक्यमपि !

६०९ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानासृताख्ये [सू० १०१११२१३१४

शेषां हि वशमापन्ना माया से परमेश्वरौ ।
लभन्ते निर्मलं शुद्धं निर्गुणान्ते मया सह ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।
प्रसादान्मम योगोन्द्रा एतद्देदानुशासनम् ॥

परं जैमुनिर्मुख्यत्वात् ।

जैमुनिस्त्वाचार्यः स एतान् ब्रह्म गमयतीति वा-
क्ये परं कारणमेव गमयतीति मन्यते कुतः मुख्य-
त्वात् परब्रह्मण्येव ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वात् गौणस-
ख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इत्यर्थः ।

दर्शनाच्च ।

तथा दर्शनात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "यो वेद
निहितं गुहायां" "सो ऽमृतो सर्वाङ्कामास्य ह ब्रह्मणा
विपश्चिते" ति श्रवणात् । किं च परमेव ब्रह्म उपासको
दृष्टवान् अतो दर्शनानुरूपफलं युज्यते तं यथा यथो-
पासत इत्यादिवाक्येभ्यः अपि च तयोर्धर्मायन्तु-
सत्त्वमेतीति गतिपूर्वकममृतत्वं दृश्यते अस्तत्त्वं च
परब्रह्मप्राप्तावेवोपपत्तेः कार्यस्य क्षयित्वादित्यर्थः । न-
न्वेवं प्रज्ञापतेः सभां वेश्म प्रपद्य इत्याद्याभिर्मन्त्रिणेपि
पदाते इत्याशङ्काह ।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ।

प्रतिपत्त्यभिसन्धिः फलविधया प्राप्यत्वाभिप्रायः

स च कार्ये ब्रह्मलोके न मन्तव्यं किं तु कारणब्रह्म-
ण्येव यस्तु प्रजापतेः सभां वेद्यम प्रपद्य इत्यभिमानः । स
वर्त्मविधेयैवास्त्रिराद्यभिमानार्हित्वर्थः । एतेन तृती-
यस्यामितीद्विरीत्यादिरप्यस्त्रिरादिलोकवद्वर्त्मविधेयैवो-
पपादनोय इति भावः । ऐश्वर्यविशेषं च कारणत्वस्था-
प्युत्तरपादे उपपादयिष्यामः । तद्विदं वादरिजैमि-
न्योर्मतद्वयमुपासकभेदेन समञ्जसीकरोत्याचार्यः ।

अप्रतिकालम्बनान्नयतीति वाद- रायण उभयथा ऽदोषात् तत्क्रतुश्च

ये ब्रह्मविष्णुरुद्रान् चतुर्विंशतितत्त्वानि वा ब्र-
ह्मदृष्ट्योपासते ते प्रतीकोपासकाः प्रतीकालम्बनाः
प्रतिकशब्दस्याङ्गवाचित्वात् । ये तु ब्रह्म विशेष्यं कृत्वा
तैर्विशेषणैरुपासते ये वा केवलब्रह्मविद्वांसः ते ऽप्रति-
कालम्बनाः तयोर्मध्ये ऽप्रतिकालम्बनानेव विदुषो जै-
मिन्युक्तं परं ब्रह्म नयति ब्रह्मलोकात्तत्रत्यदेवगणः
अर्थात् प्रतीकालम्बनात् हिरण्यगर्भादिषु ब्रह्मोप-
सकान् नादयुक्ते कार्यब्रह्मलोके भोगार्थं प्रलयपर्यन्तं
स्थापयतीति वादरायणो मतद्वयव्यवस्थायै मन्यते
कृतः उभयथा ऽदोषात् । एवं संत्युभयप्रकारेणोभयम-
ताविरोधादिति ; नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राह तत् क्र-
तुश्चेति तत् क्रतुरित्यनेनांशेऽशांशिनी श्रुतिगृहीता स
यथा कामो भवति तत् क्रतुर्भवति . तत् कर्म कुरुते

६०४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्यन्ताख्ये [सू० १५।१६

तदभिसंपद्यते तदेव शुक्रः सह कर्मण्येति लिङ्गं मनो
यत्र निष्क्रमस्येति श्रुतिश्चास्तीत्यर्थः । अथ वा चो हितौ
तत्क्रतुत्वादित्यर्थः । तथा च प्रतीकेषु ब्रह्मोपासकानां
प्रतीकसाहित्येनैव फलमुचितं कारणब्रह्मविशेष्य-
कोपासनादिमतां च तस्मात्स्येनेतिभावः । ननु ब्रह्म-
लोकगतान् न परब्रह्म नयति देवगण इत्यत्र किं
प्रमाणाभिति चेत् मोक्षधर्म एव ।

सत्त्वं वहति शुहात्मन् परं नारायणं प्रभुम् ।

प्रभुर्वहति शुहात्मा परमात्मानमात्मनः ॥

परमात्मानमासाद्य तद्भूमायतमानसाः ।

अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति वै विधिः ॥

इति अत्र हि ततस्तान् स्वकृतीन् ज्ञात्वा सू-
र्यो वहति रश्मिभिरित्युपक्रम्य वर्त्मपरम्परया ।
देवानां नारायणपर्यन्तानामतिवाहिकत्वमेवोक्तम्
अतो नात्र प्राकृतप्रलयकालीनो नारायणेन सह
प्रवेशो विवक्षित इति । ननु परब्रह्मणो व्यापक-
त्वात्तत्प्राप्तये गतिविफलेत्युक्तं सत्युपपत्तेरित्यवेति
चेन्न । आधरणेभ्यो वर्हिगत्वा प्रकृष्टभोग्यं सुखानः
कारणद्वयापूरेण हिरण्यगर्भादीन् प्रत्यपीश्वरवदेवेष्ट
इत्यस्यैव फलत्वसंभवात् । शास्त्रावगतस्यार्थस्य स्वर्गो-
दिवत् तर्काविषयत्वे ऽप्यक्षतेत्येति । नन्वेवं परब्रह्म-
प्राप्त्यर्थमपि गत्यङ्गिकारे ऋति न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्तीत्यादिविरोध इत्याशङ्क्याह ।

विशेषं च दर्शयति ।

सकामाकामभेदेनोक्तान्त्यनुत्क्रान्तिरूपं विशेषं च विदुषां दर्शयति श्रुतिर्यथा इति तु कामयमानान् इत्यन्तेन ब्रह्मानां गतिं मुक्त्वाह अथाकामयमानां यो ऽकामो निष्काम आत्मकामो न तस्य प्राणा उ-
 क्तामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति तथा यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समञ्जत इति च निष्कामस्यैवैहिकामु-
 ष्मिमुक्तिमुत्क्वाह शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासा-
 मित्यादिना क्रममुक्तिमर्थात् सकामस्येति । नन्वेक-
 स्मात् परब्रह्मोपासनात् कथं फलवैतमिति चेत्
 ज्ञानपरिपाकापरिपाकरूपविशेषादुपासनाभेदद्वये दे-
 हविवेकेनात्मतया च परं ब्रह्मोपास्यते तदा
 ऽविद्याकामादिनिवृत्त्या सद्यो मुक्तिः फलं यदि ऐ-
 श्वर्यादिमदुपास्योपरागेण तटस्थतया वा तदेव परं
 ब्रह्मोपास्यते तदैश्वर्यरागेणाविद्यानिवृत्त्यभावेन च
 कारणब्रह्मगर्भान्महैश्वर्यं फलमिति । आधुनिकस्तु
 अप्रतीकालम्बनान्प्रयतीत्यादिसूत्रद्वयेनाधिकरणा-
 न्तरमेवं रचयन्ति तत्र मनुष्यादिप्रतीकौपासकानां
 ब्रह्मलोकगमनं भवति न वेति संशये सिद्धान्तथादि-
 सूत्रार्थः । द्वितीयसूत्रार्थस्तु यावन्नास्ती गतिमित्यादिना
 श्रुतिर्नामादिप्रतीकानामुपासनेषु ब्रह्मलोकभिन्नं फ-
 लविशेषं च दर्शयतीति तन्न । अस्मिन्नर्थे मतान्तरा-

६०६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाद्युक्त्या [स०
नुसारिण्य वादरायण इत्यस्य वैयर्थ्यात् मतद्वय विरो
धपरिहारार्थकत्वे सम्भवति यथा श्रुतार्थपरित्यागेना-
धिकरणान्तरकल्पने गौरवाच्चेति ।

इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानयतिष्ठते वि-
ज्ञानाद्युक्त्या ब्रह्मसूत्रभाष्ये चतुर्था-
ध्यायस्य तृतीयपादः ।

परब्रह्मान्ता गतिर्विचारिता इदानीं तत्रत्यं
परीक्षणीयं तत्र चैश्वर्यं पश्चात् परीक्षणीयं वि-
त्क्यानुसारेणाभ्यर्हिततया चादौ मुक्तिः परीक्षते ।

सम्पाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ।

पादद्वयोक्तप्रकारेण ब्रह्मलोकं सम्पद्य स्वेन स्वे-
जीवस्य तात्त्विकचिन्मात्ररूपेणाविर्भावो भवति-
ह्यलोकौयभोगानन्तरमिति शेषः कुतः शब्दात् प्र-
पतौन्द्रसंवादे एवमेवैष संप्रसादो ऽस्माच्छरी-
रु समुत्थाय परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणा-
निष्पद्यत इतिश्रुतिरित्यर्थः । यथोदकं शुद्धे-
माक्षिप्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत-
त्त्वा भवति गौतमेत्यादिश्रुत्यनुसारादितिभावः ।
उच्योतिपरं ब्रह्मज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति-
प्रात् अत्राविर्भावशब्देनौपाधिकधर्मनिवृत्तिरेव-
तिरिति सूचितं स्मर्यते च मुक्तिर्हित्वान्यथाभावं
रूपेण व्यवस्थितिं वस्तुतस्त्वत्वेविर्भावोज्ञानमेव
नेन सूत्रेण ब्रह्मलोकगतस्य मोक्षहेतुर्ज्ञान-
उक्तः । द्वितीयसूत्रेण च मोक्षो वक्ष्यत
तागः । ननु तत्र गत्वा मुक्तो भवतीत्यत्र
त्माह अथ वा ज्ञानपरिपाकात् किं
गयामाह ।

रिज्ञानात् ।

६०८ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सू० १।२।

ब्रह्मलोके मत्वा योनिस्थानसंज्ञादिसाङ्गण्येन
त्वप्रकर्षात् प्रतिज्ञानं प्रतिपादं वा नानात्माना
तत्त्वज्ञानं भवति तस्मात् प्रतिज्ञानान्मुक्तो भवतीः
अथ वा श्रुत्या न च पुनरावर्तते न च पुनरा
इति प्रतिज्ञाकरणान्मुक्तो भवतीत्यर्थः । ननु संप्र
द एव परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष
इति श्रूयते न तु जीव इत्याशङ्क्यामाह ।

आत्मा प्रकरणात् ।

संप्रसादश्चात्रात्मैव मन्तव्यः कुतः । प्रकरणात्
यत्रैतत्सतः समस्तः संप्रमन्नः स्वप्नं न विजानातीत्ये
षात्मेतिहोवाचेत्यनेनादौ जीवस्य प्रक्रान्तत्वात् ।
र्मधर्म्यभेदेन च धर्मिशब्देन धर्मा लक्ष्यन्ते संप्रसा
रूपधर्मेण पूर्वप्रक्रान्तत्वात्तेनैव धर्मेण जीवस्यो
न्यास इति बोध्यम् । अस्यां श्रुतावात्मशब्दस्तु परम
त्मवाची प्रक्रमस्त्वसौ जीव एव आत्मेतिवचनादि
ननु किमियं मुक्तिरपि जीवन्मुक्तकममुक्त्यादि
उतात्यन्तिको लय इत्याकाङ्ख्यामाह ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ।

समुद्रेण नदनदीनामिवाविभागेन त्वा

गत्यन्तिकलयरूपैव मुक्तिः कुतः

परान्तकाले परान्तता ता

सानाः समद्रे ऽस्यं

११. अथ पूर्वभागे विज्ञानात्तत्तत्
आत्मादिशक्तिविकल्पे तन्मे चित्तं तन्मात्रं एव
तद्व्याप्यं मतव्यवहारविरोधं सत्यमाह ।

एवमप्यपन्यासात् पूर्वभावाद् वि-
रोधे वादरायणः ।

एवमपि मतभेदेऽपि ब्रह्मणामेव विरोधं वाद-
रायणो मन्यते कुत उपन्यासात् मतत्रयस्यैव श्रुत-
नाश्रयभेदेनोपन्यस्तत्वात् तर्हि श्रुतावेवाविरोध-
कार्यं स्यात्तत्र पूर्वभावादिति जैमिन्मुक्तस्यैव प्रव-
र्यासादकमोक्षात् पूर्वमत्पक्षेरित्यर्थः । वादयो-
दुल्लोम्युक्तयोश्च पक्षयोर्विरोधः एव नास्ति जीव-
उपपत्तेतन्येनाविर्भावो हि व्यासपत्रे औपाधि-
रूपनिवृत्तिमात्रं ब्रह्मचैतन्येनाविर्भावस्तु तन्मात्र-
नाश्रयव्यवहारयोग्यत्वमित्येव कालकृत्वात् व्यासस्य
द्वितीयपक्षेऽपि ज्ञानस्यापि मोक्षात् पूर्वमत्पक्ष-
विरोध इति । इदानीं सुक्तः पूर्वभाविन्यैव प्रव-
र्यासादित्वादिश्रुत्युक्तेऽयं विशेषादिप्रव-
विदुषो भागः संकल्पमात्रेणैव भवति किन्तु तद-
व्यासाद्यनाश्रयपि च्यवति तत्र सिद्धयति एव

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ।

जैमिन्मुक्तं सुक्तं पूर्वभाविन्यैव प्रव-
र्यासादित्वादिश्रुत्युक्तेऽयं विशेषादिप्रव-

...सुते ...
 ...युते ...
 ...सुसुतिपती ...
 ...
 ...य त कथमैश्वर्यभोग संभवेत् कारणादीनां
 ... विलयादिति । न च परब्रह्मणि गतस्यापि
 ...न्युक्तैश्वर्यभोग एव विप्रथासमिति वाच्यम् । पर
 ...योतिरूपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्ठात् इत्यप्युच्यते
 ...ठितत्वात् स तत्र पश्यति ब्रह्मन् क्रोडस्वप्नमात्र
 ...ति वाक्यात् परब्रह्मणी अपि भोगसिद्धेरिति स्यात्
 ...ब्रह्मणि द्विविधा गतिः एकः विलयरूपा सा च
 ...कृतप्रलयात्यन्तिकप्रलययोरेव भवति द्वितीया च
 ...गिनपक्षिणाभिव सर्वावगणाश्चिष्टे मायाशक्त
 ...ह्मणि लिङ्गदेहस्य संधमात्रं ।

हृदाकाशस्थितो यो हि यदासंपुटमध्यगः
पञ्जला रजयसस्य दौपवच्चरतो हृदि ॥

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

विमुक्तः सर्वेषामेव प्रविष्टस्तस्यैव
परमात्मनस्यैव न निवर्तते भारत ॥
शिवः तत्र मनसात् इन्द्रियाणि च भोक्त
जागच्छन्ति यथा बालं गुरोर्निद्रया

इति ईश्वरासूत्राद्यौ साविताराद्यै स्वजीव
स्वराद्याधिपता अण्डमध्ये जागच्छन्ति गच्छन्ति
वाग्द्वीगसमाप्तिमित्यर्थः । यत्र च बाह्यकरणप्रतिषे
धार्थमेव संकल्प्यादेवेत्युक्तम् । नन्वीश्वरस्य प्रकृतिर
द्रुणादीनां वा कारणात् निराकृतमिति बोध्यम् ।

अत एवानन्याधिपतिः ।

अत एव अप्रतिहतसंकल्पत्वादेव स ब्रह्मसंपत्ति
रनन्याधिपतिः नास्त्यन्यो ऽधिपतिर्यस्य स्वराडित्यर्थः
ईश्वरस्य तस्येच्छां संपादयत्येव न तु विधातयतीति
सो ऽपि तस्येश्वर इति भावः । यद्वा अन्य ईश्वर इति
रिक्तो नास्त्वधिपतिर्यस्येत्यर्थः एव च सति स्वराडित्य
रन्योन्यपटव च साफल्यं भवतीति बोध्यम् । अतः
संकल्प्यादेवेति पूर्वसूत्रादेव स्वातन्त्र्यत्वात् । अतः
सन्धपटव च सन्धप्रयोजनं स्यादिति सिद्धं । अतः
स्वराडित्येति तस्य सर्वेषु कामकारो न्योन्यपटव

अत एव अनन्याधिपतिः स्वराडित्यर्थः
अत एव अनन्याधिपतिः स्वराडित्यर्थः

मानां च इत्यदिभ्यस्तेषु । सिद्धमिति इदं नियमितं सिद्ध-
 इत्यदिभ्यस्तेषु सिद्धस्य कार्यवद्ब्रह्मणे परब्रह्मणे
 सिद्धस्य सत्ताभावस्यैव भोगः किं एतत्स्यलदोः सिद्ध-
 मिति त्पद्यत इति ।

सिद्धभावं वादिराह ह्येवम ।

सिद्ध भाव उत्पत्तिः वादिराचार्यः सिद्धस्य ब्रह्मलो-
 कभावमनुत्पत्तिं मन्यते येनैव लिङ्गदेहेन ब्रह्मलोके
 सत्तं तदातिरिक्तदेहस्याभावं मन्वत इति वाक्यं तत्र
 सिद्धे मन्ध्यवदित्यागामिसुखस्वरसिनायमर्षो एवग-
 ते खोक्ते प्रमाणमाह ह्येवमिति यथाश्रुतिरे-
 माह ध्रुत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभि-
 सम्भवामीति स्थूलशरीरं ध्रुत्वा अकृतं कारण-
 ब्रह्मलोकं अतिलक्ष्मीकृत्य सम्भवामि तिष्ठामीति
 तार्थना ।

भावं जैमिनिर्निर्विकल्पामननात् ।

जैमिनिस्त्वाचार्यः सिद्धस्य भावसुत्पत्तिं
 देहस्यैव मन्वते कुतः विकल्पामननात् स ए-
 व भावस्य विधा भवति विधा भवतीत्यादिना सिद्धस्य
 भावस्यैव सम्भवतः एकादिभ्योऽप्यसंख्यायामि-
 ति तत्रैव सिद्धमिति ।

एतन्मते वाक्ये गतिं तत्रैव च ब्रह्मलोके
 तत्रैव भवति तत्रैव भवति इति ।

१४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाख्यतायाः सू. १०११११२२१२३
 इत्यादित्यपुराणस्येश्वरवाक्याच्च । स्फुटं तेषां
 इयच्छब्दां सिद्धं, तदनयोर्भावाभावयोर्विरोधं परि
 त्याचार्यः ।

द्वादशाहवदभयविधं वादराय- णोऽतः ।

अत उभयलिङ्गदर्शनाद्भयविधमेव वादराय
 ऽनुमन्यते भावमभावं चेति यदा सशरीरजां कामर-
 ते तदैव सशरीरो भवति यदा शरीरं न कामय-
 तदा पूर्वभावं गतेन लिङ्गदेहेनैक एवावतिष्ठत वा ।
 द्वादशाहवदिति यथा द्वादशाहः सत्रं अहोरात्रं
 वतीत्युभयलिङ्गदर्शनात् द्वादशाहः सर्वकालयोः
 चै विकल्पस्तद्वदित्यर्थः । तत्र सशरीरत्वे ऽशरीर-
 चोभयथैव भोगमुपपादयति सूत्रद्वयेन ।

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ।

जागृत्स्वप्रयोः सन्धौ भवः सन्ध्यः स्वप्नः स-
 तृतीयस्थानमिति श्रुतेः । ततोः स्थूलदेहाभावे
 प्रवदेव सनीमात्रेणैव ब्रह्मलोके पिपीदिसर्वकार-
 गेपपत्तेरित्यर्थः । पञ्चमी च पूर्वसूत्रोक्तार्थे मति-
 तायामिति ।

एवे जायद्वल् ।

सर्वज्ञित्वदेव स्वप्नोप

नि ।
 गच्छति

॥ अन्वेवं कारणाब्रह्मण्यपि विकारस्वीकारे ब्रह्माण्डा-
 हस्यस्तत्र वा विशेषेण कार्याकारणरूपमन्तर्वाह्य-
 विभाग इति चेन्न । महदादिक्रमेषु सृष्टेरवात्तर्वि-
 शेषात् । तत्र एव सृज्यमानानां च मालिन्यात् । ब्रह्मा-
 तडावर्हाहस्तु केवलप्राकृततया सृष्टैर्विशुद्धत्वादिति
 प्रथमा चाभाति सृष्टेरुत्कर्षः श्रूयते स्वेच्छामयस्य । ननु
 त्तमयस्येति स्वेच्छाया प्रकृत्याख्यमायाशक्तिनिर्मि-
 त्तव्य न तु पञ्चभूतनिर्मितस्येत्यर्थः । ननु विवि-
 दस्यूलशरीरपक्षे कथमेकेन मनसा युगपदनेकश-
 तीराधिष्ठानं सम्भवेत् । सम्भवे वा शरीरमे-
 दमेव कदा भोगयोगादिहूपविरुहनानाकार्यानुपपत्ति-
 रित्याशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ।

यथैकः प्रदीपो जिकासु दर्शास्वंगत आविशति
 तमेव सिद्धस्य चित्तं स्वांशैरनेकेषु स्थूलदेहेष्ववि-
 त्तं कुतः हि यस्माच्छ्रुतिरेवं दर्शयति न पश्यी-
 युं पश्यति न रोगं नीतं दुःखतां सर्वं च पश्यः
 यत्प्रताप्तात्मात् महङ्कारादोगी निर्माणाचित्तानि
 त्तौत्तर्यः । पश्यति सर्वं इति सर्वं सर्वं आशो-
 कसर्वं देहं तत्समसंख्यैः स्वलिङ्गशरीरश्रेण्यां प्रे-
 शति । अत एव पातञ्जलसूत्रं निर्माणाचित्तं सकल्पादे-
 शदिति अस्मितात्मात्मात् महङ्कारात् सत्याः
 सत्यं इति कर्तव्यीत्यर्थः । तथा

४ अध्याये ४ पादः ।

ज्ञानां कृष्णादिशरीरेषु कृष्णास्य वा षोडश
हस्तगेहस्यषोडशसहस्रशरीरेष्विति सिद्धानां
शिमनसोरयं विशेषः अंशिमनः संकल्पादे ।
तानां मनसामुत्पत्तिसंहारज्ञानेच्छाव्यापारा
तन्मत्वाच्च । न पुनर्वैपरीत्यमिति प्रवृत्तिभेदे प्रये
चित्तमेकमनेकेषामिति पातञ्जलसूत्रादिति ए
विष्णुशिवादीनामंशावतारेषु ज्ञानादिशक्तितार
म्यनंश्यपेक्षया ज्ञानाद्यल्पत्वं चोपिपादितवाक
कृष्णादीनां विष्णवाद्यंशत्वं चोपाध्यंशेनौपाधिकं च
त्मैक्येन पितुः पुत्रेष्विवांशत्वासम्भवादिति बोध्यम्
ननु ब्रह्मलोके विदुष एश्वर्यविशेष आधिर्भवति
इ लोके इत्यत्र का युक्तिस्तत्राह ।

स्वाप्यसंपत्तयोरन्यतरापेक्षमावि
ष्कृतं हि । .

स्वाप्ययः सुषुप्तं स्वं ह्यपीतो भवतीति व्युत्प
त्त्या श्रुतौ स्वमितिनामनिर्वचनात् संपत्तिर्ब्रह्मल
कप्राप्तिः तयोरन्यतरापेक्षं सदेव तयोरन्यतरमपे
क्ष्यान्यतरानन्तरमेवेति यावत् तदैश्वर्यमाविष्क
व्यक्तम् हि भवति नाप्रदायैहिकप्रपञ्चदर्शनप्रतिब
न्धादित्यत्र । अत्र च श्रुतिः अपोशामिति भावः । तत्र
ब्रह्मलोके तदैश्वर्या श्रुतिः संकल्पादेवास
पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्याद्यनन्तरं त इमे सत्याः कामा

• ४ अध्याये ४ पादः ।

ज्ञो वरव्यापारं महदादिसृष्टिं वर्जयित्वा वान्यसृष्टौ
कल्पमात्रेणैश्वर्यं मन्तव्यं कुतः प्रकरणात् विद्याफर
प्रकारणे स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवा
स्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिना ऽवान्तरसृष्टेः स-
न्निहितत्वाच्च । महादादिसृष्टेर्विद्याप्रकारणे पाठाभा-
वाच्चेत्यर्थः ; चशब्देनानुपपत्त्यादयो ऽपि ग्राह्याः सि-
द्धस्य ह नित्यसंकल्पाद्यभावेन सर्गाद्यकालौनः सं-
कल्पः स्वजनकसंकल्पान्तराभावेन न सम्भवति
प्रकृतिस्वातन्त्र्यं च निराकृतमेव ईश्वराभ्युपगमे तु
नायं दोषः धर्मिग्राहकप्रमाणेश्वरस्य नित्यसंकल्पा-
दिनिमित्ततयैव सिद्धेरिति । ननुपासनादिसिद्ध एव
देवताविशेषो महदादिप्रकारणेषूपदिश्यत इत्या-
शङ्कापाकरोति ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिका- रिकमण्डलस्थोक्तेः ।

ननु जगत्सृष्टावपि सिद्धो जीवविशेषः सूर्यं ल-
पदिष्टो ऽस्ति यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष आत्मा संप्रतिष्ठत इत्यादिश्रु-
ताविष इत्यादिना प्रत्यक्षस्यैव विकारस्य पूर्वोक्त-
महदादिसृष्टीश्वरत्वोपदेशादिति चेन्न । आधिकारि-
कमण्डलस्थोक्तेः अधिकारिणो, हिरण्यगर्भस्य मण्ड-
लमधिकारिकमण्डलं सूर्यमण्डलं निखिलज्योतिर्म-

ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये . [सू० १८।१६

इस्य प्रधानांशरूपं तत्स्थस्य तदन्तर्यामिनी
 त्यपरमेश्वरस्यैव शाखाचन्द्रन्यायेन प्रदर्शनाभि-
 भेदेनोपासनार्थं वा एष इत्यादिशब्दैः प्रत्यक्षवद्-
 क्त्वात् । ननु स्वरूपत एव प्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यर्थः
 ननु कथमेवं कल्प्यते श्रुतिबलात् प्रत्यक्षमूर्त्य एव-
 श्वरो भवतु तदतिरिक्तेश्वरकल्पनायां गौरवमे-
 त्याशङ्कयामाह ।

विकाराववर्त्ति च तथा हि स्थि-
 तिमाह ।

न केवलं मण्डलरूपे विकार एव ब्रह्म प्रत्येत-
 व्यम् किं तु विकाराद्बहिरपि कुतः हि यस्मात्तथा ब-
 हिरन्तररूपेण द्विविधामेवेश्वरस्य स्थितिमाह श्रु-
 तिः तदन्तरस्य सर्वस्य तत्त्वसर्वस्यास्य बाह्यत इ-
 त्याद्या तथा स्मृतिरपि प्रकृत्यन्तमावरणं पुरुषं चो-
 क्त्वा सर्वेषां बहिर्वा वरणासौश्वरोपाधिभूतमायास्थ-
 शक्तिमाह ।

विष्णुशक्त्या महाबुद्धेर्वृत्तौ संश्रयधर्मिणौ ।

इति प्रकृतिपुरुषयोर्विभुत्वे ऽपि तद्ब्रह्मसंयोगे-
 नाभिव्यक्ते भागयोरेव ब्रह्मशक्त्यादृतत्वं बोध्यम् । अथा-
 वा आवरणसंश्रयणे अधिष्ठेयत्वमात्रं तस्मादादित्या-
 दातिरिक्तः परमेश्वरो ऽस्ति स एवादित्यादिमण्डलेषु
 परिदृश्यत इति सिद्धम् । किं च स्पष्टमेवादित्यादि-

भ्यो भिन्नमपि आदित्यादिस्थमात्मान्तरं श्रुति संभव
दर्शित इत्याह ।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ।

प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृतीति तत्र य आदित्ये
तिःत्रादित्यादन्तरो ऽयमादित्यो न वेद यस्यादित्यः
शरीरमित्याद्या श्रुतिः स्मृतिश्च ।

पूजयेद्ब्रह्मा विष्णवर्करुद्रविष्वात्मकं शिवम् ।
ब्रह्मोपवामैर्विधिवच्छ्रुत्या विगतसत्परः ।
योसावतौन्द्रियः शान्तः सूक्ष्मो ऽव्यक्तः सनातनः
वासुदेवो जगन्मूर्तिस्तस्य संभूतयो ह्यमी ।
ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्मार्त्तण्डो वृषवाहनः ॥
अष्टोत्तरसंशतैव एकादशगणाधिपाः ।
द्वादशैव तथादित्याः पितरो मातरस्तथा ॥
द्रुमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः ।
ब्रह्माद्याश्च चयो मूलमव्यक्ताधिपतेः स्मृताः ॥

शक्तिमद्भावहृत्पहेतुवचनाद्ब्रह्मादिभ्योऽतिरिक्त ई-
श्वर एव शक्तिशक्तिमदभेदाद्ब्रह्माद्यात्मक उक्त इति
भोगमात्रसाम्यलिङ्गादपि जगद्यापारे नास्ति सिद्धस्य
शक्तिरित्याहुः ।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ।

सोऽश्रुते सर्वान् क्रामान् सह ब्रह्मणा विपश्चि-

ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाख्ये [सं० २०।२१, २२

त यद्येतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति एवं हैनं
 ग्ना भूतान्यवन्ति तेन एतस्यै देवतायै सायुज्यं स-
 क्तां जयतीत्यादिश्रुतौ परमेश्वरेण मद्द तद्विदुषां
 (गमात्रं समानं श्रूयते अनेन च लिङ्गेनानुमोयते
 महदादिदृष्टौ तस्य शक्तिर्नास्ति किं तु परमेश्वरस्यैव-
 तीत्यर्थः । श्रुतौ ब्रह्मणा परब्रह्मणोपास्येत्यर्थः । अ-
 वन्तु सेवकरूपा लयन्तीत्यर्थः । सायुज्यं चोपास्ये प्रवि-
 श्य तेन सहैकीभावेनैकरूपो भोग इति एकत्वरूपा तु
 सक्तिरुपाधेरत्यन्तलयादत्यन्तलय इति विशेषः अत्रेश्व-
 रमपि भोग इति स्मृतव्यं । नन्वेवमुपासामिहातिरिक्ते-
 श्वराभ्युपगमे ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति स इदं सर्वं भव-
 तीत्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्न । अधिष्ठावादिरूपेण
 प्रायशः सर्वव्यापकत्वेनैव ब्रह्मत्वसर्वभावयोः फलवा-
 क्यैरुक्तत्वात् सर्वं समाप्नोषि ततो ऽसि सर्व इति गौ-
 तादौ तथा वचनदर्शनात् । न तु मूर्तिकाया वंठशरा-
 वादिभाववद्विलकार्यकारणत्वेनेति । नन्वेव साति-
 शयत्वादेश्वर्यस्य तेषां कषायसंभवे पुनरावृत्तिरपि
 स्यादित्याशङ्काह ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्

ये कार्ये ब्रह्मणि गता वा परब्रह्मणि वा भोगार्थं
 गतान्तेषां तद्भोगसमाप्त्यन्तरं पुनरावृत्तिर्न ना-
 स्ति कुतः शब्दात् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुन-

रावर्तते इति शब्दप्रामाण्यादित्यर्थः । यच्च कषायसंभव इत्युक्तं तन्न ब्रह्मलोकादधिकसुखस्य नित्यत्वेनासाध्यतया तत्र कषायसंभवादिति । अत्र चायं विशेषः कार्यब्रह्मणि गतानामपुनरावृत्तिरौत्सर्गिकी कारणब्रह्मणि जतानां चापुनरावृत्तिनियता ।

आद्यब्रह्मभुवनाल्लोकापुनरावर्तिनो ऽर्जुन ।

माभुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥

इतिश्रीकृष्णवाक्यात् । न चात्र विष्णुलोकादनावृत्तिप्रयोगयुक्तः विष्णुलोकादप्यावृत्तिस्मरणोनाप्तवाक्ये मामित्यनेन परमात्मन एवोक्तत्वादिति अनावृत्तिः शब्दादिति समग्रमूत्रस्य पुनः पाठः शास्त्रसमाप्तिसूचनार्थः । अत्रायं ब्रह्ममीमांसानिर्गलितार्थः संक्षेपादुच्यते यश्चेतनविशेषो नित्यज्ञानेच्छादिवन्मायास्य निजशक्तिवशात् सर्वेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाशयैरौपाधिकैरप्यपरामृष्टो ऽपि स्वान्तःस्थैः प्रकृतिपुरुषादिशक्तिभिरन्योन्यसंयोगान्महदादिकं सृजति ऊर्णानाभिप्रभृतिरिव तन्त्वादिकं ततश्च तावेवान्तः प्रविश्यान्तर्यामौ स न धारयति प्रकृत्यापूरणस्थापयति च कर्मा लानि च प्रयच्छति महाराज इव सेवांपराधयोः फलं पुनश्च तानेत्रान्ते स्वात्मन्युपसंहृत्याहितैः सत्वेक एवावशिष्यते समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् क्षणभङ्गुरं माथेन्द्रजालादिसदृशं ह्योदधिरिव पृथिवी तत् कार्याणां प्रलये अतश्च न

६२४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृतान्त्ये [सू० २१

यतो भिन्नं किमपि न भवति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तच्च -
लानिति श्रुतेः । यस्मिंश्च विकारजातं सर्वं वाचारम्भ-
णभावं समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् चणभङ्गुरं मा-
येन्द्रजालादिसदृशं यस्य च सूर्यकिरणादिवत्सर्वे जी-
वा अंशाः यदधीनसत्तास्फूर्त्तिकत्वात् प्रकृतितद्-
णजीवाद्यो ऽपि स्वप्ने वस्तुदृश्यत्वेन स्वतः सिद्धमा-
भावेन च न परमार्थसन्तः यश्च स्वतो मायातद्गुण-
जीवादिभ्यो भिन्नाभिन्नो जीवाविलक्षणचिन्मात्रो ऽपि
न तेषां दोषैः कदापि लिप्यते अत एव च यः पञ्च-
विंशतितत्त्वानामात्मा जीव इव कार्यकारणसंघातस्य
तन्तुरिव च पृथस्य यदपेक्षया च भोक्तात्मा जीवो
ऽपि प्राणादिवज्जडतया ऽनात्मैव तमेव परमात्मानं
परं ब्रह्म निखिलवेदान्तमहावाक्यार्थभूतं शमदमा-
दिसाधनसंपन्नो विद्वान् स म आत्मेति सो ऽहमिति
मायाजीवादिविवेकेनात्मतया साक्षात्कृत्याविद्या-
कामधर्माधर्मादिक्षये निखिलदुःखादिहैवात्यन्तं वि-
मुच्यते न तस्य प्राणा उत् क्रामन्तीति श्रुतेः । यस्तु
मायाजीवाद्यविवेकेन तदेव ब्रह्मोपास्ते यो वा ।
तिरिक्तब्रह्मांशसौ नन्निष्ठानापन्नः सो ऽप्रतीकालम्ब-
नतया ऽक्षिरादिकार्यब्रह्मलोकान्तवर्त्मना ब्रह्माण्डा-
त्सावरणादहिः कारणब्रह्मणि मायाशबले गत्वा हि-
रण्यगर्भादीन् प्राप्यैश्वर्ये तु — परमेश्वरेच्छया
तल्लीलावताररूपेण प्रप्ते च परब्रह्मण्येवोपसंहारात्

उपसर्गोपसंहाराद्यभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यानिश्चये ॥

इति सर्वसम्मतानां तात्पर्यशाहकलिङ्गानामेव दर्शनात् ब्रह्मशेषतयैव सांख्यदिशास्त्रैरेव जीवतत्त्वस्य निरूपितत्वात् तन्निरूपणस्य पूर्वमीर्षानिरूपित-
कर्मशेषाद्यैवादिर्भूयते स्वेच्छया तत्रैवमुच्यते ब्रह्मवि-
ष्णुशुक्रादिषु पञ्चविंशतितन्त्रेषु वा ब्रह्मदर्शनं तु
विद्वान्प्रतीकालम्बनतया कार्यं ब्रह्मलोकं प्राप्य
तत्रैव भक्त्वा द्विपराव्रान्ते परिपक्वज्ञानंश्चेद्ब्रह्मादिभिः
सहैवमुच्यते तत्र प्राप्तविवेकस्थानावृत्तियुतिरिति
सांख्यसत्वात्—नोचत्वर्गान्तरे ऽधिकारिब्रह्मादिरूपे-
णाविर्भवतीति इदं तु पञ्चमूच्यासुक्तमिति यां गा-
त्महृदादिकं सृजति ऊर्णानाभिप्रभृतिरिव तन्त्वादिर्कं
ततश्च तानेवान्तः प्रविश्यान्तर्यामी स न धारयति
प्रकृत्यापूरेण स्थापयति च कर्मफलानि च प्रयच्छ-
ति महाराज ध्रुव सेवापराधयोः फलं पुनश्च ताने-
वान्ते स्वात्मन्युपसंहृत्याद्वितीयः सन्नेक एवावशिष्यते
महोदधिरिव पृथिवी तत्कार्याणां प्रलये अतश्च यतो
भिन्नं किमपि न भवति “सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जलानि”
तिश्रुतेः । यस्मिंश्च विकारजातं सर्वं वाचारम्भणामात्रं
समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् क्षणभङ्गुरं मायेन्द्रजालादि-
सदृशं यस्य सूर्यकिरणादिवत्सर्वे जीवा अंशाः यदधी-
नसत्तास्फूर्तिकत्वात्तु प्रकृतितद्गुणजीवाद्यो ऽपि स्वा-

६२६ । ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानाभ्युत्थाने सु २ :

प्रवस्तुवत् दृश्यत्वेन स्वतः मिद्वत्त्वाभावेन च न पर-
मार्थसन्तः यश्च स्वतो मायातद्गणजीवादिभ्यो वि-
न्नाभिन्तो जीवाविलक्षणचिन्मात्रो अत एव च ॥
पञ्चविंशतितत्त्वानामात्मजीवकार्ये कारणसंघातश्च
तन्तुष्विव च पटस्य यदपक्षया च भोक्तात्मा जीवो प्रा-
णादिदिवज्जडतया ऽनात्मैव तमेव परमात्मानं परं
ब्रह्म विलिख्य निखिलवेदान्तमहावाक्यैर्भूतं शब्द-
रूपमादिमाधनसंपन्नो विद्वान् स म आत्मैति सो ऽह
मिति मायाजीवादिबिभक्तनात्मतया साक्षात्कृत्या वि-
द्याकामधर्माधर्मोदिक्रये निखिलदृग्वादिभिर्हित्वा-
त्यक्तं विमुच्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः
यस्तु मायार्जीवादिबिभक्तैः तदेव ब्रह्मोपान्तं यो वा
तिरिक्तब्रह्मा स्वामी तन्निष्ठाभापन्नः सो ऽप्रतीकालम्ब-
नतया ऽर्चिरादिकार्यब्रह्मलोकान्तवर्त्मनां ब्रह्मा-
गडात् सावणाद्बहिः कारणब्रह्मणि मायाशब्दे ग-
त्वा हिरण्यगर्भादीन् प्रत्यक्षैश्वर्यं भुक्त्वा परमेश्वर-
च्छया तल्लीलावताररूपेण शब्ददाविभूय च स्वच्छया
तत्रैव मुच्यते ब्रह्मादिष्णरुद्रादिषु पञ्चविंशतितत्त्वे-
वा ब्रह्मदर्शनं तु विद्वानप्रतिकालम्बनतया कार्यब्रह्म-
लोकं प्राप्य तत्रैव भुक्त्वा द्विपराङ्गिते परिपक्वज्ञान-
शब्दब्रह्मादिभिः सहैव मुच्यते तत्र प्राप्तविवेकस्थानादृ-
त्तिश्रुतिरिति सांश्वसृवात् नो चेत् सगन्तिदे ऽधि-
कारिव्रह्मादिरूपेणाविर्भवतीति इदं तु पञ्चमूल्यासु-
क्तमपि पुनः शक्यते इदं शास्त्रं जीवनिर्मुक्तपरं न

भवति अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति परब्रह्मविचारस्यैव प्रतिज्ञात वात् अन्तं च परब्रह्मण्येवोपसंहारात् ।

उपत्र मोपसंहारावभ्यासी ऽपूर्वता फलम् ।

अर्थं ।।दोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये ॥

इति सर्वसम्मतानां तात्पर्यग्राहकलिङ्गानाम् व दर्शनात् ब्रह्मशेषतयैव सांख्यादिशास्त्रैरेव जीवतत्त्वम्, निरूपितत्वात् तन्निरूपणस्य पूर्वमी-
मांमानिरूपणवद्यर्थत्वात् । न चात्र ब्रह्माखण्ड-
तया जीवनिरूपणेन वैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम्
तथा सति तस्यैव मुख्यतः शास्त्रार्थतया ऽथातो जी-
वब्रह्मैक्यजिज्ञासेत्येव प्रतिज्ञासूत्रं युज्येत न पुनर-
कदेशप्रतिज्ञाकरणं किं वाखण्डता यदि कुत्रापि
सूत्रे स्फुटमुपलभ्यते तदेवमपि दया कथं चित् क-
ल्प्येत तदेव तु नेति कथं यथाश्रुतार्थं परित्यज्य मुमु-
क्षुः कथं शङ्कधीरन्निति दिक् ।

ब्रह्मादिभिरशक्ये ऽस्मिन् ब्रह्मतत्त्वनिरूपणे ।

साहसं महिभ्रस्येदं भगवान् चक्षुमर्हति ॥

येन भूयो न धादुःखं भोक्ष्ये दृश्यमनीतिगः ।

त्वप्यनन्ते सुखाब्धिस्ये प्रयिष्ये च गतज्वरः ॥

अथ वा ऽज्ञानता ऽप्यस्मिन्नपराधो ऽल्पकोऽपि मे ।

सर्वकर्तुर्हि भवतो दास्यन्तेसभा वयम् ॥

६२८ । ब्रह्मसूत्रभाष्ये विज्ञानामृताख्ये [सु २३
 किंचापराधः कर्तुः स्यान्नाहं कर्त्ता चिदात्मतः ।
 नापि बुद्धिर्विवेकित्वाद्ब्रह्माधर्मसमुद्भवः ॥
 मत्साक्षिबुद्धिकृतया सेवया शास्त्ररूपया ।
 आत्यन्तिकी दुःखहानिमौल्यस्तस्यै प्रयच्छतु ॥
 इति ब्रह्मसूत्रभाष्यां विज्ञानभिक्षुर्कृतं वि-
 ज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये चतुर्थाध्या-
 यस्य चतुर्थः पादः समाप्तं चंद्र-
 वेदान्तदर्शनम् । श्रीऋष्यच-
 रणे मम भक्तिरस्तु ।

